Afşar Timuçin

DÜŞÜNCE TARİHİ 1

felsefe dizisi

7. BASKI

GERÇEKÇİ DÜŞÜNCENİN KAYNAKLARI

Bulut

DÜŞÜNCE TARİHİ

Birinci Cilt

Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları

Bulut

Düşünce Tarihi

Birinci Cilt

AFŞAR TİMUÇİN

ISBN: 978-975-8295-41-8
© **0107-34-006815** Bulut Yayınları, 2009

Kapak ve Ofset Hazırlık: Bulut Yayınları
Birinci Baskı: BDS Yayınları 1994
İkinci Baskı: İnsancıl Yayınları 1998
3, 4, 5 ve 6. Baskılar Bulut Yayınları
Yedinci Baskı: Bulut Yayınları Mayıs 2010
Baskı: Kurtiş Matbaacılık
Maltepe Mahallesi Litros Yolu Fatih San. Sitesi No: 12/74
Topkapı İstanbul
Tel: 212 6136894
Sertifika No: 12992

Bulut Yayın Dağıtım Tic. ve San. Ltd. Şti.
Caferağa Mah. Safa Sok. No: 8 Moda
34710 Kadıköy-İstanbul
Tel: (0 216) 330 59 24 - 414 21 75 Faks: 0216 330 30 59
E-Mail: bulutyayinlari@bulutyayin.com
bulutyayinlari@gmail.com
www.bulutyayin.com

İÇİNDEKİLER

Giriş • 5
En EskiUygarlıklardan En yeni Uygarlıklara • 39
Mezepotamya Uygarlığı/ İki Irmak Arasında Kalan Ülke • 59
Mısır Uygarlığı • 83
Öbür Doğu Uygarlıklarında İnsan Gerçeği • 103
Yunan Uygarlığını Yaratan İnsan/ Yunanistan'da Toplumsal ve İktisadi Yaşam • 125
Yunan Mitolojisinde İnsan Gerçeği • 151
Yunanistan'da Felsef Düşüncenin Gelişimi• 177
Düşüncenin İlk Dizgeci Dönemi: Platon Felsefesi • 213
Aristoteles Felsefesi • 241
Roma ve Ortaçağ Öncesi • 317
Yunanistan'dan Sonra Yunan ve RomaFelsefeleri • 347
Ortaçağ'da Avrupa • 375
Ortaçağ Düşüncesi • 399
Sonuç • 421
Kişi adları Dizini • 423
Başlıca Kişiler (Biyoğrafiler) • 439

GİRİŞ

I.

Her düşünce çabası gerçekliğin bilgisini öngörür. Düşünmek gerçekliğin ortasına dalmaktır. Gerçekliğin dışında bir gerçeklik olamayacağına göre, bilgi gerçekliğin bilgisi olacaktır. Gerçeklik bizim için nesnelliktir ya da gerçeklik bize kendini nesnelde açınlar. Gerçeklik öznelliğimiz karşısında nesnelleşir ya da nesne değeri kazanır. Nesne bir bilebilene açılan bir bilinebilendir. Öznelliğimiz nesneyi belirleyerek bilgiye doğru adım atar. Amaç öznenin koşullarına göre gerçekliği öznede görünür kılmaktır. Amaç tüm nesnel varlığın doğru olarak anlaşılmasıdır. Sorun özünde bir yöntem sorunudur. Gerçek olanı gerçek olmayandan ayırabilmek, gerçekliğin bilgisine nerede, nasıl, hangi koşullarda ulaşılabileceğini bilmek gerekir. Bu da bilimlerde, sanatlarda ve felsefede konunun ve yöntemin doğru olarak konulmasını gerekli kılar. Her gerçek düşünce çabası konu ve yöntem ikilisi üzerine temellenir. Konu ve yöntem belirgin değilse düşünce de belirgin değildir. Düşünce dünyası tehlikelerle doludur. Gerçek olanla gerçek olmayanı birbirine karıştırma tehlikesi her zaman vardır. Gerçeklik görünen şey olmaktan çok görünebilen şeydir. Gerçeklik kaba görünümleriyle aldatıcıdır. O en azından ilk bakışta ya da her bakışta gördüğümüz şey değildir. Gerçeklik bir bütün olduğuna göre, gerçekliğin ardındaki gerçekliği bulmaya çalışmak bir aldanış olacaktır. En azından şu an her şeyi göremediğimiz doğrudur, ama bu bizim için sonsuza kadar görünmez kalacak bir şeylerin varolduğu anlamına gelmez.

Bakış açımız ne olursa olsun, gerçeklik bir bakışta kavranılamaya-

cak kadar karmaşıktır. Karmaşıklık dağınıklığın bir yansıması değil çeşitliliğin bir görünümüdür. Gerçeklik parçalılığıyla ve değişkenliğiyle karmaşıktır. En azından zihnimiz bunu böyle kavrar. İnsan zihnine her şey zamansal ve uzamsal çeşitlilikte görünür. Bu çeşitliliğin sezilebilen bütünlüğü ve bilinebilen yasaları vardır. Bilginin düzenliliği bu yasalarla sağlanmıştır. Bilginin yanlışları çağrılayan karışıklığı gerçeklikle aramızdaki bir bağlantı kopukluğundan gelir. Bilinç nesnel karmaşıklığı kavrayamadığı zaman ya da bir şeyi karmaşıklıkta bir yalınlık olarak göremediği zaman karışıklığa düşer, yanlış bilgi bu karışıklıktan doğar. Bilinç düzeyinde hiçbir şey verilmiş değildir, yanılgı her zaman olasıdır. Algı, bilgi için yeterli olamaz. Gelişmiş bir bilinç, dolayısıyla dikkatli bir düşünsellik sağlıklı bilginin güvencesidir. Us dünyaya gelişle ilk deneyimlerini yapıp ilk ilkelerini sağlar, böylece etkinlik kazanır. Onun ilkeleri edinilmiş ilkelerdir, onda önceden verilmiş olan ya da edinilmiş olmayan hiçbir şey yoktur . İlkelerimiz doğa yasalarının yansısı gibidir, belli yasaları olan bir dünyada belli ilkelerimiz olması doğaldır. Usumuz dünyayla ilk ilişkilerinden giderek ilk bilgilerini elde ederken ilk ilkelerine ulaştığında gerçekliğin bütünsel bilgisine varmasını sağlayacak donanımı elde etmiş olur. Onun edindiği ilk ilke, en temel, en belirleyici ilke *özdeşlik ilkesi*'dir. Bunu da o, zamansal ve uzamsal çeşitlilikte, ben'le başkası ayrımının belirginliğinden elde eder. Giderek us dış dünyayla ilişkisi içinde kendini örer ya da vareder.

Usumuzun insan olma koşulları içinde gerçekleştirdiği dünya deneyleri ve onlarla elde edilen ilkeler ya da daha doğrusu ilk ilkeler bilginin oturacağı temeli verse bile bilgi edinme yolunda her türlü güvenceyi sağlamaz. İnsan tek başına büyük bir bilgi genişliğine ulaşamaz. İnsanın en önemli yanı bilgi taşıyabilme ve bilgi aktarabilme gücüdür. Bilgi edinmede tek kişinin gücü son derece sınırlıdır. Bilgi dünyası bir kalıtlar ve ortaklaşmalar dünyasıdır. Kendimizi bir kalıtın içinde bulmuşuzdur: her birey bu otuz kırk yüzyıllık kalıttan şu ya da bu anlamda istediği kadar yararlanır. Bu bir evrensel kalıttır ya da kalıtlar bileşiğidir, insan türünün özellikleri çerçevesinde bizim olmuştur. Onu biyolojik bir temele dayalı toplumsal bir edinim olarak düşünmek gerekir. İnsanın geçmişi onun toplumsal bütünlüğünde anlatımını bulur. Bir başka deyişle, insan bilgisi bir bütündür, toplumlar ve bireyler için ya da yerler ve zamanlar için değişik özellikler gösterse de tüm tarihselliği içinde bütün bir insanlığın bütünsel ürünüdür, insanlığı tam olarak ancak bütünlüğü içinde açıklar. Gerçek kalıt ortamını kitaplıklar, müzeler, yapılar, yapıtlar oluşturur. Bu

evrensel kalıt insanlığın ortak bilincidir. İnsanoğlu durmadan geleceğe bilgi aktarır, deneyimlerini ya da bilgilerini başkalarına çeşitli araçlarla sunar. Bu araç bir bakış da olabilir, bir söz de olabilir, bir yazıt da olabilir. Bir roman da, bir tarih kitabı da, bir müzik parçası da olabilir. Her birey kendi yaşı kadar değil, atalarının varlığı kadar dünyadadır. Bireyin varoluşu ölümüyle bitmeyecek, başka bireylerin, giderek toplumun, giderek insanlığın varlığında sürecektir.

Dünyaya çıplak gözle bakmak durumunda olduğumuz o eski zamanlarda gerçeklikle ilgili bilgilerimizin çoğu gerçeklikten bir şeyler duyursa da gerçekliğe tam tamına uymuyordu. Bu ilk bilgilerimizi ya da eski bilgilerimizi daha çok sanılar oluşturuyordu. Gerçekliği doğru olarak kavrayabilmek yanılsamalardan geçerek gelişmiş bir bilgi birikimini ve bu birikimin ışığında yapılmış bazı araçları gerektirecekti. Dünyayla aramıza koyduğumuz araçlar -örneğin dürbün- bize gerçekliğin yüzlerini daha doğru gösterirken sağlam önbilgilerimiz bize gerçekliğe yönelmede güvenli tutumlar sağlar. Gerçekliğe araçsız ve önbilgisiz yani donanımsız yöneldiğimiz zaman imgelem usun önüne geçer, o zaman bilgiye alabildiğine düş katılır, o zaman her şey olmadık renkler ve biçimler altında alabildiğine çekici görünür. Gerçekliğin üzerine çok zaman sanılarımızla ya da dileklerimizle kalın örtüler örteriz. Gerçeklikle bağlantısı olmayan düşünce ya da nesnesi nesnel olmayan düşünce boş düşüncedir. Gerçekliğe yönelmeyi bilmek gerekir, ona hem olabildiğince yakından hem belli bir uzaklıktan bakmayı bilmek gerekir.

Araç burada çok işimize yarayacaktır. Toprak altından gün ışığına çıkmış çömlek de bir araçtır. Araç bizi görülmeyecek kadar büyük ya da görülemeyecek kadar küçük olana ulaştırır, bir çok büyüğü ve bir çok küçüğü görebilmemizi sağlar ya da bizi aşan büyüklükleri ve küçüklükleri insan boyuna indirger. Bir şeyleri insan boyunda kılmayı araçla sağlarız. Nesneyle aramızda her zaman bir kavrama uzaklığı bulunmaktadır. Sanatsal, felsefi ve bilimsel bakış belli bir uzaklıktan bakıştır. Çok yakınımızdakini de çok uzağımızdakini de göremeyiz. Öte yandan, gerçekliğin kaygınlığı bakışın keskinliğini ve çokyönlülüğünü gerektirir. Bir nesne birçok yanından ya da her yanından görülebildiği zaman nesnedir. Gerçek anlamda nesne sanıların dışında görülmeye açık olan şeydir. Bunun için her yönden bakmayı bilmek gerekir. Görmek için değişik açılara yerleşmek gerekir. Bunun için de belli bir açı olma zorunluluğu vardır. Çıplak gözle görebileceğimiz her şey her anlamda insan boyunda olan şeydir. Ancak varlık tümüyle insan boyunda ögelerden kurulmuş değildir. En çirkin kentler bile uzaktan güzel görünür, en büyük güzelliklerin

bile çok yakından bakıldıklarında uyumsuz yanları vardır. Güzel görünüm çok zaman yanıltıcıdır. Gerçeği görmek, her şeyden önce nerede duracağını iyi bilmekle olasıdır. Kendi boyumuzdaki bir şeyi de, örneğin bir insanı da çok yakından ve çok uzaktan iyi göremeyiz. Doğruyu aramanın uzun serüveni acelesi olanlara sıkıcı ve hatta anlamsız gelecektir. "Altın arayanlar çok kazar az bulurlar" der Herakleitos. Yalanın cennetleri doğrunun cehennemlerinden daha sıkıntılıdır.

Gerçekliğin ağırlığı düşle dengelenir. Her zaman düşler vardır. Bizi doğruya götürecek yolun çıkış noktasını oluşturan düşler, yalanlar içinde yaşamanın uyutucu koşullarını da oluştururlar. Düşler çok zaman gerçekler gibi yansır ve gerçekler gibi yaşanılır. Düş ve düşlem, olduklarımızdan çok olamadıklarımızı, elde ettiklerimizden çok elde edemediklerimizi gösterir. Düş ve düşlem, özellikle düşlem -düşe göre düşlemde bilincin doğrudan doğruya katılımı daha çoktur- yoksunluklarımız karşısında soluk almamızı sağlar. Düşler bizi doğrudan kendi ruhsal gerçekliğimize bağlarlar ve kişiliğimizin renkleri onlarda ortaya çıkar. Ne düşler vardır, en güzel gerçekler bile hiç kalır yanlarında. Gerçeğin renkleri ve biçimleri düşlerin azçok yapay renkleri ve biçimleri kadar çarpıcı değildir çok zaman. Düşten gerçeğe ulaşılır ama düş gerçek değildir, gerçekliğin yerini de tutamaz, ancak gerçekliğin yerine iğreti oturabilir. Bir sevgili imgesi bir sevgilinin yerini ne kadar tutabilir ki.

Gerçekliğin yerine konulmuş düş ruhsal yaşam için yıkıcı bir etkendir ya da ruhsal sakatlığın bir belirtisidir. Her düşte gerçekler billurlaşır. Düş gerçek olmasa da düşü gördüren gerçektir. Düş yaratıcıdır, geleceği olası kılan tek kaynaktır. İnsanoğlu yarınını önce düşlerde kurar. Düş kurmak bir bakıma deney yapmaktır. Truva atı kocaman bir düşün ürünüdür. Şair Theokritos "Yunanlılar Truva'yı deneye deneye aldılar" der. Öte yandan Truva savaşı olmamış da olsa olmuştur, kahramanları bizler kadar gerçektir. Mısır taşlarında karşımıza çıkan dev, insandışını değil insanı dile getirir. Atina'yı koruyan Athena da, Ephesos'u koruyan Artemis de bizdendir. Ama her zaman düşü gerçekten ve gerçeği düşten ayırmak gerekir. Düş bir gerçeklik taşıyıcısı, bir gerçeklik tasarısı olduğu zaman önemlidir. İnsanlar çok yerde düşlerinden giderek cennetler ve cehennemler kurdular, yapay dünyalar düşündüler. Bir bakıma insanın kendinden kaçışı, bir bakıma insanın kendine yönelişiydi bu. Ayrıca nice insan düşlerin kurtarıcılığına sığınmıştır. Gerçekliğin ağırlığına dayanmak zor olduğu gibi gerçekliğin ortasında düş kurmadan uyuyup kalmak da olanaksızdır. Düş aynı zamanda bir kaçış yeri ya da kaçış kaynağıdır. Kaçış yaşamın gündelik görünümlerindendir, düşlerde de düşüncede de

bol bol yansır. İnsanlığın kalıtçıları gerçekliğe her zaman deşici, ayıklayıcı, ayrıştırıcı bir gözle bakmalıdırlar. Düşler dünyası uzun süre kalmak için değildir.

II.

Gerçeklik öncelikle toplumsaldır. İnsan toplumsal bir varlıktır, toplumsallık insanın en eski yaşam koşuludur. Aristoteles insanı bir *zoon politikon* olarak belirliyordu. Aristoteles'in pek güzel gördüğü şey, insan bireyinin zorunlu toplumsallığıydı, toplumsallığı gerektiren güçsüzlüğüydü. Belli ki insan doğada kendini ancak toplum koşullarında yaşayabilecek bir varlık olarak kurmuştu. Bir başka deyişle, insan bu güçsüzlüğünü doğada varlığını oluştururken varetmiştir. Onun güçsüzlüğü doğayla ilişkisinin biçiminden doğma bir sonuç olmalıdır. O durumda insan bireyinin tek başına yaşaması olanaksızdı, o yaşamını ancak başkalarıyla birlikte, başkalarına sıkı sıkıya bağlanarak sürdürebilecekti. Doğada toplumsal yaşam örneklerinden hiçbiri insanınkine benzemez, insan en yetkin toplumsallığın yaratıcısıdır. İnsanoğlu toplumsallığa zorunlu olduğunu zaman zaman unutmuş, unutmak istemiştir, kendini bireyselliğin sınırlarına kapamak istemiştir. Bu kopma eğiliminde boş bir güven gizlidir, bu boş güveni sağlayan da gene toplumsal yaşamın kendisidir. Birey yalnızlık düşlerini toplumsal güvenceler içinde kurar. İnsan yaşamında her şey ancak toplumsal boyutlarıyla, toplumsal uzanımlarıyla vardır. Toplumsallık insan yaşamının kalıcı ve temel bir niteliğidir. Birey toplumsaldır ve onun her davranışında bu özelliği yansır. Düşüncede de eylemde de toplumsalın sınırlarını zorladığımız zaman bizi yanılgı ve düş kırıklığı bekler. Her çabamız toplumsallıkta doğrulanabilir. Yalıtık insan imgesi gerçeklikte karşılığı olmayan bir imgedir. Bu yüzden sanatçının ve düşünürün, sanat toplumbilimcisinin ve düşünce toplumbilimcisinin başlıca ilgi alanı toplum olacaktır.

İnsan yaşamının ve her türlü insan ürününün toplumsallığı düşünürü zorunlu olarak düşünce toplumbilimine, sanatçıyı da sanat toplumbilimine yöneltir, bu arada sanat toplumbilimini doğruca düşünce toplumbilimine bağlar, düşünce toplumbilimini sanat toplumbilimine bağımlı kılar. Kültürün başlıca üç alanında, felsefede, bilimde ve sanatta insan emeğinin anlamını ancak toplumsal koşullar çerçevesinde doğru olarak kavrayabiliriz. Her düşünür, her bilim adamı, her sanatçı kendi düşüncesinin, kendi sanatının toplumbilimcisidir, öyle olmak zorundadır. Her dü-

şünür, her bilim adamı ve her sanatçı ortaya koyduğu ürünün kaynaklarını, nereden geldiğini ve nereye döneceğini bilemediği zaman eksikli kalır. Onun ustalığı biraz da düşüncede sanatı ve sanatta düşünceyi görebilmek, bulabilmek, sezebilmek olacaktır. Düşünce sanatta özgül anlatımını bulur, sanat genel biçimsel görünümlerinin dışında tümüyle düşünselliğe açılır. Bilimsel düşünce olsun felsefi düşünce olsun sanatı kendi açılarından açıklamaya yönelirken onun derinliklerinde daha genel, daha kavrayıcı, daha sezgisel ölçülerde kendi benzeyenlerini bulurlar. Sonunda düşünce de bir sanattır ve sanat da bir düşüncedir. Bu yüzden düşünce toplumbilimiyle sanat toplumbilimi bir şeyin iki yüzü, iki ayrı görünümü gibidir, birini öbüründen ayırmak olası değildir. Sanatın kökeninde düşünce vardır, en azından sanat düşünceyle gerçekleştirilir. Düşünce yalnızca düşünce yapıtlarında kendini göstermez, sanat yapıtlarında da dışlaşır. Sanatçının iyisi düşünürdür, düşünürün iyisi sanatçıdır. Bu yüzden her sanat toplumbilimcisi zorunlu olarak bir düşünce toplumbilimcisi olmalıdır. Düşüncenin kaynaklarına inmeden sanatı, sanatın kaynaklarına inmeden düşünceyi kavrayamayız. En azından bir çağda etkin olan düşünceyi kavramadan o çağın sanat ürünlerini kavramak olası değildir. Bir çağın sanatını kavramadan onu salt düşünce düzeyinde anlamaya çalışmak da bizi eksikli bırakacaktır. Ne var ki bu kavrama çabası gelişigüzel bir araştırmayla eş tutulmamalıdır. Bu kavrama ilkeli bir kavrama olmalıdır, kurallara göre gelişen, bir dünya görüşüne göre biçimlenen bir kavrama olmalıdır.

İlkeler bize çıkış noktalarımızı ve varış noktalarımızı duyurur. İlkeler öylesine kapalı, gizli, görünmez, bireye özgü, bilinmeyen şeyler değildir. Pascal'in pek güzel belirlediği gibi, ilkeler herkesin kullanımına açıktır, herkesin gözü önündedir. Zaten yapılan işte ya da hatta ortaya konulan yöntemde ilkeler rahatça görülebilirler. Bu yüzden her şey gibi ilkelerin de toplumsal kaynaklı olduğunu söyleyebiliriz. İlkeler bizi kurallarla birlikte amaca ulaştırır. Böylece ilke yöntemli düşüncenin bir yüzünü oluşturur diyebiliriz. Düşünsel araştırmada da sanatsal araştırmada da bize dizgeci bakışı sağlayan ilkedir. Bu yüzden onu eylemin temeli ya da kaynağı olarak görmek yanlış olmaz. İlkelere dayanmayan bir eylem belirsizlikte ya da gelişigüzellikte boğulup kalacaktır. İlkeyi aynı zamanda bir devindirici güç, bizi eyleme yönelten bir itki olarak düşünebiliriz. O bir çıkış noktası olmakla bir neden görünümündedir, bu arada bize bir amacı, bir sonucu duyurur, amacın ya da sonucun taslağı görünümündedir. İlke yönetici fikirdir, gelişimler ona bağlanacak ve ona göre biçimlenecektir. Öyleyse o bir kurucu ve belirleyici ögedir, aynı zamanda bir

varsayımdır, belki de bırakılması gereken bir şeydir, onun bırakılıp bırakılmayacağı iş sırasında anlaşılacaktır. Yöntemin özünü oluşturan ilke, yöntem değişikliğe uğrarken onunla değişebilir ya da yeni bir ilkeye dönüşebilir. Buna göre düşünceyle ve sanatla ilgili her araştırma yöntemliliği gerekli kılarken ilkelere dayanmak zorundadır. Özetle, ilkeler bize çıkış noktalarımızı, bir imgeden ya da bir tasarımdan bir buluşa, bir öngörüden bir saptamaya, bir esinden bir sanat yapıtına ulaşmamızı sağlarken tek kişilik dünyamızdan koskoca bir topluma, koskoca bir insanlığa açılmamızı da sağlarlar ve bu açılmanın dayanaklarını verirler. İlke bir başlangıç noktasını bir varış noktasına kavuşturur: çıkışla birlikte amaç belirir, ilke ilk adımı sonraki adımlara bağlar, giderek onda varılmak istenilen yerin ilkbiçimi görünür. İlkeler tutum ve davranışlarınıza yön verirken bize uyulması gereken koşulları da duyururlar. Bu koşullar kurallarla açıklık kazanacaktır. İlke ne ölçüde çıkış ve varışla ilgiliyse, kural da o ölçüde ikisi arasındaki gerekliliklerle ilgilidir. İlkeli bir davranış kuralları gereksinir, kurallardan giderek gerçekleşir. Kurallar ilkelerin uygulamadaki karşılığı gibidir ya da uygulamayı güvence altında tutan açılımları gibidir.

Aristoteles ilkeyle ilgili olarak *Metaphysika*'sının 5. kitabında, 1. bölümde şunları söylüyordu: "İlke önce şey'in deviniminin çıkış noktasıdır. Örneğin çizginin ilkesi, yolun ilkesi bu çeşit ilkelerdir. Böyle bir ilkeye öbür uçta bir başka ilke karşılık olur. İlke aynı zamanda her şeyin en iyi çıkış noktasıdır. Örneğin, bilimde bile, bazen nesnenin başlangıcıyla ve ilk kavramıyla değil, incelemeyi en iyi kolaylaştırabilenle başlamalıdır. İlke aynı zamanda oluşumun ilk ve içkin ögesidir, bir geminin omurgası ve bir evin temeli gibi. (..) İlke aynı zamanda oluşumun ilkel olan ama içkin olmayan nedenidir, devinimin ya da değişimin doğal çıkış noktasıdır. Örneğin çocuk ana ve babadan gelir, kavga da kötü sözden. Tasarlanmış istemiyle kötü söz söyleyeni eyleme iten ve değişeni değiştiren varlık da ilke diye adlandırılır. Bundan başka bir şeyin bilgisinin çıkış noktası bu şeyin ilkesi olarak adlandırılır: öncüller göstermelerin ilkeleridir. Nedenler de ilkeler sayısınca anlam kazanır, çünkü bütün nedenler ilkedir. Demek ki bütün ilkelerin ortak özelliği varlığın, oluşumun ya da bilginin türemiş olduğu kaynak olmaktır. Ama bu ilkelerden bazıları içkindir, bazıları dışsaldır. Bu yüzden bir varlığın yapısı bir ilkedir. Öge, düşünce, seçim ve biçimsel töz de ilkedir. Sonuçsal nedeni de buna eklemek gerekir. Çünkü birçok şey için bilginin ve devinimin ilkesi iyi ve güzel'dir."

Kurala gelince, o bize doğrudan doğruya belli bir yönelimde uyul-

ması gereken noktaları formüller olarak verir. Kural, gidişi güvence altına alan ya da alacağı düşünülen koşuldur. Kural koymak gidişi koşullamaktır. Koşul olma özellikleriyle kurallar yöntemin ana çizgilerini oluştururlar. Ahlakın kuralları da, bilimin kuralları da, sanatın kuralları da, genel olarak kurallar da bizi davranışlarımızda bağımlı kılarlar ve kendilerine bağımlılandığımız ölçüde amacımıza ulaşmamızı sağlarlar. İlkeyle kural arasındaki ayrım, başlangıç koşuluyla gidiş koşulu arasındaki ayrımdır. Bir tüccar "İlkemiz çok para kazanmak, kuralımız güler yüz" dediği zaman kavramların özelliği açısından doğru bir belirlemede bulunmuş olur. İlkeler gibi kuralların geçerliliği de her zaman tartışmaya açıktır, onların kesinliği ancak varsayımsal düzeydedir. İlkeleri ve kuralları yasalardan ayıran bu varsayımsallık özelliğidir. Doğadaki belli ilişkileri belirledikleri ölçüde tüm yasalar zorunluluğun koşullarına uyarken hukukun "yasa"larını da içine alacak biçimde tüm kurallar gerekliliğin koşullarına uyarlar.

Evet burada hukukun yasalarıyla doğa yasalarını ayrı tutmak gerekir. Hukukun yasaları özünde birer kuraldan başka bir şey değildir. Onlar koşullara göre konulmuşlardır ve konulmuş oldukları sürece, kaldırılmadıkları sürece yasa gibi belirleyici olacaklardır. Doğanın yasaları zorunlu yasalardır. Onlar bizim koyduğumuz şeyler değildir, onlar olsa olsa bizim gördüğümüz, ortaya çıkardığımız şeylerdir, ilişkilerdir. Onlar bir ilişki olarak her zaman vardır. Öte yandan bir doğa yasasını bir kurala götürmek olasıdır, bir başka deyişle bir kural bir doğa yasasının yolgösterici anlatımı olabilir. E. Gublot'nun verdiği örneğe göre bunun nasıl olabileceğini belirleyelim. Şu bir doğa yasasıdır: "Bir sıvıya batırılan her cisim, yer değiştiren sıvının ağırlığınca aşağıdan yukarıya doğru itilir." Şu da bir kuraldır: "Bir cisim suyun yüzünde kalsın istiyorsan, dikkat et cismin ağırlığı yer değiştiren suyun ağırlığından az olsun." Buna göre kural ister bir doğa yasasına dayansın, ister bir öngörüye dayansın, her zaman insan yaşamı için, insan davranışı için belli tutumları gerekli kılar. Bu gereklilik yaşamın hemen her yüzünde, çocuk oyunlarında bile kendini gösterir. Alain şöyle der: "Avcılık oynayan çocuklar aralarında bazı kurallar koyacaklardır, onlardan biri hayvan, öbürleri köpekler ve avcılar olacaklardır."

Görüş, ilkeleri ve kuralları belirleyecek olan bakış biçimimizdir. Görüş derken burada herhangi bir durum üzerine ortaya konulmuş gelişigüzel bir yorumu anlatmak istemiyoruz, bir gerçekliğe karşılık olan bir tutarlı fikirler bütününü, bir felsefi temele dayalı bir bakış biçimini, hatta daha genel bir biçimde dünya görüşü dediğimiz o azçok dizgesel düşünceyi

anlatmak istiyoruz. Görüşümüzü ya da dünya görüşümüzü ortaya koyan koşul bizim bakış biçimimizdir. Bakış biçimimiz de doğduğumuz andan başlayarak gelişen eğilimlerimize ve her şeyden önce çevre koşullarımıza göre oluşmuştur, bir başka deyişle bilinç koşullarımıza göre biçimlenmiştir. Bir kişinin sağlam bir dünya görüşüne sahip olabilmesi ancak dünyayla ilgili ya da insanla ilgili yetkin bilgilere ulaşmış olmasıyla olasıdır. Yalnızca gerçek anlamda bilgili insanların görüşlerine güvenebiliriz. Bilgisizlikte görüş üretmek kolay ama tehlikelidir. Dünya görüşümüz bir bakıma dünyayla aramızdaki ilişkilerden edindiğimiz etkin bilgiler toplamıdır, sayısız deneyle gerçekleşmiştir, bu bilgiler toplamı her zaman değişmeye açık olmakla birlikte her zaman belirleyici olma durumundadır. O her zaman belirlerken değişir, değişikliğe uğrayarak daha da belirleyicilik kazanır. Toplumsal belirleyicilik sözkonusu olduğunda daha çok ideoloji niteliği kazanan dünya görüşümüz temelde yatan bakış açımızın ya da felsefemizin bir anlatımı gibidir. Felsefemizi oluşturan sorular ve yanıtlar, insan nedir, dünya nedir, insan-dünya ilişkisi nedir, toplum nedir, birey nedir gibi sorular dünya görüşümüze anlamını ve rengini kazandırır.

İlkeler ve kurallar görüşlerin belirleyiciliği çerçevesinde edimleri belirleyen formüller olduğuna göre, gerçeğe her yönelişimiz ilkeli ve kurallı bir yönelim olmalıdır. Bu tutarlılığı sağlayan şey bizim dünya görüşümüz olacaktır, dünya görüşümüzün sağlamlığı olacaktır. Bir dünya görüşümüz yoksa gerçek anlamda ilkelerimiz ve kurallarımız da olamaz. Sağlam bir dünya görüşü bizim ancak felsefenin ışığında sağlayabileceğimiz bir değerdir. Yaşamla ilgili sağlıklı görüşler ortaya koyabilmemiz buna bağlıdır. Böylece felsefe her türlü düşüncenin ve eylemin temeline en sağlam doğrulayıcı ya da belirleyici olarak yerleşir. Gerçek yaşam için en güvenilir temel iyi bir felsefi bakış açısıdır diyebiliriz. "Felsefe ruhun en iyi hekimidir" diyen eskiçağ insanı felsefeyi böylece bir sağlıklılık nedeni sayarken bize onun duygu ve düşünce dünyası için önemini duyurur. Bu temel her şeyden önce kuşkunun güvencesi altındadır, kuşkunun koruyucu belirleyiciliği altındadır. "Felsefe yapmak kuşkulanmaktır" der Montaigne. Bu kuşku kaynağı, gerçek anlamda bir ışık kaynağı olmakla, doğrunun da kaynağıdır. Ancak güçlü bir felsefesi olan insanlar doğru görüş ve doğru eylem üretebilirler.

III.

Felsefe uygarlığın özüdür, her felsefe bir uygarlığın, giderek tüm uygar-

lığın anlamını içerir. Her felsefede bir uygarlık ya da bütün bir uygarlık çeşitli yönleriyle açınlanır.Böyle olmakla felsefe düşünsel ve eylemsel yaşamımızın dayanağıdır. Felsefe bizi bütün bir insanlığa bağlarken sürü bilincinden uzaklaştırır, bize kendimiz gibi ya da kendimiz olarak düşünme olanaklarını sağlar. Uygar insan yaşamında her şey felsefede doğrulanır, felsefi bakış açılarında açıklık kazanır. Felsefe uygar insanın son danışma ya da tartışma yeridir. Bu tartışma her zaman özgür bir tartışma olacaktır. "Bir görüşü çokları böyle düşünüyor diye ya da bir büyük filozofun düşüncesi olduğu için değil, yalnızca onun başka türlü değil de böyle olduğunu gördüğümüz için benimseyelim." XVII. yüzyılın ilk yarısında Cyrano de Bergerac bize felsefe yapmanın ancak özgür düşünce içinde olası olabileceğini böyle duyuruyordu. Aynı Cyrano de Bergerac felsefenin her konuya yönelen, ancak üst düzeyde kaymak durumunda bulunan bir düşünce alanı olduğunu bize şu sözlerle duyuruyordu: "Bir filozof basiti ele alabilir, ancak onu basit bir kişi olarak ele alamaz."

Bir felsefe belli bir yerde ve belli bir zamanda insan yaşamına doğru açıklamalar getirmekle bize en temel bilgileri sağlar. Felsefe yaşamın anlamıdır. Gerçeklikle sağlam ilişkiler kurmamız ancak felsefenin sağladığı öngörüyle olasıdır. Felsefeyi yeryüzüne indirmekte baş rolü oynamış filozoflardan Francis Bacon "Filozoflar yüksekte oldukları için çok az ışık veren yıldızlara benzerler" derken felsefenin insandan uzak kalışını bir yazgı gibi görmekten çok onun olabildiğince bu dünyalı olması dileğini ortaya koyar. Bu dilek Diderot'da daha belirginleşir: "Felsefeyi halka götürmekte acele etmeliyiz. Filozoflar ilerlesin istiyorsak halkı filozofların bulunduğu noktaya yaklaştıralım." Bu dilek tarihin akışı içinde ortaya çıkan bir eğilimi duyurur bize. Sanat gibi felsefe de zamanla bir yaygınlık kazanmış ve deyim yerindeyse yukarıdan aşağıya doğru süzülmeye başlamıştır. Gene de felsefenin dünyadaki yerini yeterince geniş bir yer olarak görmek bugün için doğru olmayacaktır. "Bir filozoftan hiçbir şey yapılamaz" diyen Napoléon Bonaparte, La Rochefoucauld'nun üç yüzyıl önce söylediği şu sözü doğrular gibidir: "Felsefe geçmiş kötülükleri ve gelecek kötülükleri kolayca alteder, ancak şimdiki kötülükler de felsefeyi alteder."

Felsefe öze yönelir, bir şeyin felsefesini yapmak o şeyin özünü aramaktır. Bu yüzden filozoflar zorunlu olarak köktenci insanlardır. Her konuda temel nedenlere inmek ve her sorunu bütün boyutlarıyla ele almak köktencinin vazgeçilmez tutumudur. Köktenci bir şeyin azıyla yetinmez, filozof da. Kökler gövdeyi koşullar ve açıklar, köke inmek eksik-

siz kavramanın baş koşuludur. Filozof bu yüzden ilkelerin insanıdır: felsefi bakış ilkelere yönelmeyi gerektirir. Felsefeden ilk beklediğimiz köktencilikse ikinci beklediğimiz yaşamda olmaktır. Felsefeyi yaşamdan koparmamak önemlidir. Onu yaşamın dışından bir bildiri gibi düşünmemek gerekir. Felsefeyi yaşamdan getirmek gerekir. *Primum vivere, deinde philosophari*: önce yaşamak, sonra felsefe yapmak. Düşünceyi yaşamın inceliklerinden, güzelliklerinden, duygusallıklarından koparınadan felsefe yapmayı bilmek gerekir. Descartes bize şunları söylüyordu: "Derin düşünceler filozofların yazılarından çok şairlerin yazılarında bulunur. Bu durum insanı şaşırtabilir. Bunun nedeni şairlerin coşkuyla ve imge gücüyle yazmalarıdır: çakmaktaşında ateşin bulunması gibi, bizde bilimin tohumları var, filozoflar onları usun yardımıyla ortaya çıkarırlar, oysa şairler onları imgelem yoluyla fışkırtırlar ve daha çok ateşlerler." Descartes bir mektubunda da şunları yazacaktır: "Benim uğraştığım felsefe tutkularla iş görmeyi bırakacak kadar barbar ve kabasaba değildir. Tersine, ben yaşamın tüm güzelliğini ve mutluluğunu tutkularda buluyorum." Ondan iki yüzyıl sonra Auguste Comte felsefe ve sanat ilişkisini bir başka çerçevede belirleyerek şöyle diyecektir: "Sanatın başlıca işlevi bilimlerin kurduğu temel üzerinde tipler oluşturmaktır."

Gerçek anlamda felsefe de gerçek anlamda sanat da insanı bir bütün olarak ele alacak, düşünce kadar duyguyu da önemseyecektir. Gerçek anlamda yaşamda olmak ya da yaşamla ilişkili olmak ancak bu bütünlük içinde gerçekleşebilir. Ancak bu iki alan, yönelimleri ve yöntemleri başka başka olan insan araştırmalarıdır. Felsefenin sanata, sanatın felsefeye yaklaştığı ya da yakınlaştığı yerler vardır. Felsefenin de sanatın da özünde insani arayışın coşkusu duyulmalıdır. Descartes, pek haklıdır, felsefi arayış kurukuruya bir arayış, kuru usla gerçekleştirilen bir arayış olmamalıdır. Prusya kralı Friedrich II, Almanya'da erken zamanda aşılmış olan, ama onun yaşadığı dönemde belli bir belirleyicilik taşıyan düşünsel kuruluktan şöyle yakınıyordu: "Almanya değerli araştırmalar yapan insanlar yetiştiriyor, filozoflar, dahiler yetiştiriyor, istenilen her şeyi yetiştiriyor; ancak onları canlandırmak için kutsal ateşi çalacak bir Prometheus gerekli."

Felsefi düşünce her şeyden önce ussal düşüncedir, oysa sanatsal düşünceye bol bol sezgi karışır, sanatsal düşüncede sezgi egemendir. Salt ussal düşünceyle yönelemeyiz sanata. Hatta felsefeye de. Bir ispanyol atasözü şöyle der: "Yalnız gözleri olanlar kapkara kördür." Ancak sanatta usun önemini de görmezden gelemeyiz. Şu latin atasözü de hak-

lıdır: "Gözler aldanmazlar, us onları yönettikçe." Felsefenin işi genelgeçer olanladır, dolayısıyla usladır. Sanat genelgeçer olanı öznelde görüp göstermeye eğilimlidir. Sanatın nesnel'i öznel üzerine temellenmiş bir nesneldir. Sanatçı özneli nesnel kılar, bir kişilik olanı evrensel düzeyde kavranılabilir kılar. Sanatta her özel durum genel bir açıklama adına vardır. Sanat genelgeçer olanı öznelde ya da öznelden giderek açıklar ve tartışır. Öznelci felsefeler bu yüzden sanata yaklaşırlar. Öznelci filozoflar dünyaya sanatçı gibi bakıyorlar: çelişkiden hatta tutarsızlıktan korkmuyorlar. Pascal şöyle diyordu: "Ne çelişki yanlışlığın belirtisidir, ne çelişmezlik doğrunun belirtisidir." Sanatsal düşünce felsefi düşünceden öznelde geneli açıklama çabasıyla ayrılır. Bu yüzden her felsefe tüm evreni kucaklamaya çalışırken her sanat yapıtı bir küçükevren olarak, dünyanın ya da büyükevren'in tüm sorunlarına açılabilen bir özgün ya da özgül bütünlük olarak belirir. Her yapıt bu özelliğiyle tutarlı bir bütündür, ondaki çelişkiler yaşamın çelişkileridir, ondaki tutarsızlıklar yaşamın tutarsızlıklarıdır. Onu ilkeleri olan, kuralları olan, ilkeleri ve kurallarıyla görüşler ortaya koyan, ama her şeyden önce felsefi bir bakış açısına ulaşmış bulunan bir bireye benzetebiliriz.

Bu tutarlılık olmadığı zaman, yapıt, ne ölçüde gerçekleşebilir olasılıklardan yola çıkmış olursa olsun, tam anlamında yetkinliğe kavuşamayacaktır. Bu tutarlılık, ilkeli ve kurallı olmak ve görüşlere dayanmak tutarlılığı, her şeyden önce yaşamın bilgisiyle sağlanabilecek bir tutarlılıktır. Özellikle düşüncenin ve sanatın dünyayı değiştirici bir güç durumuna geldiği bir çağda, gerçekliğe yöneliş tam anlamında bir bilgi sorunu ortaya koyar. Tanımadığı insanı, bilmediği dünyayı değiştirmek girişimi dileklerle örülmüş bir girişimdir ve insanı erkenden yarı yolda bırakabilir. Dünyamız *olanlar*'la *gibi olanlar*'ın aynı anlama gelir görünse de aynı anlama gelmediği bir dünyadır. Önemli olan gerçekliği taşımak ya da yansıtmak adına gerçekliğe ulaşmaktır. Gerçeklik nasıl yaşamın dış görünüşlerinde değil de özündeyse, yapıt da gerçekliği bir görünüm olarak değil bir anlam olarak taşıyacaktır. Evet, gerçeklik yapıtın özündedir, yaşama uyarlılığındadır, düşünce yapısında ve duygu düzenindedir, onu yapıt olarak vareden koşullardadır. İnsan gerçeğini tüm özellikleriyle doğru olarak yantısan yapıtlar *gerçekçi* adına uyar yapıtlardır.

Gerçekçi olmanın bilgiyle ilgili, yaşamın ya da insanın bilgisiyle ilgili koşulları olduğu gibi estetikle ya da açıklama yöntemleriyle ilgili koşulları da vardır. Her anlatılan kendine en uygun anlatımlardan birinde anlaşılabilir. Gene de bu alanda kesin formüller olabileceğini düşünmek yanlış

olur. Estetik bize bu tür yöntemler yani kalıp yöntemler sözvermez. Her gerçek arayış formüllerin aşıldığı yerde başlar. Çok özgün, çok yeni, hiç alışılmadık hatta yadırgatıcı biçimler gerçekliği doğru olarak yansıtmakta çoktandır kullanılagelen biçimlerden çok daha güçlü, çok daha etkili, çok daha anlatımcı olabilirler. Önemli olan anlamak ve anlatmaktır, iletebilmektir, kendi açımızdan kavranılabilir olanı başka açılara sunabilmektir. Gerçekliğin tek bir görünümü olmadığı gibi gerçekçiliğin de tek bir anlatım yöntemi yoktur. Gerçekçilik her şeyi olduğu gibi görmek ve göstermek olarak tanımlanamaz. Böyle bir tanım ancak kaba gerçekçiliğe uygun düşebilir. Kaba gerçekçilik de gerçek anlamda gerçekçilik değildir. Her zaman bize göre bir şeylerin gerçekliği belirlercesine algılamaya katılması gereklidir. Temelsiz kurallarla, gerçeklikte karşılığı olmayan ilkelerle, iyi temellendirilmemiş yani havada görüşlerle kurulan yapıtlar en olabilir şeyleri anlatırken bile eksiklidirler, sonunda yansıttıkları gerçekliğin gerçek olduğuna bizi kolay kolay inandıramazlar.

Bilgi eksikliğinin yarattığı bilinç bulanıklığından gelen bu durum izleyiciyi yanlış bilinçlenmeye iter. Oysa düşünce ve sanat yapıtlarının başlıca amacı dünyamıza açıklıklar getirmek, gerçeklikleri apaçık kılmaktır. Pekçok yapıt dönüştürücü olmak adına özümlenmemiş düşünceler ortaya koyarken, gerçek anlamda gerçekçi yapıtların düşünen bireyler gibi doğal davrandıklarını görürüz. Bir sanat yapıtında sanata dönüştürülmemiş ya da sanatsal kılınmamış düşünce ham düşüncedir, bir türlü yerine yerleşememiş görünür, gerçekliğe yamanmaya çalışır. Sanatta olsun başka yerde olsun, her sağlıklı düşünce bize *işte bu* dedirten düşüncedir, yalınlığıyla ve apaçıklığıyla belirgin olduğu gibi gerçeklikteki yeri de açıkça belli olan düşüncedir. Ham düşünce ya da tutarsız düşünce gerçeklikle buluşmaz, o yapıtta erimeden kalmıştır, eklenti oluşunu erkenden duyurur. O elbet bir sanatçı çabasından ya da filozofça bir öngörüden çok kestirmeci bir bakışın ürünüdür, çok zaman kısa yoldan gitme ve çabuk etkili olma anlayışıyla varedilmiştir. Böyle bir ürün ancak tutarsız bir bilincin ya da eksikli bir bilincin ürünü olabilir. Bu durum aşırıya gittiğinde karşımıza ölüme çoktan hazır ya da zaten mahkum savlı yapıtlar çıkar. Bu tür yapıtlar bizi gerçekliğe ulaştırmazlar, tersine gerçeklikten uzaklaştırırlar. Savlı yapıtları, özel olarak savlı olmak adına oluşturulmuş yapıtları, doğal olarak savı ya da savları da olan gerçek yapıtlardan ayırmamızı sağlayan şey savların nesnel bir doğruluğu ortaya koysalar bile inandırıcı olmayışlarıdır. Bir sanat yapıtı ancak gerçeklikten getirilmiş ve sanata götürülmüş düşüncelerle kalıcı olabilir. Karşılıksız dileklerin ve

köksüz sanıların sanatta bir gerçekliği karşılarmış gibi yansıtılması yanlış bilinç oluşturmaktan başka bir işe yaramaz. Zaman gerçekliği kendine göre belirlemek ya da bilinçleri belli bir açıdan koşullamak amacıyla çocukça ortaya konulmuş bu ürünleri elbette giderecektir. Gününde göklere çıkarılan nice yapıt tarihin sularında boğulup gitmiştir. Bu yüzden bir düşünce ve sanat yapıtının felsefi tutarlılığı onun gerçeğe bağlılığıyla belirgindir ve onun gerçeğe bağlılığını açıklar. Her gerçek yapıt felsefesini sanatsallığın koşulları çerçevesinde belirgin kılar. Düşünselliğin güzelde erimediği ya da güzele götürülemediği yapıtlar geldigeçti yapıtlardır.

IV.

Gerçek olan gerçekten varolandır. Gerçeklik olanı ve olasıyı kapsar, bu arada doğal olarak olmuş olanı da kapsar. Her zaman dünden gelenlerde yarına açılabilecek olanları buluruz. Gerçeklik hiçbir zaman gözlerimizin önünde duran şu anki dünyayla sınırlı değildir. İç dünyamız da, iç dünyalarımız da onda içerilmiştir. Freud'dan çok önce Joseph Joubert "Bir düş bir gerçekliğin yarısıdır" diyordu ve gene Freud'dan çok önce Xavier Forneret "Düşler yaşamın tek gerçeklikleridir" diyordu. Gerçekliğin geçmişi, şimdisi, geleceği, içselliği, dışsallığı vardır. Mutlak gerçeklik bir tasarımdır ancak, doğalcılar bile mutlak gerçekliği ortaya koyamazlar. Victor Hugo bu yüzden pek haklıdır: "Sanatın yöneldiği doğru mutlak gerçeklik olamaz. Sanat şey'in kendisini de veremez." Çünkü gerçeklik bizimle vardır, gerçeklik bizim yüzümüzden gerçekliktir, dolayısıyla Alfred de Musset'nin dediği gibi, gerçekliğin bir görü olması gerekir. Ancak sanat yapıtı ve düşünce yapıtı gene de bize gerçekliği sunmakla yükümlüdür. Yapıtların bize vereceği şey gerçekliğin yapay bir görünümü değil, gerçekliğin görülmüş biçimidir. Maupassant'ın belirlediği gibi, "Bir sanat yapıtı ancak aynı zamanda hem bir simge hem de bir gerçekliğin eksiksiz anlatımı olduğu zaman yetkindir."

Gerçeklik tarihsel-toplumsal niteliklidir, gerçekliğin bilgisi de zorunlu olarak öyledir. Bizsiz doğa zamansızlık boyutuna yerleşmiş gibi duracaktı. Nesnel zamanın varlığını olası kılan ve ikide bir duyuran öznel zamandır. Zamansallığın dışında gerçeklik de gerçekçilik de yoktur. Her gerçeklik zamanla sarılmıştır: zaman çerçevesinde duyulur ya da kendini duyurur. Gerçeklikten yapılan soyutlamalar bile zamandadır, her şey zamandadır, buna göre değişime ya da dönüşüme açıktır. Çünkü gerçeklik bize göre ve bizden ötürü vardır. Olayların birbirini izleyişiyle, en geniş çerçevede

çağların birbirini izleyişiyle belirgin olan ve çevrimsel doğa olayları göz önünde tutularak belirlenmiş ve dilimlenmiş olan nesnel zaman da, dış duyumun ve iç duyumun değişik ya da değişken, oynak ya da kaygan algılanma süreçlerine karşılık olan öznel zaman da bizimle vardır. Nesnel zaman öznel zamanın bir yansımasıdır hatta öznel zamanın izlenimlerinden kalkılarak gerçekleştirilmiş bir tasarımdır. Önce zaman yani gerçek zaman vardır, içsel zaman vardır, yaşamın zamanı vardır, o bir geçen bir geçmeyen zaman vardır, aralıklara bölünmüş olmayan zaman vardır. İçsel ve dışsal her oluşumu özne olarak bireysellik düzeyinde kavrarız, gerçeklik bireyde görünür, en yüksek düzeyde toplumsallık bile bireysel bilinçte anlatımını bulur. Bilincin bireyselliği onun özgünlüğünü ve evrenselliğini olası kılar. Toplumsal bilinç bireysel bilinçlerin yansısıdır, gerçeklik bu bilinçlerin de katıldığı evrensel bütünlüktür. Buna göre nesnel zaman öznellikte bir anlam kazanır, bir başka deyişle nesnel zaman öznel zamanda açıklığa kavuşur. Geçen on yılı kendimce kavrarım, geçen on yıl bir bakıma geçen on yılımdır, ama zorunlu olarak geçen on yılımızdır. Geçen on yıla kendimce bir anlam veririm, geçmiş çağları da, geçmiş her şeyi de kendime göre değerlendiririm. Benim için çok zor geçmiş bir on yıl nesnellikte de çok zor geçmiş gibidir, benim için kötü zamanlar nesnellikte de kötü gibidir. Bunu belirleyen duygusallığımla birlikte bilinç düzeyimdir, toplumsallığa katılma düzeyimdir, toplumsal birey olma düzeyimdir, insanla, dünyayla bütünleşmemin niteliğidir. Bu yüzden zamanın geçişini belirleyen doğa oluşumlarına ya da değişimlerine imge dünyamızda ve sanatta insani özellikler yüklediğimiz olur. Charles d'Orleans'ın şu dizelerinde olduğu gibi: "Zaman rüzgardan, soğuktan ve yağmurdan/ Mantosunu çıkardı attı/ Sırtına parlak, aydınlık ve güzel güneşten/Bir örtü aldı".

Zamansallık boyutunda gerçekleşen ve görünen gerçeklik onu gözlemlemeyi bildiğimiz ölçüde gerçekliktir. Onun dolgun varlığı bilincimizin yetkinliğiyle belirir. Dünya zamansallık boyutunda, uygarlık süreçleri boyunca gerçekleşmiştir ve gerçekleşmektedir. Dünya dediğimizde iki temel nitelikle yüzyüze geliriz, bunlardan biri tarihsellik, öbürü tarihselliğin zorunlu bir koşulu ve öte yandan türün bir özelliği gibi görünen toplumsallıktır. Buna göre dünya olmuş bitmiş bir bütünlük değildir, oluşan bir bütünlüktür, oluşmakta olan bir bütünlüktür. Bakışımız en geniş çerçevede doğaya yönelir. Doğa gözlerimizin önünde sınırsız ya da aşkın bir yapı ortaya koyar. Bakışımızı doğada gezdirirken dünyayla karşılaşırız ya da onda bir kültür ortamı olarak dünyayı buluruz. Dünya insanla

doğanın birbirine kavuştuğu yerdir. Dünyayı yaratan insan olduğu gibi doğaya anlamını veren de insandır. İnsan dünyayı yaratır, doğada kendini bulur. Dünya bizim ortak yapıtımızdır, doğa aynasında kendimizi gördüğümüz ya da kendi düşlerimizi, kendi kurgularımızı bulduğumuz aşkın bütünlüktür. Gerçekçi bakış doğaya da yönelir, ancak onun gerçek araştırma alanı dünyadır, doğadaki insandır. İnsansız hiçbir şeyin anlamı yoktur, insanı vareden ve onu aşan gerçekliğin de yani doğanın da. Bu yüzden dünya daha çok gerçekliği arayanların ortamıyken doğa duyguculuğu besler, duyguculuğu kamçılar, duyguculuğun kaynağıdır. Gerçekçi eğilim dünyada insanla ilgili gerçek anlamlar derlemeye yöneliktir, doğadaki insanın bilgisini tarihsel-toplumsal konumu içinde kavramayı gerektirir. Tarihsel olmayan toplum, toplumsal olmayan tarih olmadığı gibi, tarihsel-toplumsal olmayan insan bilgisi de yoktur.

Gerçekçi olmak ve gerçekçi olmak istemek ayrı şeylerdir. Biri bir yetkinliktir, öbürü bir eğilimin belirtisidir. Gerçeklik tarihsel-toplumsal nitelikli olduğuna göre, onun bir yansısı olan, ondan süzülüp getirilmiş olan sanat ve düşünce yapıtları da tarihsel-toplumsal nitelikli olacaktır, gerçekliğin tarihsel-toplumsal anlamlarını ortaya koyacaktır. Sanatçının ve düşünürün çabası gerçekliğin özünü ya da temel anlamlarını hiç bozmadan yansıtmak olmalıdır.Sanatçı rasgele bilgi üreten biri değildir. O, ortaya koyduğu her bilginin, belirlediği her doğrunun gerçekliğe aykırı düşmemesine, daha da ötede gerçekliği açık etmesine özen gösterir. Sanatçıya düşen gerçekliğe deşici bir bakışla yönelmektir. Onun deşici bakışı ustalığının ve yetkin bilincinin sağladığı bir yatkınlıktan başka bir şey değildir. Gerçekliğin yetkin anlatımlarına ulaşmakta onun nesneye yöneliminin tutarlılığı büyük bir rol oynayacaktır. Amaç düşüncede olduğu gibi sanatta da doğrulara ulaşmaktır. Sanatta karşımıza çıkan doğrular bilimin ve felsefenin doğrularına benzemezler. Sanat kanıtlamaz, yalnızca gösterir: gösterilenin apaçıklığı onun doğruluğunun kanıtıdır. Böylece her gerçek yapıtta kendimizi ve bütün insanı buluruz. Sanatçı doğruları altın arayıcılarının sabrına benzer bir sabırla elde eder. Doğrular elimizin altında değildir. Elimizin altında gibi duran doğrular bile ortaya çıkmak için bizden çok şey beklerler. Doğrulara ulaşmak için gözlem ve deney yapmak, karşılaştırmalar yapmak, tümevarımlara ve tümdengelimlere başvurmak gerekir, düşüncenin her türlü yöneliş biçimini kullanmak gerekir. Bize gerçekliği göstererecek hazır yöntemler sanatta da, bilimde de, felsefede de yoktur. Gerçekliğe gerçekliğin bilgisiyle yönelirken, böylece gerçekliğin daha geniş bilgisine ulaşmaya çalışırken yöntemler geliş-

tirmek durumunda kalırız. Gözlem, deney, karşılaştırma, tümdengelim, tümevarım hazır şeyler değildir. Ayrıca her an oluşmakta olan bir dünyada karşımıza çıkan ya da karşımızda durup duran her şey kesin bir doğruda anlatımını bulabilecek ölçüde belirginleşmiş değildir. Doğrular zamansal akış içinde ve uzun arayışlardan sonra doğru kimliğini kazanırlar. Doğruların kesin belirleyicisi tarihtir ya da zamandır. Doğrular da her şey gibi zamanda yerlerini alırlar ve gene zamanda değişime uğramayı beklerler.

Doğrunun doğru olma serüveni gerçekten uzun bir serüvendir. Tarih doğruları son yargılar olarak ortaya koyar. Bu onun yoruma açık ya da henüz kesinleşmemiş doğrularını en sonunda yasallaştırmasıdır. Doğruların apaçık duruma gelmesi bir yaşam biçiminin, bir yaşam döneminin olgunlaşmasıyla olur. Tarih her zaman son sözü söyler, bu son söz gerçekte yaşamdan çıkan bir sonuçtur ya da yaşamın son sözü söylemesidir. Tarihin söylediği her söz nice deneylerden, nice tartışmalardan, nice savaşımlardan süzülmüştür. Tarih oluşan bir şeydir ya da oluşan gerçekliğin zamansallık niteliğidir. Buna göre tarihten öte bir tarih, öncesel bir tarih, bir yazgı-tarih yoktur. Tarih olayları saran bir şey değil olaylarda gerçekleşen bir şeydir. O bir üründür, bir insan ürünüdür. Bu yüzden tarih yapmak diye bir sorun vardır. Tarih yalnızca yazılan değil, aynı zamanda gerçekleştirilendir. Tarih yapmak tarihe katılmaktır. Tarihe katılmak yaşama katılmakla olur. Herkes tarihe şu ya da bu ölçüde katılır. Tarihten beklemek olmaz, tarihe katılmak gerekir ya da tarihten beklemek tarihe katılmakla olur. Gerçek olarak yaşamak etkin olarak tarihte yer almaktır. Kimse bir hiç için falanca kişi değildir.

Tarihe biz bilgilerimizle ve bilgilerimiz ışığında gerçekleştirdiğimiz eylemlerimizle katılırız. Tarihe katılmak her şeyden önce olacağı, geleceği tasarlamaktır, şimdinin içinden geleceği süzmektir. Her yaşayan insan bir gelecek yaratıcısıdır. Bunun için tarih bizden öngörü ve edim bekler. Fikir yaşamı saydamlaştırır ve anlaşılır kılar, böylece onu dönüştürür, onun dönüşümüne katkıda bulunur. İnsan tüm varlığıyla dünyayı dönüştürür. İnsan dünyada bir varlıktır ve böyle olmakla doğaya egemen olan bir varlıktır. Tarih bu dönüşümün, dönüşümlerin saklandığı, saptandığı, doğrulandığı yerdir. Tarih gerçekliğin gerçekleşmiş ve saptanmış bütünlüğüdür. Tarih bir dönüşümler hazinesidir, onda her şey dönüşüm içinde anlaşılır, onda her şey birbirini açıklayan olgularla kurulmuştur. Düşünce ve sanat yapıtları bu dönüşümleri, bu dönüşümlerin çeşitli yüzlerini yansıtır. Düşünce tarihi ve sanat tarihi bu dönüşümlerin özünün tarihidir. Düşünce toplumbilimi ve sanat toplumbilimi düşüncede ve sanatta yan-

sıyan tarihsel-toplumsal koşulları araştırır. Düşünce toplumbilimcisi de sanat toplumbilimcisi de düşüncede ve sanatta yaşamı bulur, görür, saptar. Onların amaçladığı şey yaşamın doğru görünümleridir, düşüncede ve sanatta yaşamı görmektir.

Yaşam sanata düşünce yoluyla aktarılır. Sanat yapmak her şeyden önce düşünmektir. Sanat yaratma düzeyinde de izleme düzeyinde de etkin düşünselliği gerektirir. Yapıt düşünsellikte gerçekleşir ve düşünsellikte kavranılır. Yapıt yaşamın düşünsellikte ya da düşünselliğe göre açıklandığı, açınlandığı, göründüğü, tartışıldığı yerdir. Sanat yapmak yaşamı çeşitli biçimler altına taşımaktır. Sanat belli bir taşımacılığı gerektirir, bu taşımacılık da düşünceyle olur. Yaşam düşünsellikle düşünceye taşındığı gibi gene bir tür düşünsellikle sanata taşınır. Yaşamın sanatsal biçimlere bürünmesidir bu. Düşünceyle taşınma süreci karmaşık bir süreçtir, büyük bir çabayı gerektirir. Sanatçı bu yüzden doğum sancıları içinde yapıtını gerçekleştirir, sanat yapmak bilinçli bir biçimde doğurmaktır, bilinçle doğurmaktır. Estetik bilimi bu çabanın koşullarını tartışır. Ancak yaşamı en yetkin anlatım biçimlerine taşımak gerekir. Bu anlamda taşımacılık yansıtıcılıktır, yansıtıcılık adınadır. Sanat yaşamı yepyeni bileşimler kurarak yansıtır. Sanat yansıtırken açıklar ya da yansıtarak açıklar. Amaç yaşamı göstermektir. Yaşamı göstermek yalnızca sanatçının işidir, ancak onun becerebileceği şeydir. Düşünür yaşamı yorumlar ya da yargılar, sanatçı yaşamı gösterir. Göstermek düşünürün işi değildir. Göstermek somutlamalarla ya da özellemelerle olur. Düşünce yalnızca geneller, sanat buna karşılık somutlar. Sanatçı soyutlamalar yaparak somut göstergelere ulaşır. En genel özellikler bir sanat yapıtında özel görünümler alır, özelde görünür. Sanat yapmak özelde geneli ortaya koymaktır. Sanatta toplumsal'a bu özelden geçilir, tarihsele bu özelden ulaşılır. Sanatta her şey özel bir biçimlenmişlikte çıkar karşımıza. Düşünür özeli yalnızca örneklemede kullanır. Sanatçı özel örneklerden giderek evrensele kavuşur ya da gerçekliğin bütününe bağlanır.

V.

Düşünmek insanın en eski alışkanlıklarındandır. İnsan insan olmaya başlarken düşünmeye başlamıştır. Düşünmek insan için bir zorunluluktur. Düşünmek insan ruhsallığının en belirgin işlevidir, en belirleyici işlevidir. İnsan olabilmek için düşünmeyi bilmek, düşünebilmek gerekir. İnsan denilince düşünce, düşünce denilince insan düşünülür. Düşünce insanın en önemli organıdır diyebiliriz. Kediye pençesi, balığa kuyruğu, file hor-

tunu neyse insana da düşüncesi odur. İnsanoğlu bedensel açıdan hayvanların en güçlüsü olmamasına karşın doğanın en güçlü varlığı olduysa, bunu yalnızca ve yalnızca düşüncesine borçludur. Gerçekte insanın düşünce dünyasını onun tüm ruhsal yaşamından soyutlamamak gerekir. İnsan yalnız çıkarımlar yaptığı için değil, anımsadığı için de, tasarladığı için de, imgelediği için de, duyumsadığı için de, duygulandığı için de düşünen bir varlıktır. Vauvenargues, XVIII. yüzyılın bu büyük ahlak ustası "Büyük düşünceler gönülden gelir" der.

Doğada tüm hayvanlar bazı organlarını kullana kullana geliştirdiler, bazı organlarını da kullanmaya kullanmaya körelttiler. İnsan beyni, insanın doğaya ve kendine karşı yürüttüğü o çok uzun savaşımın verimli bir meyvası olmuştur. Düşünce insanın doğayla ve kendiyle kavga ede ede kazandığı çok değerli bir yetisidir. Gene de insanın doğada çarpışa çarpışa kazandığı bu yetisine her zaman gereken özeni göstermekte, gereken önemi vermekte olduğunu söyleyemeyiz. Düşünmek pekçok insan için sıkıntıdır, külfettir, yüktür. Kimileri doğru ya da yanlış kırk yılda bir düşünürler ve düşündükleri anda yüzlerinden bir daha kolay kolay duyamayacakları acılı bir mutluluğun rüzgarı geçer. Kimileri de hiçbir şey düşünmemekle birlikte düşündüklerini sanırlar, çünkü söz söylemektedirler, söz onlara göre düşüncenin kanıtıdır.

Evet, yazık ki insanların büyük bir bölümü düşünmeyi sevmiyor. İnsanların büyük bir bölümü, çok uzun sürmüş bir çabanın sonunda kazandığımız düşünme yetimizi önemsemeden yaşıyor. İnsan çok zaman kalıp düşüncelerle, kalıp davranışlarla yetiniyor. Düşünmeden yapmak çok yerde insana düşünerek yapmaktan daha kolay görünüyor. O istiyor ki onun adına başkaları düşünsün, ama iyi düşünsün. Kimilerine göre düşünmek dünyanın en ağır işidir, beş dakika düşünmeye kırk kilometre yürümeyi yeğ tutan pekçok insan var. Bunlar her yerde düşünceyi çeşitli biçimlerde mahkum etmeye çalışıyorlar. Düşünmenin zorluğu duygusu insanı çabucak düşüncenin gereksizliği fikrine ulaştırıyor. Kimilerine göre düşünmek dünyanın en gereksiz işidir, insanı boş kaygılara, anlamsız sıkıntılara iter, hatta onu çıldırtır, dünyadan koparır, rezil eder. Çok zaman bir takım insan kaçkını tipler de bu yıkıma örnek olarak gösterilir. Sözde adam düşünmüş düşünmüş ve bu duruma gelmiştir. Bu yüzden çok yerde düşünen insanı hindiye benzetmişlerdir, elbet hindinin en kafasız hayvanlardan biri olduğunu bile bile. Düşünen insanı hindiye benzeten bilinç yalnızca şakacı değil aynı zamanda kendinden korkan bir bilinçtir. İnsanoğlu çok yerde kendini bugünkü durumuna getiren şeyin düşünce olduğunu çoktan unutmuş gibidir.

Düşünce insanın temel özelliği olduğuna göre, insanın düşünceden korkması kendinden korkması demektir, insanlığından korkması demektir. Düşünceden korkan insanın durumu, kuyruğunun gölgesini görünce sıçrayan kedinin durumuna çok benzer. Buna göre giderek insan dünyasında kimsenin düşüncesi olmayan ortak kalıp düşünceler oluşur, herkes bu düşüncelere göre düşünür ya da düşünür gibi yapar. Bir de bakarsınız bir kahvede iki kafadar, kendilerinin olmayan bir düşünceyi, bir ortak kalıp düşünceyi, düşünmeleri ya da düşünmemeleri için kendilerine hazır verilmiş bir dış düşünceyi orasından burasından çekiştirerek kendilerininmiş gibi tartışıyorlar. Oysa insan gerçek anlamda düşünebildiği zaman insandır, ortak bir beyinle değil kendi kafasıyla düşünebildiği zaman insandır. Genellikle kafalar görünmez tellerle ortak kalıplara, geleneklerden, göreneklerden, alışkılardan, modalardan, demeçlerden, gazete makalelerinden, yasaklardan, tuzaklardan, ortak duyarlılıklardan oluşan ortak bir kalıp bilince bağlanırlar. Bu durumda birey bir takım kalıp düşünceleri kendi jargonuyla yinelemektedir. Bu durumda onun bireysel bilinci ortak kalıp düşüncelerin küçük bir özetidir. Bu düşünsellik insanı insan yapmaya yetmez. İnsanoğlu yaşamı düşünebildiği, yaşamın içinde düşünce üretebildiği, böylece yaşamı geliştirebildiği ölçüde insandır. Yaşam düşünmekten çok düşünmemeye göre düzenlenmiştir, en azından düşünmeden yapabileceğimiz pekçok iş vardır. Önceden belli bir düzene sokulmuş olan yaşamda pekçok iş düşünmeyi gerektirmez, pekçok iş de birazcık düşünceyle, kafayı yormayacak kadar az bir düşünceyle çözümlenebilir. Arabacının, postacının, vatmanın, tornacının, tüccarın geniş çaplı düşünceye gereksinimi ancak gerçek anlamda insani etkinlikler içinde olmak istediği zaman vardır.

Bireysel bilincin sınırlarını toplumsal ya da evrensel bilincin, yani gerçek ortak bilincin sınırlarına olabildiğince yaklaştırmak gerekir. Gerçek ortak bilinç yaşamla birlikte dönüşen, yaşamın değişen koşullarına ya da gereklerine göre durmadan dönüşen bilinçtir. Bunun için bireyin belli bilgi kalıplarına göre değil, kendi bilgi dünyasının özelliklerine göre gerçek evrensel bilince yönelmesi gerekir. Bu da sürekli bir düşünme çabasını zorunlu kılar. Bu çaba elbet güç bir çabadır, önyargıların bittiği yerde başlar ve geçmişten geleceğe doğru uzanan çizgide tüm gerçekliğin sağlıklı bir biçimde gözlemlenmesini gerektirir. Hem durmadan dönüşen yaşama hem bu durmadan dönüşen yaşamla ilgili sağlıklı görüşlere, gerçek anlamda bilime, sanata ve felsefeye yönelmek gerçek anlamda düşünebilmenin baş koşuludur. Düşünce adına yaraşır düşünce bi-

limsel düşüncedir, sanatsal düşüncedir ve felsefi düşüncedir. Bu alanların dışında düşünmek gelişigüzel düşünmeyi göze almak demektir.

Buna göre bu dünyada düşünmeden yapacağımız pekçok iş vardır ama bu işlerin arasında bilim, sanat ve felsefe yoktur. Bu yüzden gerçek anlamda düşünmeyi beceremeyen toplumlar, bir başka deyişle yaşam düzenleri düşünmeyi gerekli kılacak ölçüde karmaşıklaşmamış toplumlar bu üç alanda eksiklidirler. Bu ülkelerde insanlar bilimi anlamsız, sanatı gereksiz, felsefeyi olanaksız sayarlar. Bir başka deyişle bu insanlara göre bilim bir takım teknik kolaylıklar sağlamanın dışında insana hiçbir yarar getirmeyecek bir zaman öldürücüdür, sanat tepeden tırnağa boş iştir, felsefe de insana hiçbir iyilik sözvermeyen bir ortalık karıştırıcıdır. Bu durumda mahallede şiir yazan delikanlı adı kötüye çıkmasın diye yazdığı şiirleri gizler ya da ancak kendi gibi birkaç sivri akıllıya gösterir. Şiiri bir sanat dergisinde yayımlanmış olan bir gence bu işten ne kazandığını sorarlar. Buna göre, bu üç şey, bilim, sanat ve felsefe ancak ün, unvan ve para sağladığı ölçüde önemsenir.

Toplumsal ve iktisadi açıdan yeterince karmaşıklaşmamış toplumlarda bilim ve felsefenin enaz düzeyde de olsa belli bir düşünselliği gerektirdiği düşünülürken sanata tepeden tırnağa bir esin işi olarak bakılır. Bu toplumlarda sanata inanmayanların, sanatın ne olduğunu bilmeyenlerin, sanatın bir düşünce etkinliği olduğunu bilmeyenlerin başında sanatçılar gelir. Oysa sanat bütün biçimlerinde tepeden tırnağa düşünsel bir etkinliktir, gerçek sanatçı da azçok bir bilim adamı ve bir filozoftur. Her gerçek sanatçı, kendi sanatını, ona bağlı olarak tüm düşünceyi bilerek tartışan kişidir. Her sanatsal etkinlik, yaratma düzeyinde de izleme düzeyinde de tam tamına duygusal düşünsel bir etkinliktir. Bilim, felsefe ve sanat üç ayrı biçimde düşünce etkinliğidir. Bir sanat yapıtından haz duyabilmek ancak onu düşünce düzeyinde kavrayabilmekle olasıdır. Yapıt düşünen insanın ürünüdür. Moliere'in bir yapıtını sıradan gülünçlüklerin ötesinde kavrayabilmek için XVII. yüzyılın değişen değerlerini, çöken soyluluğu ve yükselen burjuvalığı, bu iki gücün birbiri karşısındaki durumunu, her ikisinin dünya tarihi içindeki yerini bilmek gerekir.

Öyleyse sanatta beğenmek anlamak demektir. Bir romanı beğenmişsek onu anlamışızdır. Bir sonatı gerçekten çalabiliyorsak ya da dinleyebiliyorsak onu anlamışız demektir. Duyumsallık düzeyinde başlayan, yani göz düzeyinde, kulak düzeyinde başlayan sanat deneyi duygu dünyasında çiçeklenerek ya da çeşitlilenerek son açıklamasına düşüncede kavuşur. Bu yüzden sanat insanı tüm varlığıyla kaplayan, bedenin dış

yüzünden ruhunun derinliklerine kadar ele geçiren, yaratışın ve izleyişin her anında insanı düşündüren bir etkinliktir. Bu yüzden belki de uğraşların en zoru ve çetrefilidir. Bilimde ve felsefede duyumsal etken ancak deney düzeyinde ve mekanik biçimde etkin olur, duygu hiçbir biçimde bu etkinliğe katılmaz, bir yardımcı öge olarak bile katılmaz. Onlarda salt düşünce belirleyicidir. Sanat duyum, duygu, düşünce alanlarında eşit ağırlıkta etkinliği gerektirir. Çünkü her sanat yapıtı, insanı, duyumsayan, duygulanan ve düşünen bir varlık olarak, tüm tarihselliği ve toplumsallığı içinde ele alır. Yaratma düzeyinde de izleme düzeyinde de sanatta gelişigüzelliğe yer yoktur.

Sanat insandan gelir insana döner. Sanatın kaynağı toplumdur. Sanat yapıtında hiçbir sezgi yoktur ki toplumsallıkta anlatımını bulmasın. Yaşamdaki değişiklikler bilince, bilinçlere yansır, bilinçte, bilinçlerde kavramlar ve fikirler düzenini dönüştürür, böylece ortak bilinci sürekli olarak oluşturur. Bilim adamı, felsefe adamı, sanat adamı ortak bilince en yüksek düzeyde ulaşınaya ve hatta onu tartışarak dönüştürmeye çalışırlar. Onlar bu bilinci tartışan, değişmesi, dönüşmesi, böylece yeniden yaşamı dönüştürmesi için tartışan insanlardır. Bilim, felsefe ve sanat adamlarının bu tartışmaları yeni oluşumların özelliklerini yaratacak biçimde ürünlerinde yansır. Demek ki yapıtta bulunan her şey önce toplumda varolmuştur. Sanatın işlediği şey bir toplumun ya da bir ulusun, daha üst düzeyde onun üyesi bulunduğu tüm insanlığın ortak değerleridir. Buna göre sanatçı resimde de, müzikte de, şiirde de, öbürlerinde de toplumun dilini, giderek insanlığın ortak dilini kullanır. Sanatçının işlediği gereç tümüyle toplumsal ve hatta evrenseldir. Özgünlük yalnızca bizim dış dünyaya, insana ya da doğaya bakış biçimimizden gelir. Yaratmak her şeyden önce bir nesneye özel bir bakışla bakmayı gerektirir. Bakılan her zaman belli bir şeydir, ancak bakan değişiktir. Bu bakılanın değişmez olduğu anlamına gelmez, hepimiz için ortak olduğu anlamına gelir. Bunun dışında mutlak anlamda bir yaratma elbette sözkonusu değildir. Yarattığımız şey gözümüzle görebildiğimiz şeydir.

Bakışımız ne ölçüde özelse yapıtımız o ölçüde özgün olacaktır. Bu bir bileşim sorunudur. Bileşimi sağlayan da düşüncenin kendisidir. Düşünmek her türlü bilgi düzeyinde bileştirmeler ve ayrıştırmalar yapabilmektir. Sanatsal edim içiçe geçmiş bileşim ve ayrışım süreçlerinden kurulmuştur. Bakışımızın özelliği gözümüzün insanüstü niteliğinden gelmez, zihnimizin yetkinliğinden gelir, kafamızın bilgi birikimi açısından ve yargılamagücü açısından yetkin bir düzeyde olmasından gelir. Gelişmiş bir bilinç geçmişiyle, şimdisiyle, geleceğiyle bütün bir dünyanın, bütün

bir insanlığın maketi ya da özeti gibidir. Gerçek bir bilinç bütün insanlığın bilincidir. İnsanı tanımakla ve insana insanı tanıtmakla, buna göre toplumu dönüştürmekle yükümlü sanatçının bilinci işte böylesine yetkin bir bilinçtir. Başka açılardan aynı yükümlülükleri taşıyan bilim adamının ve felsefe adamının bilinci de böylesi bir bilinç olacaktır. Öyleyse yaşamın dönüşümlerinden sorumlu bu üç insana, bilim, felsefe ve sanat adamına bilgisizlik haramdır. Onlar bilgileriyle insanlığın gelişimine katkıda bulunurken bilgisizlikleriyle bu gelişimi küçük ölçülerde de olsa zorda bırakabilirler. Her üçünden yanlış bilgi üretmemeleri istenir, özellikle bireysel yarar kaygısıyla yanlışı doğru diye göstermemeleri istenir.

Bu yüzden sanatçı belli bir ahlak anlayışına bağlanmasa da yani ahlakçı olmasa da belli bir ahlakın insanıdır. Ahlaklılık da, bilgililik gibi, sanatçının zorunlu bir niteliğidir. Ahlaksız insanlar gerçek anlamda sanat yapamayacak ölçüde bozulmuş insanlardır. Sanatçı ahlaklılığıyla ve bilgililiğiyle ortak bilince bağlanır ve onu işlemeye yönelir. Sanatçı durmadan ortak bilinçten bilgiler sağan insandır. Ortak bilinci geleceğe doğru açarken, sanatçı, kendini tüm dış bağlantılarından kurtulmuş duymak zorundadır. Sanatçı özgürlüğün insanıdır, kendini özgür duyduğu ölçüde sanatçıdır. Yaratmak ancak özgürlükte olasıdır. Sanatçı kendi özgürlüğünü kendi içinde yaratmak zorundadır. Sanatçı kendi özgürlüğünü yarattıktan sonra bütün bir toplumun özgürlüğünü, bütün bir insanlığın özgürlüğünü konu edinir, bir başka deyişle dünyada insanca yaşama hakkını geçerli kılmaya yönelir. Sanatçı özgür insandır demek, sanatçı kendini özgür kılmış insandır demektir. Tutsak ruhlarda sanat ağacı bitmez. Kendimize sanatçı sıfatını uygun gördüğümüz zaman insana, insanlığa yaraşır olmak zorundayızdır. Sanatçı sorumlu insandır, bir toplumdan, bir insanlıktan sorumludur. O yalnızca kendi bilincinden değil, başkasının bilincinden de sorumludur. O yalnızca kendi ahlakından değil, başkasının ahlakından da sorumludur. Bu sorumluluk verilmiş değil kazanılmıştır. Toplumun her açmazında sanatçının kendine soracağı bir ya da birkaç soru olmalıdır.

VI.

Düşüncede ve sanatta gerçekçilik sorunu tarihsellik boyutuna bağlı olduğu kadar bu boyut içinde çağdaşlık sorununa da bağlıdır. Çağdaşlık tarihselliğin özel bir durumudur, şimdiki zamanda yansımasıdır. Her çağ kendinden önceki zamanın ürünüdür ve onun yükünü çeker, onunla

koşullanmıştır ama ondaki herhangi bir süreçle özdeşleşmez. Çağdaşlıktan tarihselliğe, tarihsellikten çağdaşlığa ulaşılır. Bu yüzden deyim yerindeyse salt çağdaşlık yoktur: çağdaşlığın kökeninde tarihsellik yatar ya da çağdaşsanız tarihlesinizdir. Çağdaşlık şimdi'nin ve burası'nın en geniş çerçevede düşünüldüğü ya da kendini ortaya koyduğu durumdur. En belirgin anlamda çağdaş, eski zamanların ardılı sayabileceğimiz genişçe bir zaman diliminde yaşayan ve tüm genişliğince dünyaya açılan insandır. Olabildiğince çağdaş olmak olabildiğince dünyalı olmak anlamına gelir. Bir yerde, bir zamanda, bir toplum içinde, bir uygarlık etkinliği içinde bilinçli bir biçimde yer almış olmak çağdaş olmaktır. Ancak bulunduğu yere ve zamana iyice uyarlanmış kişi çağdaştır. Çağdaşlık sorunu bir bilgi sorunu olduğu kadar bir yönelim, bir uyarlanma ya da bir istek sorunudur. İnsan bir uygarlığa katılarak çağdaş olur, bir uygarlığa katıldığı ölçüde çağdaştır. Her kişi önce kendi uygarlığının sonra bütün bir uygarlığın insanıdır. Çağdaş olmak için dünyaya her anlamda yerleşmiş olmak gerekir. Çağdaş olmak yaşayan bir uygarlığın etkin üyesi olmaktır.

Her insan şu ya da bu ölçüde çağdaştır; dünyaya bağlandığı, dünyaya bir insan olarak yerleştiği ölçüde çağdaştır. Çağdaş olan her şey insanla ilgili olmakla tarihin ürünüdür ve ancak tarihe götürmekle anlaşılabilir. Bir uygarlığı önce kendi tarihiyle, sonra başka uygarlıkların tarihiyle anlarız. Uygarlıklar uygarlıklarla, tarihler tarihlerle sarılmıştır. Tarihsel bakışın tutarlılığı çağdaşlık için bir zorunluluktur. Tarihdışı çağdaşlık olmaz. Bugünü varetmiş olan koşullar dünün koşullarıdır, öyleyse bugünü anlamak ancak dünü kavramakla olasıdır. Bu kavrama elbette gelişigüzel bir kavrama olmayacaktır. Tarih bir sanat değil bir bilimdir, onda duygusallıklardan tam olarak kaçılamasa bile duygusallıklara yer yoktur. İnsan belki hiçbir durumda duygusallıktan kurtulamaz, ama onun tarihsellik karşısında duygusallıktan kurtulmasını sağlayacak tek güç ussallığın gücüdür. Buna göre tarih bizden tam anlamında nesnel bir bakış ister. Tarih yaşanmış öznelliklerin de nesnelliğe indirgendiği yerdir.

Gelişigüzel ya da duygusal baktığımızda tarih bir olağanüstülükler alanı olarak görünür. Onda bize benzemeyen, bizimkilere benzemeyen, çağdaşlığı aşan bir şeyler vardır. Tarih bu yanıyla bir masal gibi çekebilir bizi kendine. Onun dünyasında yitip gitmeyi özleyebiliriz. Şimdi'den çokça yakınanlar onda bir kurtuluş, bir sığınak bulabilirler. Bu duygu yakınlığı tarihi yeniden kurma ya da onu bildiğimiz gibi yeniden düzenleme eğilimleri uyandırabilir bizde. Bu bakış çağdaşlığı tehlikeye düşüren yanlış

bir tarihselci bakıştır. Tarih bizden yeniden kurulmayı değil, olduğu gibi anlaşılmayı bekler. Onu yeniden kurmak onunla oyun oynamaktan başka bir şey değildir, çünkü insan gerçekleşmişin alanında doğrudan doğruya kurucu olamaz. Olmuş bitmişlikle olasılık çelişkilidir. Tarihi nesnel düzeyde kavramak onu mutlak bir değişmezlikte kavramak değildir. Tarihi kendimize göre kavrarız, daha doğrusu çağdaşlığımıza göre kavrarız. Bir XX. yüzyıllının bakışı kendi özellikleriyle donanmıştır. Bir XX. yüzyıllının XVII. yüzyıla bakışı, bir XIX. yüzyıllının XVII. yüzyıla bakışından ayrı olacaktır. Çağdaşlığın önemi işte bu noktada kendini gösterir. Tarihe çağın gerekleri açısından bakmak gerekir, geçmişi bir çağdaş olarak kavramak gerekir. Tarihi bugünün koşullarına göre kavramak önce tarihçinin işidir. Tarihçi, öyleyse, bugünü dün kadar bilen kişi olmalıdır. Çağdaşlık bugünün koşullarını iyi kavrayabilmek için tarihe, tarihin koşullarını iyi kavrayabilmek için bugüne yönelmeyi bilmektir. Demek ki çağdaşlık doğru bir tarih bilinciyle olasıdır. Yaşanılmış olan yaşanılmakta olanla, yaşanılmakta olan yaşanılmış olanla aydınlanacaktır, öyleyse ne dünün bugün üzerinde ne de bugünün dün üzerinde bir önceliği vardır. Tarih bir çizgisel düzen ortaya koyar ve kendiyle ilgili düşünce için baştan başlamayı gerektirir. Gene de her şey çağdaşlığın gözleriyle görülecektir. Bugüne doğru dürüst yerleşememiş olanların tarihe bakışı her zaman acılı bir gülünçlük ortaya koyar. Kimileri tarihe bir takım ruhsal boşluklarını gidermek üzere yönelirler. Bu yöneliş elbette duygusal yöneliştir. Eğlendirici tarihten, onurlandırıcı tarihten, aldatıcı tarihten yararlı tarihe geçmek gerekir.

Çağdaşlık bilincinin temel dayanağı olarak tarih bilimi bir belge bilimidir. Onda en önemli şey, yokluğu en çok duyulan şey belgedir. Tarihi yazanlar tarihi yaratanları belgeyle tanıyacaklardır. Ne var ki tarihi yaratanlar tarihi yazanlara belge bırakmayı çok zaman düşünmezler, hatta onların belge bırakmaktan kaçındıkları olur. Belge eksikliğinde tarihçinin işi sanılara kalmıştır. Ancak sanılar üzerine tarih bilgisi oluşturulamaz. Tarih biliminde belge eksikliği bilgi eksikliğidir. Tarihsel olaylar belge eksikliği yüzünden çok zaman bize eksikli bilgilerle ulaşır. Belgenin eksik kaldığı yerde tarihçinin öngörüsü zorunlu olarak önem kazanır. Ama bu öngörü de belgenin çok ötesine geçemez. Eksikleri gidermek tarihçinin işidir. Ancak tarihçinin işi uydurmacılık değildir. Eksiklikleri her zaman gerçekliği zedelemeyecek biçimde gidermeye çalışmak gerekir. Bu yüzden tarih biraz da yorum bilimidir. Yorumu bilgiyle yapmak önemlidir.Öyleyse tarih biliminde geçmişe dönük bir öngörü her zaman gerekecektir. Bu öngörünün sınırları iyi çizilmelidir. Tarih denilen o büyük gözlem la-

boratuvarında her sağlıklı bilgi önyargısız araştırmanın ürünü olacaktır. Tarihçinin bir dünya görüşü olması onun önyargılı olması gerektiği anlamına gelmez elbet. Tersine, önyargılı tarihçi sağlam bir dünya görüşüne sahip olmayan kişidir.

Tarihte olasılıkların olmaması tarihçiyi öngörülerinde sınırlı kalmak zorunda bırakır. Yorumda ölçüyü kaçırmak tarihi elden kaçırmaktır. Tarih sözkonusu olduğunda bilincin durup kaldığı bir yer, bir sınır olacaktır, bunu doğal karşılamak gerekir. Evet, tarihte olasılıklar yoktur: yaşam olasılıklarını tükettikçe tarih olur. Yeni olasılıklar yeni yaşam biçimlerini getirir. Bu yüzden tarih karşısında her kurgulama bizi sonu gelmez serüvenlere itecektir. Bu nedenle tarihçi tarihin konusu ve yöntemleri üzerine enine boyuna düşünmek zorundadır. Bir başka deyişle tarihçi biraz da tarih felsefecisi olmak zorundadır. Her sağlıklı tarih görüşü bir tarih felsefesi üzerine kurulur. Her tarih bilgisi sağlıklı bir tarih görüşünde açıklığa kavuşur. Öyleyse tarihçinin en temel çabası tarih nedir sorununu aydınlatmak olacaktır. Bunu her tarihçide bulamasak da her tarihçiden bekleriz. Her bilim gibi tarih bilimi de kendi felsefesine zorunludur. Tarihçi bizi tarihsel doğrulara açmadan önce ya da bize tarihsel doğruları sunmadan önce tarihin ne olup ne olmadığını uzun uzun tartışmış olmalıdır.

İnsan geçmişinin bilinebilen ya da anlaşılabilen bütünü diyebileceğimiz tarih böylece bize indirgenemez bütünlüklerin, birbiriyle açıklanabilse de birbirine götürülemez bütünlüklerin ortamı olarak görünür. Her bilim gibi tarih de olayları olgulardan ayırmakla işe başlar. Bilimsel bakış bu ikisi arasına zorunlu bir ayrım koyacak, olayı dışlayıp olguyu alacak ya da olayı olguya götürecektir. Olguyu olaydan ayırmak ya da bilimsel niteliği olandan bilimsel niteliği olmayanı ayıklamak tarihte her bilimde olduğundan daha zordur. Tarihsel olgular olaylarda içkindir. Tarihçi şuna dikkat etmek zorundadır: olay ancak olgu değeri taşıdığı zaman tarihsel araştırmanın konusu olacaktır. Yoksa tarihçi tarih diye öykü anlatabilir. Olay başkadır: her olay üstünde durulması gerekmeyen kaba ya da sıradan bir edimi karşılar. Bilim için özel olarak üstünde durulması gereken her olay olgudur. Tarihçi özgül nitelikler taşımayan olaylarla ilgilenmeyecek, onları insanlığın kaygan belleğinde yitip gitmeye bırakacaktır. Öyleyse tarihçinin olay olan şeyle olgu olan şeyi birbirinden ayıracak durumda olması, bir başka deyişle olgu değeri taşıyan olayla olgu değeri taşımayan olayı birbirinden ayıracak durumda olması, öylesi bir bilimsel yetkinlik düzeyine ulaşmış olması gerekir.

Ne olursa olsun tarihçi olayların insanıdır, bir olaylar gözlemleyici-

sidir, olaylarda belirleyici nitelikler arayan kişidir, olaylarda olgu olma niteliği arayan kişidir. Bu arayış bir bakıma çileci bir arayış olacaktır. Tarihçi, bu çileci insan, bugünden geçmişe açılan evrensel nitelikli verileri değerlendirmekle yükümlüdür. Bu zorunluluk onu bir olay araştırmacısı olmaktan ötede bir toplum araştırmacısı olmak zorunda bırakır. Toplumsal olayları ya da tarihsel olayları bir toplumbilimci gözüyle gözlemlemek, sonra onları ya dışlamak ya da tarihsel olgular diye belirlemek gerekecektir. Tarihçi tarihi oluşturan geçmiş toplumsal olayları belirlerken bu olayların dar çerçevesine sıkışıp kalmaz, her zaman toplumsal aşamaları, birbirinden belli özelliklerle ayrılan dönemleri, kalın dilimleri göz önünde tutar, bu aşamaların, bu dönemlerin değişik özelliklerini değerlendirmelerine temel alır. O, her olguyu çağı içinde anlaşılması zorunlu olan bir bağımlı bütünlük olarak değerlendirecektir. Bağımsız anılar olmadığı gibi bağımsız olaylar da yoktur. Toplumlar sürekli değişir, olaylar bu değişimin koşulları içinde tarihçinin gözünde olgu değeri kazanır. Toplumların değişmesi, elbette,toplumsal yapıların, alt ve üst yapıların dönüşmesiyle olur. Somut açılımını yeni yaşam biçimlerinde ve yeni kurumlarda bulan dönüşüm, genel anlamını kültür ürünlerinde, düşünce ve sanat yapıtlarında bulur. Tarihçiye düşen, bir yapıdan bir yapıya geçişte yitip gideni ve kazanılanı ya da sonraya aktarılanı tüm özellikleriyle anlamaya çalışmaktır. Her tarihçi bu yüzden azçok bir toplumbilimci olmak zorundadır. Tarihçinin işi toplumsal olaylarladır.

Tarih bilinci bir gerçekçilik bilincidir. Tarih insan geçmişinin toplumsal bilgisidir. Bu bilgi bireylerde azçok özgün görünümler alır. Yetkin birey yüksek düzeyde toplumsallaşmış bireydir. Yüksek düzeyde toplumsallaşma evrensele kavuşmadır. Yetkin bilinç kendini evrensel genişlikte bir bütün olarak kavramak ister, eksikliğini ve özelliğini bile bile. Yetkin bilinç kendini bütünde doğrulayan bilinçtir. Onun gözünde evrenselleşmemiş özel hiçbir açıklık taşımaz, gerçek anlamda anlamak ve açıklamak evrensele götürmektir, evrenselleştirmektir. Ona göre bireysellik evrenselliğin özgün ve özgül bir açınımıdır. Tarihçi insan yaşamını böylesine yetkin bir birey olarak, böylesine geniş çerçeveli bir bilinçle yorumlar. Bu da ona yalnızca tarih biliminin temel bilgilerini değil, başka alanların pekçok bilgisini de gerekli kılar, ona aynı zamanda azçok bir iktisatçı, sanat tarihçisi, toplumbilimci, düşünce tarihçisi olmak yükümlülüğünü getirir. Belki de o tarihçi olmadan önce bir genel kültür insanıdır. Genel kültür ya da insanın en genel bilgisi herkes gibi tarihçi için de büyük önem taşır. Olayların temelini oluşturan karmaşık diyalektik süreçlerin

anlamına girebilmek ancak böylesi bir donanımla olasıdır. Kısacası, tarihçi olmak yalnızca tarihçi olmakla yerine getirilebilecek bir yükümlülük değildir.

VII.

Tarihçinin bir işi de sanatla, sanatçıyladır. Her sanat yapıtı toplumsal bir üründür. Sanatta bireysel toplumsalı, öznel nesneli açıklıyorsa, sanatçının tarihle ve tarihçinin sanatla çok işi var demektir. İnsan sanatta bir bütün olarak, tüm insani özellikleriyle, içsel ve dışsal, bireysel ve toplumsal özellikleriyle dışlaşır. İnsan sanatçının kaleminde ya da fırçasında tüm gizleriyle, tüm içtenliğiyle parıldar. Sanat yalnızca yaşamın en genel ve en belirgin görünümlerini yansıtmakla yetinmez, tüm genel ya da evrensel insanlık durumlarını bir ruhbilimci bakışıyla ayrıştırır. İnsanı özlemleriyle, kırgınlıklarıyla, tutkularıyla, sevinçleriyle, üzüntüleriyle sanatta tanırız. Sanatta öznel ve nesnel içiçedir. Yapıtta nesnelleştirilmiş öznelle yüzyüze geliniz. Sanatçı yapıtının kıvrımları arasından insanlık durumlarının özelliklerini duyurur, yaşamın nesnel özelliklerini duyurur, belli bir yerdeki ve belli bir zamandaki yaşam koşullarını sezdirir. Yapıtta savaş da özlem de vardır, yoksullukları ya da zenginlikleri getiren koşullar da kırgınlıklar da vardır.

Özlem hep aynı özlemdir, gene de kişiye göre, yere ve zamana göre değişik özellikler giyinir ya da değişik biçimlerde dışlaştırılır. İnsanlık durumları dediğimiz belirgin ortak gerçeklikler kadar kişisel duygulanımlar da, görüşler kadar sezişler ve izlenimler de, öngörüler kadar anılar da sanat yapıtlarında açıklayıcı simgelere dönüşürler ya da simgelerin oluşumuna katılırlar. Ancak yapıtlarda yüzyüze geldiğimiz en belirgin öge insanın en genel özelliklerini belirleyen insanlık durumlarıdır. Sanatta insanlık durumlarını ortaya koyarken, özgün ve bireysel ögeyi evrensel konumu içinde yansıtırız. İnsanlık durumlarının ortaya konulması nesnelin öznelde açıklanması anlamına gelir. Bir kişinin özlemi bir çağın özlemini duyurabilir, en azından ondan bir şeyler taşıyabilir. Sanat anlayışımız ne olursa olsun, insanı yansıtmaya kalktığımız yerde hem en genel insanlık durumlarını yansıtırız hem de belli bir çağı, belli bir dönemi ona özgü koşullar içinde bütün değerleriyle yansıtırız. Sanatçı aşağılanma karşısında duyulan öfkeyi, vurdumduymazlık karşısında duyulan tedirginliği, baskı karşısında duyulan bunalımı, özlemin getirdiği bırakılmışlık duygusunu, sağlıksızlığın getirdiği güvensizlik duygusunu bir bireysellikte dışlaştırırken bir toplumu tüm yaşam koşulları içinde yansıtır.

Sanatla ilgili her şey yaşamla, yaşamın kendiyle ilgilidir, yaşamın tümüyle ya da bir yönüyle ilgilidir. Doğada sanat yoktur, yaşamda da sanat yoktur. Doğada ve yaşamda insanı sanata yöneltici, insanda sanat duygusunu, yaratma duygusunu uyarıcı ipuçları vardır. Dünyada sanat yoktur ama dünya sanatın kaynağıdır. Sanat bulunan bir şey değil, yapılan, gerçekleştirilen bir şeydir. Sanat bir eylemdir. Sanatçı kuran insandır. Sanat yapıtı belli bir gözle görülmüş gerçeklikleri kapsar, böylece bizi geleceğe açar. Sanat yapıtı bizi şimdi'den giderek geçmişten geleceğe doğru üç boyutlu bir zamansallığa yerleştirir. İnsan nasıl büyükevren diye belirlediğimiz dünyanın karşısında bir küçükevren'se, yapıt da büyükuygarlık içinde bir küçükuygarlık'dır, büyükuygarlığa kendi gücü ölçüsünde, kendi çapında katılır. Her yapıt bir bilinç ürünü olmakla geçmişiyle, şimdisiyle, geleceğiyle vardır. Onun şimdi'sinde geçmişinin izlerini ve geleceğinin izlenimlerini buluruz. Uygarlık dediğimiz etkinlikler bütünü, kültür dediğimiz değerler dünyasıyla teknik dediğimiz usul, yöntem, araç ve gereçler dünyasının ayrılmaz bir biçimde kaynaşmasından oluşmuştur. Küçükuygarlık dediğimiz sanat yapıtı da anlamı ve anlatımıyla özü ve biçimiyle bir kültür ve teknik bütünüdür. Buna göre sanatçının hem kültür düzeyinde yani genel insan bilgisi açısından yetkili, hem teknik düzeyde yani sanatın uygulamayla ilgili gerekleri açısından güçlü olması beklenir. Sanatta her zanaatı düşündüren bir şeyler vardır. Teknik bize zanaatı düşündürür. Sanatçı yalnızca değerlerle içli dışlı olan bir kişi değil aynı zamanda bir tekniğin uygulayıcısıdır. Balçığı, boyaları, sözcükleri hem kafamızla hem ellerimizle biçimleyebildiğimiz zaman gerçek anlamda yontucu, ressam, şair oluruz.

Bütün bunlar bize sanatın düşünülen bir yanı olması gerektiğini duyurur ve giderek sanat kuramı zorunluluğunu getirir. Sanatçı her şeyden önce ve her şeyden sonra sanatın ve sanatının ne olduğunu ve ne olmadığını düşünen ve tartışan insandır. Sanatçıyı her zaman bilen biri olarak düşünürüz. Bir yapıt önce tasarlanır, ama belli bir önbilgiyle, belli bir deneyimle tasarlanır. Bir yapıt önce bir tasarım olarak doğar, gerçekleştikçe yaşama geçer ve yapıtlaşır. Gerçekleştirmede tasarlamanın büyük önemi vardır. Sanat kuramı hem tasarlamada hem gerçekleştirmede bize neyin yapılması neyin yapılmaması gerektiğini duyurur. Tasarlananla gerçekleştirilen arasındaki uzaklık tasarlananın yani çıkış noktasının önemini azaltmaz. Bu uzun yolu yürümek sanatçı için bir zorunluluktur. Çiçek meyva değildir ama çiçek olmadan meyva olmaz. Sanatsal açıdan tasarlama bir fikrin ussallıkta belirlenmesinden çok daha değişik bir iştir: sanatsal

tasarım esinde ya da esinle kendini ortaya koyar, bir düşünsellikte ama bir heyecanlar dizisi içinde kendini gerçekleştirir. Tasarımla ya da estetik nesneyi belirlemekle işe başlarız ve yürürüz: yaratmanın iç koşulları bizi birçok olurdan ve birçok olmazdan geçirerek yapıta ulaştırır. Nereden yola çıktığımızı, nereye varacağımızı bilmiyorsak yaratma serüvenine rasgele yönelmişiz demektir. Sanatta raslantıya çok yer yoktur. Raslantıya bel bağlamak, öngörmediğimiz, tasarlamadığımız sonuçları beklemek her alanda olduğu gibi sanatta da açmaza sürükler bizi. "Sanat dünyayı anlamaya ve anlatmaya yönelen düşünce çabası olmakla insanın en yüce görevidir" der Rodin. Sanatçının işi bir nesneyi basitçe tuvale aktarmak değildir. Yusufçuk kuşunun resmini yapmak onun bize esinlediği duyguların ve düşüncelerin resmini yapmaktır. Sanatçının çabası dünyayı anlamak ve dünyayı dünyaya anlatmak olarak özetlenebilir. Bu yüzden sanat geldigeçti bir uğraş olmaktan çok bir yükümlülüktür: sanatçıyı dünyamızı insanlaştırmaya çalışan bir görevli saymak gerekir.

Sanatçı bir uygarlık açınlayıcısıdır. Bir sanat yapıtı hem kendi olarak hem bir uygarlığın temsilcisi olarak önemlidir. Toprağın altından çıkan bir eskiçağ çömleği bizde her şeyden önce bir uygarlığın belirleyeni olarak heyecan uyandırır. Uygarlık kavramı çok zaman bulandırıldı, çok zaman kültürle eşanlamlı olarak kullanıldı. Küçükuygarlık'ın ne olduğunu bilmek, ancak ve ancak büyükuygarlık'ın ne olduğunu iyi bilmekle olasıdır. Uygarlık belli bir yerde, belli bir zamanda, belli bir toplumun ortaya koyduğu maddi ve manevi değerlerin toplamıdır.Uygarlık, tarihin belli bir diliminde, yeryüzünün belli bir kesiminde ortaklaşa yaratılmış olan ve böylece ortak bir anlayışa dayanan, ortak bir duygusallığı ve ortak bir düşünselliği ortaya koyan altyapı ve üstyapı değerlerinin bütünüdür. Buna göre uygarlık yalnızca düşünsel etkinliği kapsamaz, aynı zamanda teknik ya da teknolojik etkinliği de kapsar. Teknik, dünyayı değiştirmek ve onu daha çok kendimizin kılmak için uyguladığımız yöntemlerin, kullandığımız araç ve gereçlerin bütünüdür. Öyleyse, uygarlığın üst yanı kültürse alt yanı tekniktir.

Kültür bir uygarlıkta kurumları, yapıtları, görüşleri kapsayan üstyapı alanıdır. Felsefe, bilim, sanat ve bir düşünce etkinliği oluşturduğu ölçüde siyaset hep birlikte ve birbirleriyle ilişkileri içinde kültür alanını oluştururlar. Kültürün gerçek ögeleri felsefe, bilim ve sanattır, siyaset daha çok onların yaşamsal bir sonucu olarak görünür. Siyaset ortamında gerçekleştirilen davranışlar bir toplumun değer anlayışını ya da kısaca içyüzünü ortaya koyar. Kültür alanı bir değerler alanıdır, bir üstyapı de-

ğerleri alanıdır. Gerçekte uygarlık bir bütündür ve onu kültür ve teknik diye ikiye ayırmak gerçek anlamda olası değildir: her zaman kültür teknikle ve teknik kültürle vardır, yere ve zamana göre bunlardan biri öbürüne baskın görünse de. Evet, kültürü teknikten,tekniği kültürden ayıramayız. Her uygarlık, kendi içinde, altyapısı ve üstyapısıyla bir bütündür. Öyleyse uygarlık yalnızca düşünsel etkinliği kapsar diye düşünmek yanlış olur. Uygarlık yalnızca düşünsel etkinliği kapsamaz teknik etkinliği de kapsar derken onun birbirine sıkı sıkıya bağlı iki yüzü bulunduğunu söylemiş oluruz. Bir uygarlıkta üstyapı altyapı kadar, altyapı üstyapı kadar etkindir, az önce söylediğimiz gibi zaman zaman bunlardan biri öbürüne baskın görünse de. Bir uygarlıkta üstyapı ne kadar etkinse altyapı o kadar etkindir ve altyapı ne kadar etkinse üstyapı o kadar etkindir demek her uygarlık maddi ve manevi güçlerini belli bir denge içinde yaratır demektir.

Her uygarlık zamanda ve uzamda yayılmaya, kendi üstyapı ve altyapı değerlerini kendi dışına ve geleceğe aktarmaya çalışır. Bu yayılma çok zaman sessiz etkilemelerle ya da hatta etkileşimlerle gerçekleşir. Bir uygarlığın bir başka uygarlıktan aldıkları azçok bellidir ama bir uygarlığın bir başka uygarlıktan neyi hangi zamanda ve hangi koşullarda aldığı pek belli değildir. Etki alttan alta işler ve sonunda bileşimlerin gerçekleşmiş olduğu görülür. Her uygarlık kendi özellikleriyle sınırlı gibidir ama bu sınırlılık çözülmeye hazır bir sınırlılıktır. Her uygarlık sınırlılık çemberini kırma çabasındadır: bir uygarlık etkilediği ve etkilendiği ölçüde büyüktür. Her uygarlık görünür ve görünmez etkenlerle başka zamanlara ve başka topraklara taşınır. Bu yüzden uygarlıkların ölmediğini, yalnızca dönüştüğünü görürüz; bir uygarlığın bir başka uygarlıkta şu ya da bu biçimde varlığını sürdürdüğünü görürüz. Her uygarlık bir başka uygarlığın bileşimine katılırken yeni yaşam olanakları kazanır. Uygarlıklar eskir, onların yenilenmesi başka uygarlıklara katılmalarıyla, başka uygarlıklardan etkiler almalarıyla gerçekleşir. Toprağı kazan bir işçiye birdenbire görünen bir eskiçağ yontusu onu yaratan uygarlığın yaşamakta olduğuna tanıklık eder. Bir yontuyu gören bir çağdaşımız eski uygarlıkların bugünkü uygarlıklara katılışını duyar. Bir uygarlığın güçlülükleri bir başka uygarlığa geçerken, toplumları sarsan değer değişimleri uygarlıkların ölümü diyebileceğimiz dönüşümlere açılabilir.

Bir uygarlığın bedeni diyebileceğimiz altyapısıyla kafası diyebileceğimiz üstyapısı sürekli etkileşim içindedir. İnsan yaşadığı dünyayı geliştirir, dönüştürerek geliştirir. İnsan nasıl dünyayı geliştirirse dünya da

insanı geliştirir. Her insan zorunlu olarak bir uygarlığa doğar, doğduğu anda bu uygarlığı dönüştürme yükümlülüğüne girer. Uygarlık değerleri dünyaya en kapalı kişileri bile, dünyayla çok sıradan ilişkileri olan kişileri bile etkiler. En basit insan bile belli bir uygarlık içinde belli bir yükümlülük taşımaktadır. Felsefe, bilim, sanat ve siyaset hep birden teknik yaşamı etkilerler, teknik de onları etkiler, geliştirir, dönüştürür, yeniden yaratır. Öte yandan, kültürün değişik alanları arasında karmaşık bir etkileşim sürüp gider. Felsefe, bilim, sanat ve siyaset birbirlerini hiç durmadan etkilerler. Felsefe, bilime, uyarlı yöntemlere ulaşma ve kuram geliştirme olanaklarını sağlar. Bilim, felsefeye kurgusal düşünce dışındaki gereci, doğanın ve dünyanın kesin bilgilerini kazandırır. Felsefe, siyasete uygun yönelimleri bulmakta öncülük eder, bunun için bazen ilkeler ortaya koyar. Siyaset, felsefenin toplumla ilgili uygulamalı temelini oluşturur. Sanat, felsefeye, insanın bilgisine ulaşmada gerekli öngörüleri kazandırır. Felsefe, sanat için insanla ilgili özel durumların çıkarılabildiği genellemeler ortaya koyar. Siyaset, bilime, insanlık durumunun temel yasalarına ulaşmada özgül örnekler sağlar. Bilim, siyasete, uygun toplumsal davranışın yasalarını yazdırır, gerçeğe uygun tasarımların ortaya konulmasında temel bilgileri verir. Bilim, sanata, insanı ve evreni tanımakta ve dışlaştırmakta gerekli doğru bilgileri sağlar. Sanat insanın ya da evrenin seçkin ya da belirgin özel durumlarını ortaya koyarak bilimsel çalışma için güçlü veriler sunar. Siyaset, sanata, insanın toplum karşısındaki durumuyla ilgili canlı örnekler verir, böylece ona toplumsal varlık olan insanın davranış özelliklerini gösterir. Sanat, siyasete, insanı içten ve derinden tanıma olanakları hazırlar.

Kültür alanlarından birinde görülen bir aksama öbür alanları kesinlikle zorda bırakır. Ne bilimsiz siyaset, ne felsefesiz sanat düşünülebilir. Kültür alanlarından birindeki bir aksama, sözkonusu uygarlıkta bir eksikliği ortaya koyar. Güçsüz uygarlıklarda kültür alanları azçok güçsüz kalır. Bilimsiz siyaset bir kördöğüşü, felsefesiz sanat bir kargaşadır. Her güçlü uygarlık felsefesiyle, bilimiyle, sanatıyla, siyasetiyle, tekniğiyle tam bir bütündür. Ancak en güçlü uygarlıklarda bile tüm bireyler insan olma yükümlülüklerini aynı ölçülerde yerine getiremezler. Freud, "Uygarlığı ikiyüzlülükle benimseyen insanlar, doğru ve gerçek olarak uygarlaşmış insanlardan kat kat çoktu" der. Ancak bu eşitsiz katılımda bireyin seçme ve yükümlenme istemini tek belirleyici görmek doğru olmaz. Yaşam düzeni bireylere dünyaya aynı koşullarda katılma olanağı vermedikçe insanın doğru ve gerçek olarak uygarlaşmış ya da uygarlaşmamış oluşu kendi dışında bazı etkenlere de bağlı olacaktır. Öte yandan her birey yaşamla

ilişkisinin niteliklerine göre biçimlenir ya da bilinçlenir ve gene buna göre yaşama katılır. Yaşamla ilişkimiz bir bilinç ilişkisidir, bilinçli bir ilişkidir. Bu yüzden insanın yaşamdaki yerini doğru olarak gösterebilmek için onun bilgi edinme serüvenini bütünü içinde araştırmak gerekir. Basit imgeden yetkin fikre doğru gelişen düşünce serüveni insan yaşamının temelini kurar.

EN ESKİ UYGARLIKLARDAN EN YENİ UYGARLIKLARA

KAZIBİLİMİN ÖNEMİ

Bazen zaman bir uygarlık merkezini bir tozla örter. Bu hem bir unutulmadır hem bir korunmadır. Bu toz, Picasso'nun belirttiği gibi, koruyucu bir tozdur: korurken örter ve örterek korur. Kazıbilim bu örtüyü kaldırmak için vardır. Tozun altında kalan uygarlık merkezi tüm canlılığıyla varlığını sürdürmektedir, ama gözlerden uzaktadır. Onun varlığı bizim ona dokunmamızla bir anlam kazanacaktır. Kazıbilimci toprağın altındaki canlı nesneyi, canlı nesneler dünyasını öngörür. Toprağın altından çıkardığı nesne kazıbilimci için herhangi bir nesne değildir, bir değerdir, bir bilgi kaynağıdır, bir bilgi doğrulayıcısıdır. Bilgiye bilgi katması yanında varolan bilgileri aydınlatır ya da düzeltir. Topraktan çıkarılan nesne bir bilgi taşıyıcısı olduğu kadar bir bilgi bütünüdür. Topraktan çıkan çömlek, topraktan çıkarılan bir papirüsten, bir parşömenden, bir tabletten daha önemli olabilir. Topraktan çıkarılan bir yontu topraktan çıkarılan bir hukuk metninden çok daha canlıdır. Metin bildirir, nesne gösterir. Biri dolaylı öbürü dolaysızdır. Metin ya da yazılı söz bir taşıyıcıdır, çömleğe gelince o yaşamın kendisidir. Topraktan çıkan bir nesneyle yüzyüze geldiğimizde bir yaşamla, bir duygu-düşünce karmaşığıyla tanışırız.

Çömlekte yaşamın kendisi vardır, yazıda yaşamın bir bildirisi. Ancak yazıyı da yabana atmamak gerekir. Toprağın altından insan eli değmiş ne çıkarsa önemlidir. Sümerlilerden kalma bir metinde kral Şulgi

kendini şöyle anlatır: "Ben kral, anamdan süt emdiğimden beri kahramanım, /Ben Şulgi, doğduğumdan beri güçlü bir adamım, /Ben bir aslanım, yırtıcı bakışlı, ejderha soylu, /Dünyanın dört bucağının kralıyım ben,/ Sümerlilerin koruyucusuyum, çobanıyım,/Ben bir kahramanım, tüm toprakların tanrısıyım, iyiliği severim, kötülükten tiksinirim/Düşmanca sözlerden nefret ederim,/ Ben Şulgi'yim, her şeyin önünde yürüyen güçlü kralım" Bu metin bize bir kralın duygularını anlatırken bir krallık düzeninin varlığını gösterir. Bu sözler bir kralın söyleyebileceği sözlerdir. Sümerlilerden kalma bakır boğa başı bize yaşamın özelliklerini duyurmakta bu sözlerden çok daha etkili görünür. Ya da okuldan dönmüş olan sümerli bir çocuğun ağzından yazılmış şu küçük metinde daha büyük bir yaşamsal derinlik vardır. Çocuk okulda neler yaptığını anlatmakta ve babasından yiyecek istemektedir. Susuz olduğunu, aç olduğunu bildirir. Su ve ekmek ister. Ayaklarımı yıka, yatağırnı yap, gidip uyuyayım, der. Erken uyanmak istemektedir, geç kalırsa öğretmeninden sopa yiyebilir.

En Eski Bilgilere Ulaşmak

Toprağın altından çıkan her insan ürünü değerlidir. Her bulunan edebiyat metni edebiyat tarihini, sanatların tarihini, her bulunan hukuk metni hukuk tarihini, düşünce tarihini, toplumbilimi bütünler. Yeraltı bizim için eski uygarlık ürünlerinin bugüne kavuşabilmek için bekleştiği yerdir. Eski uygarlıkları bize tanıtan kaynak kazıbilimin kaynağıdır. Kazılar olmasaydı bizim için ne mısır edebiyatı ne hitit edebiyatı olacaktı. Bunlar olmadığı zaman insanla ilgili bilgilerimiz çok eksik olacaktır: bugünü aydınlatan dündür. Bu yüzden tarih bir lüks değil bir zorunluluktur, tarihte en gerilere gitmek bir gerekliliktir. Bu yüzden kazılar yalnızca edebiyatçıyı, estetikçiyi, sanat tarihçisini, sanat toplumbilimcisini ilgilendirmez, hukukçuya ve hekime kadar herkesi ilgilendirir. Hukukçu çıkarılan metinlerde en eski toplumlardaki insan ilişkilerinin bilincine ulaşır. Hekimler kemik delmeye dayanan "trepanasyon"un M.Ö.II. binde Filistin'de uygulanmış olduğunu yeraltından öğrendiler. Özellikle doğu uygarlıklarıyla ilgili kalıntıların ortaya çıkarılması ve böylece bütün uygarlığın kökenini aydınlatan verilere ulaşılması kazıbilimle oldu. Bize yunan öncesinin derin bilgisini kazandıran yeraltı buluşları böylece insana insanlığının en eski oluşumlarını gösterdi. Bu konuda Sabatino Moscati şunları söylüyor: "Tanık olduğumuz dönüşüm özünde kazıbilim üzerine kurulmuştur, ama kazıbilimden edebiyata, dine, sanata, tüm uygarlığa ulaşır. Tarihsel

olarak başlangıcı 1928 nisanının o gününe, toprağını süren bir suriye köylüsünün sabanını bir gömüt kalıntısına taktığı o güne uzanır: Ugarit böylece ortaya çıkarılmıştır."

Moscati bize kazıbilimin üç büyük buluşunu şöyle anlatır: "Doğu rönesansı için üç doruk noktası belirleyebiliriz: Ugarit, Mari, bir de Ölü Deniz elyazmaları. Her üç durumda da itkiyi hazırlayan şey raslantı olmuştur: Ugarit'de toprağını süren bir köylü, Mari'de bir ölüyü gömen insanlar, Ölü Deniz yakınlarında da kaçan kuzusunu arayan bir Bedevi sözkonusudur." Böylece dört bin yıl büyük bir ticaret merkezi olmuş olan Ugarit kenti tüm kültür değerleriyle gün ışığına çıkarılmıştır, bu buluşmada insanlık yeni bir dille, Kenan diliyle, yeni bir yazıyla, Kenan yazısıyla, yüzlerce metinle, daha doğrusu Filistin'de ve Suriye'de İbranilerden önce yaşamış olan Kenanlıların tüm değerleriyle yüzyüze gelmiştir. Mari'de, II. binle ilgili yirmi bin metin bulunmuştur. Ölü Deniz ya da Lut Gölü yakınlarındaki kazılar eski yahudi dünyasının bilinmeyen yanlarını gözler önüne sermiştir. Ancak kazıbilimin buluşları bu kadarla kalmamıştır. Kazıbilimle insanoğlu kentleri yeraltından kurtarmaktadır. Kentlerin böylece tozlanmasını getiren neydi? Bırakılmış kentler toprağın altına girmiş ya da doğaya dönmüştür. Yağmalanmış, yayılmalarla yıkılmış, iklim değişikliklerine, salgınlara uğramış ve böylece sahiplerince bırakılmış kentler yer altına sığınmıştır. Yeraltına giren kent çok zaman, az önce de belirlediğimiz gibi, bir raslantıyla ışığa kavuşmuştur. Bir öküzün ayağı bir çukura girip kırılmış, köylü bu çukurun bir kubbe parçası olduğunu görmüştür, bu çukurun altından mezarlar ve saraylar çıkarılmıştır. Dalgalar bir kıyıda kayaları kemirdikçe bir takım vazolar gün ışığına çıkmıştır.

Kazıbilimin Karşısındaki Engeller ve Amaçlar

Ancak kazıbilimin serüveni her zaman bu raslantılarda olduğu gibi mutlu geçmemiştir. İlkel koşullarda yaşayan pekçok toplum kazıbilimcilerin araştırmalarına engel çıkarmıştır. Yabancılara güvensizlik ve ataların ruhunu rahatsız etmek gibi motifler bu engellemeleri doğurmuştur. Eski bir kalıntıyla yüzyüze gelen insanların pekçoğu onun tarihsel değerini bilemediği için onu ya kendine saklamayı düşünmüş ya da herhangi bir alıcıya satmayı kurmuştur. Değerli madenden kalıntılar bilim adamlarından çok kaçakçıların eline düşmüştür. Yerlilerin silahlarıyla ölen, salgın hastalıklarla aşırı sıcaklarda yaşamını yitiren kazıbilimcileri unutmamak gerekir.

Eski kentleri ortaya çıkarmakta eski metinler de etkili olmuştur. Bir kentin yerini bildiren metinler, özellikle gezginlerin metinleri çok geniş olmasa da önemli bir kaynak oluşturmuştur. Ayrıca uçakla yapılan havadan gözlemler ve havadan fotoğraflamalar da kazıbilimin gelişmesine büyük ölçüde yardım etmiştir. Özellikle 1920'den sonra Filistin ve Sinai'de yapılan kazılar bu yöntemle yapılan araştırmalara dayandırılmıştır. Aynı dönemde fransız askeri uçaklarının bu yolla Suriye ve Mezopotamya üzerine geniş bilgi topladıkları bilinmektedir. Daha sonra Peru araştırmaları için gelişmiş fotoğraf makinalarıyla donatılmış özel bir uçak kullanılmıştır. Hava fotoğraflarıyla araştırma konusunda en önemli ad Père Poidebard'dır. Hava araştırmaları kadar deniz araştırmaları da kazıbilime büyük ölçüde yardımcı olmuştur: denizde yitip gitmiş kentlerin fotoğraf çekme yoluyla görüntüsü saptanabilmiştir.

Günümüzün kazıbilimcisini elbette basitçe toprağı kazdıran kişi diye düşünmemek gerekir. Her insan biliminde olduğu gibi kazıbilimde de uzmanın pekçok dalda yetkinleşmiş kişi olması gerekir. Çağdaş kazıbilimcinin her şeyden önce amatör bir botanikçi olması beklenir. Bu her şeyden önce ortaya çıkarılan kentlerdeki tahtanın cinsini tanımak için gereklidir. Ayrıca çağdaş kazıbilimcinin çömlekçilikle ilgili geniş bilgisi olması gerekir: onun karşısına çıkacak nesnelerin başında çömlek gelir. Sanat tarihçisi gibi kazıbilimci de gördüğü bir çömleğin tarihsel kişiliğini ya da kimliğini kolaylıkla belirleyebilmelidir. Böylece kazıbilim eskiyle ilgili en önemli bilgileri açan bilim olurken kazıbilimci de çok yönlü bir insan araştırmacısı özelliği gösterir. Marcel Brion kazıbilimin önemi konusunda şunları söyler: "Kazı gerçekte bugün en iyi bilgi aracıdır. Metinler varsa metinleri tamamlar, metinler yoksa metinlerin yerine geçer. Elbet metinler de çok zaman kazıbilim araştırmalarıyla ortaya çıkarılmışlardır, en beklenmedik biçimlerde ortaya çıkarılmışlardır. Birçok yunan trajedisi parçası, birçok felsefe incelemesi bu yolla elde edilmiştir." Marcel Brion kazıbilimi "yaşam bilimi" olarak belirler: "Bu belirleme yalnızca topraktan inanılmaz bir gizle dolu yıkıntıların çıktığını görmenin sevincine ulaşamayanlara tutarsız görünecektir. Bu kişiler kazıbilimi yalnızca ölümle ilgili şeylere yönelen, toprakların ve evlerin kalıntılarını eşeleyen, gömütleri kurcalayan, mumyaların sargılarını çözen, gömüt hazinelerini sayan bir bilgin yerine alırlar. Gerçekten insanoğlunun çok zaman cesedini saklamak ve öbür dünyada bu dünyadaki yaşamına çok benzer bir yaşamı güvence altına almak için aldığı önlemler birçok durumda yitik toplumların göreneklerini ve düşüncelerini tam olarak tanımamızı sağlarlar."

Bir Yenidendoğuşu Gerçekleştirmek

Gerçekte kazıbilimcinin ölüme ya da gömüte büyük ilgi duyduğu, ölümle ilgili davranış biçimlerinin saptanmasına büyük önem verdiği doğrudur, ancak bu tutum da yaşamın bir takım gizli kalmış yüzlerini ortaya çıkarmak içindir. Belki de insanın en duyarlı olduğu konu ölüm konusudur. Ölümle ilgili davranışlar bu yüzden bize bir toplumun duygu ve düşünce biçimlerini açan davranışlardır. Ölüm hemen tüm uygarlıklarda yaşamı, yaşama verilen önemi açıklayan bir simge olur. Ölü gömme törenleri buna göre çok değişik anlamlar ortaya koyarlar. Cenaze usulleri, ölü gömmede kullanılan simgeler uygarlıkların ruhunu açıklamakta bize büyük ölçüde yardımcı olurlar. İnsanın bazen gömütünü barınağından daha görkemli yaptığını görünce ölümden sonraki yaşama ne kadar önem verdiğini anlarız. Kazıbilimde bilgilerimizin büyük bir bölümü gömütle ilgilidir. Eskinin gömütü kültür ürünleri açısından zengindir. En eski uygarlıklarda cesedin bir takım gündelik araç ve gereçlerle, bu arada takılarla ve gündelik süs eşyalarıyla gömülmesi alışkanlığı vardır. Böylesi bir gömüt bir kültür hazinesidir.

Bir kentin ortaya çıkarılması bir yenidendoğuştur, böylece yeni kültür merkezleri oluşur. Bu yeni kültür merkezleri kültür tarihine bir yerinden bağlanırken varolan kültür değerlerine yeni katkılar sağlarlar. En eski zamanlarda bir ülkeden öbürüne uzanan kültür etkilerinin anlamı böylece ortaya çıkar. Böylece geçmişin karanlıklarında biraz daha gerileme olur. Ortak duyuşlar, sezişler, düşünceler, davranışlar saptanır, yaşam biçimlerindeki benzerlikler görülür. Hatta bir takım iktisadi ilişkiler açıklığa kavuşur. Bulgaristan'da bir yerde bulunan bir ege vazosu, Orta Avrupa'yla Girit arasında varolduğu düşünülen ticaret ilişkisini kanıtlamıştır. Bu bulgular eskinin birbirinden iyiden iyiye uzak toplumları arasında bile yakınlıklar olduğunu, toplumların birbirlerine bir şeyler verdiğini göstermiştir. Buna göre kazıbilim dünya genişliğinde bir bilimdir, uzamsal genişlikte de zamansal genişlikte de dünya kadardır. Sorun bir kentin üzerindeki tozu kaldırıp atmak değildir. Uygarlık merkezlerini saptamak, gelişim evrelerini ya da dönüşüm noktalarını görmek, toplumsal akışlarda izlenen yolları saptamak, tüccarların geçtiği yolları izlemek, savaşçıların geçtiği yolları bulmak gerekir. Ancak bilinenin yanında bilinmezin büyüklüğü kazıbilimcinin gözünü korkutacak ölçülerdedir. Gene de sakınıklıktan uzaklaşmamak, acele etmemek gerekir. Son yarım yüzyılda kazıbilim çok ilerledi, ama onun henüz işin başında olduğunu söyleyebiliriz.

Düşünceyle ve sanatla uğraşan her kişi, bu arada özellikle düşünce toplumbilimcisi ve sanat toplumbilimcisi kazıbilimle gelen bilgilerin ilk alıcılarıdırlar. İnsanın bütünsel bilgisine ulaşabilmek için en eski insanın bilgisi zorunludur. Düşüncenin ya da sanatın tarihine yönelen kişi kazıbilimciden bir şeyler bekleyecektir. Kazıbilimcinin üç büyük işi vardır: ortaya çıkarmak, yorumlamak, tarihlendirmek. Yorumlamak ortaya çıkarmaktan, tarihlendirmek yorumlamaktan güçtür. Bu tür güçlükleri aşmakta kazıbilimci başka bilimcilerin yardımını gereksinir. Moscati şöyle der: "Tarihin ilerleyen evrimi en ilkel koşullardan başlayarak en gelişmiş ve en iyi düzenlenmiş evrelere kadar toplumsal evrimin çeşitli evrelerini de belirler." Düşünce adamı gerçekten en gelişmiş evrelerin bilgisine en ilkel koşulların bilgisinden yola çıkarak ulaşabilir. Ancak ilkel kavramı bizi maymun kavramına kadar götürür.

İNSANBİLİM AÇISINDAN

Kazıbilimci bizi ne ölçüde bilgilendirirse bilgilendirsin, en eski yaşamımızla ilgili pekçok şey bizim için karanlık kalacaktır. İnsan ne zaman ve hangi koşullarda maymundan kopmaya başladı? Bunu kolay kolay bilemeyeceğiz. Hayvan dünyasını gözlemleyenler birhücrelilerden insana kadar uzanan gelişim serüveninde şu önemli özellikle karşılaşmışlardır ya da evrim çizgisi boyunca yanyana gelmiş hayvanlar arasında şu bağıntıyı görmüşlerdir: bir önceki hayvan bir sonrakinin bazı gelişmiş özelliklerini daha basit ölçülerde duyurur, bir öncekinin bir özelliği bir sonrakinde yetkin olarak içerilmiştir. Bu bilgi insanın maymunla daha çok ilgilenmesi gerektiğini duyurur. İnsanoğlu maymunla ilgilendikçe onda kendi taslağını görmüştür. Jean Rostand *L'homme* (İnsan) adlı kitabında anatomici Tilney'in şu sözlerini anar:"Şempanze beyni minyatür bir insan beynidir." Yerkes de şempanze beyninin insan beynine en yakın beyin olduğunu bildirmiştir.

Rostand'ın kitabından öğrendiğimize göre maymun kediden ve köpekten çok daha çabuk alışanlıklar edinir ve bu alışkanlıklarını çok daha uzun zaman korur. Yeni sorunlara uyum sağlar, yaşamın küçük sorunlarını çözebilir, bu da onun basit düzeyde de olsa bir zekası olduğunu göstermektedir. Maymunların enaz meraklısı, enaz dikkatlisi, enaz toplumsal olanı gorildir. Bir aracı kullanmakta goril daha beceriksizdir. Bu konularda en güçlü görünen şempanzedir. Ancak gorilin belleği çok daha güçlüdür. Rostand şempanzeyle ilgili olarak şöyle der: "Bu hayvan ken-

disini ilgilendiren bir nesneye uzanmak için sopa kullanabilir. Daha önce varolan bir aracı kullanabilmesi bir yana kendi de araç yapabilir, bu da onda bir usavurma ve düşünme yeteneği bulunduğunu öngörmemizi gerektirir. Örneğin şempanze küçük bir bambuyu büyük bir bambunun içinden geçirebilir; ancak insan yavrusu gibi yapamaz, bu aracı özenle saklayamaz, ancak her gereksinme duyduğunda yeniden yapar. Her şey, şempanze hiçbir gelecek öngörüsüne sahip değilmiş gibi olup geçer. Buna karşılık, bir eylem sırasında yararlı bir şeyi anımsama yeteneğindedir: çok zeki bir şempanze, Sultan,- şempanzede zeka düzeyi kesinlikle bireyseldir- asılı bir meyvayı alabilmek için komşuya merdiven almaya gitmiştir."

Şempanze'nin Ustalıkları

Eski doğabilimcilerin Vahşi İnsan ya da Orman İnsanı diye adlandırdıkları maymun böylece insanın bir taslağı ya da ilkel biçimi olarak görünür. Jean Rostand maymunun en beceriklisi olan şempanzeyle ilgili olarak bize şu bilgileri verir: "Maymun yukarıya konulmuş bir nesneyi alabilmek için sandıkları üst üste yığabilir ya da bir insanın omuzuna tırmanabilir. Bu amaçla toprağa bir kazık da sokabilir. Bir kapıyı açmak için bir engeli ortadan kaldırabilir. Bir ipi açabilir. Bir bardaktan su içmeyi, gargara yapmayı, tütün içmeyi, öpücük vermeyi, bisiklete binmeyi öğrenebilir. Kalemle bir şeyler çiziktirebilir, kendisine verilen saman çöplerini altıya kadar ayırabilir. Belleği büyük ölçüde gelişmiştir. K.W. Spencer'a göre bazı ana şempanzeler -deneye alınan yedi hayvandan beşi- bir yıllık ayrılıktan sonra yavrularını tanıyabilirler; yavrularını bulduklarında, tanımadıkları bir yavru karşısında gösterdikleri heyecandan daha büyüğünü gösterirler. Şempanze güleçtir, alıngandır, kendisini beğenmiştir; alkışa bayılır; candandır, iyilik bilir yani dost canlısıdır. Yerkes'e göre daha çok gençliğinde duygulu ve zekidir. Erginlik yaşlarını geçtikten sonra durgun ve ciddi olur, oynamak istemez. Yirmisine geldiğinde bir profesör gibi oturaklıdır." Bununla birlikte şempanzelerin açıkseçik bir dili yoktur, onlar elbette bir takım sesler çıkarırlar ve aralarında anlaşmak için mimikler kadar sesleri de kullanırlar. Bazı özel durumlar için, bazı duygular için belli bazı sesleri çıkarırlar. Ancak onların dili gelişmemiş bir dildir.

Schwidetzky gibi bazı bilginler şempanzelerin bu gelişmemiş dilini sökmeye çalışmışlardır ve hatta bu yolda küçük bir sözlük oluşturmuşlardır. B.W. Learned, şempanzelere özgü otuz iki sözcük ya da özel ses

belirleyebilmiştir. Kohts bu sözcüklerden yirmi üçünü saptamıştır. Şempanze başka hayvan türlerinin çıkardığı sesleri öykünmeye pek istekli değildir, yalnız birazcık köpek havlamasını ve domuz bağırtısını öykünür. Ona insan dilini öğretme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Garner bir şempanzeye bazı sözcükleri ezberletmek istemiş, bu işte çok az başarılı olmuştur. Furness, bir dişi orangutana, efendisine "papa" demeyi, susadığı zaman "cup" demeyi öğretebilmiştir. Oysa bir şempanzenin "mama" sözcüğünü söyleyebilmesi için beş yıl gerekmiştir. Yapılan deneyler bu işte orangutanın şempanzeden daha başarılı olduğunu göstermiştir. Maymundaki bu yeteneksizliğin başlıca nedeni ses aygıtının bu işe yatkın olmayışıdır. Ancak bunda beyin yetersizliğinin de büyük bir payı olmak gerekir. Maymunun dili kullanmak için gerekli olan soyutlama yeteneğine sahip olmadığı sanılır. Papağanı düşününce, onun bu geriliğinin biraz da öykünme yeteneğinin azlığından geldiği söylenilebilir.

İnsanın Maymundan Ayrıldığı Yer

Şöyle der Rostand: "İnsanın ve şempanzenin karşılaştırmalı ruhsallığı konusunda öğretici bir deneyi 1932'de amerikan ruhbilimcileri Kellog'lar yaptı. Oğulları Donald'la genç dişi şempanze Gua'yı birlikte ve tam tamına aynı biçimde eğittiler. Deneye başlandığında Donald on buçuk, Gua yedi buçuk aylıktı. Onlar bütün bir dokuz ayı birlikte geçirdiler. Çocuk gibi maymun da bir yatakta yatıyor, banyo yapıyor, giysiler giyiyor, masada yiyordu. İnsana özgü pekçok tepki gösterdi: balonla oynuyordu, yazı makinasını tıkırdatmayı ve soluğuyla camı buğulandırmayı seviyordu; aynada kendini görmekten hoşlanıyordu. Bardaktan içmeyi, kaşıkla yemeyi, doğal gereksinimini bildirmeyi insan arkadaşından daha çabuk öğrendi. Bununla birlikte kendiliğinden hiçbir pırıltı göstermedi ve gerçek anlamda dille ilgili herhangi basit bir şeyi bile edinemedi. Doğal olarak, deney bittiğinde çocuk geçici geri kalışlarına karşın küçük maymunu büyük ölçüde aşıp geçmişti. N. Kohts da oğlu Roody'nin gelişimiyle, yanında yaşayan genç erkek şempanze Yony'nin gelişimini karşılaştırdı. Bayan Kohts böylece her iki yavrunun davranışları arasında büyük benzerlikler buldu. Küçük şempanze, küçük insan gibi, parlak ve saydam nesneleri seviyor, kımıldanan her şeyle, canlı varlıklarla, ateş, su ve kumla ilgileniyor, gürültüden haz duyuyordu. Temizlik, öykünme, süslenme içgüdüsü vardı. Mimikleri çocuğunkilerden daha belirgindi, cinsel içgüdüsü daha erken ve daha etkindi. Kohts onda genç insana özgü özellikler-

den şunları belirledi: dikey yürümeye büyük yatkınlık, nesneleri elde tutarak götürme eğilimi, kurmalı oyunlardan haz duyma, resme ve hesaplamaya uyarlılık, gülünçlük duygusu ve toplumsallık duygusu. Sonunda, genel görüşün ve çeşitli gözlemcilerce belirlenenin tersine, insan yavrusunun maymun yavrusundan daha öykünmeci olduğu, insan yavrusunda yetkinleşmeye büyük yatkınlığın ve söz söyleme eğiliminin buradan geldiği anlaşıldı."

DÜNYANIN ESKİ GÖRÜNÜMÜ

İnsana kadar uzanan evrim çizgisinde sondan bir önceki halkayı oluşturan maymunun bedensel ve ruhsal yapısı ne ölçüde insanınkine yakın olursa olsun, her zaman apayrı özellikler ortaya koyacaktır. Çünkü insanı maymundan ayıran şey incecik bir duvar değildir, çok uzun dönüşüm evreleridir. Bu yüzden insanlık tarihine yönelik ilk araştırma insan bedeninin evrimini öncelikle konu edinecektir. Tarihöncesine yönelik kazıbilimi insanın maymun olmaktan çıkışının koşullarını gösteren nice bilgi ortaya koymuştur. İnsan emeğinin izlerini taşıyan ilk nesneler beş yüz bin yıl önceden kalmadır. Bu nesneler insanın ilk zamanlarını ve çok uzun sürmüş Yontmataş çağının başlangıcını belirler. Altı yüz bin yıl önce ortaya çıkan ilk insan daha çok hayvandır, doğanın verdikleriyle yetinir, yani tam bir tüketicidir, bir vahşidir. Sanıldığına göre ilk insanın ortaya çıktığı zamanlar dünyanın en ıssız, en soğuk zamanlarıydı. O zaman her yer buzullarla kaplıydı. Sahranın sulak olduğu, ren geyikleriyle mamutların dünyanın gerçek sahipleri olarak ortalarda dolaştığı o dönemlerde dünya henüz bugünkü biçimini almamıştı. İnsan türünün sonuncu tür olarak ortaya çıktığı ve geliştiği dönemde bugün Büyük Britanya diye bildiğimiz ada Kıta'ya bağlıydı, Thames ırmağı Rhin'e kavuşuyordu. Başlıca sıradağlar oluşmuştu ama yer kabuğu gene kırılmalara uğramakta, yeni yeni tepeler ortaya çıkmakta, Afrika'daki Rif vadisi gibi faylar oluşmaktaydı.

İklimin Oluşması

Bu uzun ve soğuk dönemden sonra iklimin yumuşaması dönemi geldi. Gordon Childe, *Tarihöncesi'nden tarihe* adlı kitabının ikinci bölümünde şunları yazar: "İklimin oluşması da birkaç evrede oldu. Yüksek enlemlerde üç dört buzul çağı birbirini izledi, bu arada bugünün yarı tropikal

çorak toprakları üzerine sel gibi yağmurlar iniyordu. Norveç buzulları vadiler boyunca ilerledi, Kuzey Avrupa'nın ovalarını buzla kapladı. İskoçya'nın yüksek topraklarında buzdan kümbetler oluştu, bunlar İrlanda'ya ve İngiltere'ye yayıldı, doğuda iskandinavya buzullarına kavuştu. Alp buzulları Lyon'un yükseklerine kadar kaydı. Bugün Groenland'de ve Antarktika'da bulunan buzlara benzer buzlar yılda dört yüz metrelik bir hızla ilerlemekteydi. İskoçya buzullarının Cambridge'e, iskandinavya buzullarının Berlin'e kavuşması için epeyce zaman geçmesi gerekiyordu. Erime uzun zaman aldı." İklimin yumuşamasıyla bitki ve hayvan düzeni değişti. Ren geyikleri kutuplara çekildi, onların yerini suaygırı, gergedan, fil gibi yeni hayvanlar aldı. Isınma dönemleriyle ayrılan dört buzul dönemi yaşandı. Bu dönüşüm içinde insan türü gelişmeye başladı, ayrı ayrı insan tipleri ortaya çıktı. İlk insan bugünkü insana çok az benziyordu. Şempanzeyle insan arasında birçok geçiş türü varoldu. Bu tiplerin en belirgini Java maymun-insanıdır. Bu maymun-insanın çok kalın ve küçücük bir kafatası vardır.

Yeni İnsan: "homo sapiens"

Son buzul çağının kapanmasıyla, buzulların tam olarak yokolmamakla birlikte kuzey ovalarına çekilmesiyle başlayan iklim değişikliğinde insanla maymun arasındaki geçiş türlerinden sonuncusu da ortadan çekildi, yerini yeni insana, *homo sapiens*'e bıraktı. *Homo sapiens* aynı anda Avrupa'da, Kuzey Afrika'da, Doğu Afrika'da, Filistin'de ve Çin'de ortaya çıktı. *Homo sapiens* göçebeydi, oturacak belli bir yeri yoktu, iklim ve beslenme koşullarına göre yer değiştiriyordu. Bu ilk insan yaşamı değiştirmeye ya da kolaylaştırmaya eğilimliydi ortama yalnızca doğal gücüyle değil, bu gücü daha verimli kılacak zekasıyla katılıyordu. Bu zeka çakmaktaşını, kemiği, fildişini, tahtayı işlemeye elverişliydi. Homo sapiens taştan çeşitli gereçler yapıyordu. Hayvan derilerini giysiye dönüştürüyordu, bu derileri kemik ya da fildişi iğnelerle, at yelelerinden elde ettiği iplerle dikiyordu. Tarihöncesi uzmanlarına göre 30 000 yıllarında ortaya çıkan bu yeni insan, tam tamına doğal durumda yaşayan bir barbardı, ancak giderek gelişiyordu, yaptığı araçlar gittikçe daha hafif oluyordu ve çeşitlileniyordu. Bu insan kendisini katı iklim koşullarından koruyabilmek için mağaralara sığınıyordu, ayrıca hayvan derisinden yapılma çadırlarda ya da kuru balçığa oyulmuş "ev"lerde barındığı da oluyordu. Onun iktisadi yaşamı oldukça sınırlıydı, en ilkel yöntemlerle avcılık ve

balıkçılık yapmaya, yenilebilir bitkileri toplamaya dayanıyordu. O, dünyayla çok sınırlı bir ilişki içindeydi.

İnsanın daha da insanlaşması, dünyaya daha da yerleşmesi daha sonraki zamanlarda olacaktır. Hayvanlık durumundan ilk insanlık durumuna geçişi belirleyen bu dönüşümün ardından, 5 000 yıllarında, Fırat ve Dicle dolaylarında kentler ortaya çıkacaktır. Kent yaşamı tarım insanının yanma tüccarı, rahibi, zanaatçıyı katacaktır. 4 000 yıllarında tarihöncesi dönemlerinin kapanıp tarih dönemlerinin başlamasını sağlayan yazının bulunması olgusu bu gelişmişliğin ürünü olacaktır. Böylece yavaş yavaş ilk büyük uygarlık etkinlikleri ortaya çıkacaktır. Henüz Yontmataş döneminin sürdüğü bu zamanlarda bu tam anlamında yerleşik insan ortada yoktur. Tarihin belki de en gerçekçi insanı olan *homo sapiens* dünyayla sağlam bir bağ kurarak yaşamını sürdürmekten başka bir uğraş içinde değildir, ona karmaşık düşler kurduracak, ayrıntılı düşlemler yaşatacak bir bilinç yapısına ulaşmış değildir. Belki elinin altında en değerli şeyi ateştir, ateşi söndürmemek için büyük bir özen gösterir.

Toprağa Yerleşme

İnsanın daha da insanlaşmasını getiren nedenler belki de 10 000 yıllarıyla 5 000 yılları arasını kapsayan sıkıntılı dönemin koşullarında yatar. Buz çağının ürünü olan insan buz çağında yiyecek sıkıntısı çekmemişti. Bu bolluk ona gelişme ve çoğalma olanağı sağlamıştı. Yumuşayan iklimle dört bir yanı bugün de tanıdığımız hayvanlar ve bitkiler sardı. Bu değişimde en büyük güçlük, en uygun av hayvanı olan ren geyiklerinin buzları izleye izleye uzaklara gitmesinden doğdu. Bu yeni yaşam bir duraklama dönemini getirdi, bu duraklama döneminden de bir atılım dönemi doğdu. Duraklama döneminde insan zora düştü, yenilikleri tavsattı. Ardından bir toprağa yerleşme dönemi geldi. İnsan bütün yazgısını ren geyiklerine bağlayamazdı. Göçebeliği bıraktı, belli bir yerde durmayı, toprağı işlemeyi öğrendi. Böylece tarım gelişti ve tarımın gelişmesi dokumacılığı geliştirdi: insan dokuma kumaşlardan giysiler yapmaya başladı. Bu yeni ilerleme dönemi el işlerine yani zanaata da yenilikler getirdi. Pişmiş topraktan yapılan mutfak eşyaları bu dönemin belirgin ürünü oldu. Toprağa yerleşmek insanlara kulübe yapma, su içinde kazıklar üzerine köyler kurma alışkanlığını getirdi. Tarımın ve zanaatın gelişmesiyle ticari ilişkiler kuruldu. 5 000 yıllarında başlayan Cilalıtaş dönemini Bakır ve Bronz dönemi izledi. M.Ö. XII. yüzyılda demir dönemi başladı.

Yontmataş döneminde ya da Tarihöncesi'nde insan henüz yerleşik yaşama geçmemiştir. Onun yaşamı doğanın bağrında, av hayvanları arasında sürer. Bu yaşam zaman zaman kurt ve çakal ulumalarıyla korkunçlaşır. Bir zaman sonra insan kendine bir yardımcı ya da canyoldaşı bulur. Köpeğin insan yaşamına girmesi av serüvenlerini de kolaylaştırır. Bu dönemde insanlar bir klan ya da büyük aile yaşamı sürdürürler. Aynı klanın insanları mitolojik ortak atanın ya da totemin kişiliğinde birbirlerine bağlanmışlardır. Totem bazen bir hayvandır, bir böcektir, bir bitkidir, bir yerdir, bir gereçtir...Kalıtım bazen babayla bazen anayla sürer. Klanda yalnızca babaya değil, amcaya ve dayıya da baba denilir. Av alanları ortaktır, avla elde edilen yiyecek ortaktır. Ancak silahlarda, süslemelerde, kap kacakta özel mülkiyet vardır. Bu da özel mülkiyet yok demektir. Bu küçük toplumda yaşlıların özel bir yeri, büyük bir değeri ve yetkisi vardır. Totemin varlığı bize küçük çapta da olsa manevi yaşamın varlığını duyurur. Ayrıca başka inanç formülleri ve davranışları da geçerlidir. Gordon Childe şöyle der: "Son buz çağının sonlarında tundra Kuzey'e kayıyordu, buna göre ren geyikleri de göç ettiler ve insanlar onları izlediler. Her yaz Güney'den gelen avcılar Hamburg'un pek de uzağında olmayan Meiendorf gölü yakınlarında kamp kuruyorlardı. Av mevsiminde yakaladıkları ilk hayvanı yememe alışkanlıları vardı: onun cesedini bir taşla ağırlaştırıp göle atıyorlardı, onu toprağın koruyucusuna ya da sürünün koruyucusuna armağan olarak veriyorlardı."

SANATIN GELİŞİMİ

Bu dönemde inanca bağlı olarak sanatın da geliştiğini görüyoruz. Mağaralarda bulunan kemikten kavallar ve düdükler, ayrıca mağara resimleri bunun en önemli tanıklarıdır. Bu insanlar avda kullandıkları silahları kabartma av sahneleriyle süslüyorlardı. Gordon Childe bu konuda şöyle diyor: "Bu dönemin tüm halkları süsü seviyordu. İnsanlar kolye yapmak için deniz kabuğu ve hayvan dişi topluyordu. Ancak büyü her zaman vardı: takı çok değerli bir şeydi. Vulva biçiminde kabuklar verimliliğe güvence sağlıyordu: onu Akdeniz'de Dordogne'dan getiriyorlardı. Ukrayna'nın Mezin'inde bulunan fildişi bir bilezik çok güzel bir geometrik süsle, meandrosla süslenmiştir. Bize anlamsız gelen bazı süsler kara avustralya yerlileri için bir tarihi ortaya koyar ve bir mucizeyi yerine getirir. Sanat, moda, büyü, boşinanç bu dönemde toplumsal yaşama sıkı sıkıya bağlıdır." Denilebilir ki Yontmataş dönemi sanatın doğuş dönemidir. İs-

panya'nm ve Fransa'nın bazı mağaralarında bu en eski sanatçı insanın çizdiği renk renk hayvan resimleri vardır. Özellikle av hayvanlarını tanıtlayan bu resimler ilk sanatçı insanın güçlü bir gerçekçilik duygusuna sahip olduğunu gösterir. Bazen el uzanmayacak kadar sapa yerlere resim yapan bu insanın sanatçı özelliklerine bir göz atmak gerekir.

Tarihöncesi Sanatçısı Zanaatçıdır

Tarihöncesi sanatçısı kabasaba bir sanatçı değildir, onun belli bir incelik anlayışı vardır. Bu durumda bir tarihöncesi estetiğinden sözetmek olası mıdır? Tarihöncesi sanatçısı öncelikle sanatçıydı, estetikçi değildi. Yaptığını elbet kendine göre düşüne tarta yapıyordu, ne var ki yaptıkları ya da yapmak istedikleri üzerine enine boyuna düşünebilecek durumda değildi. Bu yüzden bizim için ancak gerçekleştirme yönünde bir tarihöncesi estetiğinden sözetmek olasıdır. R. Bayer, *Estetik tarihi*'nde bu konuda şunları söyler: "Tarihöncesi estetiği belki de dayanaksız bir sorundur; elbette tarihöncesi sanatında yazarlar yok, bununla birlikte varolan sanat yapıtlarından bir sanat bilimi çıkarılabilir. Bu yapıtları yaratmış olan insanların anlayışı ve duyarlılığı ortaya konulabilir, bu anlayış bilinçli bir anlayış olmasa da. Herhangi bir sanat yapıtının yaratılması tam tamına estetikten beklediğimizi karşılayan bir şeyi, insan enerjisinin belli bir yönelimini gerektirir her zaman. Ayrıca Tarihöncesi'nde estetik yazarları olmadıysa da en eski atalarımızın bize bıraktığı tanıklıklar belli bir anlamda metin değeri taşır, bunların araştırılması bize Tarihöncesindeki *homo sapiens*'in yadsınamaz bir biçim, hacim, renk duygusuna sahip olduğunu öğretmekle kalmaz sanatçıların hayvani, insani, simgesel sunumların şu ya da bu kavramlarıyla ortaya konulmuş, bazı kurallara uyduklarını da öğretir."

Tarihöncesi insanı elbette her şeyden önce zanaatçıdır, yaşamını sürdürebilmek için gereçler yapar. Her zanaat ürününde azçok sanat kaygısı vardır, tarihöncesi insanının zanaatında da bu kaygı vardır. Tarihöncesi insanı da, daha sonranın insanı da silahını süslemiştir, işlevsele güzeli katmıştır. Zanaat ürünü doğrudan gündelik yarar için gerçekleştirilir, sanatta böyle bir dolaysız yarar kaygısı yoktur. Sanat ürünü her zaman bir arayışın, insanla ilgili bir araştırmanın sonucudur, dolayısıyla yararlıdır. Çok zaman olduğu gibi Tarihöncesi'nde de sanatla zanaat özdeşleşircesine birbirine yaklaşmıştır. Tarihöncesinde elbette zanaat sanatı öncelemiştir. Ama bu iki şeyden herbiri az sonra varlığını öbüründe aramaya

başlamıştır. Sanat zanaata ve her şeye göre ince iş'dir. İnsanın dış dünyaya ya da nesneye incelikli bir yönelimini gerektirir. Kabasabalıktan inceliğe geçiş, dağınıklıktan birliğe, eksiklikten yetkinliğe geçiş sanatsal çabanın özünü açıklar. Yetkinliğin özel bir biçimi olan bakışımlılık Tarihöncesi'nde ve başka zamanlarda sanatı belirleyen ögelerden biri olmuştur. Doğanın aşılması, doğalın insani olana doğru geliştirilmesidir bu. İnsan türü, pekçok hayvan türü gibi, bakışımlı bir görünümdedir. Bu bakışımlılık insanın her an duyduğu, sezdiği bir şey değildir. İnsan tüm vaktini kendini gözlemlemeye ayırmaz. Çıplak gözle doğaya baktığımızda bakışımlıya ya da yetkine raslamayız, bakışımlılık şurada burada gözümüze çarpar, yetkinlik doğada zaten tam anlamında yoktur. Tam bakışımlılık ve tam yetkinlik düşüncede belirlenir: bir insanın görünümünü ortadan ikiye katlarsak tam bir çakışma sözkonusu olmayabilir. Yetkinlik ne ayda ve güneşte, ne yaprakların kıyılarında, ne bir av hayvanının kalçasında tam olarak belirir.

Tarihöncesi Sanatçısı Gerçekçidir

Tarihöncesi insanının sanatında yetkinlik ve bakışımlılık vardır. Bu onun sanatta basit bir taşımacı olmadığını, bir yorumlayıcı ya da tam anlamında bir sanatçı olduğunu gösterir. Doğada yetkinlik olmadığı gibi sanat da yoktur. Tarihöncesi sanatçısı gerçekçidir, salt aktarmacılıkla sanat yapamayacağını bilir gibidir. Bu yüzden bu sanatçı tam anlamında sanatçıdır. R. Bayer'in dediği gibi, onun sanatı "tepeden tırnağa eksiksiz bir sanattır, özgür bir sanattır, bizim sanatımıza benzer". Tarihöncesi insanının doğaya insan yorumu getiren bir gerçekçiliği vardır: doğanın nesneleri karşısında özgür duyar kendini, nesnelerin biçimlerini bozar, onlara yeni biçimler verir, örneğin hayvanın kalçasını olduğundan iri çizer, böylece sanatına büyük bir anlatım gücü kazandırır. Çizgilerin ustaca çizilmiş olması modelin aşılmasında bir beceriksizlikten çok bir istemin etkin olduğunu gösterir. Bu insan, belleği ve imgelemi geniş insandır: mağara duvarına resim yaparken aşacağı ya da uyacağı bir model yoktur karşısında, model belleğindedir, hayvanları ve başka şeyleri kafadan çizer. Öykünmez, yaratır. Kalıp çıkarmaz, tasarlar. Böylece gerçek sanatı kurar, insanı anlatmaya, açıklamaya, yeniden yaratmaya girişir. Daha o zaman elinin altındakini dönüştürmeye başlamıştır insan. Böylece kendini geliştirmeye başlamıştır.

Gene de bir öykünmecidir o: yaratırken kullandığı gereçleri gerçek-

likten getirir. Maskeli insan tanıtları avı şaşırtmaya çalışan insanları gösterir gibidir. Bu insan av görünümlerine baş yeri verirken toplumsal yaşamı sergiler. Bir öykünme varsa, öykünülen yaşamdır. Bu ilk sanatçıya ilk toplumcu - gerçekçi sanatçı diyebiliriz. Sanatın özü öykünmedir, kendine göre öykünmedir. Gerçekçilik gerçekliği yansıtmayı öngörür. Tarihöncesi sanatçısı da kendine göre gerçekliği çizer. Ancak ustaca öykünür, nesneyi yetkin çizgilerle yeniden yaratır. Kabasaba olduğu yerler vardır: ayrıntıya özenmez. Göz diye bir yuvarlak yapıverir. Bu tutumuyla da ilk simgeci olur. Bu yalın yuvarlak o karmaşık gözü anlatmaktadır. Simgenin gücü karmaşığı yalında açıklamaktan gelir. Bu sanatçı bazen gerçekliğin sınırlarını zorlar, gerçekçi olabilmek için gerçekliği bozar, olana olmayanı katar: devinimi anlatmak için dört yerine altı bacak çizer. Böylece nesneyi anlatmak için ona değişik bir nitelik ulamaktan çok öteye geçer, nesnenin bir niteliğini ortaya koyabilmek için onu varlıkta karşılığı olmayan bir nesneye dönüştürür. Gerçeği gerçekdışına doğru zorlamaktır bu. Haklıdır: dünyada yalnızca nesneler yoktur, durumlar, değerler, anlamlar, nitelikler, konumlar, ilişkiler de vardır. Devineni görüp devinimi görmemek gerçeklikten ayrılmak olur.

Kutsalla Güzelin Bütünleşmesi

Toplumsal nitelikli bu sanat belki de topluca gerçekleştiriliyordu. Kutsal gereklerle gerçekleştirilmiş de olabilir. Sanat yapmak belki bir yakarı, belki bir dilek, belki tanrısallık adına gerçekleştirilen bir eylemdi bu insan için. Tarihöncesi sanatı belki de tam tamına işlevseldir. İster daha çok güzele, ister daha çok işlevsele göre yaratılmış olsun, bu sanat karşımızda bir anıt gibi duruyor. Sanatta işlevselin nerede bittiğini, güzelin nerede başladığını bilemeyiz. Bu iki şey çok yerde birbirine karışır. Tarihöncesi sanatı kutsalla güzelin uyumlu bir yorumu gibi görünür. Kısacası tarihöncesi sanatı ilginçtir, ancak onun değerini abartmamak gerekir. Her şeyden önce tarihöncesi sanatını düşünsel açıdan yetkinleşmiş bir sanat saymamız yanlış olur. Tam bir ilkel olan tarihöncesi insanında henüz özdeşlik ya da çelişmezlik fikri tam anlamında oluşmamıştır, buna göre onda ben'le başkası arasına henüz kesin bir çizgi çekilmemiştir. İlkelin güçsüzlüğü kendi ben'ini parçalamasında, kendini kendi dışına taşırmasında ortaya çıkar: o aynı anda hem kendi hem de kendinden başka bir şey olabilir. En eski atalarımız kendilerini mamut, at, fil diye algılayabilmişlerdir. Gerçek düşünsellik bize bir şeyin aynı anda hem kendi hem de

kendinden başka bir şey olamayacağını duyuran özdeşlik fikrinin oluşmasıyla kurulacaktır. Tarihöncesi, insanlığın gelişiminde birinci aşama evresi, güçlü bir başlangıç dönemidir. Tarihöncesi insanının ürününde daha sonraki çağları bildiren ve daha sonaki çağların açıklanmasına yardımcı olan ilk filizler vardır. İnsanın kendini arama ve yeniden yaratma tutkusunun ilk örneğidir o.

YENİ İNSANIN KOŞULLARI

İnsanın gerçek atası olan *homo sapiens* böylece güçlü bir uygar insan adayı olarak belirir. Kentler kurmaya hazırlanır, sanat yapar, zanaatı kurar ve geliştirir, toplumsal yaşamın ilk güçlü örneğini verir. Onu öncülerinden ayıran kocaman uçurumlar vardır. Bu da bize maymunla insan arasındaki çok büyük uzaklığı duyurur. *Homo sapiens*'i kendisini önceleyen, belki atası olan belki de olmayan, ancak varlığı onunkinden çok eskiye dayanan daha ilkel insanla, *homo neandertalensis*'le karşılaştırdığımızda arada çok büyük ayrılıklar olduğunu görürüz. Birçok yazar *homo neandertalensis*'in soğuk dönemde yaşadığını, ısınma döneminin başlamasıyla yokolduğunu, dolayısıyla bugünün insanında onun kanı bulunmadığını ya da onun *homo sapiens*'le akraba olmadığını bildirirler. Bazılarına göreyse o insan evriminin bir halkasını oluşturur. *Homo neandertalensis* kanını kendinden sonraki insanlığa katmamış olsa da canını uygarlığa katmıştır. Bu insan av yaparak, özellikle mamut avlayarak yaşamını sürdürüyordu, gergedanın peşine düştüğü de oluyordu. Manevi eğilimleri de vardı: özellikle ölüme önem veriyordu. Bu insanlar ölüyü gömüyorlar, sonra üstünü toprak ağırlık vermesin diye bir taşla örtüyorlardı. Gömütler barınak olarak kullanılan mağaralarda, ocağın yakınında yer alıyordu: ocağın sıcaklığı cesede bir yaşam sıcaklığı verecekti. Ölüleri bazı araç ve gereçlerle gömdüklerine göre bu insanlar ölümden sonraki yaşama inanıyorlardı. Sonuncu buzul döneminde yokoldular ve yerlerini *homo sapiens*'e bıraktılar.

İki İnsan Arasındaki Ayrım

N. Albessard'ın verdiği bilgiye göre *homo neandertalensis*'le *homo sapiens*'i yan yana koyduğumuzda ilkin boy ayrılığı dikkatimizi çekiyor. Birincisi ortalama 1.55 cm., ikincisi ortalama 1.80'cm'dir. Birincinin kafatası hacmi 1450 santimetreküp, ikincininki 1590 santimetreküpdür.

Birincinin alnı dar ve geriye basıkken, ikincinin düzgün bir eğri çizen geniş bir alnı vardır. Birincinde gözler birbirinden uzakken ikincinde birbirine yakındır. Birincinde çene yok denilebilecek kadar küçüktür, ikincinde iyice gelişmiştir. Birincinin dişleri çok güçlü olmakla birlikte besinlerin sertliği yüzünden yıpranmışken ikincinin dişleri düzgündür. Birincide kollar kısadır, ikincide uzun ve güçlüdür. Birincide bacaklar kısadır, ikincide uzun ve düzgündür. Birincide ayak başparmağı iyice ayrık durur, ikincide bu durum görülmez. Birincinin toplumsal yaşamı sınırlıdır, küçük toplulukları aşmaz, ayrıca onda yakınıyla cinsel ilişki de geçerlidir; ikincinin önderleriyle, büyükleriyle, avcılarıyla düzgün bir toplumsal yaşamı vardır, toplumsal yaşam onda aile yaşamını gidermez. Ölüm yaşı ortalaması birincide yirmi, ikincide altmıştır. Birincisi mağaraya yalnızca sığınır, ikincisi başka barınaklar da yapar. Birincisi yörede av hayvanlarını avlayarak tüketmekten çekinmez, ikincisi geleceğini düşünerek sınırlı av yapar.

Homo neandertalensis son derece beceriklidir ya da teknik yatkınlığa ulaşmıştır. *Homo sapiens* bu yatkınlığa etkinliği eklemiştir. Birincinin bıçağı ve benzer aletleri varken ikincide araç ve gereç çok çeşitlilenmiştir. Taş *homo sapiens*'de de temel gereçtir, ancak o taş yontma sanatında tam bir ustalık kazanmıştır. Onu sanata yönelten de bu usta yanıdır. Oysa *homo neandertalensis*'in sanatla hiçbir bağlantısı yoktur. Onda müzik ve dans duygusunun bulunduğunu söyleyenlere şaşmamak gerekir, bu duygular maymunda da vardır, hatta maymunun kendine göre bazı "vurmalı çalgılar' kullandığı bilinmektedir. Belki de *homo neandertalensis* doğal gereksinimlerin dar çemberinden çıkabilmiş değildir. *Homo neandertalensis*'de manevi yaşamın ilksel belirtileri varken *homo sapiens* gerçek anlamda manevi yaşamı başlatmış, bu yaşama büyüyü sokmuştur. *Homo sapiens*'e göre bilinmez bir takım güçler vardır, bu güçleri kızdırmamak, onlarla uzlaşmak gerekir. Bu konuda N. Albessard'ın bir belirlemesi pek ilgi çekicidir: insanı "kazayla doğmuş, yanlışlıkla yaşayan, bilgisizlik içinde ölen" bir varlık olarak tanımlamış olan Jean-Paul Sartre'ın bu tanımı en çok *homo neandertalensis*'e yakışmaktadır.

Üretici İnsana Doğru

İnsanın Yontmataş döneminden Cilalıtaş dönemine geçişi doğanın bağrında bir asalak olmaktan çıkıp üretici duruma geçişidir. Bu geçişi erkeklerden önce kadınlar gerçekleştirmişlerdir: erkekler ava giderken kadın-

lar yenilebilir bitkiler aramaya çıkıyorlardı, bu bitkiler büyük bir olasılıkla buğdayın atasıdır. Buğday yetiştirmenin elbette toplumun büyümesinde ve güçlenmesinde büyük katkısı olmuştur. Bu dönüşüm vahşi insandan barbar insana geçişi belirler. "Basit tarım evresini aşamamış olan çağdaş ilkel toplumların tersine, Batı Asya, Akdeniz, Kuzey İtalya'nın cilalıtaş toplumları et elde edebilmek için hayvancılık yapıyorlardı. Buğday ve arpa yetişen Batı Asya topraklarında, mutlu bir raslantıyla, vahşi koyunlar, sığırlar, keçiler, domuzlar da yaşıyordu. Kadınların yetiştirdiği tahılın sap ve kepekleri avcıların yakaladığı hayvanları beslemeye yarıyordu" (G. Childe). İyi bakılan, vahşi hayvanlardan korunan sürüler giderek toplumun önemli bir besin kaynağı oldu. Süt ve yün de cilalıtaş insanının iktisadi yaşamına katıldı. Böylece kadınlar uygarlık yaratma etkinliklerinde önemli bir yer tuttular. Onlar yünden ip elde edip dokuma işine yönelince zanaatın yaratıcıları ortaya çıkmış oldu. Cilalıtaş insanları barınak yapmada tahta, kamış, taş, sorgun dalları, kil kullanıyorlardı, bu gereci elde edebilmek için keskin ve sağlam taş baltalar yapmışlardı. Bu insanlar toprağı ekip biçmek ve ürünü işlemek için de araç ve gereçler geliştirdiler. Ürünlerini depo etmeyi, bu ürünlerden bir sonraki yıla tohumluk bırakmayı, maya kullanmayı, bira yapmayı, taneleri kabuklarından ayırmayı ve öğütmeyi başardılar ve giderek ince iş durumuna getirdiler. Bu gelişimi sağlayan daha çok kadınların ustalığıydı. Bu dönemde toplum çok küçüktü, yirmi otuz aileden oluşuyordu.

Aile Üretimi

Cilalıtaş döneminde kadınla erkek arasındaki iş ayrımını saymazsak gerçek anlamda işbölümü yoktu. Aile bir üretim birimiydi, her aile kendi gereksinimini karşılayacak biçimde üretim yapıyordu. Buna bağlı olarak küçük çapta ticaret de gelişiyordu. Bu durumda ortama uyma zorunluluklarına göre yaşam biçimlerinde ve davranışlarda ayrımlar ortaya çıkıyor, tek bir uygarlıktan çok çeşitli uygarlıklar kendini gösteriyordu. Klan yaşamı bu dönemde de varlığını sürdürüyordu. Toprak ortaktı, her aileye bir toprak parçası bırakılmıştı, otlaklar birlikte kullanılıyordu. Soy bağlantısı kadınla kuruluyordu, çünkü kadın yaşamda erkekten daha etkindi. Böylece Cilalıtaş çağında anaerkil aile beliriyordu. Ancak daha çok tarım iktisadına bağlı toplumlarda bu böyleydi. Çobanlıkla geçinen toplumlarda babaerkil aile tipi baskındı. Böylece *homo sapiens* dünyaya güçlü bir biçimde yerleşti, hızla çoğalarak yayıldı. İktisadi yaşamın gelişmesi klan-

lar arasında savaşların çıkmasına yol açtı. İşlenecek topraklar azaldıkça savaşlar koyuluyordu. Bir toplumun bir başka toplumu köleleştirmesi böylece geçerli bir uygulama olmaya başladı. Bir yandan savaşlar ve köleleştirme girişimleri, öte yandan salgınlar, kuraklıklar, su baskınları, donlar, fırtınalar bu taze uygarlığı zorda bırakırken nüfus artışını da belli bir ölçüde engelliyordu.

Tariheşiği

Tarihöncesi'nden Tarih'e yumuşak ve çokyapılı bir geçiş sözkonusudur, bu yüzden Tarihöncesi'yle Tarih arasında bir geçiş yeri olarak bir Tariheşiği varsayılır. *Histoire universelle* l'in (Dünya tarihi I) *De la fin de néolithique â l'aube de l'histoire* (Cilalıtaş döneminin sonlarından tarihin doğuşuna) bölümünü yazan Jean Naudou şöyle diyor: "Mısır'da ve Asya Yakındoğu'sunda Tarihöncesi'ni Tarih'den ayıran herhangi bir boşluk yoktur. V. binin sonlarından başlayarak buralarda iktisadi yaşam etkinlikleri, tarıma dayalı kültürler ortaya çıkmıştır. Buralarda en azından bin beş yüz yıl önceden yazının bulunuşu tarihsel dönemin başlangıcını kabaca belirler. (..) Ancak bu büyük bölgenin yan alanları tarih dönemine yavaş yavaş girmiştir." Kentsel yaşam düzeninin kurulması bölgeler arasındaki ilişkinin artmasını sağlamış, savaşların da etkisiyle bu ilişki arttıkça uygarlık bütünleşmesine doğru gidilmiştir. Buna göre Tariheşiği her yerde görülmeyen ya da en azından her yerde aynı uzunlukta yaşanmamış olan bir geçiş dönemidir. Ne olursa olsun bu geniş alanda bir uygarlık birliğinden, uygarlıkta bir bütünleşmeden sözetmek olası değildir. Samiler, Kafkasyalılar, Hint-Avrupalılar ayrı dil özellikleri gösteren toplumlardır, ayrı yaşam biçimleri, ayrı uygarlık değerleri ortaya koyarlar. Öte yandan, dilsel özelliklere göre ayrılmış olan bu toplumların yarattığı uygarlık değerleri her zaman birbirini etkilemeye, birbiriyle bütünleşmeye eğilimli olmuştur. Bu tür bütünleşmelerin en azından dil düzeyinde açık belirtileri görülmüştür.

Değişik Uygarlıkların Oluşumu ve Bakır Dönemi

İngiltere'den Orta Asya'ya kadar yayılan çeşitli toplumların dil değerleri arasındaki benzerlik çok geniş bir Hint-Avrupalılar topluluğunu düşündürürken böylesi bir ortaklığı yaratan kaynaklar belirsiz kalmıştır. Gerçekte bütünsellik de parçalılık da görelidir. 1767'de fransız misyoneri

Coeurdoux latince, yunanca ve sanskritçe arasındaki benzerlikleri saptayarak Hint-Avrupalılar fikrini geliştirirken elbet kaynakla ilgili bir açıklama yapamamıştı. Bugün de bu kaynak açıklaması yapılabilmiş değildir. Jean Naudou bu konuda şunları söyler: "Tarih için dilbilimsel olgu bu konuda tek başına önemli bir veri oluşturur: bir hint-avrupalı toplumu gerçekten varoldu, bu belki de geniş bir alana yayılmış ve çeşitli etkiler altında kalmış toplumların oluşturduğu bir birlikti, bu toplumlar arasında varolan dilsel birlik bilinçli bir bağlantıyı ortaya koyuyordu."

Bir bakıma bütünsel bir bakıma parçalı olan bu uygarlık oluşumu içinde sınıflı toplumlar ortaya çıkmıştır. Tarıma uygulanan yeni yöntemler yaşamı azçok karmaşıklaştırırken ve böylece sınıflı toplumları getirirken sınıfların kendi kendine yetemeyen toplum kesimleri olma özelliği birinci planda önemli sonuçlar doğurmuştur. Tariheşiği sınıflı toplumların ortaya çıktığı zamandır. Tarih döneminin başlamasıyla toplumlar iyiden iyiye sınıflı bir görünüm almaya başlamışlardır. Bu yeni gelişimde su yaşamsal bir özellik kazanmış, su başları yeni uygarlık etkinliklerinin doğum yerleri olmuştur. Su bir yandan tarımı geliştirmekte, bir yandan ulaşımı sağlamaktadır. Bu arada güneşte kurutulmuş topraktan yapılma tuğlalar güçlü barınakların kurulmasına elverirken, at çok yerde yaşamı kolaylaştıran bir yardımcı durumuna gelmiştir. Az sonra toprak fırında pişirilerek tuğlaya dönüştürülecek, böylece barınak yapımı daha kolaylaşacaktır.

Bakır dönemine böyle girilmiştir. Bakır döneminde bakır her yerde yaygınlaşır. Bu yumuşak maden yaşamı kolaylaştıran araçların yapımında çok önemlidir, sağlamdır ve işlenilmesi kolaydır. Bakırı bronz izler, bu yenilik uygarlığın gelişimine büyük katkılarda bulunur. Üçüncü binin ikinci yarısında bakır ve bronz uygarlığın temel gereci durumuna gelmiştir. Bakırı çeşitli madenlerle karıştırarak kullanma yöntemlerinin gelişmesi ve böylece Bronz Çağı'na girilmesi bazı kaynaklara göre üçüncü binden sonra, bazı kaynaklara göre 2500'den sonra olmuştur. Oldukça yaygın olan bir görüşe göre Bronz Çağı dört aşamada gerçekleşmiştir. Birinci Bronz Çağı 2500'den 1900'e, İkinci Bronz Çağı 1900'den 1600'e, Üçüncü Bronz Çağı 1600'den 1400'e, Dördüncü Bronz Çağı 1400'den 900'e kadar sürmüştür. Bronzun en yaygın biçimde kullanıldığı yerler Hindistan, Mezopotamya, Anadolu ve Yunanistan olmuştur. Dördüncü Bronz Çağının ortalarında demir kullanılmaya başlamış, böylece demir dönemine girilmiştir. Demirin kullanılması bazı yerlerde daha geç olmuştur. Örneğin Orta Avrupa'da demir IX. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlamıştır.

MEZOPOTAMYA UYGARLIĞI
İKİ IRMAK ARASINDA KALAN ÜLKE

Mezopotamya'da yapılan kazılara en çok emeği geçmiş kazıbilimcilerden biri, Seton Lloyd, 1936'da şunları söylüyordu: "Otuz yıl kadar önce sümer adı insanlara hiçbir şey anlatmıyordu. Bugün sümer sorunu diye adlandırılan bir şey var, bu sorun kazıbilimciler için sağlam karşıtlıklar ve kurgular konusudur." Yüzyılımızın başlarında Mezopotamya'yla ilgili bilgiler yok denilecek kadar azdı. Marcel Brion *Ölü kentlerin yeniden doğuşu*'nda bu konuda şunları söyler: "Babillilerden ve Kaldelilerden, yalnızca Semiramis'le, Ninos'la, Babil Kulesi'yle ilgilenen eskilerin yaptığı gibi, karmaşık bir biçimde sözediliyordu. Son yıllarda birçok keşif alanı açıldı. Bilinmeyen alanlar kazmaya ve küreğe sunuldu ve özellikle derin kazılar daha önceden tanınan yıkıntıların altında başka yıkıntıların, sonra daha başka yıkıntıların ortaya çıkarılmasını sağladı, öyle ki zamanda bu iniş, çömleklerle, yontularla, tapmak ve saray kalıntılarıyla dolu katmanlarda uygarlıklararası bir yolculuk gibi belirdi."

Yunan uygarlığından önceki uygarlıklarla ilgili bilgilerimiz çok yenidir. Örneğin, az önce belirlediğimiz gibi, yüzyılımızın başlarına kadar tüm boyutlarıyla bir sümer kültürü sorunu yoktu. Geçen yüzyılın ortalarından önce mezopotamya uygarlığıyla ya da daha doğrusu uygarlıklarıyla ilgili tüm bilgimiz eski yunan ve mısır metinlerine dayanıyordu. 1840'dan sonra yapılan kazılar bizi kısa zamanda bu zengin uygarlığın kalıntılarına, toprağın derinliklerinde yaşayan insan gerçeğine ulaştırdı. Özellikle çivi yazısıyla tabletlere yazılmış metinler bu yazının okunmasın-

dan sonra bizi bilinen en eski uygarlıklardan biri olan sümer uygarlığıyla yüzyüze getirdi. Bu da her anlamda bir yeniden doğuş demekti.

Mezopotamya İran ve Anadolu ovalarıyla Suriye ve Arabistan çölleri arasında kalan düzlükte, Dicle ve Fırat ırmaklarıyla sınırlanan bölgedir. ("Mezopotamya" yunancada "iki ırmak arasında kalan ülke" demektir.) Mısır'dan daha az yağmur alan bu bölgede ırmaklar Nil kadar sulu değildir. Aşağı Mezopotamya daha çok vahalarla yetinmeye çalışan Yukarı Mezopotamya'ya göre daha dar ama daha sulaktır. Genel olarak bitki bakımından yoksul, vahşi hayvan bakımından, özellikle aslan ve yaban eşeği bakımından oldukça zengin olan bu ülkede taş çok azdır. Taşın azlığı yaşamı ve sanatları derinden etkilemiştir. Marcel Brion bu konuda şunları yazıyor: "Sümer, Babil, Akad ülkelerini içeren alüvyonlu topraklar yani Aşağı Mezopotamya taştan tümüyle, ağaçtan da hemen hemen tümüyle yoksundur. Buranın teknik ve estetik alanlarda evrimi Yukarı Mezopotamya'ya yani Asur ülkesine göre çok değişiktir, dağlara komşu olan Asur'da ağaç ve taş vardır. Mimarlık böylece gerecin koşullarına uyacaktır. Babilliler evlerini tuğlayla, güneşte kurutulmuş ya da fırında pişirilmiş tuğlayla yapacaklardır, oysa Asurlular taş kullanacak durumdadırlar. (..) Ayrıca buralardan her ne kadar aynı ırmaklar geçiyor olsa da, Kuzey Mezopotamya ve Güney Mezopotamya'da ayrı iklimler vardır. Bu da halkın yaşam ve düşünce biçimlerini etkileyen önemli etkenlerdendir."

Dicle ve Fırat ırmakları Nil'den daha az sulu ama daha düzensizdir. Dağlardan inen seller bu iki ırmağı besler ve bazen korkunçlaştırır. Özellikle Dicle Zagros dağlarından bol bol su alır. Fırat'ın suları Dicle'ninkinden azdır. Ancak her iki ırmak suyla birlikte balçık taşır. Sular güzün yükselir, bütün kış öyle kalır. İlkyazda karlar eriyince sular iyiden iyiye artar ve baskınlar olur. Hazirandan ekime kadar her iki ırmağın suyu da azdır. Bu yüzden Mezopotamya'da toprağı sulamak kadar toprağı sudan korumak önemlidir, bunun için bentler ve duvarlar yapmak gerekir. Suyu boşa harcamak doğru olmaz, çünkü yaz ayları kuraklık aylarıdır. Mezopotamya'da tarım da, tarımı ayakta tutan sulamacılık da bu yüzden ince iştir.

SÜMER UYGARLIĞI

Mezopotamya Mısır gibi korunmalı bir ülke değildir, dört bir yanından

dışa açıktır. Yayılmalar en eski zamalardan başlayarak bu toprakları sarsmıştır. Buraların kim olduğu bilinmeyen en eski halkları zamanla yayılmalar yoluyla Samilerle ve Hint-Avrupalılarla karışmıştır. Mezopotamya'nın ilk uygarlığı mısır uygarlığı kadar eski bir uygarlık olan sümer uygarlığıdır. Aşağı Kalde'de iyi bir sulama düzenine dayalı güçlü bir tarım etkinliği ortaya koymuş olan Sümerliler tarımın en eski ustaları olarak bilinirler. Ayrıca sümer toplumu tam anlamında tüccar bir toplumdu, sümer tüccarları Hindistan'a kadar gitmişlerdi. Onlar ortaya koydukları uygarlık etkinlikleriyle Mezopotamya'nın sonraki toplumlarına örnek oldular.

Bizi Tarihöncesi'nden Tarih'e ulaştıran ilk yazı dili sümer dili olmalıdır. Bu oldukça gelişmiş bir dildi, en eski din ve edebiyat metinleri onunla yazıldı. Sonradan çivi yazısına dönüşen ve başka toplumlarca da uzun zaman kullanılan yazının yaratıcısı Sümerlilerdir. Onlar resim yazısını çivi yazısına dönüştürmekle kültür tarihine büyük bir hizmette bulundular. Çünkü soyut kavramları resimle anlatma olanağı yoktu. Sümer dili, Babil ve Asur dilleri karşısında gerileyene kadar uzun süre etkin oldu. Sümer uygarlığı III. bin dolaylarında, Güney Mezopotamya'da çiçeklendi. Sümer toplumu kent devletleri düzeninde yapılaşmıştı. Sümer kent devletleri bir araya gelen bir yurttaşlar topluluğunca yönetildi en başta. Bu seçkin yurttaşların başında bir önder yönetici vardı. Besbelli yaşlılar ve önde gelenler toplumda siyasal bir ağırlık taşıyorlardı.

Kent Devletleri

Kralın dinsel bir görevi vardı. Bir başka deyişle, kent devletinin yöneticisi olan kişi kentin koruyucusu olan tanrının temsilcisiydi. Bu da bize sümer kent devletlerinin dinsel bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Bir kentte birçok tanrıya saygı gösterilirdi, ancak o kentin sahibi olan tek bir tanrı vardı, bazı tanrılar özellikle ağırlıklıydı. Tanrı sarsılmaz gücünü mucizelerle gösterirdi. Yönetici bu mutlak yöneticinin sözcüsü ya da yorumcusuydu, onun dileklerini yerine getirmeye çalışırdı. Dilekleri yerine geldikçe tanrı kent için koruyucu olacak, ona kanat gerecekti. Yönetici için tanrıyı sevindirmenin bir yolu da halkı sevindirmekti. Yönetici örneğin kanallar açtırdığı zaman ya da halka yararlı bir başka iş yaptırdığı zaman hem tanrıyı hem halkı sevindirmiş oluyordu.

Yunan toplumunda göreceğimiz demokratik düzenler bu toplumda da var mıydı? Sümer toplumunda, az önce belirlediğimiz koşullarda, il-

kel bir meclis yönetimi olduğu, bunun zamanla prenslik düzenine dönüşerek ortadan silindiği biliniyor. Moscati amerikan bilim adamı Jacobsen'in bu meclis yönetimine *ilkel demokrasi* adını verdiğini söylüyor. Ancak sözkonusu meclislerin büyük yetkilere sahip yürütme kurullarından çok danışma kurulları niteliğinde olduğu, yöneticinin yetkilerini sınırlamakla ve denetlemekle yükümlü bulunduğu sanılıyor. Demokratik düzeni oluşturan seçkin kişiler elbet tarım alanının önde gelenleriydiler. Bir tür soylu sınıfı oluşturan bu insanlar kent dışındaki çiftliklerinde değil de yöneticinin sarayına ya da barınağına yakın bir yerde otururlardı. Bunlar aynı zamanda iç ve dış ticareti ellerinde tutan tüccarlardı. Bazı kentlerde saray yoktu ama her kentte tapınak vardı. Bir kentte zenginliğin en açık ölçütü tapınak sayısıydı. Bir duvarla çevrili olan tapınakların anıtsal bir giriş yolu vardı.

Tarih Yazarlığı

Sümer uygarlığı olayların yazıya geçirilip gerçeklerin tarihselleştirildiği ilk uygarlıktır. Tarih yazarlığının ilk örneklerini elbette Sümerliler verdiler. O zamanlar bugünkü anlamında bir tarih yazarlığı sözkonusu değildi. Eski toplumlarda tarih yazarlığını önemli olayların zamanında saptanmasıyla sınırlanmış görüyoruz. Her kent kendi siyasal tarihini ve dinsel tarihini yazmıştır. Tarih yazarlığı tapınakta tanrılar adına gerçekleştirilen bir işti. Herşeyin dikey bir nedensellikle tanrılar tarafından gerçekleştirildiğine inanan kişilerin oluşturduğu bir ortamda, gerçek anlamda nedensellik fikrinin henüz oluşmadığı, bu yüzden tarih alanının birbirini izleyen ve birbirini yaratan olayların alanı olarak düşünülemediği, hepsi bir yana sınıflayıcı, tanımlayıcı, genelleyici, karşılaştırıcı soyut düşüncenin ortada görünmediği bir ortamda tarih yazarlığının olay saptayıcılığıyla sınırlanmış olması doğaldır.

Sabatino Moscati bize Kramer'in şu yorumunu verir: "Sümer düşünürü ortaya çıkan tarihsel olayları tümüyle düzenlenmiş, dünya sahnesinde baştan sona açınlanmış olaylar olarak görüyordu, yavaş bir oluşumla insanın ve çevresinin etkileşiminden gelen bir sonuç diye görmüyordu. O, örneğin, ülkesinin yani Sümer'in -gelişmiş bir kurumlar bütününün, siyasal, dinsel ve iktisadi teknikler bütününün çiçeklendiği erinçli kentler, köyler, çiftlikler ülkesi olarak tanıdığı Sümer'in- ilk günden beri, tanrıların kurmuş olduğu ve böyle olmasını buyurmuş olduğu andan beri, evrenin yaratılışından beri üç aşağı beş yukarı aynı olageldiğini düşü-

nüyordu. Sümer'in eskiden az sayıda dağınık yerleşim yerleriyle yalıtık bir bataklık olması, sonra yavaş yavaş yeni durumuna gelmiş olması, bunun için kuşaklar boyunca insan isteminin ve insan çabasının izlerini taşıyan kavgalardan ve acılardan geçmiş olması, insanın nice sayısız tasarılardan ve deneylerden sonra, çeşitli mutlu yaratılar ve buluşlardan sonra o gününe gelmiş olması bir Sümerlinin, hatta bilgelerin bilgesi bir Sümerlinin düşünemeyeceği bir şeydir."

Çatışkılı Düzende Düzenlemeci Krallar

Bu durallığın nedeni toplum yapısının durağanlığı değildir. Toplum devinimsiz bir toplum değildir, kendi koşulları içinde oldukça devingendir. Sümer toplumu uygarlığa adım atmış her toplum gibi çelişkiler ve çatışkılar toplumudur. Kent devletleri düzeninde yaşayan eski toplumlarda görmeye alışık olduğumuz iç çekişmeler, örneğin yunan toplumunu incelerken geniş çerçevede ele alacağımız iç çekişmeler Sümer'de de vardı. Bu taze uygarlık sık sık yoğunlaşan toplumsal sarsıntılarla erkenden bir sınıfsal ayrımlaşma düzenine girdi, bu ayrımlaşmada güçlü bir soylu sınıfı ortaya çıktı, bu yeni sınıfın çok etkin bir siyasal ağırlığı vardı. Bu dönüşümden sonra halk tam anlamında sömürülen kitle durumuna geldi. Sümer'de soyluların sömürüsü, daha sonra yunan toplumunda göreceğimiz sömürüden daha az değildi. Düzenlemeci ya da yasakoyucu yöneticiler bu sömürü düzenini hafifletmeye çalışıyorlardı zaman zaman. Ne var ki düzenlemeci kral her zaman tehlikeler içindeydi. Gözler onun üstündeydi. Onu yoketmek için uygun koşullar kollayan uyanık bir soylular sınıfı vardı.

Düzenlemeci krallardan biri Urukagina'dır. M.Ö. 2500-2300 arasında Mezopotamya'da egemenliği ele geçirmiş olan Lagaş kentinin kralı Urukagina Sümer ülkesinin bilinen ilk toplumsal belgelerini yazdırdı: Urukagina yazıtında önemli kararlar yer alır. Kral, tanrı Enlil'in oğlu Ningirsu'nun adını anarak kararlarını duyurur: Urukagina Enlil'in kahramanı Ningirsu'dan krallığı almış, otuz altı bin insana gücünü benimsetmiştir. Gemilerden denetimcileri, eşeklerden ve koyunlardan gözlemcileri uzaklaştırmıştır. Ningirsu topraklarında, bundan böyle, denize kadar hiçbir koruyucu bulunmayacaktır. Güçlü bir kişinin evi kralın uyruklarından birinin evi yanındaysa, güçlü kişi ben bu evi satın almak istiyorum diyorsa, ev sahibinin istediklerini ödemek zorundadır. Güçlü kişi kimsesizleri ve dulları ezmeyecektir.

Ayrıca Sümer'in zaman zaman dış tehlikeler karşısında kaldığı, hatta bir süre iki ayrı topluluğun egemenliğinde yaşadığı biliniyor. Arabistan çöllerinden gelen Samiler ve doğu bölgelerinin vahşilerinden olan Gutiler Mezopotamya'yı bir ara ele geçirdiler. 2350-2050 arasını kapsayan bu bağımlılıktan sonra kent devletleri yeniden özgürlüklerine kavuştular. Bundan önce Lagaş kenti bir iç saldırıyla sarsılmıştı. Komşu Umma kentinin insanları Lagaş'a girdiler, kan döktüler, tapınakları yıktılar, tanrı yontularını kırdılar, yükte hafif pahada ağır ne varsa alıp gittiler. Urukagina durumdan şöyle yakındı: "Umma'lılar Lagaş'ı işgal ederek Ningirsu'ya karşı günah işlediler. Girsu'nun kralı Urukagina hiçbir günah işlemedi. Ama Umma prensi Lugalzaggisi'yi tanrıça Nisaba tepe üstü getirir." Öte yandan Lugalzaggisi de bu işi Enlil'in isteği üzerine yaptığını bildiren bir yazıt bırakmıştır. Lagaş kenti böylece önce içten, sonra tüm kentlerle birlikte dıştan zorlanınca üstünlüğü Ur kentine kaptırdı.

Ur'da egemen olan III. hanedan Mezopotamya topraklarında birliği sağladı, kral "dünyanın dört bucağının kralı" unvanını aldı. Ur krallarının bir unvanı da "Sümer ve Akad kralı"ydı. Bu deyim iki ayrı topluluğun, Sümerlilerle Samilerin bir bütünde eridiğini gösterir. Bundan böyle tek elden yönetimin güçlenmesiyle yoğun din baskısının ya da din adamları egemenliğinin kırıldığını, kralların yavaş yavaş tanrı yerine alındığını, din devletinden bürokrasi devletine geçiş eğiliminin doğduğunu görüyoruz. Ur egemenliği döneminde en belirleyici olgulardan biri, III. hanedanın kurucusu Ur-Nammu'nun yazılı yasalar çıkarmış olmasıdır. Ur-Nammu bu yasalarıyla insanlık tarihinin bilinen ilk gerçek yasakoyucusu olmuştur. Sonraları yunan toplumunun yaşamında belli bir yer tutacak olan yasakoyuculuğun insanlık tarihindeki bu ilk örneği yakın zamanlarda ortaya çıkarılmıştır. Kral Ur-Nammu, insanlığın bilinen en eski yasasında, hırsız memurları kentten kovduğunu, yani sığırlardan, koyunlardan, eşeklerden çıkar sağlayanları uzaklaştırdığını, doğru ve değişmez ağırlık ölçüleri saptadığını, yetimlerin ve dulların güçlülerce ezilmesini engellediğini, az parası olanları çok parası olanlardan korumak için önlemler aldığını bildiriyordu.

SÜMER'DE GERÇEKÇİ BAKIŞ AÇISI

Gerçekçi Sümerliler inançta da gerçekçiydiler. Yunan toplumunda en karmaşık görünümü kazanacak olan insanbiçimci çoktanrıcılık sümer top-

lumunda da oldukça karmaşık bir biçimde vardı. Sümer inancı genelde evrenin güçleri ve toprağın verimliliği karşısında insanın saygısını ve sorumluluğunu ortaya koyuyordu. İnsanın doğa karşısında soru sormasıdır bu, doğadaki yerini aramasıdır, kendiyle doğa arasında hem bir ayrılık hem bir özdeşlik görmesidir. Bu, duygusal düzeyde de olsa felsefi bir yönelimdir. İnsanın kendiyle ilgili ilk soruları ortaya çıkmıştır, bu nokta felsefenin alttan alta varlığını duyurduğu yerdir. Yunanistan'da göreceğimiz tanrılar gibi sümer tanrıları da varlıkta belli bir sıradüzenine göre yer alırlar, herbirinin ayrı görevleri, sık sık birbirine karışan yükümlülükleri vardır. Bu toplumda tanrıları belli bir belirlenim düzeninin kurucuları ve sürdürücüleri olarak görürüz. Bir başka deyişle Sümerliler dünyayı gelişigüzelliğin hiç mi hiç sözkonusu olmadığı bir belirleyicilikte yöneten tanrılar düşünmüşlerdir, yaşamda raslantılara yer bırakmayan bir tanrılar katı tasarlamışlardır. Dünya tanrı isteminin kesin gerçekleştiği bir alandır, dünyada insanlar tanrısal istemi gerçekleştirirler, her şey daha baştan tanrılarca öngörülmüş ya da düzenlenmiştir. Belirleyiciliğin katılığı tanrıların insani özyapılarıyla yumuşamış ve gerçekçi bir anlam kazanmıştır.

Anu, Enlil ve Enki

Tanrılar insan biçimindedirler, aile yaşamları vardır, çünkü cinsellikleri vardır. Güçlüdürler ya da zayıftırlar. İnsan biçiminde olduklarına göre güçlülükten de zayıflıktan da pay almaları olağandır. İnsan gibi davranırlar, insan gibi yer içerler, hatta insan gibi giyinirler. İnsan gibi sevinir, insan gibi öfkelenirler. İnsanüstü güçlülükleriyle insandan daha insan gibidirler. Giysilerinin daha parıltılı ya da daha cafcaflı, güçlerinin daha büyük olduğu kesindir. Daha güzel şeyler yerler, belki de insanların hiç yiyemeyeceği şeyler yerler. Bu da insanüstülüğün getirdiği bir hak olmalıdır. Aşka düşer, öfkeye kapılır, kin tutarlar. Aşkları daha ateşli, öfkeleri ölçüsüz, kinleri daha korkunçtur. Bu yanlarıyla insana olamadığı, olacağı, olabileceği şeyi duruyurur gibidirler. Belki de onların varlığında olması gereken yatar, geleceğin insanı öngörülür. Başkanları Anu geleceğin Zeus'unu düşündürür. Gittikçe kalabalıklaşan tanrılar ailesinin başkanı ve en güçlüsüdür. Anu gök tanrısıdır, savaş tanrısı İştar'ın kocasıdır. Yerle gök arasında egemen Enlil'le ve sulara egemen Enki ya da Ea'yla güçlü bir üçlü oluşturur. Babası Anu'dan sonra gelen Enlil giderek güçlenmiş, hatta babasının yetkesini gölgelemiştir, büyük ölçüde onun yerini almıştır. Toprağa egemen olduğu kadar havaya da egemen olan Enlil

toplumsal düzenin güvencesidir: öncelikle dış tehlikeleri önler. Fırtınalar ondan sorulur ve o fırtınalarıyla insanlara yıkım getirecek gibi durur. Mezopotamya'nın doğu topraklarında, dağlarda oturduğuna inanılır. Anu'nun karısı Ninlil gelişim ve üreme tanrıçasıdır.

"Suyun evi" diye nitelendirilen Enki ya da Ea bilgelik tanrısıdır, bilgelerin ya da öngörülü kişilerin önderidir, ayrıca insanlığın koruyucusudur. Sümer insanı için su toprak kadar önemlidir, Enki de bu önemi simgeler. "Suyun evi" nitelemesi toprağın bitmez tükenmez bir su kaynağı olduğunu gösterir. Bu tanrıların dışında bir de gök tanrıları vardır: Nanna (Ay), Utu (Güneş), İnnin (Venüs). Bu doğalcı inanç tablosuna bir de iyi ve kötü ruhlar eklenir. Tapınakları, barınakları, insanları koruyan iyi ruhlar azınlıkta gibidir. Gömütlerde ve kuytu yerlerde yaşayıp dünyaya korku salmaya gelen ruhlar, kötü ruhlar, ölmüşlerin ruhları daha çok ve daha etkindir. Kötü ruhların etkisini gidermek için büyüye başvurulur. Büyücülük geleceğe dönük bir dünyayı düzenleme çabasıdır ve rahipler sınıfının elindedir. Bununla birlikte gelecek fikri son derece zayıftır. Sümer insanı tanrıların yönettiği bir şimdide sınırlanmış gibidir.

Ölüm Duygusu

Dinsellik büyücülükle içiçedir. Rahiplerin görevi elbette dinsel yaşamın gereklerini uygulamakla ve uygulatmakla belirgindir. Bu durumda her şey yeryüzünün gerekleri için tanrıların gönlünü almaya adanmış gibidir. Sümer dini doğalcı olduğu kadar insanın dilekleri açısından gerçekçi bir dindir; onda her şey yaşamın korunması ve uygun koşullarda sürdürülmesi içindir. Dünyaya böylesine güçlü bağlarla bağlanış insanların gözünde ölümü anlamsız ve sıkıntılı kılacaktır. Bu anlamsızlık ve sıkıntı ancak çok gelişmiş bir öbür dünya fikriyle aşılabilirdi. Sümerli için ölüm bir kurtuluş değil ebedi bir mahkumiyettir, mutlu ve sonsuz bir yaşamın başlangıcı değil insan ruhunu sıkıntıya sokan bir bitiştir. Bu bitişte insan yaşamdaki etkinliklerinden uzak olacak, tam anlamında çaresiz bir durallığa mahkum edilecektir. Ölümden sonraki yaşam bir acılar, bir güçsüzlükler yaşamıdır, yaşayan için bir korku kaynağıdır. Bir sümer metninde şu satırları okuruz:

Artık sevinç dolu bir adam değilim ben
Yattığım yer toprak,
kötülerin arasında gömülüyüm,

Uykum büsbütün sıkıntı,
düşmanlar arasındayım.
Bacım artık bu berbat yataktan
kalkamam ben.

Din Yaşamın Gerekleriyle Bağlantılı

Sümer'de din her zaman yaşamın gerekleriyle bağlantılı olmuştur. Din bu dünya içindir. Tapınak hem dinsel yaşamın gerçekleştiği tek alandır, hem toplumsal yaşamın en etkin biçimde kendini gösterdiği yerdir. Tapınak sanki inançtan çok yaşamla ilgilidir, çünkü inanç yaşamla ilgilidir. İktisadi ve ticari yaşam en yoğun biçimde tapınak ve çevresinde kendini gösterir. Sümer'de gelişmiş bir kent yaşamı vardır. Moscati bize doğubilimci Jacobsen'den önemli bilgiler aktarır. Buna göre Sümer'de kent devletinin ortasında yerleşim alanı vardır, yerleşim alanının ortasında da kent tanrısının tapınağı bulunur. Kent devleti içinde en büyük toprak tapınağın toprağıdır. Bu da bize tanrının ya da kralın zenginliğini gösterir. Tapınağın toprağını serfler ve yarıcılar işlerler. Kentteki öbür tapınakların, tanrının karısı, çocukları ve yakınları ya da daha başkaları adına yapılmış tapınakların da geniş toprakları vardır. III. bin yıllarında bir kent devletinde toprakların çoğu tapınakların mülkiyetindeydi. İnsanların çoğu yaşamını yarıcı, serf ya da köle olarak kazanıyordu. Bununla birlikte tüm iktisadi etkinliğin tapınak çevresinde oluştuğunu düşünmek yanlış olur. Özellikle sovyet bilgini Cakanov'un çalışmaları özgür insanların da topraklara sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ama halkın toprağı yoktur. Buna göre Sümer'de insan Ortaçağ'da göreceğimiz insana benzeyen toplumsallaşmış insandır, olumsuz ölçülerde toplumsallaşmış insandır, toplumuna büyük ölçüde adanmış insandır. Sümer'de "tanrıların yorgunluklarını gidermek" için yaratılmış olan insan herhangi bir üretim aracıdır. Ülkede kuralları çok belirgin bir çalışma düzeni vardır, meslekler kesin olarak belirlenmiştir: çobanlık, tarımcılık, avcılık, balıkçılık, odunculuk, marangozluk, demircilik, tüccarlık. Bu mesleklerin insanları savaşta ya da önemli kamu görevleri sözkonusu olduğunda askere alınırlar, işleri bitince mesleklerine dönerler.

SÜMER EDEBİYATI'NDA OLUŞUM DÜŞÜNCESİ

Bu insanların duygu ve düşünce dünyaları bize en çok tabletlerle yansır. Bir tür çivi yazısıyla yazılmış olan tabletler değişik boyutlardadır. Herbiri

yüz satırlık on iki sütunlu tabletler olduğu gibi tek sütunlu tabletler de vardır. Her tablet genellikle bütün bir metni içermez, bu yüzden bir tabletten bir tablete geçme güçlüğü çıkar ortaya. Sümer edebiyatı imzasız yapıtlardan oluşur. Sümer'de edebiyat bireysel bir çabanın değil toplumsal bir gerekliliğin ürünüdür. Tarihöncesi'nde olduğu gibi burada da sanatçıyla zanaatçı birbirine karışır. Bir ayakkabıda olduğu gibi bir edebiyat ürününde de imza aranmaz. Din gibi sanat da yaşamın gerekleri için vardır. Ayrıca sanat da dinsel bir anlam taşır. Edebiyat ürünlerinin çoğu mitolojiyle ilgilidir, bu ürünler mitolojik çerçevede tanrıların ve tanrısal güçlerin serüvenlerini anlatırken halkın yaşayış biçimiyle, alışkıları ve görenekleriyle ilgili bilgiler yansıtır, böyle olmakla tam anlamında bir budunbilgisi kaynağıdır. Kahramanları anlatan ve öven destanlar da sümer yazıları içinde büyük yer tutar. Bu ürünlerde evrenin yapısı ve kökeniyle ilgili sorulara ve açıklamalara raslanır, yaşamın ve insanın özellikleriyle ilgili görüşler ortaya konulur. Şu satırlar bize Enki'nin dünyayı nasıl düzenlediğini gösterir:

Ey Sümer, evrenin toprakları arasında
büyük toprak,
Işıkla dolu toprak, günün doğuşundan batışına
tanrı yasalarını tüm halklara saçan toprak.
Yasaların büyüktür, erişilmez,
Yüreğin derindir, dipsizdir,
Ey Sümer, ahırların çok olsun,
İneklerin arttıkça artsın,
Ağılların çoğaldıkça çoğalsın,
Koyunların on binlerle sayılsın.

Enki önce Ur'a gider, orayı kutsar. Sonra Meluhha'yı, "Kara Dağ"ı kutsar. Sonra Dicle ve Fırat'a gider, bu iki ırmağı kutsar ve köpüklü sularla doldurur. Sonra suları balıklarla doldurur, denizin ve rüzgarın yasalarını koyar. Sonra tarıma geçer, buğdayı, bitkileri oluşturur, tarım gereçlerini yapar. Sonra evleri, ahırları, ağılları kurar, vadileri hayvanlarla doldurur.

İnnin'in Cehenneme İnişi

İnnin'in Cehennem'e inişi de ilgi çekicidir. İnnin bir gün kızkardeşini, cehennem kraliçesi Ereşkigal'i ziyaret etmeye karar verir. Ancak başına bir iş gelmesinden korkar, üç gün içinde dönmezsem beni arayın der.

İnnin'in Cehennem'e girişi ve orada başına gelenler şöyle dile getirilir:

Lapislazuli dağına geldiğinde İnnin
Cehennemin kapısında düşmanca davrandı,
Cehennem sarayında tiksintiyle konuştu:
"Kapıyı aç, ey bekçi, kapıyı aç,
Kapıyı aç, ey Neti, kapıyı aç:
ben yalnız gireceğim."
Neti, başbekçisi Cehennem'in
Saf İnnin'i yanıtladı:
"Kimsin?"
"Ben güneşin göründüğü yerden İnnin."
"Sen İnnin'sen güneşin göründüğü yerden,
Dönüşü olmayan yere neden geldin sen?
Hiçbir yolcunun dönmediği yoldan
nasıl getirdi yüreğin seni?"

İnnin kızkardeşi Ereşkigal'i göreceğini söyler ve içeri alınır. Ancak Cehennem'in yedi kapısını geçerken bekçiler onun takılarını alırlar ve değerli şeylerini çıkarırlar.

Girdiğinde
Başından tacı alındı.
"Ne demek oluyor bu?"
"Sus, İnnin, Cehennem'in kuralları kesindir.
Tartışma, İnnin, Cehennem'in yasalarını."
İkinci kapıdan girdiğinde
Lapislazuli'den asası alındı ondan.
"Ne demek oluyor bu?"
"Sus, İnnin, Cehennem'in kuralları kesindir.
Tartışma, İnnin, Cehennem'in yasalarını."
Üçüncü kapıdan girdiğinde
Lapislazuli'den küçük taşları alındı boynundan.
"Ne demek oluyor bu?"
"Sus, İnnin, Cehennem'in kuralları kesindir.
Tartışma, İnnin, Cehennem'in yasalarını."

Her kapıda aynı tutumla karşılaşır tanrıça. Sonunda çırılçıplak kalır. Kraliçenin karşısına çıkar, daha sonra yargıçların karşısında bulur kendi-

ni. Yargıçlar ona bakarlar, o cansız yere yığılır. İnnin daha sonra Enki'nin işe karışmasıyla ölümden kurtulur, daha doğrusu ölümden döner ve Cehennem'den ayrılır.

Gılgamış Destanı

Sümer'den bize kalan destanların en ünlüsü Gılgamış destanıdır. İnsanın ölüm karşısındaki trajik durumu, ölümsüzlük karşısında duyduğu büyük özlem, ölümsüzlüğe erememenin dayanılmaz çaresizliği Gılgamış'ın temel anlamını oluşturur. Ölümü yenmek isteyen güçlü Gılgamış Yunanlıların Herakles'ini andırır. Ancak o bir insandır ve ölümsüzlük onun için bir düş olabilir ancak. Gılgamış güçlüdür ama ölümü yenebilecek kadar güçlü olmak istemektedir. Bunda sümer insanının yaşam tutkusu ve ölüm karşısındaki tedirginliği destanlaşır. Gılgamış yaşamak ister, sonsuza kadar yaşamak ister. Ölümsüz olmak için giriştiği çabalar sonuç vermez. Gılgamış trajik yazgısını aşamayacak ve ölüme yenilecektir. Gılgamış'a Enlil'in ölümsüzlük veremeyeceğini bildiren şu metin ilgi çekicidir:

Enlil, kocaman dağ, tanrıların babası
-Ey Gılgamış, ey efendi, Düş'ün anlamı burada-
Yazgını krallık için belirledi senin, ey Gılgamış,
ölümsüz yaşam için değil ama.
Acı çekme, üzüntü duyma.
O sana insanlığın ışığını ve gölgesini verdi.
İnsanlardan üstün olmayı verdi sana.
Kimsenin dönmediği savaşların güvencesini verdi,
Görülmemiş saldırılar sözverdi sana,
Sana kimsenin kaçamadığı baskınlar verdi.

Dualar ve Övgüler

Sümer yazıları arasında dualar ve övgüler de büyük yer tutar. Övgülerin başlıcaları tanrılara ve kahramanlara yöneltilmiş olanlardır. Bunlar arasında yakınma dolu olanlar da çoktur. Yakınma metinlerinin çoğu düşmanın yakıp yıktığı kentlerle ilgilidir. Bunlardan biri tanrıça Ningal'in ağzından Ur kenti için söylenilmiştir. Ningal Ur'u hem över hem onun düştüğü durumdan yakınır:

Toz doldu kentimin ırmaklarına,
kentimin ırmakları
tilki yuvasına döndü.
Köpük köpük sular akmıyor şimdi orada:
çalışanlar onları bıraktı gitti.
Kentin tarlalarında buğday yok,
yurttaş çekti gitti.
Bala ve şaraba boğulan hurmalıklarımda
ve bağlarımda dağ dikenleri bitti.
Yazık! Evim yıkık bir ahır oldu artık,
Ben Ningal'im, ben sefil bir çobanım,
koyunlarımı silahlar parçalamış.
Yazık! Barışı bulmamış kendi kentinde
bir sürgünüm ben.
Ben Ningal'im, dinginliği bulamamış,
yuvasından kovulan biri.
Ben yabancı bir kentte oturan
bir yabancıyım şimdi.

Erdem Metinleri ve Öğretici Yazılar

Çoğu özdeyiş biçiminde ve kuralkoyucu anlamlar taşıyan erdem metinleri de sümer yazıları içinde büyük bir yer tutar. Bunların çoğu bilgece söylenmiş öğretici parçalardır. Bu tür metinlerin çoğu incelikten yoksun görünür. Pek azı edebi değer açısından ilgi çekicidir. Şu şiir yoksulluğu incelikle ve ustaca tanımlıyor:

Yoksul için en iyisi ölmek:
Ekmeği varsa tuzu yoktur,
Tuzu varsa ekmeği yoktur;
Evi varsa sediri yoktur,
Sediri varsa evi yoktur.

Öğretici nitelikteki yazıların içinde hayvan, bitki ve eşya masalları önemli bir yer tutar. Kuşla balık, ağaçla kamış, demirle bronz bu masallarda bir insanlık durumunu ortaya çıkarmak adına ustaca söyleşirler. Bazen söyleşi meslekler arasında olur. Hep bir atışma sözkonusudur. Örneğin bir masalda tarımcıyla çoban kıyasıya takışırlar. Hangisi daha önemlidir insan için? Sonunda anlaşırlar, çünkü gerçekçi sümer insanı ikisinin de yaşam için kaçınılmaz olduğunu bilir. Öğretici yazıların bir

bölümü de eğitimle ilgilidir. Anlamı yakın zamanda sökülmüş olan bir tablette bir öğrencinin öyküsü anlatılmaktadır. Bu öykü Sümer'de eğitime ve eğiticiye duyulan saygıyı ve güveni belirler. Evine dönen bir çocuk babasına okulda yaptıklarını anlatır ve babasından yiyecek ister: "Susadım, bana içecek bir şey ver! Karnım acıktı, ekmek ver bana! Ayaklarımı yıka, yatağımı yap, gidip yatayım. Sabah erken uyandır beni, öğretmen döver yoksa!" Ertesi sabah çocuk annesinin hazırladığı iki küçük ekmeği alır ve okula koşar. Yazık ki geç kalmıştır. Öğretmeninden dayak yer. Evine dönünce babasından öğretmeni eve çağırmasını ve ona armağanlar vermesini ister. Baba çocuğun dileğini yerine getirir. Öğretmen çocuğu över.

Yasalar ve Yasakoyuculuk

Sümer'den bize kalan metinlerin büyük bir bölümünü edebiyat dışı metinler oluşturur. Bunların başında iktisadi yaşamla ilgili olanlar gelir. Edebiyat dışı metinler Sümer'de bir yasa düzeninin geçerli olmuş olduğunu duyurur. Bu düzenin güvencesi mahkemelerdir. Ancak sümer yasaları çağdaş yasalara pek benzemez. Onlar daha çok özel durumlara özel çözümler öngörürler. Ortaya çıkan uyarsız bir duruma karşı konulmuşlardır. Yazılı yasaların başında kralın zaferlerden sözeden ve yapılan işleri anlatan bir girişi yer alır. Daha önce sözünü ettiğimiz Ur-Nammu yasalarında böyle bir giriş bölümünün yer almış olup olmadığı bilinmiyor. Ur-Nammu yasalarından sonra en ünlü yasalardan biri İşin hanedanından beşinci Babil kralı Lipit-İştar'ın (M.Ö. 1900'e doğru) yasalarıdır. En gelişmiş yasalar sami hanedanının altıncı önderi Babil kralı Hammurabi'nin yasaları olmalı.

Yasakoyuculuk kurumunun gelişmiş olması da sümer toplumunun durağan bir toplum olmadığını gösteriyor. Bu toplum sınıfsal çatışmaların ikide bir su yüzüne çıktığı üç katlı bir toplumdu. Birinci katta yer alan özgür insanların çıkarları orta katta yer alan yarı özgür insanların çıkarlarına uymadığı gibi en alt katta yer alan köleleşmiş insanların çıkarlarıyla da taban tabana karşıttı. Köleler, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, tanrıları dinlendirmeye çalışan yani tüm tarımsal üretimin yükünü omuzlamakta olan toprak insanlarıydılar. Yaşamlarını karşılayan şey emeklerinin çok küçük bir parçasıydı, emeklerinin büyük bölümü başkalarına yarıyordu. Yarı özgür insanlarsa saraya bağlı olan ve sarayla ilgili görevleri yerine getiren insanlardı. Toplumda kadının sınıfsal koşullarına göre

saygın bir yeri vardı. Ailenin başkanı babaydı. Evlilik tekeşliydi. Ayrılma bazı koşullarda olasıydı.

ANITSAL YAPILAR

Sümer'de yaşamın gerçekçi yorumu dinden sanata kadar her alanı etkisine alırken tüm insan etkinliklerine siyasal ve toplumsal bir anlam katar. Her şey dünya için düzenlenmiştir. Tapınakta bir yontu varsa, bu yontu oraya yarargözetir bir tutumla yerleştirilmiştir, bir koruyucudur. Bir yerde bir alçakkabartma varsa bir şeylerin gerçekleşmesi ya da sürmesi için vardır. Yaşamın gerekleri dinsellik düzeyinde, edebiyat ürünlerinde olduğu kadar anıtsal ürünlerde de açıklanır. Tapınaklar, yontular, alçakkabartmalar yaşamın gereklerini dinsellik düzeyinde açıklayan anıtlardır, edebiyat ürünlerinde olduğu gibi bu ürünlerde de özel yaşamdan çok toplumsal yaşam yansır. Edebiyat alanının yaratıcısı ne ölçüde zanaatçı ruhsallığı içindeyse anıtların yaratıcısı da o ölçüde zanaatçı duymaktadır kendini, bu yüzden yapıtına imza atmayı düşünmez. Oysa bu ürünler arasında gerçek yaratıcılığın derin izlerini taşıyanlar vardır.

Anıtsal yapılar yerel özellikler gereği güneşte kurutulmuş tuğlalarla yapılmıştır. Bu yapılarda sütun yoktur, varsa da işlevi yoktur. Buna karşılık onda tahta dayanaklar kullanılır. Tapınakta önce de sözünü ettiğimiz gibi iktisadi ve toplumsal yaşamla dinsel yaşam içiçedir, bu yüzden işlevsellik öne çıkmıştır. Tapınakta başlıca ağırlık sunaktadır, bundan sonra sungular masası gelir. Tapınağın giriş kapısı uzun duvarlardan birindedir. Duvarlarda pencere yoktur, katlardan oluşan tapınaklardaki kulelerin *(zigğurat)* ne işe yaradığı anlaşılamamıştır. Kulelerin en ünlüsü Ur tapınağındadır. Tapınağın gelişmiş yapısı yanında yontular iyice cılız kalır, bu da elbet bölgede taş bulma zorluğundan gelmektedir. Bakışımlılık ve uyum yontularda ilk göze çarpan niteliklerdir. Alçakkabartma sanatı yontu sanatına göre oldukça gelişmiştir. Alçakkabartmalarda sümer sanatçısının gerçekçi tutumu ilk bakışta kendini gösterir: her şey olduğu gibi çizilmiştir, gerçek boyutlarında çizilmiştir. Dinsel ya da toplumsal değer anlayışı bu oranlarda değişiklik yaratabilir: tanrı kraldan uzun, kral insandan uzun, yurttaş düşmandan uzundur. Burada simgecilik gerçekçiliğe baskın çıkar ya da simgecilik gerçekliği yansıtmada bir başka yol olarak kullanılmıştır. Bazen tarihöncesi sanatında olduğu gibi biçimbozmalarla karşılaşılır, örneğin yüz yandan, göz önden, omuzlar ve göğüs önden, ayaklar yandandır.

SAMİ YAYILMASI VE AKADLILAR

Bu sanatçı ve zanaatçı toplum aynı zamanda savaşçı bir toplumdu. İlk sümer kralları tam anlamında asker insanlardı. Savaşçıların eşeklerle çekilen arabaları, baltaları ve kalkanları vardı. Savaşçılık kral olmanın birinci koşuluydu. Nitekim efsane kralı Gılgamış da bir savaşçı olarak gösterilmişti. Savaşlar acımasızdı, savaşçılar acımasızdı. Kentlerarası savaşlar kıyasıya olurdu. Kan daha çok tahıl için, sulama kanalları için, ticaret kervanları için akıtılıyordu. Her şey kentin zenginleşmesi ve gücünü benimsetmesi adınaydı. Özellikle Lagaş ve Umma kentleri arasında savaş eksik olmazdı. Savaşın tek nedeni tahıl sağlamaktı. Sonunda Umma Lagaş'ı yakıp yıktı, Ur, Kiş, Uruk gibi birçok komşu kenti ele geçirdi. Kısacası, bu kentlerin askeri güçten başka yaşam güvencesi yoktu. "Arabalar, madeni silahlar, baltalar ve kalkanlar bu savaşçılar kastının üstünlüğünü sağlar. Savaşçılar, rahiplerle birlikte, Sümer'in ilk kentlerinin tarımsal zenginliğinden yararlanırlar. Bu iki kast hiçbir zaman uyum içinde yaşamayı başaramaz. Bazen bunlardan biri öbürüne baskın çıkar. III. binde bu kentlerin çöküşü başlamıştır. Kuzey ufuklarında yeni bir güç, orta Fırat kentlerinin gücü, en önce Akad'ın gücü kendini göstermiştir, o zaman bu kentlerden çoğu kuma gömülmeye ve ortadan silinmeye başlamıştır" (P. Miquel, *Eskiçağ).*

Sözkonusu yeni güç bir sami yayılmasıyla ortaya çıkmıştır. Böylece mezopotamya uygarlığının birinci dönemi kapanmış, bir bakıma daha güçlü olan bir bakıma da birincinin öykünülmesine dayanan ikinci dönemi başlamıştır. Evet, Mısır'da firavunların piramitleri kurduğu zamanlarda Mezopotamya bir sami yayılmasıyla sarsıldı. Ülkeye giren Samiler, Sümer'in kuzeyinde, Akad ülkesinde yeni kentler kurdular. Babil ve Agade (Akad) bu kentlerin başlıcalarıdır. Sümerlilerle Akadlılar arasında uzun süren çatışmalardan sonra kral Sargon, Agade kentini başkent yaparak güçlü bir krallık kurmayı başardı. Bundan böyle sümer etkinliği son bulacak, Akad adı altında Babil ve Asur'un etkinliği başlayacaktır. Akadlılar göçebe ya da yarı göçebe insanlardır, sümer kentlerini yağmaladıktan sonra uzun süre Mezopotamya'da gezinip durmuşlardır.

Güçlü İmparatorluk

Akad'lı Samiler baştan güney topraklarına, Sümerlilerin yerleşik bulunduğu alanlara hiç inmediler, Kiş ve Mari yakınlarında toplaştılar. Daha

sonra kral Sargon Umma kralı Lugalzaggisi'yi yenilgiye uğrattı, böylece Akad dönemi başlamış oldu. Sargon'un kişiliği efsaneye bulanmış olduğundan onunla ilgili pekçok öykü anlatılmıştır. Bunlardan biri onun Kiş yakınlarında bir rahibeyle bilinmedik birinden olduğunu, annesinin onu sorgun dallarından örülmüş bir sepetle Fırat'ın sularına bıraktığını, hurmalıkta çalışan bir köylünün çığlıklar atarak sürüklenmekte olan çocuğu kurtardığını, onu büyütüp yetiştirdiğini, ona ağaca çıkmayı, hurma yağı elde etmeyi, tanrılara saygı göstermeyi öğrettiğini, bundan sonra tanrıça İştar'ın çocuğu koruması altına aldığını, böylece insanların en güçlüsü, en bilgilisi, en tutarlısı durumuna gelen Sargon'un tanrıça İştar adına çabalara girişerek güçlü bir devlet kurmayı başardığını bildirir. Efsaneye göre Sargon kuzey topraklarını ele geçirerek Anadolu'ya kadar ilerlemiştir. Bunun doğru olup olmadığı bilinmiyor. Ancak onun sınırlarını Kuzey'e doğru genişlettiği gibi, ülkenin güney bölgelerini ele geçirdiğini, Sümer ve Elam'a egemen olduğunu, tüm Mezopotamya'nın kralı durumuna geldiğini, Doğu'yla olduğu kadar Batı'yla da ilişki kurduğunu biliyoruz. Akad'ın gücü Sargon'un çabaları kadar Akadlıların askerlikteki ustalığından da kaynaklanmıştır. Akadlılar tam anlamında askerdirler. Onlar Sümerlilere göre daha kabasaba insanlardılar, silahlarının gücüne dayanarak egemenliklerini kolayca benimsetmişlerdi. Akadlıların okları ve yayları Sümerlilerin mızrakları ve kalkanlarından daha etkiliydi. Böylece Sargon Mezopotamya'da çok güçlü bir imparatorluk kurmuş oldu.

Gutilerin Yayılması

Sargon iki yüzyıl kadar süren bir hanedanın kurucusu oldu. Çocukları Ur, Umma, Lagaş gibi sümer kentlerinde çıkan ayaklanmaları bastırarak ülkenin bütünlüğünü korudular. Sargon'un torunu Naram-Sin zamanında Mezopotamya karışıklıklarla sarsıldı, tüm ülke bir kargaşa ya da ayaklanma havasına girdi. Akad koca bir imparatorluktu, bu imparatorluk küçük bir orduyla ayakta tutulamazdı. Akad güçlü bir ticaret ülesi olduğu halde askeri açıdan zayıftı, en azından dış güçlere dayanabilecek gibi değildi. En büyük dış tehlikeyi Gutilerin baskıları yaratıyordu. Sümerlere göre oldukça kabasaba insanlar olan Akadlılar silah gücüne dayanarak bütün bir ülkeye egemen olmuşlardı. Akadlıların okları ve yayları Sümerlilerin mızraklarından ve kalkanlarından daha güçlüydü. Ancak şimdi büyük tehlikeler sözkonusuydu. Akadlılardan çok daha katı, daha doğrusu yarı vahşi Gutiler 2200'e doğru tüm ticaret yollarını kestiler, çiftlikleri yaktılar, tarlaları altüst ettiler, kentleri yıktılar, sürüleriyle Akad toprakla-

rına yerleştiler. Giderek yeni yerlerine alıştılar, Sümerlilerle kaynaşmış olan Akadlılar gibi Akadlılarla kaynaşmaya başladılar. Guti önderleri "Akad kralı" unvanını aldığında iki toplum arasında bir bütünleşme gerçekleşmiş gibiydi. "Çardırda oturan krallar" böylece Akad ülkesine egemen oldular. Ancak onlar ülkeyi savunabilecek güçte değillerdi. Akad'da Gutiler dönemi Sümerlilerin bir süre için yeniden güçlenmesine olanak verdi.

Uruk kralı Utukengal Gutilerin egemenliğine son vermek üzere kesin bir ayaklanma başlattı, Gutilerin önderini yakalatıp zincire vurdurdu, onu tüm ülkede dolaştırdı. Bundan sonra Uruk kralının egemenliği başladı. "Eşsiz bir başarıydı bu: Sümer'in her yerinde kentler yeniden doğdular, yeniden duvarlar ördüler, yeniden tapınaklar kurdular. Kervancılar yeniden altın, bakır, kalay, gümüş için uzaklara gittiler. Zanaatçılar işe koyuldu, tarımın önde gelen kişileri kanalların onarımını sağladı" (P. Miquel). Lagaş'da kral Gudea'nın önderliğinde çok önemli uygarlık atılımları gerçekleşti: yontu sanatı gelişti, kentin tüm tapınakları neredeyse yeniden yapıldı, tapmakların süslenmesi için başka ülkelerden değerli madenler ve tahtalar getirildi. Elam'dan gelen zanaatçılar da bu gelişime büyük katkılarda bulundular.

BABİL KRALLIĞI

1800'e doğru Babil krallığı tüm kentlere egemen güçlü bir devlet oldu. Başlangıçta Babilliler sakınık davrandılar, başka toprakları ele geçirmekte aceleci olmadılar. Dicle kıyılarında pek az göründüler. Kuzey'de büyük bir güç oluşmaktaydı, Asurlular tüm kuzey topraklarına egemen olmaya başlamışlardı, ayrıca Babillilere hiç yakınlık duymuyorlardı. Tüm önemli ticaret yolları, Suriye'yi, Anadolu'yu, İran'ı, Kafkaslar'ı birbirine bağlayan yollar Asurluların denetimindeydi. Özellikle maden ticaretini tümüyle onlar ele geçirmişlerdi. Anadolu asur tüccarlarının cennetiydi. Ayrıca Mari kenti ticaretin düğüm noktalarından biriydi, Akdeniz'i Basra körfezine bağlayan önemli bir istasyondu. Suriye'nin odunu, Mısır'ın bakırı, İran'ın kalayı buradan geçiyordu, öte yandan Mezopotamya'ya taş, şarap ve yağ akışı buradan sağlanıyordu.

Hammurabi İmparatorluğu

Babil kralı Hammurabi sümer kentleri üzerindeki egemenliğini sağlamladıktan sonra Mari'yi ele geçirdi. Bu, Babillilerin ticarete adım atmaları demekti. Asurlular Hammurabi'nin üzerine güçlü bir ordu gönderdilerse de onu yenmeyi başaramadılar. Böylece Babil bölgede egemenliği ele geçirdi. Hammurabi güçlü bir yöneticiydi, yalnızca bir fatih değil, aynı zamanda bir düzenleyici ve yasakoyucuydu. Onun silindir biçiminde dikme bir taşa işlenmiş olan 282 maddelik yasaları daha önce çıkarılmış olan yasaların düzeltilmiş ve bütünleştirilmiş, böylece imparatorluk yaşamına uyarlanmış bir biçimidir. Hammurabi yasaları Mezopotamya'nın ilk yasaları olmasa da en ilginç ve en ünlü yasalarıdır. Sümer yasalarının bir giriş bölümü vardı, Hammurabi yasalarının bir de bitiş bölümü vardır. Hammurabi bu yasalarıyla aile yaşamını güvence altına almış, evliliği bir sözleşmeye bağlamış, mirasla ilgili kuralları belirginleştirmiş, toprak mülkiyetinin ve toprağı işlemenin kesin formüllerini çıkarmış, buna bağlı olarak bir toplum sınıflaması yapmıştır. Bu sınıflama Babil ve Asur'da toplum sınıflarının Sümer'dekine koşut olduğunu göstermektedir: özgür insanlar, yarı özgür insanlar, köleler.

Hammurabi yasaları da başka veriler de bize babil ve asur göreneklerinin sümer göreneklerine sıkı sıkıya bağlı kalmış olduğunu gösterir. Burada da ailenin başkanı babadır, evlilik nişanlılıktan sonra bir sözleşmeyle gerçekleştirilir. Ancak bu yeni toplumda çokkarılılık geçerlidir ve boşanma bazı koşullarda olasıdır. Miras erkek çocuklar arasında paylaştırılır, kızlar bu paylaşmaya katılmazlar. Ancak erkek mirasçı yoksa miras kıza kalır. Ticari yaşam ticaret birliklerince düzenlenir ve denetlenir. Hammurabi tarım tanrısı Marduk'u tüm ülkeye en yüce tanrı olarak benimsetmiştir. Marduk öbür tanrıların üstündedir, tam güçlüdür, yerin, göğün, insanların yaratıcısıdır. Marduk'un oğlu Nabu bilginlerin tanrısıdır. Marduk tüm yeryüzünde egemendir, tarımı korur, aynı zamanda savaş tanrısıdır, insanların geleceğini bilir ve bunu rahiplerin ve kahinlerin ağzından açınlar. Hammurabi'nin kurduğu hanedan varlığını 1530'a kadar sürdürmüş, Hammurabi imparatorluğu Sümer'den Suriye'ye ve İran'a kadar uzanan güçlü bir uygarlığın temsilcisi olmuştur. 1530'dan sonra Mezopotamya Kuzey'den ve Doğu'dan gelen toplumların, Hurrilerin, Kasitlerin, Hititlerin egemenliğine girmiştir, XIV. yüzyıldan sonra Mezopotamya'da asur egemenliği başlamıştır. 1100'e doğru Asur ülkesi Anadolu'nun kuzeyine kadar genişlemiştir. VI. yüzyıl sonlarında Babil'in yıl-

dızı yeniden parlamıştır. Kral Nabukodonosor zamanında Babil ülkesi tapınaklarıyla, saraylarıyla, asma bahçeleriyle eşsiz bir ülkedir, bir düşler ülkesidir. Birbirini dikine kesen geniş yollar kente bir esenlikler kenti görünümü verir. Bu güzel kent on altı kilometre uzunluğunda bir duvarla çevrilidir. Kulelerle ve kapılarla kesilen duvar iki parçalıdır. Babil'in güzelliği dillere destandır, insan eliyle yaratılmış güzelliklerin simgesi durumuna gelmiştir. Bu düşler ülkesi M.Ö. 538'e kadar yaşayabilmiş, bu tarihte Persler ülkeyi ele geçirince Mezopotamya uygarlığı son bulmuştur.

BABİL VE ASUR'DA KÜLTÜR YAŞAMI

Babil ve Asur'da kültür yaşamı Sümer'dekinin pek de özgün olmayan bir yorumudur. Babil ve asur tanrıları sümer tanrılarının benzeridir, onlarla aynı adı taşırlar yani tanrılar tablosunda büyük bir değişiklik yoktur. İleride yunan tanrılarıyla roma tanrıları arasında göreceğimiz sürerlik burada da kendini gösterir. İştar aşk ve verimlilik tanrıçasıdır, Anu gökler tanrısı, Enlil yeryüzü tanrısıdır, Ea sular ve yeraltı tanrısıdır. Sin ay tanrıdır, Adad ışık tanrıdır, Şamaş güneş-tanrıdır. Bütün bu tanrıların kendi tapınakları ve kendi rahipleri vardır. Ancak, Marduk her şeydir, ileride yunan inancında baş yeri tutacak Zeus'u andırır. Çoktanrılı tablonun üstünde tek tanrıyı anımsatan, bu yanıyla Zeus'dan çok daha güçlü görünen bir egemen tanrının bulunması düşünce açısından soyutlama gücünün gelişimini, toplumsal açıdan parçalılığın bütünselliğe doğru aşılmasını duyurur. Bu düşünsel ve toplumsal gelişim Hammurabi imparatorluğunun pekçok ülkeye egemen güçlü bir devlet olmasıyla, bunun yanında akad dilinin sümer diline egemen olup onu etkisiz bırakacak biçimde gelişmesiyle ortaya çıkmıştır.

İnanç Düzeni

Kısacası inanç açısından bu yeni toplumlar eski toplumun sürdürücüsü olmuşlardır. Sümer'de olduğu gibi Babil ve Asur'da da iyi ve kötü ruhlar vardır. Ancak bu yeni toplum düzeninde bazı yeni inanç uygulamalarıyla karşılaşılır. Babil ve asur toplumlarına özgü ilgi çekici bir görenek hastanın değiştirilmesi göreneğidir. Buna göre kötü ruhu ya da ruhları aldatmak için hasta kişinin üstüne bir hayvan konulur. Kötü ruh hastaya saldıracağına yanlışlıkla bu hayvana saldıracak, hasta iyileşecektir. Babil ve Asur'da falcılık da yaygındır. Köpeklerin ve karıncaların davranışlarını

gözleyerek gelecekle ilgili yorumlar yapmak gündelik işlerdendir. Köpekle ilgili yoruma örnek verelim.

Bir köpek bir insanın önünde dururşa,
o insanın karşısına bir engel çıkacak.
Bir köpek bir insanın yanında dururşa,
tanrı bu insanı koruyacak.
Bir köpek bir insanın yatağına yatarsa,
tanrının öfkesi bu adamın üstüne olacak.
Bir köpek bir insanın iskemlesine yatarsa,
karısı onu mutsuzlukta yalnız komayacak.
Beyaz bir köpek tapınağa girerse,
tapınağın temelleri sağlam olacak.
Kara bir köpek tapınağa girerse,
tapınağın temelleri sağlam olmayacak.
Kahverengi bir köpek tapınağa girerse,
tapınak gönenecek.
Sarı bir köpek tapınağa girerse,
tapınak gönenecek.
Alaca bir köpek tapınağa girerse,
tanrılar tapınağı koruyacak.

Karıncaların ortaya koyduğu belirtiler de önemlidir. Kentin kapısına yakın bir yerde bulunan karıncaların sayılarını ve devinimlerini gözlemleyerek kent yaşamının geleceğini kestirmek olasıdır. Hasta kişi geleceğinin ne olabileceğini çektiği acılara bakarak anlayabilir: "Sol kalçasının sinirleri ağrıyorsa güzel bir çocuğu olacak. Sol ayağının tabanındaki sinirler ağrıyorsa zengin olacak." Alnında bir sivilce tehlikeleri, alt dudağın sağında bir sivilce yoksulluğu, alt dudağın solunda bir sivilce zenginliği haber verir.

Gökbilimin Gelişmesi

Kötü ruhları kovmak için geliştirilen çeşitli yöntemler hekimliği geliştirirken falcılık yöntemleri de gökbilimi ilerletmiştir. Gökbilimi Babilliler insanlığa armağan etmişlerdir. "Bir çocuk doğduğu zaman yıldızların konumu, devinimleri, karşılaşmaları, renklerinin koyuluğu, bütün bunlar insanın yazgısı üzerine belirtiler sağlayabilen ögeler olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden bu ögeler uygulamalı bir araştırmanın konusu olmuş-

lardır. Gerçek gözlemevleri tapınaklarda kulelerin tepesine yerleştiriliyordu, gökbilimciler yıldızların devinimini büyük bir uyarlılıkla belirledikleri gibi tutulmaları da önceden bildiriyorlardı. Buna koşut olarak matematik de büyük bir gelişim gösterdi, çünkü ölçme ve hesaplama aracı oluyordu. Babil insanları dört temel işlemi biliyorlardı, bir sayının kuvvetini bulabiliyor, kök alabiliyorlardı. Denklemleri tanıyorlar, geometride yüzey ve hacim ölçmeyi biliyorlardı" (S. Moscati).

Yaratılış Destanı

Edebiyatta bizi ilgilendiren başlıca kaynak mitolojik şiirler arasında yer alan dünyanın yaratılışı destanıdır. Dünyanın yaratılışıyla ilgili her yorum, ussal olsun masalsı olsun, felsefi düşünceyi başlatır. Genel olarak temel insan sorunlarına, özel olarak da insanın davranışları ve yazgısıyla ilgili başlıca sorunlara girmekle sümer düşüncesi felsefi düşünceye belli belirsiz bir yaklaşım sayılabilir. Bunun için Gılgamış destanını anımsamamız yeterlidir. Babil ve asur mitolojisi evrenin yaratılış sorununa çözüm ararken bize geleceğin Hesiodos'unu düşündürür, tıpkı onun gibi dünyanın ve insanın nereden geldiğini ya da ne'den çıktığını sorar ve yanıtlamaya çalışır. *Dünyanın yaratılışı* şiiri oldukça uzun bir şiirdir, hemen bütünü bulunmuş ve okunmuştur. II. bin yıllarında, ilk babil hanedanı zamanında yazıldığı sanılır. "Khaos"a karşılık olan tanrıça Tiamat'la "Kosmos"a karşılık olan tanrı Marduk'un savaşını anlatır. Savaş Tiamat'ın yenilgisiyle biter. Marduk, Tiamat'ı ikiye böler, bir parçasıyla göğü, öbür parçasıyla yeri kurar, böylece "khaos"dan yani karmaşadan "kosmos"a yani düzene geçilmiş olur. Marduk daha sonra yıldızları yaratır, ondan sonra bitkileri ve hayvanları, en sonra insanı yaratır. Tanrı'nın insanı yaratmasının anlamı Sümer'dekinin aynıdır: insan tanrılara hizmet edecektir. Marduk giriştiği işi başarıyla sonuna erdirir, öbür tanrılar onu göklerde en tepeye çıkarırlar.

Gılgamış Destanı

İnsanın ölüm karşısındaki acıklı durumunu konu edinen Gılgamış destanı burada da çıkar karşımıza. Epeyce değişikliğe uğramış, daha derin, daha karmaşık bir destana dönüşmüştür. Gılgamış salt bir ölüm kaçağı değil, öngörülü bir kahramandır artık. Bilgeliğin simgesi gibidir. Yazgıyı kaba gücüyle yenmeye çalışan herhangi bir kahraman gibi davranmaz. Göz kamaştıran biridir. Tanrıça İştar'ın bile gönlünü çeler. İştar onun

sevgilisi olmak ister. Bu bir insanın tanrılaşmasıdır. İştar, Gılgamış'a şöyle seslenir:

Gel Gılgamış sevdiğim ol benim,
Aşkının armağanını ver bana.
Kocam ol, karın olayım...

Gılgamış bu sözlerde neyin yattığını görür. İştar'ınki gelip geçici bir hevestir. Çünkü o birine bağlanmayı bilmez. Gılgamış'ı bir süre sonra bırakacaktır. Gılgamış ona bu işin olamayacağını anlatır. Gılgamış'ın aradığı aşk değil ölümsüzlüktür, yazgısını tanrısal yazgıya dönüştürmektir. İştar'ın yapabileceği bir şey yoktur:

Gılgamış başını alıp nereye gidiyorsun?
Aradığın yaşamı hiç bulamayacaksın sen.
Tanrılar insanlığı yarattığında
Ona ölümü verdiler,
Kendi ellerinde tuttular yaşamı.
Ey Gılgamış, tıka basa ye,
Kendini hazlara ver gece gündüz,
Sevinç içinde ol her zaman,
Dans et şarkı söyle sabahtan akşama.
Giysilerin tertemiz olsun,
Başını yıka, suda yıkan,
Elinde tuttuğun küçük şeyleri iyi koru.
Bırak karın da sevinsin göğsünde.
İnsanlığa düşen işte budur.

İnsana ölümsüzlük değil, nice güzellikleri olan ölümlü yaşam verilmiştir. Burada Gılgamış'ın düşlerine karşı tanrılığın gerçekçi sesi duyulur. Yaşam güzeldir, ölümsüzlüğü düşünecek yerde ölümlülüğün tadını çıkarmak gerekir. Gılgamış ölümsüzlükle ilgili her girişiminden eli boş dönecektir.

Din ve Bilgelik Metinleri/Yapılar

Tanrılarla ve kahramanlarla ilgili destanların yanında dinsel kökenli lirik şiirler de büyük bir yer tutar. Bunların bir bölümü övgülerdir. Dualar da oldukça çoktur. Öğretici metinler de Sümer'deki kadar zengindir. Bilge-

ce söylenmiş şu söz savaşın saçmalığını pek güzel duyurur: "Sen gidip düşmanın topraklarını ele geçiriyorsun, düşman gelip senin topraklarını ele geçiriyor." Bu toplumda herbiri ahlaki bir belirleyicilik taşıyan özdeyişlerle de karşılaşıyoruz. Birkaç örnek verelim:

* *Bilge kişiysen yargın alçakgönüllülüğüyle seçilir olsun.*
* *Ağzın sıkı, sözün yerli yerinde olsun.*
* *Dudakların zenginlik kadar değerli olsun.*
* *Sövgüyü ve düşmanlığı bayağılık say.*
* *Uygunsuz şeyler söyleme, yanlış yargılar verme.*
* *Rakibine kötülük yapma.*
* *Sana kötülük yapana iyilik yap.*
* *Düşmanına adaletli davran.*
* *Tanrına karşı her gün ödevini yap.*

Sümer'de olduğu gibi burada da hayvan, bitki, eşya masalları büyükçe bir yer tutar. Bu masallarda yaşamın temel ögeleri birbiri karşısına konulur, tartışmaya sokulur. Yakınma metinleri de çoktur. Bu uygarlıkta tapınaklar ve tapınak kuleleri gözalıcı güzelliktedir. Yapılar Sümer'dekine göre daha gelişmiş ve karmaşıklaşmıştır. Bu özellikle saraylarda görülür. Saraylar yalnızca kral ve ailesini değil, rahipleri, memurları, hizmetçileri de barındırır. Yontu azçok gelişmiştir, özellikle hayvan yontuları önemlidir. Madenden alçakkabartmalar oldukça canlıdır.

MISIR UYGARLIĞI

TARİHÖNCESİ'NDEN BU YANA

Bilim adamları Mısır'ın altmış beş milyon yıl süren ve memelilerin yayılmasıyla belirgin olan üçüncü zamanın sonlarına doğru deniz sularının çekilmesiyle oluşmuş olduğu görüşünde birleşiyor. Suların çekilmesiyle ardarda ayrı yükseklikte düzlükler ortaya çıktı, bu düzlüklerin en yükseği yüz metre, en alçağı iki üç metre yükseklikteydi. Bu oluşumda Nil, çukurluğu doldurmakla yetindi. İlk gerçek insan etkinliğini ortaya koyan yontma taşçılığın sürdüğü dönemde, Kuzeydoğu Afrika'da coğrafi görünüm henüz son biçimini almış değildi. Sahra'nın aralıksız yağmurlar altında sulak ve dolayısıyla bitki bakımından çok verimli olduğu, Nil'in Yukarı Mısır'da büyük taşmalar gösterdiği bu dönemde filler, gergedanlar ve başka yırtıcılar dünyaya insandan daha egemen gibiydi. "Ama bu dönemde insan vahalara, eski sel yataklarına, artık yatışmış olan Nil'in alüvyonlarıyla yavaş yavaş dolmakta olan bataklıkların bulunduğu Vadi'ye ya da yavaş yavaş oturmaya yüz tutan Delta'ya doğru göçe başlamıştı. Tarihin başlangıcında ülke bildiğimiz görünümünü kazanmış bulunuyordu. Bununla birlikte Doğu'nun ve Batı'nın çöllerinde sahra koşulları bugünkü kadar belirmiş değildi: sulak noktalar daha çoktu, bitki örtüsü daha verimliydi" (Jean Yoyotte, *Evrensel tarih*'de *Eski Mısır* bölümü).

Mısır Nil'in Bir Armağanıdır

Tarihçi Herodotos, Mısır Nil'in bir armağanıdır, diyordu. Bu söz bir uy-

garlığın tüm serüvenini açıklar. Nil, Mısır ülkesini boydanboya ikiye ayırdığı gibi, geçtiği alanlar (Yukarı Mısır) ve denize döküldüğü alanlar (Aşağı Mısır) olarak da ikiye böler. İkinci ayrım daha az doğal da olsa daha belirgindir. Yukarı Mısır, genişliği on kilometreyi aşan ve iki yar arasında uzanan Nil vadisinin bulunduğu topraklardır. Aşağı Mısır, Nil deltasının oluşturduğu daha dar ama elbette daha verimli bir alanı kapsar. Nil olmasaydı, diye düşünülür, Mısır'ın bulunduğu yerler Libya ve Arap çöllerinin bir parçası olacaktı. Güneşin çatır çatır yaktığı bu ülkede her şey Nil'in akışına bağlıdır. Nil haziranda yatağından taşar, ortalığı sele suya boğar, çevreyi biraz yıkıp dağıtsa da verimlilik getirir, ekimle birlikte yatağına girer, uykulu bir akış tutturur. Bu yüzden Nil bir tanrıdır, tanrı Hapi'dir, Mısır'ın iyi tanrısıdır.

Doğa Mezopotamya'nın görünümüne benzemez bir görünüm ortaya koyar burada. Ağaçlar azdır, buna karşılık her yan taşlıktır, bu taşlar anıtların yapımı için büyük bir olanak sağlar. Kamışlar, lotüsler ve papirüsler ülkenin bitki kaynağını oluşturur. Papirüsler en eski zamanlarda papirüs denilen bir tür kağıdın yapımında kullanılmıştır. Yüksekliği üç metreyi bulan ve tepesi üçgen biçiminde olan papirüs ağacı Nil kıyılarının, özellikle Delta bataklıklarının bitkisidir. Bugün Mısır'da papirüs yoktur ama Mısır uygarlığında papirüsün büyük bir yeri vardır. Mısır ülkesinin en eski ve en önemli uygarlıklarından birini yaratmasında bu papirüs ağaçlarının büyük bir rolü olmuştur. Mısır'da papirüs kadar av hayvanları da belirleyici bir önem taşır: av hayvanlarının bolluğu ülkenin besinine büyük katkı sağlamıştır. Ördekler, turnalar, geyikler, antiloplar, vahşi öküzler Mısırlının besin gereksinimini bir ölçüde karşılamıştır. M.Ö. XVIII. yüzyılda Hiksosların yayılmasıyla ülkeye at girene kadar Mısırlılar taşıma işinde eşekten yararlanmışlardır.

Parçalılıktan Bütünselliğe

Dağınık ve karmaşık verileri değerlendiren budunbilimciler Eski Mısırlıların birkaç ırkın birleşmesiyle oluşmuş melezler olduğunu bildirirler. Bununla birlikte, bu karışımın zamanla tam anlamında kendi özelliklerini taşıyan bir toplum yarattığını söyleyebiliriz. Daha çok Hamilerle Samilerin karışmasından oluşan eski Mısır halkının dili de hami ve sami özelliklerini taşıyordu. Tarihöncesi'nde Mısır ülkesinin birbiriyle canlı bağları olmayan parçalı tarımsal alanlardan oluştuğu sanılıyor. Ağaç ve hayvan gibi çeşitli tapıncaklarla simgelenen bu topluluklar geniş tarım alanları

üzerinde yalıtık yapısal bütünlükler oluştururken hep birlikte atomlaşmış bir toplum görünümü ortaya koyuyorlardı. Sonra bu tarım alanları aralarında birleşmeye doğru gittiler, deyim yerindeyse feodal düzenden federal düzene doğru bir geçiş yaptılar. 3000 dolaylarında ülkede bu anlamda iki ayrı birlik vardı, birbirine düşman olan iki birlikten biri Aşağı Mısır'daydı. Nil'in delta yapıp Akdeniz'e döküldüğü alanı kapsıyordu, öbürü Yukarı Mısır'daydı, Nil'in yukarı bölümünü içine alan dar bir şerit boyunca uzanıyordu. Biri Delta öbürü Vadi olarak bilinen bu iki ayrı bölüm apayrı coğrafi özellikleri olan iki ayrı ülkeydi. Kuzey ülkesi Akdeniz'de dolaşan çeşitli uygarlık etkilerinin kesiştiği bir alandı, Güney ülkesi Afrika'nın doğal ve kültürel koşullarına açıktı. Uygarlık etkinlikleri açısından Kuzey ülkesi daha karmaşık ya da daha gelişmiş bir yapı ortaya koyuyordu. Yukarı Mısır tanrısı Horus ile Aşağı Mısır tanrısı Seth arasındaki düşmanlık tarihöncesi dönemlerinde de güney ve kuzey ayrımının sözkonusu olduğunu gösterir. Bu parçalı yapı zamanla mutlakyönetim düzenini andırır bir düzen içinde bütünleşmeye doğru gitti, ne var ki hiçbir zaman tam bir bütünleşme olmadı. Bu parçalı toplumsal yapının insanları yaşamlarını tarım, hayvancılık, avcılık ve balıkçılıkla sürdürüyorlardı. Nil vadisinde yaşayanlar 4000 dolaylarında bakırı işlemeye başlamışlardı, Yukarı Mısır'da Badari bir maden işleme merkeziydi. Bununla birlikte Aşağı Mısır daha gelişmişti. Bu gelişim giderek yerleşim alanlarının görünümünü değiştirdi. Tuğla yapmayı öğrenen Mısırlılar bu gereçle dikdörtgen biçiminde evler yaptılar. Evlerde pişmiş topraktan dev çanaklar tahıl saklamaya yarıyordu. Madenciliğin azçok yavaş ilerlemesine karşın dokumacılık hızla gelişti. Bazı parçaları bugüne kalmış olan keten kumaşlar başta Badari olmak üzere birçok yerleşim alanında dokunuyordu.

Mısır'da ilk dönemlerin kralları daha çok bir boy başkanı özelliği taşıyorlardı. Bu krallar kendilerine kutsal nitelikler ulanan kimselerdi. Güney'de kral beyaz bir taç takardı, bu taç yukarıya doğru daralan silindir biçiminde bir taçtı. Nekhen'de (daha sonra Hierakonpolis) oturan Güney kralını akbaba tanrıça Beyaz Nekbet korurdu. Krallığın simgesi zambaktı. Delta kralına gelince, onu simgeleyen de arıydı. Bu kral Pe'de otururdu, Uto adlı bir kobra tanrıçaya bağlıydı. Pe kralı bir kobra başıyla süslü kırmızı bir taç takardı. Her iki kral da Horus'a saygı gösterirdi. Mısır'da başka krallar da vardı, tümü tanrıların bağımlısıydı ya da tanrıların yönetimindeydi.

Üç Dönem

Tarihçiler, kolaylık olsun diye, Mısır'ın çok uzun tarihini üç döneme ayırırlar: Eski İmparatorluk, Orta İmparatorluk, Yeni İmparatorluk dönemleri. Her üç dönem, bunalım evreleriyle birbirinden ayrılan yükselme dönemlerine karşılıktır. Eski İmparatorluk yaklaşık 2800-2200 arasını kapsar. Bu dönem krallık düzeninin yerleştiği dönemdir. Krallık düzeninin Mezopotamya'da olduğu gibi dinsel bir anlamı vardır. Ancak şöyle bir ayrım çıkar ortaya: Mezopotamya'da kral tanrının temsilcisi ya da görevlisiyken Mısır'da tanrının ta kendisidir. Öyleyse kral ya da firavun her sözü tartışmasız geçerli olan ve tartışmasız başeğilmesi gereken kişidir. Her şey firavuna bağlıdır, o bütün bir ülkenin başıdır, temel direğidir. İnsanların oluşturduğu sıradüzenli devletin başında firavun adına firavunun yardımcısı yer alır. Demek ki tanrıya doğrudan doğruya bağlanan devletin hemen üstünde tanrı yer alır. M.Ö. 3000 dolaylarında Güney krallığı Kuzey'in fethini tamamlayınca firavunun mutlak tanrısal egemenliği daha da güçlenmiş oldu.

Eski İmparatorluk V. hanedandan sonra bunalıma düştü. 2200'ü izleyen yıllarda koyulan bunalım 2000'e kadar sürdü. Ülke yeniden feodal bir yapı kazanarak atomlaştı, tam anlamında yoksulluğun, kargaşanın, güvensizliğin içine düştü. Mısır topraklarında küçük küçük devletler ortaya çıktı. Devletin gücü ve birliği 2000'den sonra XI. hanedanın firavunlarınca sağlandı, bu hanedanla Orta İmparatorluk başlamış oldu. XII. hanedan devletin gücünü daha da sağlamlaştırdı. 1800'e doğru bunalım yeniden başladı, ülke Hiksosların eline düştü. Hiksosların kim olduğu ve nereden geldiği pek iyi bilinmiyor. Bunların doğu göçebeleri olduğu sanılır. Yönetimi eline geçiren bu dağlı toplum bir iç direnmeyle karşılaşana kadar Mısır'da egemen oldu. Direnişten sonra Mısırlılar ülkenin yönetimini yeniden ele aldılar. Yeni İmparatorluk (1600-1100) böylece kurulmuş oldu. Yeni İmparatorluk döneminde Mısırlılar sınırlarını genişlettiler. 1300 yıllarında yani Ramses II'nin tahta geçtiği sıralarda Hititler Mısır'ı tehdit etmeye başladılar. Hititlerle Mısırlıların karşılaşması bir anlaşmayla son buldu. 1200'e doğru Mısır'ın Akdeniz kıyılarında yeni bir yayılma oldu. Adı tarihe belirsiz bir nitelemeyle "deniz halkları" diye geçmiş olan insanlar Hitit İmparatorluğu'nu ortadan kaldırıp Mısır'ı tehdide başladılar. Bu yayılmacı insanların gücü karşısında Mısır'ın direnci yavaş yavaş tükendi. Daha sonra Persler firavunları yenilgiye uğrattılar, 525'den sonra Mısır'a yerleştiler, bir süre kaldılar. İyiden iyiye güçsüz-

leşen eski Mısır 323'de tüm gücünü yitirerek tarihin sularına gömüldü.

Korunmalı Uygarlık

Mısır uygarlığı yeri gereği oldukça korunmalı bir uygarlık olmuştur. Ülkeye Güney'den yabancı sızması hemen hemen olanaksızdır, birinci çavlanı aşıp içerilere yürümek o günün koşulları içinde olacak iş değildir. Doğu ve batı çölleri de girişe kesinlikle kapalıdır. Bu yüzden bu büyük ülke göçebe toplumların tehditlerinden epeyce uzak kalmıştır. Yalnız, Mısır her zaman Kuzey'den gelen yayılmalara açık olmuştur. Çölün sıkıntılı yoksunluğunu ve sulak alanların mutlu verimliliğini tam bir karşıtlık içinde bir arada yaşayan insanlara bu topraklar yazgılarını güçlü bir uygarlık düzeyi içinde değiştirerek yeniden kurmayı esinlemiştir. Bir başka deyişle, Mısır'ın toprakları insanlara kolay bir yaşam sözvermeyen topraklardır. Bu yüzden, bilinen boyutları üç bin yılı kapsayan ve bir ucu tarihöncesinin bilinmezliklerinde yitip giden bu uygarlık kuraklıkla suyun ortak ürünü gibidir.

MISIR KÜLTÜRÜNDE KİŞİSELLİK ÖGESİ

Burada Mezopotamya uygarlığıyla mısır uygarlığı arasındaki ayrımlar belirir. Yaşam koşulları kültür koşullarını belirlerken mısır sanatçısını daha sanatçı kılmıştır. Mısır sanatçısı yapıtı karşısında daha güvenlidir, besbelli yaratırken kendini daha özgür duyar, böylece daha güçlü bir yaratıcı kimliği kazanır. Mezopotamya'da kişisellik iyiden iyiye bastırılmıştır. Mısır'da kişisellik ögesi epeyce öne çıkar. Mısır sanatçısı toplumsal gereci daha büyük ölçüde kendi kişisel dileklerine ya da eğilimlerine göre değerlendirir ve biçimler. Bu özellikli yaratıcılık her zaman güçlü bir yaşama tutkusuyla, sağlam bir gerçekçilik duygusuyla korunmuş ve güçlenmiştir. Mısır sanatçısının yapıtında yaşam her zaman öne çıkar, sanatçıyı zanaatçılıktan uzaklaştırıp yaratının üstün biçimlerine bağlarken onu dışa döndürür, topluma daha sağlıklı ilişkiler içinde bağlı kılar. Elbette bu sanatçının sanatı üzerine enine boyuna öngörüleri yoktur, onun sanatını derinlemesine düşünen güçlü bir kuramcı olduğunu elbette söyleyemeyiz, ama o güçlü bir uygarlığın düşünce yükünü dışlaştıracak kadar güçlü bakışı, duyuşu, görüşü, sezgileri olan kişidir.

Ölüm Duygusu

Yaşam karşısındaki bu hem benimseyici hem araştırıcı duygusallık ve bu duygusallığı yönlendiren, koruyup geliştiren düşünsellik mısır sanatçısını ya da daha genel olarak mısır insanını Mezopotamya'nınkilerden ayırır, en başta ölüm karşısında bunaltı duygusuna kapılmamak rahatlığıyla ayırır. Mezarında binbir sıkıntıyı, binbir boğuntuyu sonsuza kadar yaşayacağına inanan mezopotamya insanı karşısında Mısırlı ölümden sonraki yaşamı esenlikli bir aile yaşamı sayacak kadar korkusuzdur. Belli bir ölçüde kendini gösterecek öbür dünya korkusu elbette yalnızca ahlaki kaygılarla ilgili sorunlardan kaynaklanır. Mısırlı çok zaman ölülerini aile çevresinde, dostlar arasında, dansçılarla ve çalgıcılarla tanıtlamıştır, bu tanıtlarda öbür dünyanın bu dünyayı yansıttığı, ölünün bu dünyadakine benzer bir yaşam sürdürdüğü, balığa çıktığı, ava gittiği görülür. Hatta yaşamın tüm incelikleri, üretimiyle, savaşıyla, hırsızlığıyla, benzer şeyleriyle sürer gider. Bu dünyada olup bitenlerin benzerleri öbür dünyada da olmaktadır. Hiçbir uygarlık ölümü yaşama yaklaştırmada mısır uygarlığı kadar eliaçık ve iyimser olmamıştır.

Bu, Mısırlının ölümü önemsemediği, ölüm duygusunu kafasının gerilerine attığı anlamına gelmez. Mısırlılar uygarlığın ilk zamanlarında bile ölümü çokça düşünmüşler, hatta onu yaşam kadar, yaşamdan da çok önemsemişlerdir. "Ölülerini evleri gibi oval gömütlere gömerler. Bedenler genellikle yüzü köye dönük biçimde yan yatmış olarak hasırlar üzerine konulmuştur. Çok zaman bir parmakları ağızlarındadır. Başlarının çevresine buğday taneleri serpilmiştir. Bazı mezarlarda çiçekler bulunmuştur. Bunlar belki de genç kadınların mezarlarıdır. Bu dönemden başlayarak, ölülerin yaşadığına, onları beslemek gerektiğine inanmış oldukları sanılır. Genellikle gömütler köylerden uzaktadır: ölülerin ayrı bir 'yaşam'ı vardır" (Pierre Miquel, *Eskiçağ*).

Ölümden Sonraki Yaşam

Buna göre Mısırlı her zaman ölümden sonraki yaşamı konu edinecektir, onun her zaman ölümü düşünmek, ölüme hazırlanmak diye bir sorunu olacaktır. Mısırlı ölümü çok önemser, ölümünü kurmaya, düzenlemeye çalışır. Mısır uygarlığının simgesi durumuna gelmiş olan piramitler de gömütlerden başka bir şey değildir. Piramit kralın ya da tanrının ölümden sonraki yaşamını ya da daha doğrusu ölümsüz yaşamını sürdüreceği yerdir. Firavun tanrıların yanına dönüşünü gömüt aracılığıyla yapa-

caktır. Ölümü ciddiye almak gerekir, çünkü ölüm yalnızca yaşanılan bir şey değildir, ayrıca bir hesaplaşma ortamıdır. Ölen kişi öbür dünyanın tanrısı Osiris'in karşısına çıkacaktır, günahların ve sevapların belirlendiği tanrısal yargı katında hesap verecektir: ölünün yüreği Osiris'in önünde bulunan bir terazide tartılacaktır; sanık, günahsızlığı ortaya çıkarsa bazen yeraltında bazen göklerde varsayılan mutluluklar ülkesine yollanacaktır, günahı saptanırsa kırk iki yargıcın karşısına gönderilecektir. Mutluluklar ülkesine gidebilen kişi orada dingin bir yaşam sürecektir. Gece göklerde teker teker ışıklarını yakanlar işte bu ülkede kalanlardır.

Ölümün sağlıklı bir yaşam olarak sürdürülmesi bedenin bozulmadan kalabilmesine bağlıdır, bu yüzden Mısır'da ölüler mumyalanır. Mumyalama mısır uygarlığının belirleyici özelliklerindendir. Herodotos mumyalama işini ayrıntılarıyla anlatır. Buna göre, eğri bir demiri kullanarak önce beyni burun deliklerinden çıkarıyorlar. Ucu sivriltilmiş özel bir taşla böğürde bir yarık açıyorlar. Bütün iç organları çıkarıyorlar. Hepsini iyice temizliyorlar, hurma şarabıyla yıkıyorlar, dövülmüş otlarla arındırıyorlar. Karın boşluğuna çeşitli kokulu otlar koyuyorlar. Sonra bedeni tuza yatırıyorlar, üstüne güherçile örtüyorlar, yetmiş gün öylece bırakıyorlar, yetmiş birinci gün cesedi yıkıyorlar, zamklı şeritlerle sarıyorlar. Bundan sonra ölüyü alan sahipleri ona insan biçiminde tahta bir tabut yaptırıyorlar ve onu bu tabutta saklıyorlar. Ölümden sonraki yaşama böylece hazırlanan ölünün yanına sungular da bırakılmaktadır: sungular ölünün öbür dünyada dingin bir yaşam sürmesine yardımcı olacaktır. Ölü dingin yaşam koşullarında olursa bu dünyaya dönmeyi düşünmeyecektir. Mısırlılar ölünün dünyaya dönmesi fikri karşısında son derece tedirgindirler: ölü dünyaya dönüp yaşayanları huzursuz edebilir. Bu duygu Mısır'da özel bir edebiyat türü ortaya çıkarmıştır: ölüye mektup. Bir memurun ölmüş karısına yazdığı mektup bulunmuştur. Bu mektubunda memur karısına sana ne kötülük ettim diye sormaktadır. Diyor ki: Gençtin seni aldığımda. Görevlerimi yerine getirdiğim sürece yanında kaldım. Sana dirsek çevirmedim. Sana acı çektirmedim. Nasıl istediysen öyle davrandım. Nice nice armağanlar verdim sana. Hasta olduğun zaman baktım. Gömütünde ağladım. Hayır, sen iyiyi kötüden ayırmayı bilmiyorsun.

Ölüm ve İş

Dinsellikte hemen her şeyi bu ölüm duygusu belirler, inanç dünyası bu duygunun güdümünde oluşur. Bu duygu bazen o kadar öne geçer ki

Mısırlı kendini garip durumlara düşürür. Bu duygu ayrıca büyü sanatının büyük bir çeşitlilikte gelişmesini sağlamıştır. Mısır'ın üst kesim insanları ölüm karşısında alt kesim insanlarından daha tedirgindirler: bu dünyada hiç çalışmadan tembel tembel yaşamayı kurtarmışlardır, öbür dünyada kendilerine iş verilmesinden korkmaktadırlar. Ya öbür dünyada tanrı Osiris bunları işe koşarsa? Bu felaketi önlemenin bir yolu olmalıdır. Mısır'da üst kesim insanları bu amaçla gömütlerine küçük küçük yontular koydurmuşlardır: ellerinde tarım araçları tutan yontucuklar öbür dünyada bu zenginler adına angaryaya koşulacaklardır. Yontucukların yanına koyulan bir takım yazılarda şu anlamda belirlemeler vardır: öbür dünyada iş yapmaya çağırıldığım zaman, tarlaları verimli kılmaya, ırmak boylarında arklar açmaya çağırıldığım zaman yerime sen gideceksin...

Ölüm duygusuna yaşamında neredeyse baş yeri veren ve mezopotamya insanının yaptığı gibi ölümü bir başka yaşam olarak değerlendirirken ölüme ondan çok daha iyimser bakan mısır insanının Mezopotamya'dakiyle karşılaştırılamayacak kadar karmaşık bir inanç dünyası vardır. Bu inanç dünyasında tanrılar düzeni de tapınma biçimleri de anlaşılamayacak ölçülerde bulanıktır. Bu karmaşık tablo Tarihöncesi'nin sonlarında elbette biraz daha yalındı. O zaman her bölgenin bir tanrısı olduğu gibi tüm kentlerin de birer tanrısı vardı. Bütünleşme ya da tekçi yönetime geçiş dönemlerinde önderler özümledikleri kentlerin tanrılarını belleklerden silmeyi düşünmediler, tanrılar arasında bir akrabalık düzeni kurmayı yeğ tuttular. Tarihöncesi'nin bittiği, tarih zamanlarının başladığı dönemde kurulmaya başlayan bu karmaşık insanbiçimci ve biraz da hayvanbiçimci tanrısallık düzeni yüzyıllar boyunca yaşam koşulları değiştikçe değişikliklere uğrayarak sürerken akıl almaz ölçülerde çeşitlilendi. İnsan ögesi zamanla hayvan ögesine baskın çıktı: kökü Tarihöncesi'nin derinliklerine inen hayvan tapınmacılığı etkisini azalta azalta ve biçim değiştire değiştire sürdü. Öküzler, koyunlar, köpekler, kediler, kuşlar Mısır'da tanrısallıktan paylarını bol bol almışlardır. Mısırlı bu anlamda oldukça eliaçık davranmış, yılanlara ve timsahlara bile tanrılıklar dağıtmıştır. Pierre Miquel bu konuda şöyle der: "Niçin ilkel dönemlerde Mısırlılar tanrılarını hayvan biçiminde tanıtlıyorlardı? Hayvanlar kutsaldı ya da kutsalın simgesiydi. Tanrısallığın cisimleşmiş biçimi olarak düşünülüyorlardı, böylece tapınaklarda saygı görüyorlardı."

Tapınak

Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da inancın kurumlaştığı yer tapınaktır. Tapınakta geniş bir insan topluluğunu içine alan katı sıradüzenli bir rahipler örgütü vardır. Arındırıcılar, sungucular, kahinler, müzikçiler yanında, şarkıcılarıyla, çalgıcılarıyla, tanrı kapatmalarıyla büyük bir kadınlar topluluğu yer alır. Tapınak böylece bir din merkezi olduğu kadar bir kültür merkezidir. Metinleri yazmak, kopya etmek, yorumlamak gibi işlerle görevli yazmanlar da tapınakta bulunurlar. Firavun yazmanlara büyük önem verir ve yazı yazmak gibi zor bir işi gerçekleştiren bu insanların zaman zaman görüşünü alır, onları danışman gibi kullanır. Bunun yanında tapmak Mezopotamya'da olduğu gibi tam anlamında bir iktisadi etkinlik ortamıdır. Tapınakların temel direği rahipler siyaset ve kültür düzeyinde büyük ağırlığı olan insanlardır. Onlar aynı zamanda bilgindirler: gökbilim ve matematik onlardan sorulur. Rahipler ayrıca düş yorumculuğu, büyücülük ve hekimlik yaparlar.

Evren Kavrayışı

Mısır'da karşımıza çıkan çok karmaşık ve çok renkli inanç örgüsü içinde en çok ilgimizi çeken şeylerden biri evren kavrayışıdır. Bu evren kavrayışı Mısırlıyı, Mezopotamya'daki benzerleriyle birlikte ve elbette Thales'den çok önce filozof kılmıştır. Mısırlıların oldukça gelişmiş ve Thales'inkini iyiden iyiye andıran bir evren kavrayışı vardı. Thales evren kavrayışını geliştirirken Mısırlıların etkisinde kalmış olmalıdır. Buna göre Dünya tepsi biçimindeydi, ortasında verimli bir vadi çukurluğu, çevresinde yüksek dağlar vardı. Bu tepsi suda yüzmekteydi. Evrendeki ilksel öge Su'ydu, her şey Su'dan geliyordu. Mısırlıların çizdiği bu somut ve gerçekçi tabloya karşılık Thales'in çizdiği tablo daha soyuttur ya da soyutlayıcıdır: onda vadi çukurluğu yoktur, Dünya düz bir tepsiye indirgenmiştir.

Bu evren tablosunu karmaşık bir tanrılar tablosu tamamlar. Bu evrensel - tanrısal görünümde baş yeri Re ya da Güneş almaktadır. Re her sabah sudan doğar (hatta Su'dan doğar) ve her akşam gene suda (hatta Su'da) batar. Tepsinin üstünde gökkubbeyi tutan Hava vardır. Mısırlının düşlediği ya da daha doğrusu tasarladığı evren tablosu, insanbiçimci tanrısallık düzeninin baş yeri aldığı bir mitolojiyle zenginleştirilmiştir. Bu mitolojide Geb yani Toprak, uçsuz bucaksız bir genişliktir. Nut yani Gök, elleri ve ayakları yeryüzünün dört bir yanına basan yay bedenli bir tanrı-

ça olarak tasarlanmıştır, o bazen de dünyanın dört bir yanına basan bir inektir. Şu ya da Hava, yeryüzünde ayakta duran bir tanrıdır, göğü elleriyle tutar düşmesin diye. Mısırlı için yıldızlar da bir tapınma konusudur. Re ya da Güneş bu tapınışta baş yeri alır. Sabahları sudan çıkan Re büyük bir tekneyle göğü geçer, akşam yeniden bir başka tekneyle suya döner, gece aynı yolu öbür yönde geçecektir. Gece geçişleri gündüz geçişleri kadar güvenli değildir, yollar tehlikelerle doludur: Güneş'in battığı yerde koca bir yılan sandalı devirmek için beklemektedir, sandalı devirecek ve Re'yi yutacaktır. O zaman ufuk kıpkırmızı kesilir: yılanla Re arasında kanlı bir savaş başlamıştır. Bu savaşı ne yapıp yapıp kazanan Re yolculuğunu öbür yönde sürdürür. Güneş bu gece yolculuğunda yeryüzünü boş bırakmamak için yerine Tot'u yani Ay'ı bırakmıştır. Tot bazen ibis kuşu bazen de maymun olarak düşünülmüştür.

Osiris Efsanesi

Tanrılarla ve yarı tanrılarla dolu mısır mitolojisinde en ilgi çekici efsane Osiris efsanesidir. Osiris tanrı Geb'in yani Toprak'ın ve Gök tanrıçası Nut'un oğludur. Mutlu ve dingin bir yaşam sürer, hiçbir güçlüğe uğramadan Mısır'da egemen olur. O tanrılar tanrısı olduğu gibi Mısır'ın da kralıdır. Mısır'da düzeni korur, ayrıca Mısırlılara uygarlığın gereklerini ve koşullarını öğretir. Mısırlılar tapınaklar kurarken, evler yaparken, kanallar açarken ondan yardım görürler. O, Mısır'ın en eski zamanlarında bile insan yaşamının büyük koruyucusu olmuştur, bu arada bitkiler dünyasının da yaşam gücü sayılmıştır. Osiris'le ilgili anlatılar İsis'in katılmasıyla zenginleşmiştir. İsis, Osiris'in hem karısı hem kızkardeşidir. Osiris gibi İsis'in de Delta kaynaklı olduğu bilinir. Osiris Mısır'ı korurken İsis de Osiris'i korur, ona kanat gerer, ona karşı sevecenlikle doludur. Osiris yolculuklara çıktığında barışı koruyan İsis'dir.

Osiris'in erkek kardeşi Seth'le başı derttedir. Seth tam anlamında bir kötü kişidir, Negada yakınlarında Ombos'dan gelmedir. Kuşkuludur, kaygılıdır, tedirgindir, ne yapacağı bilinmez. Tarihöncesi'nde tüm Mısır'a egemen olmuşken ve her yerde korkulan kişiliğiyle saygı görmüşken giderek değişikliğe uğramıştır. Seth, ibis başlı Tot'la bir olup Osiris'i yakalar, öldürür, cesedini suya atar. İsis kocasını arar, bulamaz. En sonunda onun parçalara ayrılmış cesedini Nil kıyılarında bulur. Geb cesedin parçalarını tozundan toprağından ayıklar, Nut da parçaları bir araya getirir. Güneş tanrısı Re Osiris'e kalk der ve Osiris dirilir, soluk alır,

kalkar dimdik durur. Bu büyük mucize Osiris'in Mısır'ı yeniden ele geçirmesi için yeterli olmaz: Osiris krallığını elden kaçırmıştır. O bundan böyle ölüler ülkesinin kralı olacak, varlığını ve gücünü orada sürdürecektir. İsis'le Osiris'in oğlu Horus bir görüşe göre babasının cesedinden oluşmuş bir tohumun ürünüdür. İsis gebe kalınca bir yere gizlenmiş, bu bataklık yerde oğlunu doğurmuş ve yetiştirmiştir. Horus güçlenip savaşacak duruma gelince Seth'e saldırır, korkunç bir savaşta Seth'in hayalarını koparır, Seth de Horus'un bir gözünü oyar ve gözünü parçalar. Savaşı kazanan Horus gözünü alır ve onu babası Osiris'e onur armağanı olarak verir. Efsanenin tüm çeşitlemelerinde Horus babasının ardılı olarak gösterilir. Bazı anlatılarda Tot hakem olarak araya girer ve iki tanrının savaşını sona erdirip yaralarını sarar. Seth yeniktir. O çöl rüzgarını simgeleyen bir kötü kişiliktir: ürünleri kurutur, bitkileri öldürür, insanları aç bırakır. Buna karşılık Osiris yaşamı simgeleyen iyi tanrıdır. İlkyazda toprağı yeşerten odur, tarlaları ürünle dolduran odur.

Karmaşık Toplum Düzeni

Eski Mısır'ın insanının imgegücü bugünün insanını şaşırtacak ölçülerde verimlidir. Bu büyük imgegücü çok katı ve tanrısal bir tekçi yönetim düzenine karşın çeşitliliklerini korumuş olan bir toplumun sanata ve düşünceye kaynak olan yaratıcı etkinliğini açıklar. Mısır'da son derece karmaşık bir toplum düzeni vardır, ayrı toplumsal sınıflar, değişik yaşama biçimleri, çelişen haklar, sayısız meslekler, buna bağlı olarak değişik duyuş ve sezişler vardır. Firavun durallaştırıcı, tekbiçimleştirici, toparlayıcı hatta dondurucu bir güç olduğu kadar çeşitliliklerin de simgesidir ve hatta koruyucusudur: para iktisadının sözkonusu olmadığı bir toplumda her şeyin başlangıç noktasıdır o, her şeyden önce de üretimin, dağıtımın, ticaretin bir düzen içinde yürümesini sağlayan kişidir. Her şey ondan alır gücünü, sanatın da ondan ötürü bir anlamı vardır, toplumsal katlar ondan başlayarak gelişir.

Evet, toplumsal katlar firavundan başlayarak, yakınları olan kişilerden, yüksek subaylardan, yerel önderlerden, din adamlarından geçerek en alttaki insana doğru sıralanır. Saray çevresinde kralın etkinliklerini kolaylaştıracak, güçlendirecek, dileklerini yerine getirecek kalabalık bir yöneticiler topluluğu vardır. Bu çevrenin başlıca kişileri de yazmanlar yani okuması yazması olanlardır. Yazmanlar üst kesimin gözbebeğidir. Mısır'da okumak ve yazmak önemlidir, çünkü mısır yazısının incelikleri-

ne girmek kolay bir iş değildir. Yazmanlar saray okullarında öğrenim görür, okuldan çıktıktan sonra yükselmeye başlarlar. Subaylar ve din adamları işte bu kimi aydın kişiliğiyle kimi krala yakın oluşuyla öne çıkan okumuş insanlardan sonra gelirler. Bu üst sınıfın altında sevilmeyen insanlar sınıfı diyebileceğimiz askerler yer alır. Çoğu yabancılardan toplanmış olan askerler, çoğunluğunu çiftçilerin ve zanaatçıların oluşturduğu halk kesimine güven duygusundan çok korku ve kin duyguları aşılamıştır.

YETKİN BİR EDEBİYAT

Bu karmaşık düzende ince bir edebiyat, bugünün edebiyat adamına parmak ısırtacak kadar incelmiş bir edebiyat gelişmiştir. Bu edebiyatın bir bölümü bize tapınak duvarlarını, yontuları, gömütleri süsleyen anıtsal yazılarla, bir bölümü de papirüslerle ulaşmıştır. Elbette Mısır'dan bize kalan yazılar gerçek mısır edebiyatının pek az bir bölümünü içerir. Bu edebiyatın bize ulaşmayan büyük bölümü geçmişin bilinmez derinliklerinde kalmıştır. Gene de elimize geçmiş olan ürünler bizi eski Mısırlıların dünyalarına ulaştırır, bize onların yaşamlarından ilginç özellikler taşır. Aşk türküleriyle, şölen türküleriyle, anlatılar ve öykülerle, ölüm metinleriyle, dua ve büyü metinleriyle zenginleşmiş olan bu güçlü edebiyatta dinsel yapıtlar kadar dindışı yapıtlar da ilgi çekicidir. Bu yaratıların pek azında yaratıcısının imzası bulunsa da hemen tümünde toplumsal ve bireysel şemacılıktan uzak şaşırtıcı bir insani derinlikle karşılaşırız. Sözkonusu ürünlerin elbette en önemlileri dinsel ve dindışı şiirlerdir. Daha çok Yeni İmparatorluk döneminde gelişmiş olan bu edebiyat türü güçlü bir doğa sevgisini, gerçek bir sanat duygusunu, yaşamın gerçekleri arasında güzele bağlılığı duyurur. Mısır lirik şiirinden vereceğimiz şu örnek bir çağdaşımızın kaleminden çıkmış gibidir:

Yüreğim hızla çarpar
Seni çok sevdiğimi düşündükçe.
Yürüsem herkes gibi,
Bırakmaz beni, yoluma çıkar.
Gidip bir şeyler giymek istesem
bırakmaz,
Yelpazemi bile aldırmaz bana.
Artık gözlerimi süsleyemiyorum,

Kokular da sürünemiyorum artık.
Öyle çarpma yüreğim!
Sevgilin sana gelince,
Gözler o an dikilir üstüne.
"Aşk çıldırtmış bu kadını!"
Dedirtme sakın bana.
Onu düşündüğün zaman güçlü ol,
Yüreğim, öyle çarpma!

Şu dizeler de aşkın gücünü eşsiz bir güzellikte duyurmaktadır:

Dün tam yedi gün oldu sevgilimi görmeyeli,
Hastalık yapıştı yakama.
Yüreğim ağırlaştı,
Unuttum kendimi bile.
Hekimler gelse evime,
Yüreğim onların ilacını ne yapsın!
Büyücüler de çözümleyemez bunu,
Acım çok derin çünkü.
"Sevgilin orada!" deseler o yaşatırdı beni.
Adı beni ayağa kaldırmaya yeterdi.
Haberini alsam canlanırdı yüreğim.
Sevgilimdir ilaçların en iyisi benim için,
Sevgilimdir en büyük kitabı hekimliğin.
Sağlığım onun gelişinde saklıdır.
Onu görür görmez iyileşirim.
Açsa bana gözlerini yüreğim gençleşiverir,
Konuşsa gücümü kazanırım yeniden.
Sarılsam ona bütün acılarım biter.
Ama yazık yedi gün önce aldı başını gitti.

Şölen Şiirleri ve Bilgelik Metinleri

Şölen şiirlerinde de yaşamın güzellikleri anlatılır, yaşamın değeri dile getirilir. Haz duymak, sevinmek, giyinip kuşanmak, gülüp söylemek, dans edip şarkı okumak bu şiirlerde egemen temalardır. Şölen şiirlerine bir örnek verelim:

İsteklerini karşıla, yaşadıkça.
Başına çiçekler tak, ince şeyler giy üstüne.
Kutsal kremlerin en güzelleriyle
koksun her yanın!
Elinden geldiğince yaşa,
Yüreğini durgunluklara bırakma!
Sana ne gerekiyorsa onu yap yeryüzünde,
Gönlün senden neyi istediyse onu yap,
Yas günü gelip kapını çalmadan...
Ağlayışlar ölümden kurtaramaz
insanın yüreğini!
Çılgınca eğlen, bıkmadan usanmadan
Çünkü insana elindekileri
öteye götürmek hakkı verilmedi,
Çünkü gidenlerden biri bile dönmedi.

Yaşama ve sevgiye, sevgiliye bağlılığı yücelten bu tür şiirler yanında insan davranışını düzenlemeye çalışan bilgelik metinleri de büyük bir yer tutar. Öğretici nitelik taşıyan bu metinlerde toplumsal yaşam için zorunlu görülen davranış kuralları önerilir. Davranış biçimini belirleyen bu kurallar çok zaman bir öğüt havasında sunulmuştur. Bu metinlerden birini buraya alalım:

"Bilgilerinden ötürü kurumlanma, bilge kişisin diye çalım satma. Bilene danıştığın gibi cahile de danış. Sanatın sınırı yoktur, işini tümüyle bilen sanatçı da yoktur. Doğru söz zümrüt kadar değerlidir, ama onu değirmende çalışan insanlarda da bulabilirsiniz...

"Senden daha büyük birinin masasına oturduğun zaman o ne veriyorsa al, önüne ne koydularsa... O sana söz söylemedikçe sen başını eğik tut, o konuş diyene kadar... Gülümserse gülümse: senin gülümseyişin onun yüreğine hoş gelir, o senin her yaptığını hoş karşılar...

"Biri sana dua ederken, senden bir şeyler istemekte olan o kişinin sözlerini dinginlik içinde dinle. Neden geldiğini sonuna kadar anlatmadan gönderme onu. Bir şey isteyen kişi sözlerine dikkat edilsin ister, dileklerinin yerine getirilmesinden de çok ister bunu...

"İyi durumdaysan yuva kur, karını evinde sev, nasıl istersen öyle. Karnını doyur onun, sırtını pek tut. Merhemler onun bedenine ilaçtır. Öyle yap ki, sen yaşadıkça gönlü hoş olsun senden. Efendisi için iyi bir topraktır o..."

Masallar ve Yakınma Metinleri

Hayvan ve eşya masalları da Mısır edebiyatında önemli bir yer tutar. Elimizde bununla ilgili örnekler çok az da olsa, bu anlamda güçlü bir edebiyatın varolmuş olduğu kesindir. Hatta Eski Mısır'da söylenilmiş olan hayvan ve eşya masallarının yunan diline çevrildiği sanılmaktadır. Bunun yanında, Mezopotamya'da görülenlere benzer yakınma metinleri de bu edebiyatta önemli bir yer tutar. Şu örnek oldukça belirleyicidir:

Kiminle konuşabilirim bugün?
Arkadaşların içi kötü,
Bugünkü dostlar bilmiyor sevmeyi.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Yürekler doymak bilmiyor,
Herkes arkadaşının malını çarpmakta.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Aklı başında adamlar öldü gitti,
Vurkır sardı herkesin yüreğini.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Melek yüzlerinin altında şeytanlıklar,
İyilik her yerden kovuldu artık.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Yürekler doymak bilmiyor,
Kimse onur duyamaz yüreğinden.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Doğru insanlar yok artık,
Yeryüzü kötülük edenlere bırakıldı.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Artık dost most kalmadı.
İnsan gidip içini bilmediği birine açmalı...
Kiminle konuşabilirim bugün?
Sarıyor dünyayı günah,
Bir türlü sonu gelmiyor!

Yaşam karşısında bu gibi yakınlamalar arasından kendini duyuran ahlaki tedirginlik yaşamı gözden çıkarma noktasına, ölümü yüceltme noktasına kadar varır:

Ölüm karşımda şimdi,
Hastanın karşısında derman gibi,
Kapatıldığı yerden
açık havaya çıkan biri gibi.
Ölüm karşımda şimdi.
Çiçek kokusu gibi.
Rüzgarlı bir günde bir gölgeliğe
oturmuşum sanki.
Ölüm karşımda şimdi,
Lotüs çiçeklerinin kokusu gibi.
Sanki başdöndüren kıyılara oturmuşum.
Ölüm karşımda şimdi,
Yağmur yağıp geçer gibi,
Bir seferden evine döner gibi...
Ölüm karşımda şimdi,
Yıllarca tutsak kaldıktan sonra
Evine dönmek ister gibi.

Anlatılar ve Sinuhe Anlatısı

Mısır edebiyatında bugünün romanını azçok andıran anlatılar da vardır. Bu anlatılara en güzel örnek Sinuhe anlatısıdır. Sinuhe bir soyludur, bir saray komplosuyla saraydan kaçmak ve Asya'da Bedevilerin yanına sığınmak zorunda kalmıştır. Sinuhe'nin ayak bastığı topraklar Ya diye adlandırılan son derece verimli topraklardır. Su pekçoktur burada. Yağ ve bal da istenmediği kadardır. Ağaçlar her çeşit meyvayla doludur. Sinuhe, Ya'da çok sevilir, öyle ki bir boyun başkanlığına getirilir. Bir başka boyun önderi, Sinuhe'ye meydan okur. "Çok güçlü bir Asyalı beni kışkırtmak için çadırıma geldi" diye anlatır Sinuhe. "Söylediğine göre eşsiz bir kahramandı, bütün ülkeyi dize getirmişti. Benimle savaşmak istiyordu: malımı mülkümü götürecek, sürümü elimden alacaktı. Ama gece olunca gerdim yayımı, çıkardım oklarımı, soydum kılıcımı, parlattım silahlarımı. Tanyeri ağardığında Asyalılar çoktan gelmişlerdi. O adam, ülkenin yarısından derlenmiş ordusunu bir araya toplamıştı, yalnızca savaşmayı düşünüyordu. Bana doğru yürüdü, ben kendi yerimde ayakta bekliyordum. Bütün yürekler benim için çarpıyordu. Kadınlar ve erkekler iç çekip şunları söylüyorlardı: 'Buna karşı savaşacak daha güçlü bir adam yok mu?' Adam kalkanını baltasını mızraklarını çekti. Onun silahlarından sakındım, daha sonra öyle yaptım ki okları bir bir yanımdan

yöremden geçti ve bitti. Sonra adam üstüme atıldı. Ama ona bir ok gönderdim, boynuna saplandı. Bir çığlık attı ve yüzüstü düştü. Onu kendi baltasıyla öldürdüm ve üstüne çıkıp savaş çığlıkları attım." Bu kavgadan sonra Sinuhe'nin ünü artar. Ne var ki yıllar geçmekte, Sinuhe yurdunu özlemektedir. Tanrıya yakarır: "Ey kaçınama neden olan tanrı, her kimsen bana yardım et, beni sarayıma geri gönder. Gönlümün kaldığı yerleri görmeme izin vermeyecek misin? Doğduğum topraklarda gömülmekten daha önemli ne olabilir? Yardımıma gel!" Sinuhe'nin dilekleri gerçekleşir, firavun onu çağırır ve döndüğünde ona yakınlık gösterir. Kahraman şöyle der: "Tıraş oldum, yılların izleri bedenimden atılmış oldu. Saçlarım kesildi tarandı, bitler pireler çöle, kaba giysiler göçebelere bırakıldı. Şimdi yünden güzel süslemeler takmış, ince esansla yağlanmış ve bir yatağa uzanmış olarak, kumları kumlarda yaşayanlara bıraktım, kaba esansları da onları sürünenlere bıraktım. Öbür piramitler yanında benim için taştan bir piramit yapıldı..." Sinuhe piramidin nasıl hazırlandığını anlatarak öyküsünü bitirir.

Öğretici Metinler

Doğrudan doğruya edebiyat ürünleri diye belirlediğimiz metinler yanında edebiyatla ilgili metinler örneğin dilbilgisi metinleri ve okul metinleri yüklüce bir yer tutar. Bunun dışında bilimsel metinler, özellikle gökbilim ve matematik metinleri vardır. Hekimlikle ilgili metinler de çoktur. Bunlardan biri kabızlıkla ilgilidir: "Kabızlıktan yakınan bir adama bakıyorsan, ki böyle bir adamın yüzü solgundur ve yüreği küt küt vurmadadır, bu adama bakarken onun yüreğinin yandığını ve karnının şiştiğini görüyorsan, bu onun peklik yapan yiyecekler yemiş olduğunu gösterir. Bu yiyecekleri gidermek için, barsakları boşaltmak için bir içki hazırla." Yasal düzenle ilgili metinler de bol olmakla birlikte Mezopotamya'da görmüş olduğumuz yazılı yasalar yoktur, bunun nedeni elbette Mısır'da firavun buyruğunun her konuda yasa değeri taşımasıdır.

ÖBÜR SANATLAR

Edebiyat alanında gördüğümüz dindışılık eğilimi öbür sanatlarda pek yoktur, çünkü öbür sanatlarda sanatçı özellikle bu dünyadan öbür dünyaya geçişi, en başta tanrı-kralın ve öbür efendilerin geçişini sağlamakla yükümlüdür. Bu yükümlülük yontucuyu zorunlu bir gerçekçiliğe ya da doğalcılığa eğilimli kılar. Yapıtta ölünün varlığı cisimleştirilmekte ve gele-

cekteki yaşamı somutlaştırılmaktadır. Alçakkabartmalar ve gömüt resimleri de aynı işlevi yerine getirirler. Bu yüzden Mısır'da yontucu ve ressam, edebiyat metni yazan kişiye göre daha zanaatçıdır, daha işlevcidir. Bu yüzden yontular ve resimler edebiyat metinlerine göre daha ortak, daha adsız ürünlerdir. Gene de bu bağımlılık mısır sanatında insani derinliğin varlığını engellememiştir. Moscati bununla ilgili olarak şöyle der: "Doğu dünyasının öbür yerlerinde aile yaşamının ve özel yaşamın tanıtlanması diye bir konu sanatın dışına çıkarılmıştır, oysa bu konuda özellikle Mısır sanatı esininin en zengin ve en sağlam kaynaklarından birini bulur. Mısırlılarda doğuştan bir sanat duygusu vardır, bu duygu onların sık sık şemaları ve uzlaşmaları aşmasını, dolaysız ve çarpıcı bir canlılığın, yoğun bir öznelliğin, derin ve ince bir uyumun gerçekleşmesine yol vermesini sağlar. Sanatçının gerçekliğe bağlılığı ve tasarlanan ögelerin etkinliği öylesine güçlüdür ki doğu dünyasının öbür yanındaki ağır ve dural ürünlerle bir karşılaştırma yapıldığında ortaya çok katı bir karşıtlık çıkacaktır.(..) Bunun gibi, doğu sanatının kalanındaki dural özyapı bu dolaysız ve gerçekçi esin karşısında eriyiverir. Kesinlikle bir mısır üslubu vardır, belirgin bir üsluptur bu, bir başka üslupla karşılaştırılması olanaksız bir üsluptur."

Gömütün Önemi ve Tapınak

Mezopotamya'nın dinsel yaşamında tapınak başta gelirken Mısır'ınkinde gömüt öne çıkar. Çünkü gömüt bu yaşamdan öbür yaşama geçişin sağlandığı yerdir. Mısır'ın çok uzun tarihinde gömüt çok değişik biçimler kazanmıştır, bu biçimleri teker teker ayrıntılarıyla saptamaya olanak yoktur. Ancak şu kadarını söylemekte yarar vardır: piramit zamanla önemini yitirmeye başlamıştır. Yeni İmparatorluk'da kralın öbür yaşama geçerken koyulduğu yer kayaya gömülmüş yeraltı gömütüdür. Tapınağa gelince, onun yapısı bize insanın tanrısala yönelişini göstermek bakımından ilgi çekicidir. Gerçekçi mısır sanatı tanrısala yaklaşışı bir yükseklik artışıyla ortaya koyarken tanrısala geçişi aydınlıktan karanlığa ulaşma olarak görür. Yeni İmparatorluk döneminin tapınağına yani gelişmiş tapınağa bir göz atalım. Bu tapınakta sfenkslerle çevrili bir giriş alanı vardır. Giriş kapısının önünde iki dikilitaş bulunur. Giriş kapısı üstü açık bir genişliğe, bir avluya açılır. Avlunun çevresinde sütunlu revak vardır. Avludan salona geçilir. Tavanı sütunlar üzerine oturmuş olan salonun tabanı avlununkine göre daha yüksektir ve birbirine koşut diziler oluşturan sütunlarla beş ayrı sahına bölünmüştür. Bu salondan sonra tabanı daha da

yüksek olan üçüncü bölüm gelir. Bu bölümde kutak yer alır, çevrede kutsal kişilikler için odalar vardır. Burada karanlık yükseklikle öne geçmiştir. Dış bölümden kutaklı bölüme kadar yükselme ve karanlıklaşma gözlemlenir.

Yontu Sanatı

Mezopotamya'da taş yokluğundan yontu sanatı az gelişmişti, Mısır'da bu sanat çok büyük bir gelişme göstermiştir. Taşı bol bol, istediği gibi işleyebilen mısır yontucusu başka maddeleri örneğin tahtayı da kullanmıştır. Onun elbette her şeyden önce dinsel bir yükümlülüğü vardı: yaşamla ölümden sonraki yaşam arasındaki geçişi olanaklı ve sağlıklı kılmak, bu yönde kişiyi ya da ölüyü yontuyla somutlaştırmak görevi mısır yontucusunu sanatında açık ve seçik olmaya, daha önemlisi modele yani ölünün bedensel yapısına sıkı sıkıya bağlı kalmaya götürmüştür. Bu gerçekçi ve hatta bir ölçüde doğalcı tutum mısır yontucusunu sanatçı olmaktan uzaklaştırmamıştır, tersine onun elinde yontu sanatı bir benzetme çabası içinde gerçek insan yorumu kazanmıştır. Bu ürünlerde baskın olan elbette dural biçimler değil, duruşta, bakışta, devinimde kendini ortaya koyan anlamlardır. Gerçekliği doğru bir biçimde gözlemlemeye çalışan mısır yontucusu dural biçimlerin ötesinde kendini gösteren canlılığı yakalamaya ve açıklamaya çalışmıştır: titiz bir gözlemciye dış dünya biçimleri tek başlarına bir şey anlatmazlar, onlar ancak anlamın dışlaştığı dayanaklar olarak önemli olurlar. O zaman devingenlik gereksinimi çıkar ortaya. Çünkü yaşam devingendir, yaşamı açıklayan sanatın da devinimden uzak olmaması gerekir, daha doğrusu devingeni duyurabilmesi gerekir. Böylece mısır yontucusu sanatına bir konu çeşitliliğiyle birlikte yoğun bir anlatımcılık getirmiştir: onun için amaç dural insan tanıtları yapmak değil, insanı devingen biçimlerde açıklamaktır. Elbette bunun enine boyuna tasarlanmış bir amaç olduğunu düşünemeyiz. Sanatsal yaratıda, hele eski uygarlıklar sözkonusu olduğu zaman, kendiliğindenlik payının az olmadığını unutmamak gerekir.

Mısır yontucusu bu tam anlamında gerçekçi bakış açısıyla ayrıntıları önemser, onları sanatın vazgeçilmez dayanakları olarak değerlendirir, bu ayrıntıları ince ince örer ya da işler, deyim yerindeyse onlarla oynar. Bu onu günümüz sanatçısına yaklaştıran bir özelliktir. Onu bir gerçekçi yorumcu kılan biçimbozmalardan çok geriye almalar ve öne çıkarmalardır. Mısır sanatçısı nesneyi bildiği gibi eğip bükecek, dağıtıp toparlayacak gücü olmadığından -onun buna yetkisi de yoktur- herhangi bir sö-

nük özelliği öne çıkararak ya da belirgin bir özelliğin çarpıcılığını azaltarak yoruma yönelir. Burada o zaman zaman modeli olduğu gibi aktarmadan yana görünür -görevi gereği zaten bunu yapması gerekir- zaman zaman da tam anlamında gerçekçi bir tutumla nesneden kalkarak özgül olana ulaşmaya çalışır. Mısır yontucusu bu çabası içinde doğalcılıktan oldukça uzaklaşmıştır, kendini hiçbir zaman basit bir aktarmacı olarak görmez. Giderek gelişen ve Yeni Imparatorluk döneminde iyiden iyiye belirginleşen bir ayrımlaşma mısır yontu sanatında her ikisi de gerçekçi temellere dayanan iki ayrı bakış biçiminin sonucu olmuştur. Bir yanda uyumun ve güzelliğin ülküsel düzeyde aranışı, öbür yanda daha kesin çizgilerin egemen olduğu gerçekçi yönelim sözkonusudur. Her iki eğilim de gerçekliğin hem bir tutum ya da çıkış noktası hem de bir amaç ya da varış noktası sağladığı gerçekçi eğilimlerdir. Ne var ki burada gerçekçiliğin ne anlama gelmesi gerektiğini, sınırlarının ne olabileceğini iyi kavramak gerekir. Mısırlının gerçeklerini bizim bugünkü gerçeklerimizin ta kendisi olarak görmek doğru olmaz. Gerçeklik, onun gözünde, bu dünyadan öbür dünyaya kadar uzanan genişlikte belirir yani öbür dünyayı da kapsar. Bu yüzden gerçekçi mısır yontucusu olağandan olağanüstüne doğru geçiş yapar sık sık, dokunduğu gerçeklik kadar düşlediği gerçekliğin de peşindedir.

Alçakkabartma ve Resim

Alçakkabartma sanatı ve resim sanatı da hemen hemen yontuda ortaya çıkan eğilimlerle gerçekleştirilmiştir. Alçakkabartma sanatı yontu sanatının bir uzantısı gibidir, yontu sanatının kurallarıyla beslenmiştir. Bu iki sanat ayrı ayrı gelişirken birbirine çokça yaklaşır, giderek birbirini tamamlar, boyalı alçakkabartmalarda da kesişiverir. Mısır insanında boyut fikrinin bulunmaması sanatı boyutluluktan uzak düşürmüştür, böylece sanatçıyı gerçekçilik yolunda eksikli bırakmıştır. Resim sanatında da alçakkabartma sanatında da aynı sıkıntı görülür. Buna göre sanatçı Mezopotamya'daki örneklerde de gördüğümüz gibi bir uzlaşmalar düzeni geliştirmiştir. Bu düzen sanata çocuksu bir görünüm katmakla kalmaz, onu büyük ölçüde çocuklaştırır. Bir resimde ya da alçakkabartmada yüz yandan, göz karşıdan, göğüs karşıdan, kollar ve bacaklar yandan görünüverir. Her iki sanat da tapınakları ve gömütleri süslerken dinsel bir işlevi yerine getirmektedir: tapınaktakilerde daha çok savaş görünümleri, gömüttekilerde daha çok aile görünümleri baskındır.

ÖBÜR DOĞU UYGARLIKLARINDA İNSAN GERÇEĞİ

HİTİTLER

II. binyılın ortalarında, bugün Yakındoğu diye adlandırdığımız bölgede "dağ insanları" diye bilinen üç toplum etkin olmaya başladı. Bu üç toplumun insanları akadca bilmeyen, yazı yazmaktan haberi olmayan insanlardı. Onların gelişiyle Mezopotamya birkaç yüzyıl sarsıntıya girdi. Sözkonusu toplumlar Güney Mezopotamya'daki Kasitler, Kuzey Mezopotamya'daki Hurriler, bir de Anadolu'daki Hititlerdir. Her üç toplumun da iran ovalarından ve Zagros dağlarından gelmiş olduğu düşünülür. Bu üç toplumdan Kasitlerin Babil'e yerleşmesi ilginç olmuştur. Kasitler Babil'e indiklerinde önce büyük bir sorun yaratmamışlar, asker ve tarım işçisi olarak yerleşik yaşama katılmışlardı. Ancak bir süre sonra Hititlerin desteğiyle Babil'i ele geçirdiler: Hitit kralı Mursil Halep'i aldı ve Güney'e doğru indi, 1594'de Babil'e girdi ve burayı Kasitlere bıraktı. Bu arada Hititlerin düşmanı Hurriler Kuzey'de Mitanni krallığını kurdular. Mitanniler bundan böyle tüm Kuzey Mezopotamya'da egemen olurken güney toprakları Kasitlere kalmış oldu. O sırada Suriye ve Filistin de Mısırlıların elindeydi. Bu dönemde Mezopotamya Mitannilerin, Hititlerin ve Mısırlıların karşılıklı düşmanlığıyla kanlı bir ortam oldu. Sözünü ettiğimiz üç toplum içinde uygarlık açısından en çok ilgi çekeni Hititlerdir.

Güçlü Askerlik Düzeni

Öbür "dağ insanları" gibi Hititler de soylu sınıf egemenliğine ve güçlü bir askerlik düzenine dayanan bir tekçi yönetim altında yaşıyorlardı. Başta savaş ve barış günlerinin tek egemeni olan kral vardı. Kral, atlarla ve arabalarla savaşa giden güçlü bir ordunun da başıydı. Savaşla elde edilen toprakları soylular aralarında paylaşırlardı, böylece büyüyen ve güçlenen feodal düzen Hitit ülkesinde bir egemen insanlar topluluğu yaratmıştı. Hitit'in soylu savaşçıları sürüler besleyen göçebe insanlardı. Bunlar Anadolu'da rahat rahat dolaşabilecekleri alanlar buldular. Bu hem korunmalı ve hem hayvancılık açısından verimli topraklarda Hititler yavaş yavaş bir gelişme ve yerleşme düzenine girdiler. Bu gelişme ve yerleşme dışa taşmayı ya da dışa açılmayı getirdi. Hititlerin sürekli olarak dışa yönelmeleri uluslararası ilişkilerin tarihinde önemli başlangıçları oluşturmuştur: yasal temellere dayalı uluslararası anlaşmalar, buna bağlı olarak devletler hukuku ve diplomasi sanatı kuruluş süreçlerini o sıralar yaşamıştır.

İyi silahlanmış ve iyi yetişmiş soylu savaşçılar başkanlarına ya da önderlerine tam bir bağlılık içindeydiler. Bu insanlar kırsal alanlarda tam tamına egemenlik kurmuşlar, yerli halkları hititçe konuşmaya zorlayıp kendi kültürlerini erkenden yerleştirme yoluna girmişlerdi. Bu göçebe insanların başlangıçta elbet güçlü bir kültürü yoktu, her göçebe toplumun kültürü gibi Hititlerin kültürü de dar yaşam koşullarıyla sınırlıydı. Ne var ki Hitit'de prensler uygarlık etkinliklerine açık insanlar oldular. Asurlulardan yazı yazmayı öğrendiler: saraylarında bundan böyle, tıpkı Sümer'de olduğu gibi, kilden tabletler üzerine yazı yazan yazmanlar vardı. Uygarlaşmış insanların yaşadığı bölgelere yerleşen Hititler sürekli bir değişim içine girdiler ve başkentleri Hattuşaş'ı kurarak burayı bir uygarlık merkezi durumuna getirdiler. Böylece Hititler XV. yüzyılda büyük bir imparatorluk kurmayı başardılar.

Hitit Tarihinde Üç Dönem

Hitit tarihinde üç dönem ayırabiliriz: Eski İmpratorluk yani Anadolu'da devlet kurma ve güçlenme dönemi; Yeni İmparatorluk yani genişleme ve parçalanma dönemi; bir de bu parçalanmadan arta kalan dağınık bütünlüklerin varlığını sürdürmesi dönemi. Eski İmparatorluk döneminde kralın yetkileri soylular meclisince sınırlanmıştı. Bu dönemde krallar daha önce gördüğümüz örneklerin tersine, tanrı olmayan, tanrısallığı da olma-

yan krallardı, bunlar tanrı vekili de değillerdi. Bu krallar tam anlamında tekçi bir yönetim düzeni uygulamazlardı ya da uygulayamazlardı. Ayrıca onlar ele geçirdikleri topraklarda baskı kurmak yerine oraları yumuşak ilişkilerle yani andlaşmalarla kendilerine bağlamayı yeğ tutarlardı. Böylece yeni ele geçirilen topraklarla ülke bir federasyon görünümü kazanmaktaydı. Kral gücünün sınırlı olması elbette bu tekçi yönetimin ılımlılığında en önemli etken olmuştur.

Yeni İmparatorluk kral Supiluliuma zamanında, 1380-1346 arasında en güçlü dönemini yaşadı. Hititlerin Mısır'a, Yukarı Mezopotamya'ya ve Yukarı Suriye'ye yayılması onun zamanında olmuştur. Bu dönemde kralın gücü ve yetkileri artmıştır, artık o bir tanrısallık ortaya koyan kişiliğiyle "Güneş Kral"dır, "güneş kursu" onun kişiliğini simgeler. Ne var ki kralın tanrılığı ölümden sonra gerçekleşen bir tanrılıktır. Ne olursa olsun bu yeni dönemde kral güçlü kraldır, Taberna yani "Büyük Kral" diye adlandırılır. Taberna aynı zamanda büyük rahip, ordu komutanı ve başyargıçtır. Kral yaz aylarını savaşmakla, kış aylarını dinsel-toplumsal etkinliklerle geçirir. Onun kış çalışmalarında en büyük yardımcısı başrahibe sayılan karısıdır. Kral, yetkesini tüm çevrelere benimsetirken, herhangi bir taht kavgası tehlikesine karşı tahta geçme kurallarını titizlikle uygular. O her şeyden önce Anadolu'ya, başkenti çevreleyen topraklara egemendir, kalanına elde edilmiş mülk olarak bakar. Kral siyasal yaşamın tüm kurallarını düzenler, iktisadi yaşamla ilgili kararlar verir, ticaretin koşullarını belirler. Adaletli bir hukuk düzenini tüm incelikleriyle sürdürmeye çalışır. İşkenceden ya da fiziksel baskıdan kaçınan bu hukuk yalnızca ırza geçme ve ayaklanma gibi koşullarda ölüm cezasını öngörür. Denilebilir ki belki de roma hukukundan önce en önemli hukuk hitit hukuku olmuştur. Bu hukukta cinayet de öbür suçlar gibi para cezasıyla karşılanabilir. Bir yakınının bacağını kırana yirmi siklus, bir kölenin bacağını kırana on siklus, düşmanın adını ünleyerek bir yılan öldürene bir libra ceza verilir. Adam öldüren kişi kurbanını gömmek ve ölenin ailesine dört kişi vermek zorundadır.

Çokyapılı Uygarlık

Hititler dış etkilere, özellikle Doğu'dan gelen etkilere çok açıktırlar, bu yüzden uygarlıkların kesişme yerinde ortaya çıkan bu yeni uygarlık bir bakıma çokyapılı bir uygarlık oldu. Pekçok kültür hitit kültürünü etkilerken hitit dili değişik dillerden etkiler aldı. Akad dili de hurri dili de Hititlerde geçerliydi, ancak resmi dil hititçeydi. Yazıcılar genellikle üç dil bilen

kimselerdi, tabletlere hiyeroglifle hititçe, akadca, hurrice yazabiliyorlardı. Yazıcıların balmumundan tabletler kullandığı oluyordu, bu tabletlere kutsal metinler kadar yaşanılan toplumsal olaylar da geçiriliyordu. Böylece Hititler tarihin en eski tarih yazıcıları arasında yer aldılar. Hititlerin hele başlangıçta çok karmaşık ve her adımda değişik özellikler gösteren bir inanç düzeni vardı. Hitit ülkesi ayrı ya da benzer inanç biçimlerinin uzlaştığı bir alandı. Gene de bu dağınık görünümde ortak çizgiler yok değildi. Bize dağ başlarındaki fırtınaları anımsatan Fırtına tanrısı vardı, onun yanında Güneş tanrı vardı. Güneş tanrıçası Arinna, Fırtına tanrısıyla evliydi, ondan çocukları vardı. Fırtına tanrısı Teşhub doğrudan doğruya Hurrilerin kültür dünyasından Hititlere armağandı. Din adamları sınıfı kadınları da içine alan ve işlevleri gereği birçok bölüme ayrılan geniş bir topluluk oluşturuyordu. Kral ve kraliçe bu topluluğun başıydılar.

Hitit Edebiyatı

Hitit edebiyatıyla ilgili bilgilerimiz çok azdır. Bu edebiyatta başlıca türü destansı anlatılar oluşturur. Bu anlatılarda daha çok tanrıların serüvenleri dile getirilir. Hitit edebiyatının ne gibi inceliklere ulaşmış olduğu konusunda söyleyebileceğimiz çok az şey vardır. Onun ilgimizi çeken yanı daha önceki uygarlıklarda da görmüş olduğumuz cinsten mitoloji kaynaklı ilk felsefe tohumlarını taşıyor oluşudur. Hititlerin çizdiği şu tablo bize Hesiodos'un *Theogonia*'sını anımsatmaktadır: "Vaktiyle en eski zamanlarda Alalu gökte tanrıydı. Alalu tahtına oturmuştu. Tanrıların birincisi olan güçlü Anu onun karşısında ayakta duruyor, ayaklarına kadar eğiliyor, ellerine bir içki tası uzatıyordu. Alalu'nun gökte kral olduğu yıllar dokuz tanedir. Dokuzuncu yılda Anu, Alalu'ya savaş açtı ve onu yendi, o da kaçıp kara toprağa indi, onun tahtına Anu oturdu. Anu tahta oturunca güçlü Kumarbi ona yiyecek getirmeye başladı. Onun ayaklarına kadar eğiliyor, ona içki tası uzatıyordu. Anu'nun gökte kral olduğu yıllar dokuz tanedir. Dokuzuncu yılda Anu Kumarbi'ye savaş açtı, Kumarbi de Alalu gibi yaptı, Anu'ya savaş açtı. Anu, Kumarbi'nin gözlerine bakamadı, yüzünü elleriyle korudu ve uzaklara kaçtı, bir kuş gibi göklere yükseldi. Ama Kumarbi, Anu'nun peşine düştü, onu ayaklarından yakaladı, göğün aşağılarına çekti. Kumarbi onun üreme organlarını ısırdı. Anu'nun erkekliği içine gömüldü. Kumarbi Anu'nun erkeklik organını ısırıp da onun erkekliği içine gömülünce Kumarbi sevindi ve güldü. Ama Anu ona doğru döndü ve şunları söyledi: 'Sen kendi içini düşünüp sevin-

ce kapılıyorsun, çünkü benim erkekliğimi yuttun. Ama sevince kapılma içini düşünüp. Senin içine bir yük koydum. Önce sende soylu Fırtına tanrısını oluşturdum.'"

Moscati bu yaratma olgusunu şöyle yorumlar: "Bu mitosla Hesiodos'un *Theogonia*'sındaki mitos arasındaki benzerlik kolayca görülecektir. Anu'dan Kumarbi'ye, Kumarbi'den Fırtına tanrısına geçen sürerlik, Uranos'dan Kronos'a ve Kronos'dan Zeus'a geçen sürerliği karşılar; tanrının iğdiş edilmesi gibi bazı ögeler iki çevrim arasında, bu çevrimlerin genel yakınlıkları arasında doğrudan doğruya bir bağlantı ortaya koyar gibidir. Öyle görünüyor ki yunan mitosunun kökleri Doğu'dadır, belki de onun ilk yaratıcıları Hurrilerdir, onu daha öteye götüren de Hititler olmuştur." Bu mitosun ikinci bölümünde Kumarbi'nin bozguna uğramamak için çareler araması, bu yolda Ulikumi adlı canavarı yaratması anlatılır. Ulikumi'nin işi Fırtına tanrısına Kumiya'daki barınağında saldırmaktır. Bu işi becerebilsin diye Ulikumi evreni taşıyan Upeluri adlı devin sırtına çıkarılır. O zaman Ulikumi ölçüsüz bir biçimde büyür de büyür, göklere ulaşır. Ea onu devin sırtından indirmeyi başararak tehlikeyi önler.

Mezopotamya'daki Gılgamış mitosu da hitit mitosları arasında önemli bir yer tutar. Ancak bu mitos burada yerelleşmiş, yeni anlamlar kazanmış, yeni ayrıntılarla süslenmiştir. Gılgamış mitosunun Mezopotamya'dan Hurrilere, oradan da Hititlere geçtiği düşünülür. Bunun yanında dinsel lirik şiirler ve dua metinleri de hitit uygarlığının başlıca edebiyat ürünleri arasında yer alır. Buna karşılık Hititlerde bilgelik metinlerine raslanmamıştır. Hititlerden bize kalan en önemli metinler uluslararası anlaşmalardır. Hitit tapınağı da Mezopotamya'dan izler taşır. Hitit sarayı tapınağın planına uygun yapılmıştır. Kayalık ortamda mimarlığın temel gerecini taş oluşturur. Mısır'da gördüğümüz anlamda yontuculuk Hitit'de yoktur. Burada yontu mimarlığın bir parçası gibidir. Bununla birlikte madenden yapılmış küçük yontular çocuksu da olsa azçok incelmiş bir beğeninin ürünüdür. Hitit'de alçakkabartma sanatı oldukça gelişmiştir, ayrıca belirleyici bir özellik kazanmıştır; alçakkabartmalar kayaların tıraşlanmasıyla elde edilmiştir.

Hitit İmparatorluğunun Çöküşü

Hitit imparatorluğu 1250'den sonra yani Hattusil III'ün ölümünden sonra çöküntüye uğradı. Bunun pekçok nedeni vardır, nedenlerin başında Hititlerin komşularına tam olarak egemen olabilecek ölçüde askeri üs-

tünlük kuramamış olmaları gelir. Hitit savaşçıları arabalarla savaşıyorlardı, buna karşılık Mısırlıların ve Suriyelilerin de savaş arabaları vardı. Bunun yanında Hititler demir silahlar kullanmakta eksik kaldılar. XIII. yüzyıl sonlarında pekçok yayılınacı toplum ülkeyi tehdide başladı. 1250'de Ege'den gelen "deniz insanları" bu eski "dağ insanları"nın egemenliğine son verdiler. Yayılma Batı'dan gelen bu insanlarla sınırlı kalmadı, ancak en etkili güç onların gücü oldu. Belki de bu insanlar Akaların soyundandılar. Bunlar Anadolu'dan başka yerlere de gittiler, Kıbrıs'a ulaştılar, Suriye'ye çıktılar, Ugarit'i ele geçirdiler. Silahla durdurulamayacak kadar kalabalıktılar. Öte yandan XII. yüzyıl başlarında Kafkaslar'dan gelen büyük bir toplum Hattuşaş'ı yağmaladı, böylece Hitit İmparatorluğu yıkıldı, onun yerini küçük küçük devletler aldı. Halep, Karkamış, Arpad prenslikleri varlığını sürdürürken Frigyalıların Anadolu'daki egemenliği başladı. Hitit kültürü, bu arada hitit inancı Suriye'nin kuzeyindeki zengin kentlerde varlığını sürdürürken başka yerlerde silindi, hitit dili de unutulmaya doğru gitti. XI. yüzyılda küçük prenslikler Urartu krallığının ve Asurluların baskılarına dayanamadılar.

İBRANİ KÜLTÜRÜ

Öbür kültürler kadar önemli olmasa da azçok önemli kültürlerden biri de ibrani kültürüdür. İbraniler sami ırkındandır, sanıldığına göre Kenan ülkesine ya da Filistin'e sonradan gelip yerleşmişlerdir. Daha önce Kenan ülkesinde bazı göçebe toplulukları vardı. Mısırlılar Kenan ülkesinin insanlarıyla barış içinde yaşıyorlardı, onlarla tarım ve hayvancılık alanında alışveriş yapıyorlardı. Bir zaman sonra iyi ilişkiler bozuldu, firavunlar Kenanlıları düşman görmeye başladılar. Kenan toplumu sonunda Mısırlılara başeğmek zorunda kaldı. Ardından "deniz insanları" Mısırlılara zor dönemler yaşatırken Kenan ülkesine kesin olarak yerleştiler. Bu arada Suriye'den de bazı göçebe toplulukları gelip buraya yerleşti. Kenanlılar da göçebeydi, hayvancılıkla uğraşırken küçük çapta tarım işleri de yapıyorlardı, kentlerde et, süt, peynir, deri, canlı hayvan satıyorlardı. Daha çok eşek sırtında dolaşan bu insanlar kıtlık dönemlerinde tehlikeli olduklarından çevrede korku uyandırıyorlardı. Hapiru diye adlandırılan bu göçebeler bulaşıcı hastalıklar taşımakla, özellikle veba taşıyıcısı olmakla suçlanıyorlardı. Hapiru toplumu içinde yer alan topluluklardan biri de İbranilerdi. İbrani sözcüğünün "ırmağın ötesinden gelen" gibi bir anlamı olduğu düşünülür. Belki de bunlar Fırat yoluyla Harran'dan gelip buraya yerleşmişlerdir. Boylar ve klanlar düzeninde yaşayan tüm Kenan ülkesi in-

sanları XV. yüzyıldan sonra bir toplum oluşturmak üzere bütünleşmeye başladılar. XII. yüzyıldan sonra Kenan toplumlarının bir bölümünü oluşturan İbraniler Kenan ülkesini tümüyle ele geçirmeye başladılar. Güçlenmenin tam zamanıydı: Hitit İmparatorluğu çökmüş, asur egemenliği zayıflamıştı. Mısırlıların durumu da pek parlak değildi.

Göç Olayı/Tektanrıcı İnanç

Kutsal metinler İbranilerin yaşayışıyla ve başlarından geçenlerle ilgili pekçok bilgi verirler, bu bilgiler büyük ölçüde efsaneye bulanmıştır. Eski Ahid'e göre "her yanından süt ve bal akan" bu "vadedilmiş topraklar"da İbraniler yaşamı verimli kılmaya çalıştılar. Göçebe İbraniler sürüleriyle çöllerde dolaşıyorlardı. Hammurabi zamanında Ur kentinde yaşayan İbrahim'e Tanrı Kenan ülkesini verdi. İbrahim de toplumunu o topraklara götürdü. İbraniler önce İbrahim'in yönetiminde, sonra da oğlu İzak'ın yönetiminde, daha sonra da Yakub'un yani İsrail'in yönetiminde çobanlıklarını sürdürdüler. Hiksos egemenliği döneminde yani 1700 dolaylarında İbraniler ya da İsrailoğulları Mısır'da yaşadılar. Yakub'un oğullarından biri olan Yusuf Mısır'da köleydi, sonra firavunun baş adamlarından biri oldu, İsrailoğullarına çok yardım etti. Hiksoslardan sonra İbranilerle firavunun arası açıldı. İbraniler firavunun düşmanlığından kaçarak Musa'nın yönetiminde Mısır'dan ayrıldılar. Exodus diye bilinen bu göç olayından sonraki olaylar iyiden iyiye efsaneye bürünmüştür. Musa göçü engellemeye çalışan firavuna on felaket getirir ve İbranileri Kızıl Deniz'den geçirerek Sina çölüne ulaştırır. Sular aralanmış, İsrailoğulları denizi geçmiştir. Musa orada bir dağda Tanrı'dan "On Emir"i alır. İbranilerin "vadedilmiş topraklar"a yerleşmesi bundan iki yüzyıl kadar sonra olmuştur.

İsrailoğullarının yaşamını kavrayabilmek için biraz gerilere gitmek gerekir. Kenan ülkesinde yaşayanların inancı çoktanrıcı bir anlayışa dayanıyordu. Her çoktanrıcılıkta olduğu gibi burada da kentlerin tanrıları vardı. Bu inancın ilgi çekici bir yanı son derece doğalcı olmasıydı. Kenanlılar doğa güçlerine taparlardı: dağlar, sular, ağaçlar kutsal nesnelerdi. Bu toplumda insan kurban etme geleneği de yaygındı. "İnsanları taştan sunaklar üzerinde kurban ederlerdi. Bazen de onları yakarlardı. İnsan adamak, özellikle çocuk kurban etmek çok yaygındı. Tapınak topraklarında çok küçük çocukların iskeletleri bulundu" (P. Miquel, *Eskiçağ*). Kenanlılar savaşta ele geçirdikleri düşmanları da kurban ederlerdi. Kur-

banlar kadar saçılar da önemliydi. Tarımda ve hayvancılıkta ilk ürünler tanrılara sunulurdu. Tanrılara ayrıca çeşitli nesneler de verilirdi. Tohum atma ve ürün kaldırma bayramları çok önemliydi, bu bayramlarda saçılar sunulur, şölenler düzenlenir, danslı ve şarkılı törenler yapılırdı.

Kenanlıların Yaşam Özellikleri

Kenanlılar ahlak açısından topluma sıkı bağlarla bağlı olmayan insanlardı. Bu insanlar arasında katı davranış kuralları geçerli değildi. Fahişelik kurumlaşmış denilebilecek kadar yaygındı. Kentler fahişelerle doluydu ve onların bir bölümü tapınaklarda kutsal değerler adına eylemde bulunurlardı. Kenan'da öbür dünya inancı ve kötülük fikri yerleşikti. İnsanlar üstlerinde taştan ya da kemikten nazarlıklar ve muskalar taşırlardı. Her zaman "kötü göz"den sakınırlar, bunun için göz biçiminde mavi takılar takarlardı. Koruyucu olarak evlere asılan nesnelerin başında devenin kafatası gelirdi. Düşmandan korunmak için yontucuklar kullanılırdı. Ülkede pekçok kahin ve büyücü vardı, bu insanlar çokluk kutsal hayvanlarla iş görürlerdi, bu kutsal hayvanların başında yılan gelirdi. Tanrı Baal "Sinekler Tanrısı" olarak büyük saygı görürdü, onun böyle nitelendirilmesi salgın hastalıklar taşıyan küçük böcekleri uzaklaştırdığına inanılmasındandı. Tanrıça Atargatis balık biçiminde tanıtlanırdı. Tanrıçalar çok zaman inek biçimine sokulurdu. Kenan insanları ruhun ve bedenin ölümden sonra yaşadığına inanırlar, ölüyü beslemek fikriyle mezarları tam olarak kapatmazlardı. Kentlerin tanrıları da Baal yani efendi diye adlandırılırdı. "Baal" sözcüğü her zaman bir kentin adıyla bir arada kullanılırdı, böylece tanrının nerenin efendisi olduğu belirtilmiş olurdu. Kenan tanrılarıyla Babil ve Mısır tanrıları arasında ortaklıklar vardı. Besbelli Kenan halkları mısır inancından çokça etkilenmişlerdi. Daha ileri bir dönemde tanrıların ilişkilerini ve etkinliklerini açıklayan efsaneler geliştirildi.

Çoban Yaşamı

Ancak bu özellikler İbranilerin yaşamına pek uymayan özelliklerdir. Çünkü İbraniler hiçbir zaman sonradan yerleştikleri bu ülkenin yaşam ve inanç değerlerini tam olarak benimsemediler. Sami ırkından gelen bu çobanların tüm değerleri çoban yaşamıyla ilgiliydi. İbraniler Kenan ülkesinin insanlarından elbet çok şey aldılar, ancak bu arada kendi özelliklerini de

kıskanç bir biçimde korudular. Onlarda baba mutlak yetkeydi, ailenin başkanıydı, aile üyeleri üzerinde yaşatma ve öldürme hakkına sahipti. Gerektiğinde kendi çocuklarını köle olarak satabilir, gerektiğinde onları tanrılara adayabilirdi. Aile başkanı da "baal"di. Aileler klanlar olarak, klanlar da boylar olarak toplaşırlardı. Mişpaha diye adlandırılan klanı yaşlılar yönetirdi. Savaş zamanında klan tek önderin yöneticiliğine geçerdi. Mişpaha üyeleri kesinlikle eşit haklara sahiptiler ve yükümlülükleri de eşit olarak paylaşırlardı. Birbirlerine "kardeş" derlerdi, birine yapılan kötülük hepsine yapılmış olurdu.

Boyun başkanları doğaüstü nitelikleri olan kimselerdi, bunu asaları simgelerdi. Sami ırkının büyüye ve kehanete inanma özelliği İbranilerde de vardı. Denilebilir ki bu insanların üretimden arta kalan tüm zamanları doğaüstü etkinliklerle geçerdi. Ölümden sonraki yaşama inanan ve bu yüzden ölülerini özenle ya da bozmadan gömen bu insanlar, Mısır'da olduğu gibi, gelecekteki mutlu yaşamı cesedin bozulmadan kalmasına bağlıyorlardı. Ölülerin yanına konulan sungular öbür dünyadaki yaşamı kolaylaştırmakla ilgiliydi. Savaşçıları da ileride doğacak gereksinimleri karşılamak üzere silahlarıyla ve savaş giysileriyle gömüyorlardı. Mısır'da olduğu gibi İbranilerde de ölünün ruhundan çekiniliyordu, onun bir gün dönüp kötülük yapmasından korkuluyordu. Ruhu evde dolaşmasın diye ölünün gözlerini kapıyorlardı. Her yer onlara göre ruhlarla doluydu, şeytanların ve ölülerin ruhlarından korunmak gerekirdi. Çöl şeytanları yılan, kertenkele, alıcı kuş biçiminde görünebilirdi. Öte yandan ruhların varlığını bazı hayvanlar bizden iyi sezebilirlerdi: anıran eşeğe, öten horoza dikkat etmek gerekirdi. Köpekler ölmüşlerin ruhları geçerken sezerlerdi. Devekuşu şeytanı sırtında taşırdı. Domuz pis olduğu için domuz eti kesinlikle yasaktı.

İnanç Düzeni

İsrailoğullarının başlıca tanrısı Yahova ve Ay'dı, ayrıca başka tanrıları da vardı. İsrail inancı yavaş yavaş tektanrıcılığa doğru gelişti, o zaman toplumsal yaşam daha belirgin bir biçimde bir önderin yetkesine bağlandı. İsrail dini tektanrıcı ilk dindir, onda öbür doğu dinlerinde gördüğümüz aşırı tanrı korkusu yanında o toplumlarda görülmemiş bir aşkın tanrı kavrayışı vardır. Mutlak teklik ve mutlak güçlülük fikri israil diniyle gelmiştir: Tanrı bir'dir ve ondan başka tanrı yoktur. İsrail dini oldukça baskıcı bir dindir, çeşitli ve vazgeçilmez davranış kuralları önerir, böylece

başlıbaşına bir ahlak anlayışı getirir. Bu ahlakın adalet yönünde oldukça katı uygulamaları vardır, göze göz, dişe diş gibi... Mezopotamya'da görülen "dulların ve yetimlerin korunması" fikri israil dinine de katılmıştır. İsrail insanının duygu ve düşünce dünyasını bize açacak yazılı kaynaklar sınırlıdır. İsrail dininin kutsal kitabı Tevrat daha çok dogmalar ve kurallar kitabıdır ve Eski Ahit diye de anılır. Tanrı'yla İsrailoğulları arasında bir "ahit" yani bir anlaşma vardır, İsrailoğulları Tanrı'nın buyruklarını yerine getirirse Tanrı onlara "vadedilmiş topraklar"ı verecektir. Yahudiler Tanrı'nın buyruklarını yerine getirmediler, Tanrı da onları ülkelerinden kovdu. Bundan sonra Tanrı onlarla yeni bir sözleşme ya da ahit yaptı. Kutsal Kitap, Eski Ahit'le Yeni Ahit'i yani Tevrat'la İncil'i içerir. İsrail insanından bize kalan en canlı kaynak Tevrat'ın bir bölümünü oluşturan Zebur ya da Mezmurlar'dır. Mezmurlar'da ya da Mezamir'de çeşitli yazarların kaleminden çıkmış yüz elli şiir vardır. Bu şiirlerden bir bölümünün ikinci İsrail hükümdarı ya da önderi Davud peygamberce kaleme alındığı söylenir. Mezamir'i tümüyle onun yazdığını öne sürenler de vardır. Mezmurlar dua, övgü, şükran şiirleridir, çoğunda tanrısal gücün büyüklüğü ve ölümsüzlüğü, insanın bu güç karşısında ne kadar önemsiz olduğu ve ölümlülüğü, insanın topraktan geldiği ve toprağa döneceği anlatılmaktadır. Kutsal metinler arasında bulunan ve dindışı şiir izlenimi veren bir şiir de gerçekte eğretileme yoluyla Tanrı'yı anlatmaktadır:

Sevgilimi duyuyorum geliyor işte!
Dağlardan atlayarak, tepelerden sıçrayarak
geliyor.
Sevgilim ceylana benzer,
İşte duvarın ardında duruyor.
Pencereden bakıyor, kafesin ardından
gözlüyor.
Sevgilim konuştu, dedi ki bana:
"Kalk güzelim, canım gel.
Çünkü bak, kış geldi çoktan.
Yağmur dindi, bitti gitti.
Tarlada çiçekler açıyor,
Şarkı söylemenin vaktidir şimdi.
Ülkemizde duyuluyor
Kumruların dem çekişi.

İncir ağacı çiçeğe meyvaya durdu.
Çiçeklenen asmalar yayıyor kokularını.
Kalk güzelim, canım gel!"

Sanattan Uzak Toplum

Burada karşımıza çıkan liriklik öbür uygarlıklarda karşımıza çıkan gerçek anlamda lirik şiirlere göre oldukça güçsüzdür. Bu şiirde doğa sevgisi bile pek sıradan imgelerle verilmektedir. İsrail insanından bize bu lirik şiirlerden başka çoğu kuru ahlak kurallarını ortaya koyan bilgelik metinleri de kalmıştır. Bütün bu metinlerde her şeyden önce inancın buyurucu ağırlığı duyulmaktadır. Edebiyat metinlerindeki bu durgunluğa ve tekyönlülüğe koşut olarak öbür sanatlarda da tam anlamında bir azgelişmişlik göze çarpar. İsrail dini tanrısalın tanıtlanmasını kesinlikle yasaklıyordu. Resimdeki ve yontudaki durgunluğu bir ölçüde bu yasağa bağlamak gerekir. Zaten göçebelikte uzun zaman geçirmiş olan bu toplumun yerleşik insan uğraşısı sayılan sanatla ciddi bağları olabileceği düşünülemez. Hatta özgün bir israil sanatından sözetmek bile iyimserlik olur. Ancak bazı anıtsal yapıların varlığı bize israil sanatından sözettirmektedir. İsrail'den mimarlık adına bugüne kalan en önemli yapılar tahkimli kaleler ve tapınaklardır. Çok odalı saraylar da gösterişli yapılarıyla ilgi çeker.

PERS UYGARLIĞI

Doğu uygarlıkları içinde üstünde durulması gerekenlerden biri de pers uygarlığıdır. Bu uygarlık İran ovasında kurulmuş, bu ortamın güç yaşam koşullarına göre biçimlenmiştir. Bu çöllük ve dağlık ortam çok az yağmur alır, burada tarım etkinliği özel sulama düzenini gerekli kılar. Bu kuru ova en eski zamanlardan beri geniş bir yerleşim ortamıdır; Orta Asya, Hindistan, Anadolu, Mezopotamya arasında uzanan yolları kavuşturur. Bunlar düzenli yollar olmaktan çok kervanların geçişine olanak veren doğal düzlüklerdir. Kuru topraklar yerleşik toplumlardan çok göçebe toplumlar için kullanışlı olabilir. İran ovası tarihöncesi zamanlarda yeşildi, M.Ö. 15000-10000 arasında kurudu, bundan böyle insanlar oyuklara, kovuklara, mağaralara sığındılar. 5000 dolaylarında Sialk önemli bir yerleşim alanı oldu. Tahran'ın güneyindeki bu yerde yaşayanlar hayvancılık yapıyorlardı, tarımla da uğraşıyorlardı. Taştan ve bakırdan kaplar, ipe dizilmiş deniz hayvanı kabuklarından bilezik ve gerdanlıklar, kemik-

ten yontucuklar, pişmiş topraktan kırmızıya boyalı gereçler azçok ince bir beğeniye tanıklık eder. 4000 yıllarında bu insanlar kaba pişmiş tuğladan evler yaptılar, odalarını kırmızıya boyadılar. Bu dönemden kalma çömlekler daha çok av sahneleriyle süslüdür. Köpekten ve attan yararlanan bu insanlar bakırı işlemekte usta oldukları gibi ticaretle de uğraşıyorlardı; kürk, taştan gereçler ve tahıl satıyorlardı. Tuğladan yaptıkları evler son derece düzenliydi ve pencereliydi.

Çeşitli Toplumlar

2000 dolaylarında bölgenin toplumsal ve siyasal yapısı karmaşıklaştı, böylece tam anlamında bir çatışkılar dönemine girilmiş oldu. Zagros dağlarının doğu eteklerinden başlayarak tüm verimli yerleşim alanlarında güneyden kuzeye doğru çeşitli halklar, Elamlılar, Kasitler, Lulubiler, Gutiler yerleşmişlerdi. Asya kökenli bu toplumlar benzer diller konuşuyorlardı. En gelişmişleri Elamlılardı, bunların kendilerine özgü yazıları vardı. Sümerlilerle tam anlamında düşmanlık içinde olan Elamlılar topraklarını Sümerlilerden korumak için sürekli savaşıyorlardı. 2000 dolaylarında İran'da yeni yayılmalar oldu. Orta Asya kökenli Hint-Avrupalılar Balkanlar'a kadar uzandılar. 1000 dolaylarında yeni bir hint-avrupalı toplumu bölgeye yayıldı. Bu toplum demiri kullanmayı bilen, at üstünde savaşan insanlardan oluşuyordu. Bu dönemler Asurluların İran'a düzenli akınlar yaptığı dönemler oldu. Pers uygarlığı bütün bu oluşumlardan sonra yavaş yavaş kendini göstermeye başladı. Bu akınların yapıldığı sıralarda İran'da üç toplum egemendi. Batı'da Persler, Güney'de Medler, Doğu'da Parthlar yaşıyordu. M.Ö.VII. yüzyılda Medler bugünkü İran topraklarının bir bölümünde güçlü bir devlet kurdular ve Anadolu'yu zorlamaya başladılar. Hint-Avrupa kökenli olan Medlerin ve Perslerin İran'a ne zaman yerleştiği bilinmiyor. Tek bilinen, tarım ve hayvancılıkla geçinen bu iki kardeş toplumun İran topraklarında uzun zaman bağımsız boylar biçiminde yaşamış olduğudur. Medlerin M.Ö. VII. yüzyılda kurduğu devlet birdenbire Perslerin eline geçince İran'da pers egemenliği başlamış oldu. Persler dirençli bir dışa taşma siyaseti izlediler. Hindistan'a, Anadolu'ya, Babil'e, Mısır'a uzandılar ve kısa zamanda büyük bir imparatorluk kurdular. Bu hızlı büyümede Perslerin gücü kadar doğu dünyasının gittikçe güçsüzleşmesi belirleyici olmuştur. Doğu uygarlıkları yavaş yavaş geriliyordu. Gene de Persler güçlerini geniş bir alana benimsettiler. Böylesine büyük bir impratorluğun ayakta kalabilmesi Perslerin elde ettikeri topraklarda

yaşayanları yaşam biçimlerini değiştirmeye zorlamamalarıyla açıklanabilir. Elde edilmiş topraklarda yaşayan insanlar başkaldırmadıkça hiçbir biçimde zorda bırakılmıyor, başkaldıranlar başka topraklara sürülüyordu.

Darius'dan Sonra

Kısa süren bir siyasal bunalım Darius I'in (522-486) tahta çıkmasıyla giderilince tekçi yönetimin tam anlamında yerleşme ve güçlenmesi dönemi başlamış oldu. Darius Bisutun'da kırk metre yüksekliğinde bir alçakkabartma yaptırdı, bu yapıtta tanrı Ahura Mazda düşmanını ayakları altında ezen Darius'un elinden tutuyordu. Darius önce başkaldıranları ortadan sildi, sonra tahtını sağlama aldı, daha sonra da ülkenin zaten çok geniş olan sınırlarını daha da genişletmeye çalıştı. Darius tanrı sayılmamakla birlikte tartışılmaz bir gücü simgeliyordu, bu yanıyla tanrı-krallardan daha ağırlıklıydı. Sarayında görkemli bir yaşam sürüyor, yeryüzündeki bütün toprakların sahibi olarak değerlendiriliyordu. Darius tüm yabancı inançlara saygılıydı, yönetimi altında bulunan topraklarda yaşayan insanların inanç düzenine özellikle saygı gösteriyordu. Kendini yazıtlarında "dostların dostu" diye nitelendiriyordu. Hammurabi yasalarından esinlenerek oluşturduğu yasalarında "kralların kralı" olarak anılıyordu. Ülke onun zamanında satraplıklara, otuz bir yönetim bölümüne ayrıldı. Her bölümün başına kral yardımcısı sayılan bir satrap getirildi. Ülkede sıkı bir denetim düzeni kuruldu, "kralın gözü ve kulağı" olarak nitelendirilen gezici müfettişler satraplara göz açtırmadılar. Böylece ülkenin gücü ve bütünlüğü korunmuş oldu. Her satraplık merkeze belli bir vergi ödemekteydi. Satraplıklardan merkeze akan altın paralar Darius'un gücüne güç katmaktaydı. Elbette, ne ölçüde dikkatli yönetilirse yönetilsin, böylesine büyük bir yapıyı dağıtmadan elde tutmak güçtür. Ordunun merkezden Anadolu'ya ulaşması için üç ay gibi uzun bir sürenin geçmesi gerekiyordu. Nitekim, Persler İyonya ayaklanmasını geç ve güç bastırabildiler. Ayrı dilleri olan, aynı kültür değerlerine bağlı olmayan toplumların bir bütün oluşturabilmesi ancak baskıyla olasıydı, baskı gevşeyince bütün dağılabilirdi. Denge V. yüzyılda bozuldu, iç çekişmeler bir yüzyıl kadar sürdü. Bütünü oluşturan parçalardan herbiri zamanla düşman bir güç olarak Perslerin karşısına dikildi. Sonunda Makedonya kralı Aleksandros (Büyük İskender) İran'ı ele geçirerek doğu uygarlıkları çağına son verdi (330).

Zerdüşt Dini

Göçebelikten kurtulup toprağa yerleşmiş, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamış olan pers toplumunun Mezopotamya'daki, Mısır'daki, hatta Anadolu'daki uygarlıklara eşdeğer bir uygarlık yaratamadığı kesindir. Bu toplumun düşünceyle ve sanatla ilgili tüm yaratıları Zerdüşt dini çerçevesinde ortaya konulan ürünleri kapsar. Pers dünyasının kültür özelliklerini kavrayabilmek için bize tüm yönleriyle ulaşmamış olan bu dinin ana çizgilerini anlayabilmek gerekir. Zerdüşt dini Zerdüşt adlı birinin önerdiği bir dindir. İsrail dini gibi tektanrıcı bir din özelliği gösteren Zerdüşt dini şaşırtıcı bir gelişimle, neredeyse ters yönlü bir gelişimle uzun yüzyıllardan sonra ateş ögesini temel alan bir pagan dini durumuna gelmiştir, tektanrıcı özelliğini yitirmiştir. Belki bunun belirleyici nedeni toplumun çokyapılılıktan biryapılılığa doğru gelişmiş olmasıdır. İran topraklarında sıkışıp kalmayan, zamanla tüm doğu dünyasını dalga dalga etkilemiş olan Zerdüşt dini Parthlardan sonra kurulan ve M. S. III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar egemen olmuş olan Sasaniler devletinin de resmi dini olmuştur. Zerdüştlük gerçekte bütün doğu dünyası için etkili bir inanç kaynağıdır. Onda tapınma kadar, hatta tapınmadan çok, insan dünyasını bir bütün olarak açıklamaya çalışan felsefi-ahlaki bakış açısı önemli olmuştur. Zerdüştlüğün kitabı Avesta böylece eski iran edebiyatının da tek kaynağını oluşturur. Bugün bize tümüyle ulaşmamış olan Avesta övgülerin, duaların, tapınmayla ilgili kuralların yer aldığı zengin bir edebiyat ürünüdür. Bu üründe on yedi parçadan oluşan gatha'ların yani ilahilerin Zerdüşt'ün elinden çıktığı sanılmaktadır. *Zerdüşt kimdir sorusuna gelince*, bunu açıklıkla yanıtlamamız olanaksızdır. Gatha'lardan birindeki şu yakınma onun güçlükler çekmiş, izlenmiş, düşmanlıklar gömüş biri olduğunu, belki de toplumca benimsenene kadar büyük bir savaşım vermiş olduğunu gösterir:

Hangi ülkeye kaçsam, nereye gitsem?
Ailem ve boyum beni dışladı.
Ne köyüm, ne ülkemin kötü yöneticileri
benden yana.
İyiliğine nasıl güveneyim Tanrı'm?
Biliyorum, Tanrı'm, biliyorum
neden güçsüz olduğumu.

Yeterince hayvanım ve adamım yok da ondan.
Yalvarıyorum Tanrı'm, dinle söylediğimi,
Yardım et bana, dost dostu kollar gibi.

Bundan sonra Zerdüşt kendine bir barınak ya da bir koruyucu bulmuş ve öğretisini daha kolay yayma olanağına kavuşmuş olmalı. Ama onun nasıl barındığı, nasıl korunduğu konusunda bilgimiz yoktur. Öğretisiyle ilgili bilgilerimiz de sınırlıdır. Öğretisinin temelinde az önce de belirttiğimiz gibi tek tanrı fikri vardır. Tanrı ya da Ahura Mazda mutlak güçlülüğün, mutlak bilgeliğin simgesidir. Zaten Ahura "efendi", Mazda "bilge" demektir. Zerdüşt dininin gerekleri hiç de karmaşık değildir. Hayvancılıkla uğraşan ve toprağa yerleşmiş olsa da toprakla çok sıkı bağları olmayan bir toplumda bu gereklerin karmaşık olması olanaksızdır. Zerdüşt dinininde öküze verilen önem bu dinin toplumsal temelini ortaya koyar. Yaygın bir mitolojinin, gelişmiş kültür etkinliklerinin, kurumlaşmanın ve ona bağlı olarak din adamları sınıfının olmaması Zerdüşt dinini gerekleriyle olmaktan çok inanç içeriğiyle çekici kılar.

Tektanrıcılıktan Çoktanrıcılığa

Zerdüşt dini özellikle kurucusunun ölümünden sonra birçok değişikliğe uğradı. En önemli değişiklik tektanrıcı kavrayıştan çoktanrıcı kavrayışa geçiştir. Ahura Mazda'nın bir iyilik simgesi durumuna gelip Ahriman'la yani kötülükle karşıtlaşması Zerdüşt dinini tektanrıcılıktan uzaklaştırarak ahlaki bir ikileme götürdü. Sonradan bu ikileme karşı tektanrıcı çıkışlar olduysada bu etkilerden hiçbiri belirleyici olmadı. Zamanla bu dine ahiret kavrayışı eklendi. Ruhlar yargı karşısında eylemlerinin hesabını verecek lerdi, iyiler cennete kötüler cehenneme gidecekti. Yargı bir köprünün üstünde veriliyor, geçer onayı alamayanlar köprünün altındaki ölüm çukuruna atılıyordu. Ama ödüllendirme de cezalandırma da sonsuz değildi. Son yargı günü gelince evren baştanbaşa yıkanacak, ancak o zaman iyiler ölümsüz yaşama kavuşmuş olacaklardı. Ahiret fikrinin gelmesi, tapınma biçimlerinin oluşması bir din adamları sınıfının gelişmesine yol açınca dinin özünde bulunan ateş fikri somuta götürüldü: ateşin hiç sönmeden yanması gerekiyordu, bunun için de bu kutsal işle görevli insanlar topluluğu ortaya çıktı. Din adamları sınıfının ortaya çıkması dinin toplumsallaşması ya da kurumlaşması için yeterli oldu. Zerdüşt dini bu gelişimden sonra daha çok yaygınlık kazandı: din adamları sınıfı toplumu dinin gereklerine göre etkiliyor ve yönlendiriyordu.

Bu toplumda yazı sanatları gibi öbür sanatlar da sönük kalmıştır. Mimarlığın en büyük ağırlıkta duyulduğu yerler saraylar oldu, çünkü böylesine güçlü bir tekçi yönetimde kral sarayı tapınak kadar önemliydi. Pers uygarlığında dindışı mimarlığın dinsel mimarlığa baskın oluşu bu yüzdendir. Özellikle Persepolis'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılmış olan taş ve mermer saraylar Mezopotamya'nın etkisinde gelişmiş, hiç de özgün olmayan, gene de azçok incelikleri olan bir mimarlığın örnekleridir. Bu yapılarda Mezopotamya'da yaygın olan asma katlar da vardır. Başka başka yüksekliklerde üst üste konmuş olan bu asma katları ya da taraçaları geniş mermer merdivenler birbirine bağlar. Saray girişlerinde anıtsal giriş kapısı kanatlı ve insan yüzlü boğa tanıtlarıyla süslenmiştir. Ayrı ayrı bölümler ortada büyük bir salonlar dizisine açılır. Salonların en görkemlisi taht salonudur. Tarihçi Herodotos'un yabancı usulleri en kolay benimseyen toplum olarak belirlediği pers toplumunda mimarlık yaratılarının belki de en özgün yanı iri yapılılıktır. Sütun kullanımı Mezopotamya'dakine göre hem artmış hem işlevselleşmiştir. Saraylardaki büyük salonlar sütunlarla ayakta durmaktadır. Dinsel mimarlık ateşe tapınma işinin gerçekleştirildiği küçük yapılarla sınırlanmıştır. Buna karşılık gömüt mimarlığı oldukça gelişmiştir. Anıt gömütler, özellikle Persepolis'de ortaya çıkarılanlar firavun gömütleri kadar iri yapılıdır. Bu gömütler alçakkabartmalarla süslenmiştir. Alçakkabartmaların yaygınlığına karşın yontu sanatı sınırlı, hatta güdük kalmıştır.

FENİKE UYGARLIĞI

Doğu uygarlıkları arasında ilgi çekici bir başka uygarlık fenike uygarlığıdır. Fenikeliler Anadolu'yu güneyden çevreleyen toprakların ince kıyı şeridinde yerleşmişlerdi. Ekime elverişli olmayan bu daracık yerde onlar ticaret ve gemicilikle geçinmek zorunda kaldılar. Sami ırkından olan fenike toplumu bir süre Mısır'ın egemenliğinde kaldı. Kurdukları Ugarit, Arad, Biblos, Sidon, Tir gibi kentler önemli ticaret merkezleri oldular. Bu kentlerin en eskisi ve uygarlık etkinliklerine en erken girmiş olanı Biblos'du. 4000 yıllarında Biblos'u karadan gelecek akınlara karşı kalın bir duvar koruyordu, denizden gelecek akınlar önemsenmemiş gibiydi. Kentin biri kuzey öbürü güney topraklarında iki limanı vardı. Biblos'da 3000 dolaylarında limanlarla tapınak arasına taş duvarlı pekçok ev yapıldı, böylece kent büyüdü ve gelişti. Ancak Fenike'nin bir bütün olarak büyük bir

gelişime girmesi daha sonra oldu. XV. yüzyılda başlayan köklü gelişim ülkede önce asur, sonra babil ve pers egemenliğinin kurulmasıyla son buldu. 322'de Aleksandros III ya da Büyük İskender Fenike'nin yaşamına son verdi.

Gemicilik ve Ticaret

Fenike demek ticaret demekti. Uzak yerlerden gemilerle ya da kervanlarla getirilen çeşitli mallar fenike kentlerinde yeniden pazarlanıp Akdeniz kıyılarındaki kentlere satılırdı. Fenike gemicileri hemen bütün sularda, Akdeniz'de ve Ege'de, Kıbrıs'da, Rodos'da, Girit'de vardılar. İspanya kıyılarındaki Gades'e kadar uzandılar, orada Akdeniz kadar yumuşak başlı olmayan Okyanus'un gelgitlerini ve korkunç fırtınalarını tanıdılar. Çok küçük tonajlı, yelkenli ya da kürekli gemiler açık deniz gemiciliğine elverişli olmadıklarından kıyıdan kıyıdan yol alırlardı. Gözüpek fenike tüccarlarının başlıca kaygısı geçiş yollarını gizli tutmaktı, öyle ki izlendiğini sezen bir gemici gizini açık etmek korksuyla gemisini batırıverirdi. Ticareti böylece sanat durumuna getirmiş olan bu insanlar bu dar olanaklar içinde ve elbette her zaman geçiş yollarını gizli tutarak birçok keşif yaptılar. Fenike gemicilerinin Kızıl Deniz'den Ümit Burnu yoluyla Cebelitarık'a kadar tam bir Afrika turu yapmış olduğu biliniyor.

Fenikelileri ticarete yönelten etkenlerden biri de ülkenin iç bölgelerindeki orman zenginliği oldu. Mısır'ın ve Mezopotamya'nın, bu iki ağaçsız uygarlığın bu orman zenginliğine duyduğu gereksinim Fenikelilerin zenginliğe adım atmasını sağladı. Fenikeliler Mısır'a ve Mezpotamya'ya bol bol sedir, çam, meşe sattılar. Mısırlılar ve Mezopotamyalılar bu eşsiz doğal kaynağın düşünü bile kurmazlardı. Nitekim firavun Ramses'in askerleri ülkeye geldiklerinde o sonsuz yeşili görür gömez şaşkına döndüler. Bu ormancı ve tüccar halk kentlerin çevresinde azçok geniş ve verimli topraklarda tarımla da uğraştılar, çorak toprakları sulamayla verimli kıldılar, böylece yeni kazanç kaynakları elde ettiler: ürettikleri buğdayın, yağın, şarabın, hurmanın büyük bir bölümünü dış pazarlara götürdüler. Ağaççılığın ve bahçeciliğin incelikleri Fenikelilerden sorulur oldu. Onlar taşı, tahtayı, fildişini işlemekte de ustaydılar, ayrıca bronzu sanat yapıtına dönüştürmeyi biliyorlardı. Bu işin de ticaretine girdiler, her yerde yapımevleri kurdular. Marangozlukta, hatta ince marangozlukta çok ilerlediler. Babil'de, Asur'da, Pers'de özellikle saraylarda ve tapınaklarda fenike yapımı eşya aranılır oldu. Zaten onlar Doğu Akdeniz'in ünlü gemi

yapımcılarıydılar. Tir ve Sidon bronzları bütün dünyada tanındı. Fenikeliler Kıbrıs'ın bakırını, İspanya'nın kalayını alıyorlar, bronz yontular yapıyorlar, bu yontuları her yere satıyorlardı. Giderek madencilikte çok ilerlediler, özellikle silah yapımında ustalaştılar. Arabistan'dan ve Afrika'nın çeşitli merkezlerinden altın, Anadolu'dan da gümüş getirten fenike kuyumcuları bu değerli madenleri eşsiz becerileriyle işleyerek dünyanın gözünü kamaştırdılar ve parasını çektiler. Ayrıca onlar Afrika'dan ve Hindistan'dan getirdikleri fildişini işliyor, işlenmiş fildişini ya da fildişi araç ve gereçleri özellikle Mısır'a satıyorlardı. Mısır'a sattıkları mallar arasında renkli camdan gereçler de vardı.

Kültür Dünyası ve İnanç Düzeni

Gürültülü patırtılı doğu ve güney limanlarında bu cıvıl cıvıl insanları çarpıcı renklerde giysileriyle ve küçük şapkalarıyla tanımak çok kolaydı. Dokumacılıkta ve kumaş boyamada usta olan bu insanlar giyinmeyi de biliyorlardı. Mısırlılar ne kadar beyaza düşkünse Fenikeliler kırmızıyı hatta ah o kadar çok seviyorlardı. Fenike giysilerinde renkler kadar işlemeler de önemliydi. Fenikeliler kumaş boyasını bir deniz hayvanının kabuğundan elde ediyorlardı. Eskiçağ'ın en usta terzileri elbette Sidon kadınlarıydı. Böylece Fenikeliler Akdeniz limanlarının, özellike güney limanlarının büyük tüccarları oldular. Kuzey'de çok iş tutamamaları yunan limanlarına girişin güçlüğündendi. Fenikeliler savaşın ve her türlü şiddetin düşmanlarıydılar, fetihte gözleri yoktu, zafer düşleri görmüyorlardı, haraç ödemeyi savaşmaya yeğ tutuyorlardı, silaha sarılmak, bir yerleri kuşatmak onlara göre değildi. Siyasetin dışında kalmaları Akdeniz'de kolayca tutunmalarını sağladı. Kimseden korkmuyorladı, kimse de onlardan korkmuyordu. Başeğmeden, başeğdirmeyi düşünmeden yaşadılar, her zaman ticaretin basit diliyle konuştular, savaşçı toplumlardan daha rahat ve daha zengin bir yaşam sürdüler. Onlar bu tüccar eğilimleri içinde inançta da çok karmaşık olmayan bir düzen ortaya koydular. Fenike'de her kentin bir tanrısı (Baal) ya da bir tanrıçası (Baalit) vardı. Tanrıça Astrate her kentte saygı görürdü. Fenikelilerin insanlık tarihine en büyük katkıları alfabeyi bulmuş olmalarıdır. Çivi yazısının içinden çıkılmaz güçlüklerini unutturan bu yeni yazı düzeni insanlığa anlaşma ve belge bırakma konularında büyük kolaylıklar getirdi. Bu alfabede yalnızca yirmi iki sessiz harf vardır. Fenike alfabesi daha sonra başka toplumlarca da kullanıldı.

GİRİT UYGARLIĞI

Ve şimdi de bu uygarlıklar tablosunda Girit'e bir göz atalım. Yunan uygarlığının başlıca kaynağı olarak belirleyebileceğimiz girit uygarlığı 3000-1400 arasında çiçeklendi, en güçlü dönemini 2000'den sonra yaşadı. Girit de Yunanistan gibi genellikle ekime elverişsiz alanlardan oluşmuştur. Kuzey'deki Knossos ve Güney'deki Phaistos ovaları dışında her yer kayalıktır. 8000 metrekareyi aşkın ada topraklarında ancak 300 metrekarelik ovalık alan vardır. Girit av hayvanları açısından da yoksuldu. Yunanistan'da hemen her çeşit av hayvanı yaşarken Girit'de yalnızca kurtlar ve tilkiler vardı; akrep, yılan, örümcek aramayı gerektirmeyecek kadar çoktu. Girit uygarlığı bu kötü koşullarda oldukça geç ve güç kuruldu. Girit topraklarında hayvancılık bile epeyce ileri bir zamanda başladı. Girit'in doğal kısırlığı, onun çeşitli uygarlıkları buluşturan ve kesiştiren bir merkez olmasıyla dengelenmiştir. Bu yüzden Giritliler en başta ticarete yöneldiler. Girit'in doğal kısırlığı Giritlileri başka topraklara itti. Girit hem Anadolu'ya, hem Mısır'a, hem Yunanistan'a yakın olmakla apayrı kültürlerin ve apayrı iktisadi etkinliklerin kavuşma yeri oldu.

Denizcilik ve Madencilik

Yunanistan'da olduğu gibi Girit'de de insanlar geleceklerini karalardan çok denizlerde aradılar. Giritliler de Fenikeliler gibi denizin ustalarıydılar, onlar gibi çeşitli keşiflerde bulundular, en azından deniz yolları buldular. Ugarit gibi Biblos gibi kentlerde çeşitli doğu halklarıyla karşılaşan Giritliler bu halklardan çok şey öğrendiler. Zeytinyağı, şarap, tahıl ve çömlek satarken özellikle Mısır'la bağlantılı olarak papirüs ve köle ticareti de yapıyorlardı, baharat ve değerli taş dolaşımının büyükçe bir bölümü de onların elindeydi. Bu gelişim döneminde Giritliler Kıbrıs'da koloniler kurdular. Batı Anadolu kıyılarında, özellikle Miletos'da çeşitli ilişkilere girdiler. Girit giderek bir deniz imparatorluğu özelliği kazandı, hatta Giritliler pekçok toplumu haraca bağlayarak imparatorluklarını daha da güçlendirdiler. Sicilya'da bile giritli gemiciler etkindi. Giritliler Fenikelilerin başaramadığı bir işi başarıyorlar, gemilerini açık denizlerde de sürebiliyorlardı. Yıldızlara bakarak yön belirleyen bu insanlar tüm gemicilik tekniklerini bilen usta gemiciler oldular. Onlar gemi yapım tekniklerini de Suriye kıyılarındaki tersanelerde öğrenmişler, ancak gemi yapımında çok ileriye gitmişlerdi.

Sami ırkına da hint-avrupalı ırkına da yakın olmayan Girit adası insanları çok eski bir yunan lehçesine sahip olmakla Yunanlıların yakını sayılırlar. Kurdukları uygarlık yunan uygarlığının parlayışından çok önce, 1400 dolaylarında göçtüğü için girit uygarlığının yunan uygarlığına katkısı azçok dolaylı bir katkı sayılabilir. Akalar zamanında her iki toplumun birbirinden çokça etkilenmiş olduğu biliniyor. Uygarlıkların oluşumunda pekçok dış etkinin ya da karmaşık bir bileşenler topluluğunun etkin olduğunu unutmamak gerekir. Homeros'un bildirdiğine göre Girit'de doksan kadar kent kurmuş olan Giritliler 3000 - 2000 arasında bakır, altın, gümüş gibi madenleri işleyerek güçlü bir uygarlık kurmayı başardılar. Giritliler 2400 'den sonra bronz üretmeye ve satmaya başladılar. 1750 sıralarında bir felakete uğrayan, belki de bir yayılma karşısında kalan ada insanları 1700 dolaylarında yeniden toparlandılar. Knossos sarayının öbür saraylara baskın çıktığı bu dönemde Girit'in üstünlüğü tüm Ege'de kendini duyurdu. Girit egemenliğinin 1400'de kesin olarak silinişi gene bir yayılmayla, belki de bir aka yayılmasıyla olmuştur.

İnanç Düzeni ve Sanat

Taptıkları en büyük güç bir deniz tanrıçasıydı. Toprağı ve verimliliği simgeleyen bu tanrıçayı güvercin ve yılan tanıtlıyordu. Ancak Giritlilerde pekçok tanrıça, birbirini andıran geniş bir tanrıçalar topluluğu vardı. Tanrılar her zaman ikincil bir önem taşıyordu. Yaşamın gerekleriyle içli dışlı olan gerçekçi Giritliler kutsala yönelmek adına tapınaklar kurmayı düşünmediler, tapınmak için yüksek yerleri seçmekle yetindiler. Bu dışa dönük insanlar bayramları dansla ve spor oyunlarıyla kutluyorlardı. Oyunların başında boğa güreşi geliyordu. Ancak Giritliler güreşlerde boğaların canına kıymıyorlardı. Güçlü bir uygarlık kurmuş olan bu insanlardan bize yazık ki edebiyat adına hemen hiçbir şey kalmadı. Önce bir resim yazısı niteliğinde olan, sonraları hece yazısı durumuna gelmiş olan girit yazısını bize ulaştıran tabletler tarih, edebiyat, din metinlerini taşımaz. Bize ulaşan metinlerin hemen tümü silahlarla ilgili belirleyici nitelikte metinlerdir, atlardan, arabalardan, savaş giysilerinden sözeden metinlerdir. Giritlilerden bize kalan en önemli sanat ürünleri mimarlıkta görkemin nereye kadar ulaşabileceğini gösteren kral saraylarıdır. 3000 yıllarındaki evlerin çok gelişmiş bir biçimini ortaya koyan bu saraylar büyük bir iç avlunun çevresinde toplanan odalardan ve koridorlardan oluşmuştur. Girit'de saray çok büyüktür. Teras biçimindeki damlar sağlam sütunlara dayanır. Bu sütunlar genellikle süslü ya da resimlidir. Avlunun çevresindeki odalar

pencerelerle aydınlanmıştır. Knossos sarayında kral güç simgesi olan bir phallus'un süslediği oyma tahtta oturur. Taht salonuna girmek için özel olarak ayrılmış bir başka odada arınmak gerekir. Çeşitli mağazaların ve bir tiyatronun bulunduğu sarayda kral ve geniş ailesi son derece pırıltılı bir yaşam sürer. Sarayda kaynak sularıyla beslenen pekçok hamam vardır. Saray yağ üretim birimleriyle demir işleme, seramik, marangoz, dokuma, terzi atölyeleriyle tam bir iktisadi etkinlik ortamıdır. Her ne olursa olsun Giritliler mimarlıktaki bu görkemli görünümü yontu sanatında sürdüremediler. Taştan, kemikten, fildişinden, kilden, daha sonra da fayans ve tunçtan yapılmış olan yontucuklar çocuksu bir duyarlılığı yansıtmaktan öteye geçemezler, buna karşılık çömlekçilikte girit yaratıları bir bakıp geçilecek kadar önemsiz değildir. Girit'de çömlekçi çarkının erkenden kullanılmasıyla çömlekler yetkin ve bakışımlı yapıya erkenden kavuşmuşlardır. Toprak vazoların gelişimi taş vazoları hemen geriletmiş, böylece gittikçe gelişen bir çömlekçilik sanatı oluşmuştur. Girit sanatı denildiğinde ilkin çömlekçiliğin düşünülmesi bundandır.

YUNAN UYGARLIĞINI YARATAN İNSAN: **YUNANİSTAN'DA TOPLUMSAL ve İKTİSADİ YAŞAM**

ENGEBELİ VE VERİMSİZ YUNAN TOPRAĞI

Avrupa'nın güneydoğusunda, Balkan yarımadasının ucunda yer alan Yunanistan oldukça engebeli bir kara parçasıyla irili ufaklı birçok adadan oluşmuştur. Bu kara parçasının kıyıları koylarla ve körfezlerle ince ince işlenmiştir. Yunanisan'ı Doğu'dan çevreleyen Ege denizinde adım başı bir adaya raslanır. Girit, Skyros, Andros, Tenos, Delos, Naksos gibi büyük adaların yanında pekçok küçük ada vardır, bunlar en ilkel deniz ulaşımını bile olanaklı kılar. En büyük adanın, Girit adasının (8739 kilometrekare) toprakları verimli sayılabilir. Batı'dan doğuya 140 kilometre boyunca uzanan bu adanın güneyinde kıyı boyunca birbirine koşut duran sıradağlar yer alır. Kıta Yunanistan'ında orta yükseklikte dağlar (ortalama 2500 m) aralarında azçok verimli vadiler bırakarak kuzey-güney doğrultusunda uzanırlar. Kolay geçit vermeyen bu dağlar kara ulaşımını çok zorlaştırır. İnsanlar için karalardan çok denizleri çekici kılan bu doğal yapı ülkenin geçmişteki siyasal bölünmüşlüğünü azçok açıklar. Büyük bir tarım etkinliğine olanak vermeyen topraklar en eski zamanlardan beri insanları denizlere, uzak yerlere itmiştir. Yunanlıları tarihin ilk büyük sömürgecileri yapan etkenler demetinde doğal yapının da yeri vardır.

Girit Kültürüyle Bağlantı

Yunanistan'ın insan eli değebilen yerlerinde bağlar ve zeytinlikler kurulmuştur. Ne var ki Yunanlılar kendi tarımsal etkinlikleriyle yetinebilecek duruma hiçbir zaman gelememişler, örneğin her zaman dışarıdan buğday almak durumunda kalmışlardır. Yeraltı kaynakları zengin değildir, olan kaynaklar en eski zamanlarda tüketilmiştir. Kısacası Yunanistan'ın toprakları insana her zaman başka yerleri düşündüren, uzak ülkeler düşleten topraklardır. Bu topraklar üstünde kurulmuş en eski kültür daha önce adını andığımız girit kültürüdür. Girit adası yunan uygarlığının ilk kaynağıdır diyebiliriz. Girit uygarlığı XVIII. yüzyılda en parlak dönemini yaşarken özellikle seramik ve mimarlık alanında önemli ürünler ortaya koymuştu. Girit uygarlığının başlıbaşına bir uygarlık olması adanın coğrafi konumuna bağlı olmuştu biraz da. Girit adası birçok uygarlığın kavuşma ya da kesişme noktası oldu, buna karşılık bu değişik uygarlıkların insanlarına işgalci heyecanlar aşılamayacak biçimde kıyıda köşede kaldı. Girit'in Kıta Yunanistan'ına bir üstünlüğü vardı: toprakları engebeli de olsa tarıma elverişliydi. İliada'ya yazdığı önsözde E. Lasserre Girit'in ancak düşlerde raslanabilecek bir zenginliğe ulaştığını anlatırken şöyle der: "İlk Minos'lar zamanında Girit krallarının başkenti olan Knossos'daki saray son derece gözkamaştırıcıydı. Erkekler ve kadınlar görkemli giysileri içinde birbirleriyle yarışıyorlardı ve kral sarayında ancak Roma İmparatorluğu döneminde ve günümüzde görülebilecek bir rahatlık ve temizlik kaygısı vardı. Üç bin beş yüz yıl sonra Fransa krallarının Sèvres'deki seramik işliklerine benzer işlikleri vardı kralın."

Pelasgoslar, Akalar, Dorlar

Yunanistan tarihinin en eski belgeleri M.Ö. VI. yüzyıldan kalmadır. Yunan uygarlığından sözederken çok daha eski zamanlardan sözedebiliyorsak bunu Homeros'un şiirlerine ve yakın zamanlarda yapılmış olan kazılardan elde edilen bilgilere borçluyuz. Eldeki değişik bilgi kaynakları bize Pelasgos'ları ülkenin en eski insanları olarak tanıtıyor. Yunanistan halkından başka Karia (Güneybatı Anadolu), Sicilya, Güney İtalya, Etruria (Toscana) halkları da Pelasgoslardandı. Pelasgosların Yunanistan'a Avrupa'dan gelmiş olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Girit uygarlığının yaratıcıları da Pelasgoslardı. Pelasgoslardan sonra Yunanistan'a Akalar ya da Akhaia'lılar yerleşti. Akaların Yunanistan'a yerleşmesi 1600-1200 arasında ol-

du. Balkanlardan gelen bu toplum güneye ilerleyerek Peloponnesos'a yerleşti. Thessalia'yı Aeolia'lılara bırakarak Boiotia'yı ele geçirdi, İonia'lıları yerlerinden ederek Attika'ya ve Euboia adasına girdi. Peloponnesos'da yerleşen Akalar Girit'le yakın ilişkide oldular. Onlar bundan böyle çoktan gücünü yitirmiş olan girit uygarlığının kalıtçılarıydılar. Giritlilerden özellikle gemiciliği öğrendiler ve Akdeniz'de ticareti ele geçirdiler, Mykenai uygarlığı diye bilinen uygarlığın kurucuları oldular. Peloponnesos'daki Mykenai, Tiryns ve Pylos kentlerinde yapılan kazılar bu büyük bronz çağı uygarlığının değerli ürünlerini ortaya çıkarmıştır. Böylece aka uygarlığı büyük ölçüde girit uygarlığının etkisinde gelişmiş, bu uygarlığın incelikli bir kopyası olmuştur. Aka yazısının girit kaynaklı olduğu, toplum gereksinimlerine göre azçok değişikliğe uğratılarak alındığı biliniyor. Akalar tüm girit değerlerini kendilerine uydurarak benimsediler. Bu arada girit kültürü geriledikçe aka kültürü de sıkıntıya düştü, bu da bize aka kültürünün girit kültürüne ne kadar bağımlı olduğunu gösterir.

Aka yayılmasının kökleri 2000 yıllarına dayanır. 2000'e doğru bölgede büyük bir hint-avrupalı göçü oldu. Kuzeyden güneye inen bu insanların bir bölümü İran'a, bir bölümü Türkistan ve Hindistan'a gitti, bir bölümü Anadolu'ya ve Yunanistan'a geçti, bir bölümü de İtalya'ya indi. Bu göçmenler daha sonra Yunanistan'da Akalar diye anıldılar. Bunlar sakallı, bıyıklı, uzun saçlı, kumral insanlardı; at, inek, koyun besliyor, tarımdan anlıyor, madenleri işlemeyi biliyorlardı. Basit bir dinleri vardı. Zeus hem tanrı hem babaydı, Hera'yı andıran bir tanrıçanın da kocasıydı. Bu din çoktanrılı ve insanbiçimci yunan dininin ilk örneği gibidir. Akalar savaşçılıklarıyla ünlüydüler. Kral diye bilinen önderlerinin yönetiminde aka savaşçıları tunçtan kargılarıyla, kocaman kılıçlarıyla, iki tekerlekli savaş arabalarıyla korku salarlardı. Askerler savaşta birkaç kat sığır derisinden kocaman kalkanlarıyla korunurlardı. Gemiciliği Giritlilerden öğrenen bu insanlar XV. yüzyılda Girit adasını ve başka birçok adayı ele geçirdiler, Anadolu kıyılarına çıktılar. Batı Anadolu'daki Ephesos ve Miletos'daki kent kalıntıları Akaların sömürgeciliğe ardıllarından çok önce başlamış olduğunu gösterir. Truva savaşının da bu anlamda iktisadi bir savaş olma olasılığı vardır. O sırada Akaların hızla dışa taşmakta olduklarına bakarak, Truva savaşıyla onların Çanakkale Boğazı'nın ağzındaki Truva'yı alarak Ege'nin denetimini tam olarak ele geçirmeyi, bu yolla ticaretlerini daha da geliştirmeyi tasarlamış olduklarını düşünebiliriz.

Akalar bu gelişme siyasetini sonuna erdiremeden bir değişme daha oldu ve yunan toplumunun üçüncü tabakasını oluşturacak olan Dorlar

XII. yüzyıldan sonra dalga dalga Yunanistan'a girmeye başladılar. Akalar Dorların önünde duramadılar: Dorlardan daha uygardılar ama Dorların silahları daha güçlüydü. Bu yayılma üzerine Akalar Peloponnesos'un dağlık bölgelerine ve Kıbrıs'a çekildiler, oralarda, yayılmaların getirdiği sarsıntılardan uzak, varlıklarını sürdürmeğe çalıştılar. Dor yayılmasına karşın İonia'lılar Attika'da ve Euboia adasında, Eolia'lılar Thessalia'da ve Boiotia'da tutunmayı başardılar. Herakles'in soyundan geldiği söylenilen Dorlar yunan ruhunun oluşmasında yeni bir katkı sağladılar. Akalar gibi savaşçı olan bu insanlar yüzünden İonia'lıların bir bölümü Ege denizinin kolay geçiş olanaklarını kullanarak Batı Anadolu'ya geçtiler, Smyrne ya da Smyrna (İzmir) çevresinde İonia'yı kurdular. İonia'lıların bu göçü dalga dalga 800 yıllarına kadar sürdü.

İonia

Bu dönemde tüm Ege kıyıları çeşitli yunan halklarıyla dolmuştu. Ama burada yerleşmiş en kalabalık toplum İonia'lılardı. İonia'lılar Batı Anadolu'da Miletos, Kolophon, Phokaia, Ephesos gibi güçlü kentler kurdular, ayrıca Samos ve Khios adalarında, Delos'un çevresindeki Kyklades adalarının kuzey kesiminde yerleştiler. İonia kentleri bağımsız kentlerdi, ama gene de bir birlik oluşturuyorlardı. Thessalia'dan ve Boiotia'dan gelen Aeolia'lılar da Anadolu'nun kuzeybatısına, Lesbos ve Tenedos gibi adalara yerleştiler. Dorlar İonia'nın güneyini, Rodos, Girit, Kos adalarını, Kyklades adalarının güney kesimini tuttular, ayrıca Knidos ve Halikarnassos'a yerleştiler. Böylece Yunanlılar denizde büyük bir güç ortaya koydular. Gene de ticarette Fenikeliler öndeydi. Fenikelilerin kurmuş olduğu büyük ticaret imparatorluğu kolay yıkılır gibi değildi. Yunanlılar savaşçı ve sömürgeciydiler, denizci ve tüccar değillerdi. Dorlar bu savaşçı ve sömürgeci güçleriyle dört bir yana yayıldılar, gittikleri topraklarda geleneksel yapıyı dağıtarak gelişmekte olan güçlü bir uygarlığın ilk büyük atılımlarını gerçekleştirmeye başladılar. Aka uygarlığı bu gelişim içinde yok oldu ya da daha doğrusu özümlendi. Aka uygarlığından dor uygarlığına geçiş biraz da bronz döneminden demir dönemine geçiştir. Demirin geniş çaplı kullanımı savaş araç ve gereçleri üretiminde değişiklikler yarattı. Giderek Yunanlılar denizciliği ve ticareti de iyice öğrendiler, Fenike ticaret imparatorluğundan kalan yeri doldurdular.

Genos: Klan Düzeni

Yunan toplumunda başlangıçta *genos* diye adlandırılan ve aynı atadan gelme insanları bir araya toplayan bir klan düzeni vardı. Benzerlerinde olduğu gibi bu düzende de toprağın işlenmesinde yönetici görevini üstlenerek işbölümünü sağlayan kişi *genos*'un en yaşlı kişisiydi. Bu kişi dinsel görevleri yerine getirerek rahiplik görevini de yükleniyor, bu arada kutsal ateşi yakma yükümlülüğünü taşıyordu. Bu düzende birey tam anlamında toplumsallaşmış bireydi, toplumun vazgeçilmez bir parçasıydı: *genos*'da bireylerden birine yapılacak bir kötülük herkese yapılmış sayılırdı. Klanlar zamanla aralarında birleşerek kent devletlerini oluşturmaya başladılar. Bu yeni düzen elbette klan düzeninin birdenbire silinmesini getirmedi. Bu defa *genos*'un önderleri yönetime hep birlikte katıldılar. Kent düzeninin tam anlamında gelişmesi Dorların Yunanistan'a girmesinden sonra olmuştur. X. yüzyılla VII. yüzyıl arasını kapsayan dönem bir kentleşme ve sınıflaşma dönemi oldu. Soylular sınıfı ortaya çıktı ve başa geçti, toplumsal ve siyasal yaşama ağırlığını koydu. Bu sınıf bütün eski yunan tarihi boyunca etkinliğini sürdürecektir. Yunanlılar bu dönemde çok küçük bağımsız devletler biçiminde örgütlenmiş olsalar da bir bütün olduklarının bilincine vardılar ve *barbaros* yani kabasaba ve yırtıcı diye belirledikleri toplumlardan kendilerini ayırarak helenlik anlayışını geliştirdiler. Helen terimi, bilindiği kadarıyla, Dorların yayılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Helen olmak barbarın karşıtı olmaktır, yetkin ve ayrıcalıklı olmaktır, kolay yaratılamaz bir uygarlığa katılıyor olmaktır. Aristoteles de bu anlayış içinde tekçi yönetim düzenlerinin yırtıcı insanlarını siteler düzeninde bir araya gelmiş yetkin ölçülerde uygar insandan ayırmaktaydı. Filozofa göre, yırtıcı insanlar, doğal olarak, uygar insanlara köle olarak hizmet etmek için vardılar.

YUNANİSTAN'DA KENT DÜZENİ

Yunanistan'da kentler başlangıçta iki ayrı konumda ele alınıyordu: yüksek yerlerde kurulan kentlere *polis*, alçak yerlerde kurulan kentlere *asti* denildi. *Asti* düzlükte olduğu için ulaşımı rahattı. Ancak *polis*'e daha çok önem veriliyordu: yükseklerdeydi *polis*, duvarlarla çevriliydi, görkemliydi, Akropolis'di. "Bununla bilikte *polis*'le *asti* arasındaki ayrım giderek ortadan kalktı. Alçaklardaki kent tarımın ve ticaretin gelişmesiyle ilerledikçe yükseklerdekinin önemiyle boy ölçüşebilecek bir önem kazandı. Yüksek kentin insanları ve şeyleriyle alçak kentin insanları ve şey-

leri birbirine karıştı" (G. Glotz, *Yunan sitesi*). Bu kent devletlerinin kapladığı alanlar devlet sözüne ters düşecek kadar küçüktü. Bunların en büyükleri toplumsal ve siyasal açıdan en etkilileri olan Isparta ve Atina kentleriydi. Isparta (yun. *Sparta*) kapladığı 8400 kilometrekarelik toprak parçasıyla en büyük kentti. Atina'nın (yun. *Athenai* ya da *Athina*) yüzölçümü 2650 kilometrekareydi. Kent devletlerinde insan sayısı altmış binle beş bin arasında değişiyordu. Bu kentlerde insanların en büyük korkusu nüfus patlaması korkusuydu. Düşük yapmak, sakat doğmuş bebekleri öldürmek, eşcinselliği kışkırtmak gibi önlemler nüfus artışını bir ölçüde engelleyebiliyordu.

Kent devletleri dışta bağımsızlık ilkesine uyuyorlar, kapalı iktisada önem veriyorlardı. Bu kentlerin en küçüğü bile bağımsızlığı için savaşmaya hazırdı ve iktisadi etkinliği dışa taşırmayı düşünmüyordu. Kentler arasında hemen her konuda, dinde, yasa düzeninde, görenekte, takvimde, parada, ağırlık ölçülerinde ayrılıklar vardı. Bu durum ülkede siyasal bütünlük umudunu olanaksız kılıyor gibiydi: bu ayrı ayrı bütünlüklerin bir araya gelerek tam anlamında bir bütün oluşturması çok zordu. Helenlik bilinci dediğimiz şey belki de bir ortaklığın anlatımı olmaktan çok bir çeşitlilik görünümüydü ya da bir ayrılık duygusuydu. "Her kent devletinin kendi yapısı, kendi kişiliği, kendi yaşama biçimi vardı. Kurumlarıyla ve hukukuyla, tapınışı ve bayramlarıyla, anıtları ve kahramanlarıyla, ortak bir uygarlığın iktisadi ve siyasal, töresel ve düşünsel ilkelerini anlama ve uygulama biçimiyle her kent devleti bu uygarlığa sonsuz bir anlatım çeşitliliği kazandırıyordu" (G. Glotz).

Soyluların Belirlediği Düzen

Bütünleşmenin en büyük engeli, kentleşmeyle ortaya çıkan güçlü ve adalet bilmez soylular sınıfı oldu. Soylular tanrısal bir değer taşıdıklarına inanıyorlardı: her soylu ailesi bir tanrının soyundandı, her soylu Zeus'un evladı sayılırdı. Soylular için soyağacı ve zenginlik önemliydi, onların çıkarları ülke çıkarlarının üstündeydi. Bu büyük toprak sahipleri tahıl ekmekten kaçınırlar, dışsatımı düşünerek zeytin ve üzüm üretimine önem verirlerdi. Bu yüzden ülke dışarıdan tahıl almak durumunda kalırdı. Özgür yurtaşlar sınıfının insanları da pek özgür değildi. Bunlar daha çok küçücük topraklarını büyük güçlükler içinde ekip biçmeye çalışan kimselerdi. Karınlarını doyuramadıkları için çocuk yapmaktan ödü kopan bu kişiler ancak kölelerin biraz üstünde bir düzey tutturabiliyorlardı. Bazılarının hiç kölesi yoktu, bazılarının bir iki kölesi vardı. Bir karış toprağı

olmayan yurttaşların sayısı az değildi. Özgür insanların bazıları halk hizmetlerinde çalışıyorlardı. Bunlar küçük meslek sahipleriydiler. Meslek genellikle babadan oğula geçmekteydi. Bu geçişte koşullanmadan çok çaresizlik sözkonusuydu: babasının işinden başka ne işi yapabilirdi insan, ona iş veren çıkar mıydı? Bu insanlar daha çok kentlerde oturuyorlardı: el sanatları ancak kentlerde para getirebiliyordu. Çok kişinin toprağı da mesleği de yoktu. Onlar nasıl denk geliyorsa öyle yaşıyorlar, daha doğrusu ölmemeye bakıyorlardı. Dilencilik yaygın meslekti, hem dilencilere pek kötü gözle bakmıyorlardı. İşçilerin durumu daha iç açıcı değildi. Kentlerde sözleşmelere uyulmazdı, bu yüzden işçi emeğinin karşılığını alamaz ya da tümüyle almadan işini bırakıp giderdi. Hakkını alabilmek için başvurabileceği bir makam yoktu, ayrıca hakkını almakta direnirse zararlı çıkabilirdi.

Uzak Ülkeler Tutkusu ve Adaletsiz Gelişim

O uzun kentleşme dönemini hızlı bir iktisadi dönüşümler dönemi izledi. Kentler VIII. yüzyıldan sonra kendi kendilerine yetme siyasetini bırakarak dışa dönük bir tutum izlediler. Böylece dışa açılma ya da sömürgecilik atılımları başlamış oldu. Delphoi kahininden uygundur görüşünü alanlar yanlarına biraz da kentin kutsal ateşinden alıp başka toprakların yolunu tutuyorlardı. Böylece kurulan yeni kentler ana kentle sıkı bir ticaret ve kültür ilişkisi içindeydi. Ege'de, Trakya'da, İonia'da, Batı Akdeniz'de kurulan tüm kentler ya da koloniler iktisadi açıdan anayurda bağlıydı. Yeni düzende sağlanan zenginliğin dengesiz dağılımı sınıflar arasındaki uçurumu genişletirken soylular sınıfını daha acımasız yaptı. Bir yanda lüks içinde yaşayanlar, öte yanda ekmek bulamayanlar vardı. Toprak soyluları küçük çiftçinin toprağını şu bu yolla elinden alarak, bu arada tüm yeraltı ve yerüstü kaynaklarına el koyarak daha da zenginleşiyorlardı. Ticareti ele geçirerek büyük paralar kazanan yeni zenginler şiştikçe şişiyordu. Özellikle kimsenin alışık olmadığı para iktisadı, küçük paralar karşılığında toprağını elden çıkaran küçük toprak sahiplerini köleleştirirken, denizcilik, dışsatımcılık, para alışverişi yapan sıradan yurttaşları da zengin ve güçlü bir sınıf durumuna getirdi.

Bu yeni zenginler tarım soyluluğuna karşı tabandaki insanlarla, ya paraya kanıp toprağını yok pahasına elden çıkarmış ya da büyük topraklar arasında sıkışıp kalan toprağını ekip biçemez duruma gelmiş yoksul çiftçilerle sözde işbirliği yapıyorlardı. Amaçları fakiri zengine karşı kışkırtmak, kavgadan yararlanmaktı, yoksa ezilmiş insanlara acıdıkları söy-

lenemezdi. Yoksullar burada düpedüz maşa oluyorlardı. Akdeniz değerli taşınır malların, özellikle değerli madenlerin oradan oraya aktığı etkin bir ticaret alanı olurken, ortaya çıkan zenginlikten ülkenin ancak bazı kentleri, bu kentlerde de bazı kimseler yararlanmaktaydı. Gerçekte bütün kentler bu hızlı gidişe ayak uydurmakta aynı yatkınlığı gösteremediler, pekçok kent bu yeni düzene geçmekte eksik kaldı, sömürgeci atılıma giremedi ve kırsal kesimin koşullarından kopamadı. Bu gibi daha az gelişmiş kentlerde toprak soyluluğu tüm gücüyle varlığını korudu. Bu durum yunan kent devletlerini demokrasiden uzaklaştırmakta, oligarşiye ve tiranlığa doğru itmekteydi. Genel görünüm oydu ki, zenginleşen kentler de eski durumunu korumakta olan kentler de soyluların yoğun baskısı altında demokrasiyi uzun zaman sürdürebilecek durumda değildi.

Sınıfsal Ayrımlaşmanın Gelişmesi

Orta sınıfın erimesi toplumsal sıkıntıları tehlikeli boyutlara ulaştırdı. "Orta sınıf kalabalık değildi, gittikçe de azalıyordu. Yukarı kesimde soylularla evlenme yüzünden, aşağı kesimde de tarım alanının uğradığı yıkımlar yüzünden azalıyordu. Genel olarak bu yeni iktisadi yaşam düzeni alt sınıfları hızla çoğaltmakta, durumlarını ağırlaştırmaktaydı. Zenginler daha zenginleştikçe yoksullar daha yoksullaşıyordu. Yaşam parayla almak ve parayla satmak alışkanlığını kazanmış köylüler için iyice çetinleşti. Kentten sağladıkları maddelere çok para ödemeleri gerekiyordu, buna karşılık doğal yiyeceklerin fiyatı çok düşüktü.(..) Bu çöküntü küçükleri yiyip bitiriyordu. Borcunu ödeyemedi mi ailesiyle birlikte köle diye satılmak vardı.(..) Böylece sınıf kavgası başladı. Sınıf kavgası korkunç oldu, hem de çok uzun sürdü. VII. yüzyıldan sonra Roma'nın fethine kadar tüm yunan tarihi devrimlerle, karşı devrimlerle, kıyımlarla, sürgünlerle, mal'a el koymalarla doludur" (G. Glotz).

Kölelik kurumu doğal sayılan bir kurumdu. Kölelerin yoksulluğu dışında kimsenin yoksulluğu doğal sayılmıyordu. Yurttaşların durumu bir gün düzelse de kölelerin durumu düzelmeden kalacaktı. Kölelik tüm Yunanistan için yasaldı, uygundu, doğruydu. Buna göre yoksulluk köleliğin doğal koşuludur: köle insan sayılmaz, insanla hayvan arasında bir başka tür gibidir. O bir üretim aracıdır olsa olsa. Yunanistan'da köleliğin hızlı gelişimi VII. yüzyılla başlamıştır. İşlenmiş mal yapımının gelişmesiyle günden güne artan üretime insan gücü yetmez olmuş, dışarıdan işçi getirtmek düşüncesi köleliğin gelişip kurumlaşmasına yol açmıştır. Ön-

ceki zamanlarda yalnızca savaş tutsakları köle sınıfını oluştururken VII. yüzyıldan sonra dışarıdan alınan işçiler de köleleştirilerek hiçbir hakkı olmayan insanlar sınıfına katılmıştır. Bu dönemde köle alışverişinin oldukça büyük boyutlara ulaşmış olduğu biliniyor. Köle tüccarları çeşitli ülkelerden, özellikle Trakya ve Kuzey Rusya'dan insanlar getirip onları üreticilere satmaktaydılar. Köleliğin başlangıçta büyük önem taşımadığı, sonra da bir ölçüde önemli olduğu alan tarım alanı olmuştur. Buna karşılık atölyelerde hem bol üretim yapabilmek hem de üretimi ucuza getirebilmek için kölelik kurumuna dört elle sarılınmıştır.

Bu durum felsefede de açıklamasını bulmuştur. Bilgelerin kölelikle ve kölelerle ilgili belirlemeleri vardı. Konuyu en geniş biçimde temellendirmeye çalışan Aristoteles olmuştur. Mülkiyeti "yaşamın temel gereci" sayan Aristoteles köleyi de mülkiyet konusu içinde ele alır ve onu efendisine mutlak biçimde bağımlı bir varlık olarak görür. "Kendinin olmayan, bir başkasının olan, bununla birlikte insan olan şey doğal olarak köledir. Bir insan sahip olunan bir şeyse, insan olmakla birlikte bir başkasının malıdır." Köleyle türdeş olmamız onu insan saymamızı gerektirmektedir. Gene de onu insan katma çıkarmak istemez Aristoteles, "köleyle hayvan aşağı yukarı aynı şeydir" der. Aristoteles'e göre egemen olmak ve egemen olunmak kaçınılmaz olduğu kadar da yararlı şeylerdir. Varlıkların bazıları egemen olmak, bazıları da egemen olunmak için yaratılmıştır. Köle egemen olunandır, başka birinindir, tam olarak usa sahip olmamakla birlikte ustan payını almış olandır. "Kölelerden ve evcil hayvanlardan beklediğimiz, yaşamın gereksinimlerini karşılayabilmemiz için bize bedensel güçleriyle yardım etmeleridir."

Yunan Demokrasisi

Batılı kaynakların bazılarında değeri oldukça abartılmış olan yunan demokrasileri küçücük kentlerde üst kesim insanlarının kendi sorunlarını aralarında tartışma istemi çerçevesinde gelişti. Bu demokrasiler daha çok önder demokrasileri olmakla gerçek anlamda demokrasi olmaktan uzaktılar, düzenli bir toplumsal yaşamdan çok kargaşık bir toplumsal yaşamın simgesi gibiydiler. Herbiri tiranlık heveslilerinin tehdidi altındaydı. Ayrıca bu demokrasiler toplumsal düzenin sağlanması açısından tiranlıklar kadar da verimli olamadılar. Yunanistan'da demokrasi bu çarpuk çurpuk, bu parçalı düzenin zorunlu sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sınıflar birbirlerini denetleyebilseydiler adalet sağlanamasa da toplumsal denge az-

çok sağlanabilirdi. Böylesine karmaşık, böylesine çatışkılı bir toplum ancak kapsamı iyi belirlenmiş, sınırları iyi çizilmiş yasalarla ayakta tutulabilirdi. Bir dönem geldi, hemen bütün sınıflar gittikçe canavarlaşan soylular sınıfına karşı birleşme eğilimi gösterdiler. Soylu sınıfının da kendine ağır geldiği bir dönemdi bu. Bu dönemde demokrasi inancıyla birlikte yeni bir tutum öne çıktı: yazılı yasalar isteniyordu artık. Doğu toplumlarının özellikle Sümerlilerin yazılı yasalar koymuş olduklarını daha önce gördük. Yazılı yasa koyma geleneği Yunanistan'da yoktu. Ne var ki toplum bundan böyle ancak yazılı yasalarla dengede kalabilecek gibiydi. Kalabilecekmiydi? Bunun yanıtını iki önemli kentin, Isparta ve Atina'nın siyasal ve toplumsal yaşamını gözden geçirerek arayalım.

ISPARTA: ASKERLİK VE TARIM

Isparta bir askerler ülkesiydi, buna bağlı olarak bir katı disiplin ortamıydı. Dorların torunları olarak bilinen Ispartalıların hemen tümü askerdi. Çocukların eğitiminde askerlik dersleri birinci sıradaydı. Ispartalılar başlangıçta komşularıyla savaşarak topraklar elde ettiler, sonra askeri güçlerine dayanarak komşularıyla Peloponnesos birliğini oluşturma yolunu tuttular, böylece yarımadanın üçte birini denetimleri altına aldılar. Isparta'da en başta soylular ya da eşitler'in yer aldığı bir sınıflar düzeni vardı. Hemen tümü asker olan soyluların büyük küçük yirmi beş bin kişi kadar olduğu, ele geçirilen toprakları aralarında adçekme yoluyla paylaştıkları bilinmektedir. İkinci sınıf, bölgenin dağlık kesimlerinde yani çevre köylerinde ve kasabalarında oturan özgür insanlardı. Bunlar oturdukları yerin yönetimine katılan, tarım, zanaat ve ticaretle uğraşan, barışta vergi, savaşta can vermekle yükümlü bulunan "*perioikos*"lardı. Üçüncü sınıf toprağa bağlanmış olan aka köylüleriydi, "*helot*" diye adlandırılan bu insanlar elde ettikleri ürünlerin büyük bir bölümünü devlete vergi olarak verirler ve devletin malı sayılırlardı. İlkel bir tarımsal üretim düzeninde canla başla çalışan, buna karşılık tam anlamında itilip kakılan bu insanlar bir de bayramlarda dans etmekle yükümlüydüler. Ispartalıların bir zevki de bayramlarda helotları sarhoş edip kendileri için eğlendirici tablolar yaratmaktı. Onlar sözde bu işi içkinin ne kadar kötü bir şey olduğunu çocuklarına göstermek için yapıyorlardı. Helotlar sayesinde Ispartalılar hiç iş yapmadan geçiniyorlardı. Ne var ki onlar helotların bir gün baş kaldırabileceği korkusu içindeydiler, bu yüzden sürekli seferberlik durumunda olmaları gerekiyordu. Ispartalıların kendilerini çok ra-

hat yaşatan bu insanlara bu kadar acımasız davranmaları korkudandı.

Çocuğun Toplumsal Yükümlülüğü

Jean Monnier, okullar için hazırladığı bir tarih kitabında Isparta toplumunun eğitim düzeniyle ilgili olarak şunları söylüyor: "İhtiyarlar meclisi çocuğu yapılı bulduysa çocuğun yaşamasına karar verilir, yoksa çocuk uçurumdan atılırdı. Çocuk yedi yaşına basınca annesinden alınırdı, yirmisine kadar yaşıtı olan arkadaşlarla birlikte eğitmenlerin gözetiminde yaşardı: eğitimde gittikçe güçleşen bir basamaklar dizisini aşardı bu sırada. Çocuğun bedenini geliştirmeye, ruhunu işlemekten çok kişiliğini oluşturmaya bakarlardı. Onu dayanıklı kılmak için on iki yaşından sonra ona güç giyilen giysiler ve kaskatı bir yatak verilirdi. Önüne çok az yiyecek konulurdu: yiyeceğini çalarak sağlamak zorundaydı. Yakalandı mı cezayı yerdi. Kıdemlilerin alaylarına ve eğitimcilerin dayaklarına gık demeden katlanması gerekiyordu. Plutarkhos bir geç zaman geleneğini yansıtır bize. Buna göre bir bayram nedeniyle Artemis sunağının önünde toplanan çocuklar kim sesini çıkarmadan en çok kırbaç yiyecek yarışına katılırdı. Çocuklardan bazısı bu yarışta ölürdü. Yeni yetme bir delikanlının çaldığı bir tilkiyi giysilerinin altına sakladığı, çalıntıyı gizlemek kaygısıyla karnını tilkiye oydurduğu, gık demeden öldüğü anlatılır. Onlar yirmi yaşma geldiklerinde son bir deneyden, bir gizlenme sınavından geçerek orduya alınırlardı. Bir çeşit sığınma deneyiydi bu. Bu deney sırasında onlar kırsal alanlarda gizlenirler, gece evlerinden çıkıp kendilerini yakalamak isteyen helotları öldürürlerdi."

Sürekli Askerlik ve Sonuçları

Jean Monnier, okuldan sonraki yaşamı da şöyle belirtiyor: "Her yurttaş yirmisinden altmışına kadar askerdi. Bütün bu zaman içinde yemeğini birliğinin insanlarıyla, silah arkadaşlarıyla aynı masada yerdi. Otuz yaşına kadar, evli bile olsa, kışlada yatmak zorundaydı. Ona tüm meslekler yasak olduğu için devletten *kleros* yani kalıtsal toprakların bir bölümünü alırdı. Bu toprak parçasını onun adına helotlar işlerdi. Kleros'dan elde edilen ürünler askerin ailesini besler, ortak yenilen yemeklere katılma payını karşılardı. Özel mülkiyet vardı, tüm topraklar devletin değildi. Bazı yurttaşların yurtlukları vardı, bu yurtlukları karıları işletirdi." Görüldü-

ğü gibi, Isparta'da eğitim, daha doğrusu erkeklerin eğitimi tam anlamında yaşamın katı gereklerine göre düzenlenmişti. Yaşam düzeni adına erkeklerin eğitimine bu kadar önem veren Ispartalılar kızlar için daha değişik ve kafadan çok bedeni geliştirmeye dayanan bir eğitim uygularlardı. Kızlar daha küçük yaşta bedenlerini bayramlarda çırılçıplak gösterme temrinleri yaparlardı. Bu yüzden Atinalılar Ispartalıları aşağılamak için "kıç gösteren" deyimini kullanırlardı. Genç kızlar büyüdüklerinde özgür bir yaşam sürerlerdi. Isparta'da kadının cinsel yaşamı engellenmez, ahlaki eğilimleri tartışılmazdı. Isparta kadınları biraz da erkek gibi kadınlardı: askeri yükümlülükleri yüzünden uzun süre evden ayrı kalan kocalarının yerlerini doldurmak zorundaydılar. Bir Ispartalı kadının eve başka erkekler alması yadırganmazdı. Isparta'da toplumsal yaşamla ilgili kurallar ne kadar sıkıysa cinsel yaşamla ilgili kurallar o kadar gevşekti. Otuz yaşına kadar erkek arkadaşlarıyla bir odayı paylaşmak zorunda olan adamın karısı başka erkeklerle birlikte olduğunda ayıplanmazdı. Otuz yaşından küçük evli bir erkek karısını çok seyrek görebilirdi, daha doğrusu böyle bir erkeğin karısını görmeye hakkı yoktu, ancak zaman zaman kaçamak yapabiliyordu.

İki Kral ve Ephoros'lar

Isparta'da başta eşit hakları bulunan iki kral vardı, bu iki kral çok zengin iki düşman ailenin önderi ya da temsilcisiydi. Her ikisi de babadan oğula tahta geçmekteydiler, yetkileri oldukça sınırlıydı. Asıl yetki halk meclisince seçilen ve *ephoros* denilen beş yöneticideydi. Devleti koruyan ve işler kılanlar, bu arada en önemli alan sayılan eğitim alanındaki çalışmaları düzenleyenler bunlardı. Tüm yüksek memurların denetçisi olan *ephoros*'lar insanların özel yaşamına kesinlikle karışmazlar, toplumsal yaşamın düzenli olması için çaba gösterirlerdi. Bunlar krallar karşısında giderek daha güçlendiler ve bir süre sonra kralları tahttan indirme yetkisini de elde ettiler. *Gerussia* adlı mecliste iki kralla birlikte, yaşam boyu görev yapma koşuluyla seçilmiş altmış sekiz ihtiyar bulunurdu, bunlar altmış yaşını geçmiş kişilerdi. Ayrıca bir de tüm eşitlerin katıldığı bir halk meclisi vardı, halk meclisinin görevi *Gerussia*'dan gelen önerileri onaylamaktı. Halk meclisinde *Gerussia* için seçimler alkışlama yöntemiyle yapılırdı. Halkın en çok alkışladığı kişiler ihtiyar meclisine girerlerdi. Alkışlayarak oy vermekle görevli büyük kalabalığın biraz ötesinde duran seçiciler kurulu alkışların şiddetine göre seçim sonucunu belirlerdi. Is-

parta'nn yazgısı bu ihtiyarların elindeydi. Özelikle orduyu yönetme onların sorumluluğundaydı. Kısacası, Isparta'nın baskıyla sağlanan son derece durağan bir yaşam düzeni vardı. Bu katı düzen sarsıntılara da gelişimlere de kapalıydı.

ATİNA: TİCARET TOPLUMU

Atina'da durum bambaşkadır. Atina en eski zamanlarda krallarca yönetilmiştir. Daha sonra demokratik düzene geçen bu kentte gelmiş geçmiş tüm rejimler soyluluk rejimleri oldu. Krallardan sonra yönetici olarak ortaya çıkan *arkhon*'lar da soyluydular. Onlar Isparta'nın *ephoros*'larına benzerlerdi. Asıl üç *arkhon* vardı. Birincisi yalnızca *arkhon* diye anılır, en yüksek yetkiyi elinde tutardı. İkincisi *basilevs* diye anılır, din işlerine bakardı. *Polemarkhos* diye anılan üçüncü *arkhon* askerlik işleriyle görevliydi, ayrıca başkomutandı. Bu üç *arkhon*'u hukuk işlerine bakan ve *temostet* diye anılan altı *arkhon* izliyordu. *Arkhon*'lar listesi sonradan iyice kabarmıştır. Isparta'da olduğu gibi Atina'da da biri soylular meclisi öbürü halk meclisi olmak üzere iki meclis vardı.

Yunan toplumunun en eski dönemleri ilkel ortaklaşma dönemleri olmuştur. Sonra, gördüğümüz gibi siyasal çatışkılar dönemi başladı. Atina'da özgürlüğün tadını çıkaranlar yalnızca soylulardı. Özgür yurttaşlar sınıfının insanları gerçekte özgür değildi. Bunlardan bir bölümünün siyasal hakları da yoktu. Çiftçilikle ve zanaatçılıkla geçinen bu insanların yaşam düzeyi kölelerinkine yakındı. İklimin yumuşak olması ağır yaşam koşullarını daha az duyurabiliyordu. Bu güneşli topraklarda insanların barınak kurmak diye bir sorunları olmadı. Tüm Yunanistan'da insanlar küçük kulübelerde hayvanlarıyla bir arada kalıyorlardı. Zenginlerin evleri bile pislikten bol bol pay almaktaydı. Pisliğin büyük boyutlarda olması çeşitli hastalıklara, hatta salgın hastalıklara yol açıyordu. Kulübeler geceleri ilkel yağ kandilleriyle aydınlatılırdı. Kısacası başta Atina olmak üzere tüm yunan kentlerinde yerleşim derme çatmaydı.

İktisadi Yaşam

Atina'da, hatta tüm Yunanistan'da yiyecek sınırlıydı. Başlıca besin maddeleri zeytin, zeytinyağı, incir, üzüm, balıktı. Et lüks sayılırdı. Yunanlılar her zaman yiyecek sıkıntısı çektiler, en büyük sıkıntı da buğday sıkıntısıydı. Yunanlılar XIV. yüzyılda ufak ufak başlattıkları uzaklara açılma girişimlerini VIII. yüzyıldan sonra geliştirdikçe dışarıdan yiyecek alma

yolunu tuttular. Deniz ticareti başta Atina olmak üzere pekçok yunan kentini zenginleştirdi. Yunanlılar deniz ticaretiyle hem Batı'ya hem Doğu'ya açıldılar. Özellikle Karadeniz kıyılarından buğday, Trakya'dan tahta getirdiler. Yunanlıların dışarıdan aldıkları mallar arasında değerli madenler, demir, bakır, kalay, deri ve yün de vardı. Onlar dışarıya daha çok şarap ve zeytinyağı, ayrıca silah, gemi, kumaş, çömlek satıyorlardı. VII. yüzyıldan sonra ticaretin büyük boyutlarda gelişmesi gemi yapım tekniklerini de geliştirdi. Uzun ve yüksek gemiler demir çıpayla donatılmıştı. Geniş yelkenlerle denize açılan bu gemiler rahatça uzun yola çıkabiliyorlar, gece de yol alabiliyorlardı. Gemi yapım teknikleri kadar limanlar da geliştirildi, limanlara gemileri koruyacak uzun dalgakıranlar yapıldı. Bütün bu gelişimler başta Atina olmak üzere pekçok yunan kentinde yaşamı değiştirirken yiyecek sıkıntısını biraz olsun hafifletti. Ama Yunanlılar her zaman belli bir ölçüde yiyecek sıkıntısı çektiler.

Kültür Dünyası

Yunanlılar yemeği elle yerlerdi. Yemekte su ya da şarap içilirdi. Yunanlıların giyimi çok basitti. Onlar giyinmezler, örtünürlerdi. Zenginlerin giysileri biçimiyle değil, kumaşın niteliğiyle seçilirdi. Yunanlı şölene düşkündü. Sık sık düzenlenen şölenlere yalnızca erkekler katılırdı. Sofranın çevresine dizilmiş olan yataklara uzanılır, yatarak yemek yenilirdi. Şölene bazen kadınlar da alınırdı. Onlar oturarak yerlerdi. Şölende bol içki içilirdi. Bazen dans ve çalgı da olurdu. Ama asıl önemlisi konuşmak, söyleşmek, tartışmaktı. Isparta'daki katılıklar Atina'da yoktu. Atina'da çocuk ailenindi, eğitimini aileden alırdı. Kız çocukları geleceğin anneleri olarak düşünülür, bunun için özel eğitim görürlerdi. Erkek çocuklar on üç yaşlarına kadar vakti oyunla geçirirlerdi, sonra yoğun eğitim başlardı. Matematik, dilbilgisi, yazı, müzik, şiir dersleri başta gelirdi. Çocuklar bol bol şiir ezberlerlerdi, özellikle Homeros'unkileri. Beden eğitimi de çok önemliydi. Okullar özeldi. On sekizine kadar öğrenim gören delikanlı iki yıllık askerlik yükümlülüğünü yerine getirdikten sonra yirmisinde topluma katılırdı. Atina'da kadınların hakları sınırlıydı. Onlar ev yaşamının dışına çıkamazlar, ailedeki erkeklerin koruyuculuğunda yaşarlardı. Çocuk yetiştirmekten köleleri yönetmeye kadar pekçok yükümlülükleri vardı. Tek eğlenceleri kadın toplantılarıydı. Bazı yoksul kadınların toplumsal yaşama katıldığı, bir şeyler satarak geçimini sağlamaya çalıştığı görülürdü. Attika'da çiftçiler, buğday, arpa, incir, üzüm, zeytin üretirler, ürettikleri-

ni genellikle kendileri tüketirler, bazen de birazını Atina'ya satmaya getirirlerdi. Attika'da hayvancılık, kümes hayvancılığı, arıcılık gelişmişti. Zanaatçılar daha çok Atina'da toplanmışlardı. Atölyeleri genellikle cadde üstündeydi. Tüccarlar agorada, küçük dükkanlarda iş yaparlardı. Tahtadan ya da kamıştan dükkanlarda balık, sebze, meyva satarlardı. Agora'da sarraf dükkanları da vardı. Sarraflık ince işti. Öbür kentlerden Atina'ya gidenler alışveriş için paralarını Atina parasıyla değiştirmek zorundaydılar. Para değerleri sık değiştiği için sarraflık güç meslekti.

Yönetimde Sorunlar ve Solon'un Düzenlemeleri

Son derece karmaşık toplumsal ve iktisadi yapı çok karmaşık bir siyasal düzen getirmişti. Bu düzende demokrasi güçlüklere uğradıkça tiranlıklar uç verme eğilimi gösteriyordu. Bu arada tiranlıkları andıran ve önderlik rejimleri diye adlandırabileceğimiz rejimler ortaya çıktı. Solon, Peistratos, Kleisthenes bu önderlerin başlıcalarıdır. Tarih sahnesine önce Solon çıktı. Nice sarsıntıyla iç savaşın eşiğine kadar gelmiş olan Atina'da 594'den sonra yasal düzenlemelere girişti. Solon'un yönetimini isteyenler soylulardı. Birçok kent gibi Atina da belli bir düzene kavuşamazsa gözüpek bir serüvencinin tiranlık isteğine boyun eğebilirdi. Soylular bu durumda kurnazca davranmışlar, devleti kim olduğu bilinmez bir tirana bırakmaktansa bildik bir kişiye bırakarak patlamaları geçiştirmeyi yeğ tutmuşlardı. O sıralar Atina demokrasisi ciddi tehlikeler atlatmıştı. Bu tehlikelerden biri tiranlık heveslisi genç bir soyludan, Khilon'dan geldi. Khilon, Megara tiranı Teagenes'in damadıydı. Bu serüvenci genç tiran olmak isterken canından oldu. Sonra daha büyük bir tehlike Drakon tehlikesi ortaya çıktı. Drakon, yasakoyuculuğu şiddet yöntemiyle bağdaştırmayı bilen bir devlet adamı oldu. Bu iki fırtına atlatılınca Solon iktidara getirildi. Deniz ticaretiyle zengin olmuş bir kişi olan Solon zengin soylularla yoksul halkın isteklerini budayarak çelişkileri yumuşatmaya çalıştı. O her şeyden önce borç altında inleyen köylünün durumunu düzeltici önlemler aldı, bu önlemleri tam bir kesinlikle ve hiç tepki görmeden uyguladı. Toprak insanının birikmiş borçlarını sildi, borçlunun köleleşmesi geleneğini kaldırdı, ipotekli toprakları sahiplerine verdi. Borç yüzünden dışarıya köle olarak satılmış insanların bir bölümünü satın alarak yurtlarına özgür yurttaşlar olarak dönmelerini sağladı. Büyük çiftlikler için toprak sınırlaması koydu, çok büyük toprakların bir bölümünü ayırdı. Soyluluğa değil de gelire dayanan bir toplum düzenlemesi yaptı. Zanaatı ve ticareti des-

tekledi. Para ve ağırlık dizgesinde yenilikler yaparak tüccara kolaylıklar sağladı. Toplumsal sınıfları yeniden düzenlerken yönetime de yenilikler getirdi, bu arada Dörtyüzler meclisini kurarak soyluların oluşturduğu meclisin gücünü kırdı. Bu biçimsel önlemler onun ölümünden sonra geçerliliğini yitirdi: denge yeniden bozuldu.

Peistratos: Yoksul Tarım İnsanlarının Önderi

Süren karışıklıklar Peistratos'un fakir toprak sahiplerinin desteğinde iktidarı ele geçirmesiyle sonuçlandı (561). Peistratos yönetimi zorla ele geçirdiğinde Solon yaşıyordu ve etkin durumdaydı. Solon çok geçmeden ölünce Peistratos rakipsiz kaldı. Yeni yönetici yetenekli ve güçlüydü, bununla birlikte tutunmada güçlüklere uğradı, birkaç defa Atina'dan ayrılmak zorunda kaldı. Gene de ölümüne kadar Atina'yı başarıyla yönetti. Peistratos halktan yana bir yöneticiydi. Kendisini iktidara getiren küçük toprak sahiplerinin çıkarlarını korudu, tüm Attika'da tarımcıların yardımcısı oldu, soyluların gücünü kırarken köylüye toprak dağıttı, ayrıca Atina'yı güzelleştirdi, anıtlar ve çeşmelerle süsledi. Peistratos dönemi sanayiin ve ticaretin geliştiği bir dönem oldu. Peistratos kültüre tutkun bir devlet adamıydı. Homeros'un şiirlerinin tam metnini hazırlattı. Zamanında şiir yarışmaları düzenlendi. Yunanistan'ın her yanından şairler sık sık Atina'ya gelerek şiirler okuyorlardı. Barıştan ve halktan yana oluşuyla büyük bir güç kazanan Peistratos bu gücüyle Atina'yı güçlü kıldı. Yerine geçen iki oğlu babalarını arattılar. Onlar babaları kadar kurnaz ve becerikli değillerdi. Bulanık bir geçiş dönemi yaşandı. Bu bulanık dönem halkın Kleisthenes'i başa geçirmesiyle son buldu.

Kleisthenes'in Çabaları ve Tiranlık

Kleisthenes 507'den sonra Atina'da yeni düzenlemelere girişti, demokrasiyi yerleştirmeye çalıştı. O Solon'dan da Peistratos'dan da köktenciydi. Devlet gücünü etkin kılmak için soyluluğun gücünü kırmaya çalıştı. Bunun için ülkeyi on *demos*'a yani bölgeye ayırdı, Dörtyüzler meclisini her boya elli kişi hesabıyla beş yüz kişilik meclise dönüştürdü. Beşyüzler meclisi hem danışma hem yürütme organı oldu. Kleisthenes *arkhon*'ların sayısını da her boya bir kişi hesabıyla ona çıkardı. Bir çanak çömlek mahkemesi (*ostrakismos*) kurarak demokrasiyi kalıcı kılmaya çalıştı. Buna göre tiranlığa istekli kimselerin bulunup bulunmadığı bir yıl

boyunca araştırılıyor, her yıl bir defa agorada toplanan halk "sanık"ların durumunu görüşüp tartışıyor, tiranlığa eğilimli olduğu saptanan kişilerin on yıl ülkeden uzaklaştırılmasına karar veriliyordu. Halk kuşkulu adları çömlek parçaları üzerine yazarak oylamaya katıldığı için bu mahkemeye bu ad verilmişti.

Atina böylece tiranlık kurumunu yumuşatmayı ve demokrasiyle azçok bağdaştırmayı bildi. Bu her yerde böyle olmadı. Yunanistan'da pekçok kent tiranların eline düştü. Tiranlara kesin olarak yararlı da kesin olarak zararlı da denilemezdi. Onların topluma yararı da zararı da dokunuyordu. Bu biraz da tiranların kişiliklerine bağlı bir durumdu. Onlar çok zaman, hiç değilse görünüşte, soylulara düşman ve halktan yana oldukları için ve ancak halkın desteğiyle ayakta durabildikleri için, kendi çıkarlarını kollarken halkın çıkarlarını da azçok kolluyorlardı: soylulardan kopardıklarının büyük bir bölümünü kendilerine alıyorlar, birazını da halka veriyorlardı. Aralarında gerçekten halk için çalışmış olanları vardır, ancak bunlar sayıca o kadar azdır ki, tiran sözünün katı anlamını yumuşatmaya bile yetmez. Soyluların baskısı bazen aşırı ölçülere varıyordu, o zaman halkın tiranlığa çağrı çıkardığı oluyordu. Tiranlık soylular için uyku kaçırıcıydı. Tiran sözünü hiç sevmeyen tiranlar çoğunlukla koyun postuna bürünmüş kurtlardı. Halk için yararlı bir takım eylemleri her zaman şiddet, sorumsuzluk ve vurgunla dengeleniyordu. Soyluların demir pençesinden kurtulan halk tiran denilen zorbaların pamuk eldivenli demir pençesine düşüyordu. Tiran başlangıçta sevimli olmaya özen gösteriyor, özellikle yasalara saygılı görünüyordu. Gerçekte yasa düzeni tiran için çivili yataktı. Bir süre sonra yasalar rafa kaldırılıyor, tiranın buyruğu yasa yerine geçmeye başlıyordu. Tiranın en belirgin oyunu halkı soylulara karşı kışkırtmaktı. Böylece hem soyluları denetlemiş, hem halkı okşamış, hem halka yenilmezliğini ve sözde vazgeçilmezliğini duyurmuş oluyordu. Tiranların varlığı bu yüzden zaman zaman iç savaşları körüklemiştir. Çünkü bunlar gözüpek insanlar olmakla birlikte devleti yönetebilecek insanlar değillerdi. Halk bunu çok sonra anlıyordu, gelgelelim tiranı getirmek kolay götürmek zordu. Bu yüzden kanlı çatışmalar oluyordu. Tiranlığın tutunduğu yerler daha çok zenginleşmeyle gelen dengesizliğin ve karmaşanın önemli boyutlara ulaştığı yerlerdi.

Tiranlar halkla balayı dönemini geçirdikten sonra tüm yakınlarına şu ya da bu biçimde görevler dağıtmaya başlıyorlar, sessizce bir hanedan kurmaya doğru gidiyorlardı: bundan böyle halkın bir kişi yerine birçok kişiyi beslemesi gerekiyordu. Hanedan kurmaya yönelen bir tiran artık kendini yalnız ve güvensiz duymamaya başlıyordu. Bu arada halka hoş görünmek ve böylece halkın desteğini sağlamak için gülünç girişimlerde bulunuyordu. Örneğin zaman zaman herkese açık şölenlerde patlayana kadar yiyip içmek alışkanlık olmuştu. Şölen günlerinde yarışmalar düzenlenir, gösteriler yapılırdı. Amaç dengeyi sağlam tutmaktı. Onlar denge bozulduğunda iktidarlarının yerle bir olacağını iyi bilirlerdi. Bir başarısızlık tiranı yerinden edebilirdi. Zorbalıkla gelenin en büyük korkusu zorbalıkla gitmekti. Bu yüzden tiranlar savaştan, savaşmaktan çok korkarlardı. Bu arada bu korkulu insanların yardımlaştıkları, uzaktan uzağa görüş alışverişinde bulundukları, birbirlerine iktidarda kalma formülleri ulaştırdıkları çok olurdu. İki bilge tiranın, Periandros'la Pittakos'un güçbirliği içinde oldukları bilinir. Tiranlıkta her şey önünde sonunda tehlikelerle dolu bir saray düzenine dönüşür: ikiyüzlülüklerle, yalanlarla, dolaplarla, ayak oyunlarıyla dolu bir çevredir tiranın çevresi. Bu durum tiranlara olan güveni gün geçtikçe siler götürür. Nitekim tiranlığın ömrü çok uzun olmaz. Hemen her zaman şiddete bel bağlamak tiranların sonunu çabuklaştırdı. Ancak tiranlıklar kadar öbür düzenler de sorunlarla doluydu. Gerçekte yunan kentleri ne demokrasilerde ne de onların karşıtı gibi görünen tiranlıklarda erince varabildiler. Yunan insanı barbar dediği insanların yaşam ve yönetim biçimini aşağılıyordu ama uyguladığı yönetimlerde onlar kadar başarılı olamıyordu. Toplumsal düzenin bozuk oluşu tüm yasakoyuculuk girişimlerini boşa çıkardığı gibi yönetim biçimlerini de etkisiz bırakıyordu. Yunanlı sorunun toplumun kuruluşunda düğümlendiğini anlamıyor ya da anlamak istemiyordu. En büyük sıkıntı sınıflararası uçurumlardan ve ülkenin parçalanmışlığından geliyordu. Atomlaşmış yunan toplumu dış ve iç tehlikelerle karşı karşıyaydı.

DIŞ TEHLİKELER: LYDİA VE PERS TEHLİKESİ

Yunan toplumu sömürgeci olmakla birlikte işgalci değildi, imparatorluk kurmayı değil koloniler kurmayı amaçlıyordu. Bu yüzden bu toplum komşuları için büyük bir tehlike oluşturmadı. Oysa Yunanistan iki büyük teh-

likeyle karşı karşıyaydı. Bu tehlikelerden biri Lydia krallığının, ikincisi ve daha büyük olanı Pers krallığının yarattığı tehlikedir. Lydia toplumu yunan toplumuyla yanyana yaşamıştır. Herodotos ünlü tarih kitabında Lydialıların Yunanlılara zaman zaman sorun çıkarmış olduğunu anlatır, onlarla ilgili bilgiler verir. Buna göre Lydia'nın ünlü kralı Kroisos birçok yunan toplumuna başeğdirmiştir. "Halys ırmağının (Kızılırmak) çevrelediği toplumların kralı (..) olan Kroisos tanıdığımız Barbarların ilkidir, birçok yunan toplumunu boyunduruğu altına almış, birçoklarıyla da anlaşma yapmıştır." Mermnades sülalesinden olan Kroisos'un başeğdirdiği toplumlar İonia'lılar, Aeolia'lılar ve Dorlardır. Buna karşılık Kroisos, Lakedaimon'la (Sparta) anlaşma yapmıştır. Herodotos diyor ki: "Onun egemenliğinden önce Yunanlılar tam anlamında özgürdü. Çünkü Kroisos'dan önce Kimmerlerin yayılması fetihle sonuçlanmamıştı, bu yayılma yağmacıların akınlarından öteye geçememişti." Lydia'nın başkenti Sardeis ya da Sardes, Herodotos'a göre, Meles adlı bir kral tarafından kurulmuştur. Gene Herodotos'a göre M.Ö. 1200 yıllarında Sardeis'de Herakleides sülalesi egemen olmuştur. Bu sülalenin yunan asıllı olduğu sanılır. Herodotos, Herakleides ya da Heraklesoğulları sülalesinin beş yüzyıl kadar egemen olduğunu, bu sürede yirmi iki kralın başa geçtiğini bildirir. Bu arada sülalenin son kralı Kandaules'in öldürülmesiyle Mermnades sülalesi döneminin başlamasını ilginç bir saray olayına bağlı olarak anlatır. Buna göre, karısına hayran olan kral Kandaules, görüşlerine çok güvendiği yakın arkadaşı ve danışmanı Gyges'e, karısının güzelliğiyle ilgili kesin bir görüş ortaya koyabilmesi için karısını gizlice çırılçıplak göstermeye karar verir. Kandaules, Gyges'e şöyle der: "Gyges, bana öyle geliyor ki, karımın güzelliğiyle ilgili olarak söylediklerime pek inanmıyorsun. Kulak gözden güç inanır. Öyleyse gel karımı çıplak gör." Gyges bu isteğe karşı koyar: "Efendim, neler söylüyorsunuz, kraliçeyi çıplak görmemi mi buyuruyorsunuz! Giysilerini çıkaran kadın utancını da soyunmuş olur. İnsanlar yıllar yılı bizi yetiştiren güzel ilkeler koydular, bunlardan biri de şudur: herkes kendininkine baksın. Ben senin en güzel kadına sahip olduğuna inanıyorum, benden uygunsuz bir şey istememeni diliyorum." Kral üsteleyince Gyges çaresiz pekiyi der, gece yatma saatinde içeri girip kraliçeyi soyunmuş olarak yatağa girerken gözetler. Gyges'in kendisini gözetlediğini sezen kraliçe ona iki şey önerir: ya Kandaules'i öldürüp tahta geçecek ve benimle evleneceksin ya da öleceksin. Gyges çaresiz birinci öneriyi benimser, böylece Mermnades sülalesinin egemenliği başlamış olur. Bu sülalenin dördüncü kralı Kroisos otuz beş ya-

şmda tahta çıkar ve hemen Miletos'a ve öbür İonia kentlerine saldırır. Kentlere başeğdirince bir donanma kurar ve adaları ele geçirmeye yönelir. Kroisos M.Ö. 547'de Perslere yenilince ve Sardeis Perslerin eline geçince Lydia egemenliği son bulur. Kroisos'u tutsak eden Persler Sardeis'i bir ileri karakol durumuna getirirler. Böylece Lydia tehlikesi bitmiş, daha ciddi ölçülerde bir başka tehlike başlamıştır.

Pers Yayılması

Evet, Yunanlılar için dış tehlikelerden başlıcası pers tehlikesiydi. Persler İran yaylasının güneybatısında yaşıyordu. Persler 550 dolaylarında Med krallığını yıkarak Pers krallığını kurdular, az sonra komşuları için tehlikeli olmaya başladılar. Ardından balkan toplumlarıyla yüzyüze geldiler. İstanbul Boğazı'nı denetim altına aldılar, Trakya üzerinden Batı'ya kaydılar ve Makedonya'ya kadar ilerlediler, orayı ele geçirince durdular. Hiçbir ciddi direnişle karşılaşmadan ilerliyorlardı, daha uzaklara gitmemeleri gerekirdi. Pers toplumu feodal bir toplumdu ve tekçi yönetimin kurallarına sıkı sıkıya bağlıydı. Pers kralı ülkesinde "krallar kralı" diye anılırdı. Tanrı değildi, tanrılığı yoktu, ancak dünyanın sahibi sayılıyordu. Makedonya toprak soyluları gibi pers toprak soyluları da krala sıkı sıkıya bağlıydılar. Her pers insanı doğal olarak kralın hizmetçisiydi. Herodotos'dan öğrendiğimize göre tüm krallık mali açıdan yirmi yönetim bölgesine (*nomos*) ayrılmıştı. Bunun yanında daha önce konulmuş olan satraplık düzeni de sürmekteydi. Satraplar kral vekiliydiler, yönetim gücünü olduğu kadar askerlik gücünü de ellerinde tutuyorlardı. Ancak tam anlamında bağımlıydılar. Satraplar ancak pers gücü zayıflamaya başladıktan sonra kendilerini bağımsız duyar oldular. "Satrap kendi yönetim çevresinde tam güçlü bir kişi değildi başlangıçta. V. yüzyılın ikinci yarısından sonra krallığın zayıflaması satrabın güçlü kişi olmasını sağlayacaktır. Satrap kralın uyruklarından vergi toplamakla yükümlü olsa da topladığı vergileri kullanma hakkına sahip değildi, bölgesinde bir krallık hazinesi vardı ama bu hazine elinin altında değildi. Satrap zafer zamanında kendi bölgesi içinde bu paraları harcama hakkına sahipti, ne var ki sürekli askerlik görevini sürdüren kişiler yalnızca krala bağlı olan subay topluluklarının buyruğundaydılar. Satrap bu durumda kralın atadığı yardımcı yazmandı, merkezi hükümetin gönderdiği gizli ajanların ve gezici görevlilerin yani kralın 'gözleri'nin denetimi altındaydı. Satrabın yoldan çıkmasını önlemek için kral satraplıktaki soylu ailelerine bel bağlardı: İran dışındaki birçok soylu

malikanesi böyle kurulmuştur" (Edouard Will, *Yunan dünyası ve Doğu*).

İonia Ayaklanması

Bu tabloya bakınca Aristoteles'in tekçi ya da bütüncü yönetim düzenlerini niçin Barbarlara uygun görmüş olduğunu anlıyoruz. Böylesine güçlü bir merkezi yönetim elbette küçük krallıkları ya da kent devletlerini ezip geçebilecek güçteydi. Yalnız, Pers krallığının tam anlamında bütünlüklü bir yapıya kavuşmuş olduğunu düşünmemeliyiz. Onda da toplumun birimleri küçük küçük devletler ya da kent devletleriydi, bu devletler aşiret düzenine dayalıydı. Ne var ki bu parçalılık bütünleyici yönetim düzeninin altında pek görünmüyordu. Bu durumda savaş ve siyaset insanları olmaktan çok kültür ve ticaret insanları olan Yunanlıların pers orduları karşısında kolay başarı gösteremeyeceği kesindi. Yunanistan'la yunan kolonileri arasındaki siyasal ve askeri bağlar çok zayıf olduğu için Yunanlılar Perslerin eline düşen kolonileri kurtarmak yolunda bir girişimde bulunmadılar. Perslerden ilk büyük vurgunu yiyen İonia oldu ve Perslere ilk başkaldırı İonia'lılardan geldi. İonia'lılar Yunanistan'daki kardeşlerinin kendilerine yardım eli uzatacağına inanarak "Barbarlar"a karşı ayaklandılar. Kahramanca bir çıkıştı bu: başedilmesi güç bir düşmanla yıkışacaklardı. Önce 499'da Miletos'lular Aristagoras'ın başkanlığında ayaklandılar. Ayaklanma dalga dalga tüm İonia'ya yayıldı. İonia ayaklanmasını tümden duygusal nedenlere bağlamak yanlış olur. Ayaklanma için başlıca iki neden vardı: biri İonia'da insanların iktisadi yaşam düzeyinin gün geçtikçe bozulması; öbürü bu insanların "Persler yenilmez" fikrinden sıyrılmış olmaları. Yunanistan'dan yardım almak tasarısının gerçekçi bir hesaba dayanmadığı çabucak ortaya çıktı. Yunan kent devletleri Perslere karşı birlik olup silaha sarılacak durumda değillerdi. Yunanlılar o zamana kadar tüm sorunları kent boyutunda düşünüyor, kent boyutunda çözmeye çalışıyorlardı. Ayaklanmayı başlatmış olan ionia kentleri de bir birlik içinde değildi, herbiri kendi kafasına göre savaşıyordu. Dağınık ve etkisiz bir karşı koyma girişimiydi bu. Ayaklanan kentlerin birlikleri tam bir disiplinsizlik örneği vemekteydiler. Persler kesin hazırlıklarını tamamlayıp düzenli birliklerini savaşa sürdükten sonra ayaklanmacıların yazgısı belirmeye başladı. İonia yeniden Perslerin eline geçiyordu. Persler tüm ayaklananlara olduğu gibi İonia'lılara da çok katı davrandılar: ülkeyi yakıp yıktılar, insanları uzak topraklara sürdüler.

Perslerle Yüzyüze Geliş

İonia'lıların başına gelenler Yunanlıları düşündürmeye başladı, bugün onlara yarın bize duygusuyla halk Temistokles'i büyük bir heyecanla başa geçirdi. Temistokles gerçekçi bir devlet adamıydı, Yunanlıların Perslere karşı duramayacağını biliyordu. Bunun için bir hazırlık dönemi içinde Atina'nın güçlü bir donanıma kurması yolunda çaba gösterdi, ne var ki tasarısı siyasilerce baltalandı. Tasarıyı baltalayanların önderi yönetimde öne geçti. Ardından Med savaşları da denilen Pers savaşları başladı. (Yunanlılar Medlerle Persleri ayırmazlardı.) Pers savaşlarının ilki 490'da ikincisi 480-478 arasında oldu. Perslerin düzenli akınları Yunanlıları güç durumda bıraktı. Miltiades on bin kişilik bir orduyla Atina yakınlarında bir savunma çizgisi oluşturdu. Yunan güçlerini sayıca çok çok aşan pers güçleri gemilerle Yunanistan'a çıktılar. Atinalılar İspartalılardan yardım gelir umuduyla oyalanırken birden saldırıya uğradılar. Marathon'da Yunanlılar Persleri zor güç yenebildiler. İonia'lıların "Persler de yenilir" görüşü doğrulanmıştı ama pers tehlikesi savuşturulmuş değildi. Bu durum Temistokles'i ve tasarısını yeniden öne çıkardı. Atina bir buçuk yıl içinde yüz seksen gemilik bir donanma kurdu (482). Bu sırada çoğu birbirine düşman yunan kentleri bir helen birliği oluşturdular. Perslerin Yunanistan'a yeniden çıkması çok kanlı çarpışmalara yol açtı. Termopilai'deki çarpışmalarda her iki yan büyük yitimlere uğradı. Pers güçleri Termopilai'nin arkasına sarkmaya başladı. Isparta kralı Leonidas savaşta öldü. Persler Yunanistan içlerine yürüdüler. Boiotia, Thebai, Delphoi düştü. Persler Atina'yı yakıp yıktılar. Ardından Salamis deniz savaşını Yunanlılar kazandı (480). Bu zafer pers tehlikesini gidermeye yetmedi. Persler yenilseler de geliyorlardı. 470'de Atina yeniden düşman eline geçti. Sonunda yunan ordusu düşmanı kuzeye doğru sürmeyi başardı. Bundan sonra Perslerin Batı'da eski güçü kalmadı.

İki Ayrı Birlik

Pers tehlikesi savuşturulduktan sonra Yunanistan kısa sürede toparlanmaya girişti. Atina 478'de Attika-Delos Deniz Birliği adıyla siyasal bir birlik kurdu. Birliğe Atina'nın dostu olan kentler katıldılar. Bu birlik pers tehlikesi karşısında bütünleşme yoluna girmiş olan Yunanistan'da yeni bir bölünme girişimini belirliyordu. Atina bağlaşıklarıyla ayrı ayrı anlaşmalar yaparak kısa sürede birliğin önderi durumuna geldi. Birliğin hazinesi kutsal Delos adasında Atina'lı memurlarca korunmaktaydı. Bunu

izleyen Atina'nın yükselişi dönemi Yunanistan'ın yaşamında bir dönüm noktası olacaktı. Atina bundan böyle Doğu'da yitirdiği pazarları yeniden ele geçirmek ve Akdeniz'in rakipsiz tüccarı olmak için bütün çabasını ortaya koyacaktır. Bu dönemin büyük bir bölümü Atina'lı devlet adamı Perikles'in önderliğinde geçmiştir. Perikles ana yönünden ünlü devlet adamı Kleisthenes'in yakınıydı, çok güçlü bir soylu ailesinin çocuğuydu. PeriklesAtina demokratlarının bölücü siyasetine önderlik yaptı. Atina'lı demokratlar sözde ulusçu gerekçelerle, gerçekte yukarıda andığımız iktisadi nedenlerle iç savaşı körüklemekteydiler. Bundan sonra Atina, gücü azçok kırılmış olan Perslerle dışta, Isparta ve bağlaşıklarıyla içte kıyasıya savaşlar yapacaktır. Atina'nın düşmanca tutumlarıyla gelişen iç savaşlarda Isparta ve onun önderliğinde toplanmış olan Peloponnesos Birliği'nin herhangi bir kışkırtıcı tutumu sözkonusu olmadı. Atina'nın savaş çıkarmaya çalışması Peloponnesos devletlerini korkutuyordu. Bu devletlerin en büyük korkusu Atina'nın Doğu'yla eski ticaret bağlarını kurması, onlara yeniden düzenli bir biçimde şarap, zeytinyağı, seramik satarak zenginleşmesi, bu arada tüm Yunanistan'da ticareti dış baskılarla ele geçirerek öbür sitelerin Batı'yla ticaretine el koymasıydı. Bu kentler dışarıdan buğday satınalmak zorunda oldukları için tüm dış ticareti Atina'ya kaptırmakla açlık tehlikesiyle karşı karşıya gelebilirlerdi.

Peloponnesos Savaşları

Attika-Delos Deniz Birliği'nin Peloponnesos Birliği'yle karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz oluyordu. Isparta böyle bir karşılaşma için pek istekli değildi ve hiç hazır değildi. Atina tüm geleceğini bu karşılaşmaya bağlamış gibiydi. Para iktisadına tam olarak geçememiş tarım kentlerinin önderi Isparta askerlikte ileri de olsa Atina'nın iktisadi gücüyle başa çıkamazdı. Attika-Delos deniz birliğinin büyük bir hazinesi varken Peloponnesos birliğinin hazinesi tamtakırdı. Ayrıca Atina üstün bir deniz gücüne sahipti. Peloponnesos savaşlarını gerçekte kışkırtma yoluyla Atina başlattı, ne var ki ilk saldırı Ispartalılardan geldi. İlk evresi on yıl sürmüş olan iç savaşın başlarında Isparta'nın orduları Attika'ya yayıldılar. Perikles'in buyruğuyla tüm Attika halkı Atina'nın duvarları arkasına sığındı. Bu sırada Atina'nın deniz gücü Peloponnesos kıyılarını vurmaya çalışıyordu. Atina'nın duvarları arkasına sığınmaya çalışanlar bir veba salgınıyla kırılmaya başladılar. Salgında Perikles de öldü (429). Savaştan bıkan Atinalılar 421'de barış imzaladılar. Atina için bundan sonrası uzun bir

savaşın çetrefilleştirdiği bir çalkantı dönemidir. Yirmi yedi yıl sürmüş olan Peloponnesos savaşları kesin bir sonuca ulaşmadan bir o yanın bir bu yanın baskısı altında geçti. Gerçekte iki birliğin durumu da iyi değildi. Savaşın iyice kızıştığı günlerde Attika-Delos Deniz Birliği dağıldı. Savaşın sonu geliyordu. Isparta'lıların Atina'lılara karşı Perslerle işbirliği yapmaları Atina'nın durumunu iyiden iyiye güçleştirmişti. Atina donanması çeşitli çarpışmalarda yitip gidince savaşın sonu gelmiş oldu (404). Dört bir yandan sarılan kentte açlık başladı. Az sonra Atina teslim oldu. Savaştan sonra Atina'da Isparta'nın istekleri yönünde bir Otuzlar meclisi kuruldu. Kısa zamanda Otuzlar'ın yerini Onlar aldı. Onlar yönetimi Isparta'ya karşıydı, ancak Ispartalıar buna tepki göstermediler. Bir süre sonra Atina eski düzenine kavuştu. Beşyüzler meclisi yeniden kuruldu. Ne var ki Atina için son sözü her zaman Isparta söylüyordu. Isparta'nın gücü de pers desteğine dayanmaktaydı. Yunanistan artık tümüyle sallantılı bir düzen içindeydi. Bu sırada yeni bir güç tarih sahnesine çıkıyordu: Makedonya.

Makedonya'nın Gücü

Peloponnesos savaşları sırasında sessiz sessiz güçlenmiş ve bu savaşlara karışmamaya özen göstermiş olan Makedonyalılar bundan böyle başka ülkeler üzerinde söz sahibi olmaya başlıyorlardı. Makedonyalılar kimdi? Makedonyalıların Yunanlılarla kan bağı olup olmadığı bilinmiyor. Buna karşılık Mekadonyalıların yunan kültüründen çokça etkilendiği biliniyor. Makedonya'da toprak düzenine dayalı tekçi bir yönetim düzeni vardı. Bu ülkede kral siyasal, askeri, dini kurumların başkanıydı. Toprak soyluları, genellikle tekçi düzenlerde görüldüğünün tersine, kralın başlıca yardımcılarıydılar. Bu yüzden onlara arkadaş anlamında *hetairos* denilirdi. Yunanlılar Makedonya krallığını uzun süre önemsemediler. Oysa Makedonyalılar yunan değerleriyle son derece ilgiliydiler. Makedonya sarayında pekçok yunan sanatçısı ağırlandı. Yunanlılar Makedonyalıları garip bir dil konuşan vahşiler olarak görüyorlardı. Bununla birlikte Makedonyalıların dili yunan kökenliydi. Yunanlıların Makedonyalıları barbar saymaları biraz da Makedonya'da insanların soylulara ve prenslere tartışmasız bağlanmasından geliyordu.

Makedonya Philippos II'den başlayarak büyük bir devlet oldu. Çalışkan bir devlet adamı olan Philippos II, gençliği Yunanistan'da geçtiği için Yunanlıları yakından tanıyordu. Amacı, artık iyice sallantılı bir durumda bulunan Yunanistan'ı kendi topraklarına katmaktı. Makedonya'nın Yuna-

nistan üzerindeki isteklerini gören Persler Yunanistan'a her bakımdan yardıma giriştiler. Makedonya'nın bu durumda büyük bir kolaylığı vardı: genel olarak yunan insanı makedonya insanını barbar diye nitelendirse de birçok Yunanlı Makedonyalıları soydaş saydığından onlara iyi duygular beslemekteydi. Philippos'un askerleri bir süre sonra Yunanistan içlerine kadar ilerlediler. 346'da Atina Philippos'la anlaşma yapmak zorunda kaldı. O sıra Atina'nın en güçlü adamlarından biri Demosthenes'di. Demosthenes, Philippos'a karşı bir savunma gücü oluşturmak istedi, ancak sözünü pek dinletemedi. Bir süre sonra Demosthenes'in tasarısı tutuldu ama geç kalınmıştı. 340'da savaş patladı. Philippos'un askerleri Atinalılar karşısında zorlanmadı. Philippos yunan sitelerini toplumsal ve siyasal yapılarını bozmadan bir araya getirmek istedi. Korinthos Birliği böylece kuruldu. Philippos birliğin yöneticisi oldu. Ardından Perslerle savaşmak için Anadolu'ya geçti, az sonra öldürüldü (336). Yunanistan'ı özümleme düşlerini 335'de Aleksandros III (Büyük İskender) gerçekleştirdi. Bizim Yunanistan diye adlandırdığımız Hellas'ın siyasal düzeyde ortadan silinmesiyle yunan kültürünün etkin dönemi yani "Helenlik" dönemi bitmiş, bu kültüre tutkun olan Aleksandros'un önderliğinde "Helencilik" dönemi başlamıştır. Helencilik dönemi yunan kültürünün Makedonyalıların fetihleriyle geniş alanlara yayılması dönemidir.

Makedonya'nın Yükselişi ve Çöküşü

Aleksandros Yunanistan'ı Makedonya topraklarına kattıktan sonra Makedonyalılardan ve Yunanlılardan kurulu kırk bin kişilik bir orduyla Doğu'ya yürüdü. Pers savaşlarının öcünü almaya gidiyordu. Aleksandros ussallıkla çılgınlığı pek güzel bağdaştırmış bir kişiydi. Tanrı'nın oğlu olduğuna inanması, zaman zaman kendini Akhilleus sanması, yeni bir Truva savaşı yaratmak sevdasında olması onu uzak topraklarda büyük serüvenlere itti. Aleksandros Gordion'da kimsenin çözemediği Gordion düğümünü kendine göre bir yöntemle, keserek çözdükten sonra İssos'da Darius III komutasındaki bir pers ordusunu dağıttı (333). Daha sonra Mısır'a başeğdirdi, orada İskenderiye'yi kurdu. Pers kralının barış çağrısını karşılıksız bırakarak doğu seferini sürdürdü, Babil'i ve Persepolis'i aldı. Kaçan pers kralının peşine adamlar gönderdi. Ama onu ölü olarak ele geçirebildi. Daha sonra bugünkü Türkistan topraklarına doğru ilerledi, ardından Hindistan'a ve Babil'e geçti. Babil'de öldü (323). Aleksandros'dan sonra Yunanistan Makedonya'dan kurtulmak istedi. Kurulan Helen

Birliği çabucak dağıldı. Makedonya da yavaş yavaş sönüyordu. 310'dan sonra Makedonya parçalanmaya başladı. Helencilik döneminde bu parçalanmalarla ortaya küçük küçük devletler çıktı. Bu devletler siyasette de kültürde de bir varlık gösteremediler. Roma gücünü benimsetene kadar bu parçalanmışlık sürdü. Makedonya en büyük vurgunu III. yüzyılın ilk çeyreğinde kelt akınlarından yedi. Kelt akınları bu dönemde doğru dürüst toparlanamamış olan Yunanlıları da çok sarstı. Makedonya ve Yunanistan yıkılmak için bir rüzgar bekler gibiydiler. Roma-Makedonya savaşı (171-168) Makedonya'nın sonunu belirledi. Romalılar Yunanistan'ı 146'da aldılar. Artık roma çağı başlıyordu.

YUNAN MİTOLOJİSİNDE İNSAN GERÇEĞİ

MİTOLOJİ UYGARLIKLARI VE YUNAN UYGARLIĞI

Görmekte olduğumuz eski uygarlıklar birer mitoloji uygarlığıdır. Eskiçağ'ı yunan uygarlığına kadarki uygarlık etkinlikleri dönemi ve yunanlatin uygarlığı dönemi olmak üzere ikiye ayırırsak, birinci dönemin kültür değerleri açısından tam tamına mitolojik özellikler gösterdiğini, ikinci dönemin mitolojik düşünceden ussal düşünceye ya da hatta felsefeye geçiş dönemi olduğunu söyleyebiliriz. Mitoloji dönemleri ussal düşüncenin henüz yetkin bir düzeye ulaşmadığı, usun henüz yeterince gelişmediği, imgelemin usa egemen olduğu ya da usun imgelemi denetleyecek güçte olmadığı dönemlerdir. Bu dönemlerde insanla ve evrenle ilgili araştırmalar her zaman olağanın sınırlarını aşan bir takım tasarımlar içinde, ama gene de gerçekçi bir düzeyde, insan ve evren gerçeğini açıklamaya yönelir biçimde, insanın evrendeki yerini, evrenin nereden geldiğini araştıracak biçimde gelişmiştir. Mucize fikri özellikle baskındır, ancak mucizenin altında yatan tam anlamında bir insan araştırmasıdır. Bu fikir mitoloji dönemleri için doğaldır, hatta günümüzde de birçok yönde, birçok bakımdan yürürlükte gibidir.

Mucize Fikri

Doğal nedenlerle açıklayamadığımız tüm olgular bize birer mucize olarak görünür. en eski zamanlar bu yüzden mucizelerle dolu zamanlardır. XVII. yüzyılda bile birçok doğa olayı mucize gibi alınmıştır. O dönemde gök-

kuşağının ne olduğunu anlayamayanlar onu mucize diye nitelendirmişlerdir. Kepler, gezegenleri meleklerin çektiğine inanıyordu. Gökbilgisi, elfalı, cincilik, büyücülük Yeniçağ'ın başlarına kadar bilim sayılmıştır. Descartes bile bu alanlarla azçok ilgilenmiştir. Ayrıca dinler her zaman mucizeyi öngörür. Yalnız eski pagan dinlerinde değil, üç büyük tektanrıcı dinde de, yani musevi dininde, hıristiyanlıkta ve islam inancında mucize vardır. Musa Tanrı'yla konuşur, İsa ölüleri diriltir... Benzer özellikler eski doğu uygarlıklarında da görülmüştür. İleride Buddha olacak olan Bodhisattva tanrıların dördüncü göğünde doğmuştur. Göklerin derinliklerinden dünyaya bakmış, Buddha olup insanları kurtaracağı yüzyılı, kıtayı, krallığı ve kastı belirlemiştir. Kendine anne olarak kraliçe Maya'yı seçmiştir. Maya, böğrüne altı dişli, gövdesi kar beyazı, başı yakut kırmızısı bir filin girdiğini düşünde görmüştür. Hiçbir acı, hiçbir ağırlık duymamış, tersine kendisini rahat ve hafif duymuştur. Tanrılar onun bedeninde bir saray kurmuşlardır. Bodhisattva orada dua ederek vakti saati beklemiştir. İlkyazın ikinci ayında kraliçe bir bahçeden geçerken, yaprakları tavus kuşunun telekleri gibi parlayan bir ağaç ona bir dal uzatmıştır, kraliçe o dalı sessizce almıştır. Bodhisattva o sırada doğrulmuş ve kraliçenin böğrünü yırtmadan onun böğründen doğmuştur.

Yunan Mucizesi

Mucizelerin bitmeye yüz tuttuğu yer, ussal düşüncenin kurulmaya başladığı yerdir. Bu defa ussal düşüncenin birden bir pırıltıyla ortaya çıkması insanlara bir mucize gibi görünmüştür. Ussal düşüncenin kurucuları Yunanlılar uzun zaman bir mucizeyi gerçekleştiren insanlar olarak alındılar. Mucizelerin olmadığı bir dünyada yunan mucizesine inanmak bir bilgi eksikliğinin sonucuydu. Kaynağını göremediğimiz zaman en basit bir olgu bile bize bir mucize olarak görünür, görünebilir. "Yunan mucizesi" yakıştırması eski uygarlıkların, toprağın derinlerine batmış uygarlıkların dünyamıza yeniden doğuşuyla silinmeye yüz tuttu ama tam bırakılmadı. Kazılar unutuşun derinliklerinde kalmış uygarlık ürünlerini ortaya çıkardıkça dikkatimiz yunan öncesine çevrildi. Eski uygarlıkların yeniden doğuşu, yunan uygarlığının bu uygarlıklardan çok şey aldığını gösteriyordu, ancak gene de yunan uygarlığı mitolojik düşünceden ussal düşünceye geçişi gerçekleştirmiş olmakla mucizeye benzer bir şeyleri duyurmaktaydı. Jean Voilquin, *Sokrates'den önce yunan düşünürleri* adlı kitabına yazdığı giriş yazısının en başında şöyle diyor: "Yunan mucizesi!

Özel olarak yetenekli yunan halkının insanlık düşüncesine kazandırdığı büyük ilerlemeler göz önünde tutulunca, büyük ölçüde yıpranmış da olsa bu sözü kullanmak gerekir. Son derece elverişli gelişim koşullarına yerleşen yunan halkı, insanlık düşüncesine etkinliğinin çerçevelerini ve temel ilkelerini gösterdi. Felsefede, tarihte, bilimlerde olsun, çeşitli sanatlarda ve edebiyat türlerinde olsun, yunan halkı her şeyi bir temele oturtmayı ve tam tamına deneysel ve uygulamalı bilgiden uzaklaşarak, her bilginin evrensel kaynaklarına kadar yükselmeyi, büyülerin ve dinlerin tehlikeli koruyuculuğundan kurtulmayı, tüm sorunları ussal düzeyde ele almayı ve kurgusal düşünceye daha sonra da uzaklaşamayacağı yolları açmayı başardı."

İliada ve Odysseia

Yunan mitolojisi eski mitolojiler arasında apayrı bir yer tutar. Önceki mitolojilerin derin izlerini taşıyan bu mitoloji ussal düşünceye geçiş yeri özelliği gösterir. Yunan mitolojisi denilince aklımıza en önce Homeros gelir. Homeros da dönemin öbür şairleri de yapıtlarını yazıya geçirmediler. Bu yapıtlar, bu arada Boiotia'lı köylü şair Hesiodos'un yapıtları daha sonra toplandı. Yunan yazısının M.Ö. 750 dolaylarında ortaya çıktığı sanılır. Böylece yazımı oldukça güç olan ve kullanımı günden güne azalan Mykenai alfabesinin yerini, yazımı çok güç olmayan yeni alfabe almıştır. Bu yeni alfabe Fenike kaynaklıdır, ancak onun oldukça geliştirilmiş bir biçimidir. Fenikeliler yalnızca sessiz harfler kullanıyorlardı. Yunanlılar sesliler de belirlediler. Böylece yirmi dört harften oluşan ve oldukça kolay bir alfabe ortaya koydular. Bu yenilik yunan kültürünün gelişiminde büyük kolaylıklar sağladı. Homeros'un *İliada* ve *Odysseia* adlı yapıtlarının ortaya çıktığı IX. ve VIII. yüzyıllar gerçekte Dorların yunan uygarlığına ağırlık koyduğu dönemlerdir. Dorlar bu dönemlerde Doğu'nun fethine girişmişlerdir. *İliada*'da konu edilen Truva savaşı da bu fetih savaşlarından olmalıdır. Öte yandan, *İliada*'daki savaşçılar aka insanları olarak belirlenmiş olsalar da Dorlardan bir şeyler taşımaktadırlar.

Yunan kültürünü bize taşıyan en eski kaynak Homeros'un *İliada* ve *Odysseia* adlı şiirleridir. Bu şiirleri bize Homeros'un IX. yüzyıl dolaylarında bırakmış olduğu sanılır. Bu tarihi saptarken Herodotos'un şu sözüne önem veriyoruz: "Homeros benden dört yüzyıl önce yaşadı." Kültür tarihiyle uğraşanlar bu tarihin doğru olması gerektiğinde birleşiyorlar. Onların birleştiği bir başka nokta, sözkonusu şiirlerin Anadolu'da yazıl-

mış olduğudur. Ama hangi kentte? Bu konuda görüşler çelişiyor. İliada'nın fransızca baskısını düzenleyen Eugène Lasserre, önsözünde Homeros'un şiirlerine yedi kentin sahip çıkabileceğini bildiriyor, bu konuda çatışmalı görüşlerden Victor Bérard'ın görüşüne öncelik veriyor, buna göre Homeros'un yapıtları 1040 dolaylarında kurulmuş olan Miletos kentinde yazılmış olmalıdır. Bu şiirleri bir kişiye değil de bir çağa, bir topluma bağlamak isteyenler vardır. Ancak onlarda belli bir sezgi ve anlatım bütünlüğü olduğundan bu görüşleri geçerli saymak ve buna göre Homeros yoktu, Homeros'lar vardı demek biraz güç. Bu görüşleri Laserre şöyle özetliyor: "1970'de rahip d'Aubignac *İliada üzerine akademik sanılar ve incelemeler* adlı kitabında *İliada* ve *Odysseia*'nın bağımsız şarkılardan, 'ezgi'lerden oluştuğu görüşündedir. Bu arada, İskoçya ozanlarının ilkel şiirlerini yayımladığını öne süren Ossian'ın etkisiyle Diderot şu görüşe bağlanır: şiir barbar halkların işidir daha çok, çünkü hiçbir şey bu halkların tutkularını ölçülü kılmaya yetmez, bu insanlar soyut sözcüklerden yoksun oldukları için tutkularını ancak maddesel imgelerle açıklayabilirler. İşte bu görüşlerden ve Young'la Lessing'in görüşlerinden giderek Herder felsefesini temellendirir: halk bir organizmadır, canlı bir varlıktır, kendisini oluşturan bireylerden ayrıdır, özel bir dehayla, ulusal dehayla donanmıştır. Vico, Herder'i destekler. İnsanlık bir şiir çağı yaşamıştır. Homeros halkları varolmuştur, destanlar halkın organik üretimidir. Buna F.A.Wolf'ün görüşü eklenir: o, ünlü *Girişler*'inde (1795) bu görüşlerini Homeros filolojisine uygular. Görüşünü kanıtlamak için Yunanlılarda VII. yüzyıldan önce yazının bulunmadığını ve değişik halk şarkıcılarının kafasında oluşmuş, bellekte saklanıp taşınmış Homeros şiirlerinin VI. yüzyıldan önce toplanmış ya da yazılmış olamayacağını bildirir."

Bir Toplumu Açıklayan Belirlemeler

Bu görüşler bizi Homeros'ların varolduğuna inandırmakta yetersiz kalır. Ne var ki bu şiirler tek bir kişinin, bir Homeros'un kaleminden çıkmıştır diyebilmek zordur. *İliada* için Lasserre iki ayrı olasılık düşünür. Birinci olasılık: içlerinden biri deha diye belirlenebilecek birçok şairin IX. yüzyılda yazmış olduğu birbirine yakın konularda pekçok şiir VI. yüzyıla doğru biraraya getirildi, bu arada bunlara daha başka küçük şiirler eklendi. İkinci olasılık: bazı küçük parçalar dışında tüm *İliada* aynı şairin kaleminden çıkmıştır, bu şair geleneğin zoruyla ama hiç istemeden bazı par-

çaları şiirine eklemek zorunda kalmış, bu işi isteksiz yaptığı için bu şiirlerde başarısız olmuştur. Aynı durum *Odysseia* için de geçerlidir. Öte yandan, bazı yazarlar *İliada*'yı Homeros'un yarattığını, *Odysseia*'nın bir başka kişinin ürünü olabileceğini ve *İliada*'dan bir yarım yüzyıl sonra ortaya çıkmış olması gerektiğini öne sürerler.

Genellikle Homeros'un diye bilinen *İliada* ve *Odysseia* zaman zaman birbirini yineleyen ayrı parçalardan oluşmuş da olsalar bütünsel destanlardır. *İliada*, Truva savaşlarının bir bölümünü, Akhilleus'un gazabını anlatır. *Odysseia*'da Odysseus'un savaştan dönüşü dile getirilir. Bu iki yapıt yazıldıkları çağın yaşam biçimlerini, alışkılarını ve göreneklerini karmaşık bir olay örgüsü içinde anlatırlar. Bu iki kitap o toprakların inanç kitabı gibidir. Birçok Yunanlının bu yapıtlardaki birçok bölümü ezbere koruyabildiği kesindir. Hatta Makedonya kralı Aleksandros III'ün *İliada*'yı yanından ayırmadığı, seferde bile onu okuduğu, her zaman Akhilleus'a özendiği bilinir. Bu destanlarda anlatılan olaylar doğrudan doğruya tanrıların işe karıştığı olaylardır. Savaşın akışında en belirleyici güç elbette Zeus'un gücüdür. Tanrıların istemi her zaman her yerde yönlendirici olur. Apollon, Zeus'un koca kalkanını Truvalılara doğru tutar, Zeus Akaları düzene sokmak için kamçısını kullanır, tanrılar ya doğrudan doğruya savaşın akışına karışırlar ya da bir takım işaretler gönderirler. Truvalılar aka deniz gücüne saldırdığında bir kartal Truvalıların arasına yarası kanayan bir yılan bırakır: Zeus isteğini böylece ortaya koymuş olur. Akhilleus'un atı insan gibi konuşur, insan gibi ağlar. Bu da tanrıların istemindendir. Gene de tanrılar insanların uzağındadır. Onlar insanların ilişkilerini izler, hatta yönlendirirler, ama onlarla bir arada olmaz, onlarla duygulanmazlar. Tanrılar insanbiçimli ama insanüstüdür: güçleriyle, çabukluklarıyla, zenginlikleriyle kalıcılıklarıyla, güzellikleriyle insandan ayrılırlar. Onlar savaşçı değillerdir. Savaşçılık insan içindir. İliada'da komutanlar askerlerine "insan olun" diye öğüt verirler.

Homeros'un yaşayıp yaşamadığını bilmediğimiz gibi, Truva savaşının olup olmadığını da bilmiyoruz. Homeros yaşadı mı ya da Truva savaşı oldu mu sorularının yanıtsız kalması binbir düşsel ögeyle örülmüş olan bu iki destan kitabının gerçekçi ağırlığını gidermez. Bu kitap özel olarak Akaların, genel olarak da Yunanlıların yaratmış olduğu uygarlık etkinliklerini tüm insani özüyle yansıtan, yunan toplumunun toplumsal, dinsel, siyasal yapısını dışlaştıran bir gerçeklikler kitabıdır. Bu iki kitapta, coğrafi zorunlulukların kolaylaştırmış olduğu ve ülkeyi en eski zamanlardan başlayarak sarsmış olan bölünmüşlük olgusu da açıkça beli-

rir. En önemlisi, her iki kitabın da, yaşamı bütün canlılığıyla, insanı bütün derinliğiyle duyuruyor olmasıdır. Bu destanlarda gerçekçilik adına en önemli görüntü, kahramanların birer kukla olarak değil de kişilikli varlıklar olarak gösterilmesidir. Akhilleus'un yürekliliği, Odysseus'un her açmaza çözüm getirmeye yatkın kurnazlığı hep insani boyutlarda ortaya konulur. Destanlarda kişiliği belirmeyenler savaşın bütün yükünü omuzlamakla birlikte yazgıyı göze almaktan ve ölmekten başka yükümlülüğü olmayan askerlerdir. Onların hiçbir şeyi yoktur. Oysa Akhilleus'un herbirinde elli savaşçı bulunan elli gemisi vardır. Agamemnon savaşa yüz gemiyle katılmıştır.

Aka Toplumunun Özellikleri

Yunan toplumu daha bu destanlara konu olan Akalar zamanında parçalanmış bir toplumdur. Bu toplumu gözüpek savaşçı ve toprak adamı olan krallar yönetir. Yalnız kralların sözü geçer, bir de toprak sahibi aile başkanlarının. Destanlarda, bu krallar ve aile başkanları öndedir, halkın yaşamından çok soyluların yaşamı açıklanır. Gerçekte yaşamları destana konu olabilecek olanlar soylulardır, savaşı yönetenler, savaşta küçük düşebilecek ve kahraman olabilecek olanlar soylulardır. Halk denilen insan toplulukları savaşın basit bir gerecinden başka bir şey değildir. Korunmalı savaş giysileriyle görkemli görünüşler çizen savaşçılar tantanalı savaş arabalarında birer tanrı gibidirler. Bu insanlar bir bakıma boş insanlardır. Vakitlerini avda, sporda, göz ve karın doyuran şölenlerde geçirirler. O dönem bize yüzyıllar sonrasını, Avrupa Ortaçağ'ını anımsatacak bir başka Ortaçağ'dır. Toprağın iktisadi yaşam için tek kaynak olduğu, kralların tüm değerli madenlere sahip çıktığı, ticaretin yok denilecek kadar az olduğu, para iktisadının henüz ortada görünmediği ve yaşamın değiştokuşla sürdüğü, deniz ulaşımının sandaldan bozma teknelerle yapıldığı, korsanlığın onur sayıldığı Yunan Ortaçağ'ı için en değerli tanıklıklar bu iki destandadır. Bizi yunan kültürüne bağlayan tek kaynak Homeros'un şiirleri değil elbette. Bu şiirlerin ortaya koyduğu derin bilgi son zamanlarda yapılan kazılarla zenginleşmiştir. Kazıbilim uzmanı Heinrich Schliemann'ın 1870'de Hisarlık'da, 1874-1880 arasında Mykenai ve Orkhomenos'da sürdürdüğü kazıbilim çalışmalarıyla başlayan girişim, yunan uygarlığının ürünlerine ulaşma girişimi birçok kazıbilimcinin tutkusu oldu. Kazıların ortaya koyduğu bilgilerle Homeros'un şiirlerinde karşılaştığımız bilgilerin birbirlerini doğrulamakta oluşu bilim adına büyük bir kazançtır.

İnsanbiçimci Pagan Dini

Bu bilgilerin tümü bizi eski yunan insanının inanç dünyasına götürür. Yunanlıların dini tam tamına insanbiçimci bir dindir. Bu pagan dininde dogmaların yerine yaşam gerçeklerini buluruz. Bu gerçekler bu inanç düzeninde simgesel bir anlatıma kavuşmuşlardır. Simgeciliğin gerçeklikleri açınlamada en önemli yollardan biri olduğunu Yunanlıların inanç dünyası pek güzel gösterir. Bu dogmasız din, inançla ilgili ögeleri dondurmak istemeden, tüm insan değerlerini işlenmeye açık gerçekler olarak ortaya serer. Bu özelliğiyle bu din dogmacı israil dininden ayrıldığı gibi, dogmalara ulaşmaya çalışan Zerdüşt diniyle de tersleşir. O daha çok Mezopotamya'nın ve Mısır'ın insanbiçimci ve çoktanrıcı inanç düzenine yaklaşır. İnsanbiçimcilikte yunan dini çok yetkin imgeler ortaya koymuştur. Mısır'da ve Mezopotamya'da insanbiçimcilik Yunanistan'dakine göre oldukça sınırlıdır. Yunanlılar tanrılarına ve tanrısallık uladıkları kişiliklere derin insanlık özellikleri yakıştırdılar. "Mısır'da hiçbir imgelemin canlandıramayacağı, tapınakların dev sütunları gibi donmuş, kımıltısız bir dev, insan biçimini insandışı bir biçimde somutlaştırırdı. Bir sfenks ya da kedi kafalı bir kadın daha başka tanıtlarla birlikte tanrısallığı esinlerdi. Mezopotamya'da alçakkabartmalar görülmedik hayvan biçimlerini tanıtlarlardı" (Edith Hamilton, *Mitoloji*). Bu yüzden bazı yazarlar mısır ve mezopotamya dinlerini insanbiçimci saymazlar. İnsanbiçimci kavrayış bütün boyutlarıyla ve en ince özellikleriyle Yunanistan'da gelişmiştir.

Her toplumun mitolojisinde o toplumun duygu ve düşünce dünyasını açıklayan çok belirgin özellikler vardır. Yunan mitolojisi de bu belirleyicilik açısından oldukça zengindir. Homeros'da dile gelen şey halkın inanç temeline yerleşmiş kavrayışlardır. Homeros bize yunan toplumunun salt mitolojik düşünceden köklü ussal arayışlara yönelmekte olduğunu derinden derine duyurur. Yunan mitolojisinin kendinden önceki mitolojilerden daha yetkin oluşu onun köklü ussal araştırmaya doğru gelişiminin bir sonucu ve bir belirtisidir. Yunan mitolojisi dediğimiz bu insan araştırması alanı öylesine sevimli ve öylesine içtenlikli, usdışı görünmekle birlikte öylesine ussal, gerçekdışı görünmekle birlikte öylesine gerçek ve gerçekçi, insanüstü görünmekle birlikte öylesine insani bir alandır ki, onda doğanın bağrına, evrenin tam ortasına yerleşmiş insanın, hızla büyümeye çalışan çocuksu insanın verimli tartışmalarını buluruz.

Tanrılar, yarı tanrılar ve kahramanlarla ilgili bu masallarda inanç ögesi ağır basar: onlar simgesellikleri yanında bir inanışı da duyururlar. Yunan insanı onları inana inana uydurmuştur. Usun denetleyici baskısı olmadığı zaman bellek alabildiğine çalışır, imgelem çılgınca iş görür: mitolojilere yönelirken bu gerçeği gözden uzak tutmamak gerekir. O dönemler dünyanın çok büyük, en yakın yerlerin çok uzak, en görünür şeylerin giz dolu, ötelerin bilinmezliklerle, belki de olağanüstülüklerle tıklım tıklım dolu olduğu dönemlerdir. "Bilmeliyiz ki bu destansı anlatıların oluştuğu dönemlerde gerçek olanla imgelemsel olan arasında çok az bir ayrım vardı daha. İmgelem canlı bir biçimde uyanmıştı, us onu denetleyemiyordu" (E. Hamilton). Bu yüzden mitolojilere yönelirken, yunan mitolojisine de yönelirken imgelemselin yansıttığı geçeklikle bu imgelemselin kendisini birbirinden ayırabilmek gerekir. Buğulu ve renkli görünümlerin altında yatan şey insanın bir özelliğidir, insanla ilgili bir özellikler toplamıdır, insanın herhangi bir yanı, herhangi bir yüzü, herhangi bir durumudur.

Mitolojide bizi en çok ilgilendiren şey felsefeye ilk tohumlarını kazandıracak olan ussal araştırmadır. Bu araştırma büyük ölçüde ilkin yunan mitolojisinde başlamıştır. Edith Hamilton şöyle der: "Yunanistan'ın doğuşuyla insan evrenin mekezine yerleşti. Bu da gerçek alamda bir düşünce devinimini ortaya koyuyordu. O zamana kadar insan varlığının üstünde pek durulmamıştı. İlk olarak Yunanistan'da insan kendi kendinin bilincine tam olarak vardı." Ancak her şeyi Yunanistan'la başlatmak doğru değildir. Daha önce gördüğümüz uygarlıklarda, özellikle mısır ve mezopotamya uygalıklarında evrenin oluşumu, insanın evrendeki yeri üzerine görüşler ortaya konulmuştu. Bu görüşlerin Yunanistan'daki kadar köklü olmaması doğaldır. Yunan uygarlığı kendinden önceki uygarlıkların bir kalıtçısıdır. Yunanlıların evrenle ve insanla ilgili görüşleri Mısırlılarınkine ve Mezopotamyalılarınkine göre daha geniş ve daha derin oldu, böyle olmakla felsefi düşünceye geçiş yeri özelliği gösterdi, bir başka deyişle felsefi düşünceyi hazırladı, onun tohumlarını attı.

EVRENİN OLUŞUMU: HESİODOS

Düşünce tarihinde felsefi düşünceye yakın mitolojik açıklamalar yönünden bizi en çok ilgilendiren kişi yunan şairi Hesiodos'dur. M.Ö. VIII. yüzyılda yaşamış olan Hesiodos, Boiotia'lı bir çiftçiydi. Onun kim olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, Khalkis'de bir şairler yarışmasını kazanmış olduğu biliniyor. Hesiodos'un evrenin oluşumuyla ve tanrıların soyağacıyla ilgili görüşleri mitolojik kavrayışta ussal arayışın doğuşunu göstermesi açısından önemlidir. Hesiodos'a göre başlangıçta yanızca Khaos yani esneyen boşluk vardı. Sonsuz ve karmaşık Khaos bir gücüllükten başka bir şey değildir, böyle olmakla kavranılamaz bir şeydir. Khaos'dan Nyks (Gece) ve Erebos (Yeraltı ya da ölülerin bulunduğu dipsiz boşluk) oluşmuştur. Nyks, Khaos'un kızı, Erebos da oğludur, Nyks'den ve Erebos'dan Eros (Aşk) olmuştur, onun olmasıyla düzen ve güzellik karmaşanın yerini almıştır. Eros, Ether'i (Işık) ve Aitheros'u (Gün) oluşturmuştur. Bu arada "her şeyin sarsılmaz temeli" Gaia (Yer) ortaya çıkmıştır. Gaia da Uranos'u (Yıldızlı gök) oluşturmuştur. Daha sonra Gaia ve Uranos başta Okeanos olmak üzere pekçok varlığı oluşturmuşlardır, bu varlıkların başında Kyklops ve Titan'lar gelir. Gaia'yla Uranos'un çocukları Kronos ve Rea tanrıların başı Zeus'un anababasıdır. Kyklops denilen devler alnının ortasında iri bir gözü olan yaratıklardır. Dağlar kadar iri olan bu yaratıklardan sonra Titan'lar gelmiştir. Titan'lar da üstün güçleri olan varlıklardır, bunlardan tanrılar oluşmuştur.

Tanrılar Tablosunda Değişim

Yunan tanrıları insan biçiminde olmakla ve insana özgü yetkinliklerin ve hatta eksikliklerin en abartılmış biçimleriyle donatılmış bulunmakla birer insan azmanı gibidirler. Yaşamları insan yaşamını, insanın toplumsal, ailevi, bireysel yaşamını andırır ya da yansıtır. Mısır'da olduğu gibi burada da her tanrı bir kentin koruyucusudur: Athena Atina'yı, Artemis Ephesos'u korur. Dinsel yaşam toplumsal yaşama sıkı sıkıya bağlıdır: tanrılara saygı göstermeyenler topluma karşı suç işlemiş olurlar. Çok karmaşık tanrılar tablosu başlangıçta yalındı, yeni ögeler kazanarak gelişti. Bu gelişimde Yunanlıların başka ülkelerle ilişkilere girmesi de belirleyici olmuştur. Akalar zamanında tanılar tablosu iki kişilikti, Zeus'un yanında Hera'nın ilk biçimi olsa da Hera'yı andırmayan bir tanrıça yer alıyordu. Zeus çok zaman baba olarak, ışıklı göklerin tanrısı olarak, tanrıça da

toprak ve ana olarak düşünülüyordu. Zamanla pekçok değişiklik oldu. Yunan toplumu bir erkekler toplumuydu, bu durum seviciliğin ve oğlancılığın yayılmasını getirdi ve tanrılar düzeninin yapısını da etkiledi. Yunanistan'da dor egemenliği geliştikçe tanrıçalar önemlerini yitirmeye başladılar. Eski Yunanlılar iyi tanrıçaların tümünü Giritlilerden almışlardı. Bu iyi tanrıçaların başında Demeter gelir. Bazı tanrıçalar da Mikenai kaynaklıdır, Hera, Athena, Artemis bunlardandır. Bazı tanrılar daha yenidir: Akalar zamanında, yalnız yaşayan Aphrodite de, "bekar" tanrı Apollon da yoktur.

Yaratılmamış ve Yaratmayan Tanrılar

Hesiodos'un açıklamalarından da anlaşılacağı gibi Yunanistan'da yaratılış fikri yoktur, buna göre yunan tanrıları yaratılmış değildir, yaratıcı da değildir, bunlar oluşmuş ve yalnızca etkin varlıklardır. Evreni oluşturan nedenler tanrıları da varetmiştir. Örneğin Gaia'nın Khaos'dan gelişi bir türemeden başka bir şey değildir. Bu yaratılmamış tanrılar dünyayı yönetmekle, yaşamı düzenlemekle yükümlüdürler. Hatta bunlar yaratıcısı olmadıkları, hazır buldukları dünyayı pek yönetmezler de. Onlar doğal ve toplumsal yaşamı kendilerine göre etkilerler ancak. Bu bölünmüş yetkiler ortamında tanrı gücü mutlak değildir. Mucize vardır, olağanüstülükler vardır, mutlak güçlülük yoktur. Tanrılar özellikle toplumun ahlak düzeninden sorumludurlar, insanın eksikliklerine eksikli kişilikleriyle çözüm getirmeye çalışırlar, bu yönde hatta bir istem, bir yaptırım gücü ortaya koyarlar. Onlar olmasa, oldukça dağınık olan dünya düzeni daha da dağılacaktır. Düzenli bir evrende düzensiz insan yaşamının bekçileri ya da yöneticileridirler, en azından insanın derdine olağanüstü bir çerçevede ortak olurlar.

Titan'lar

Tanrılar oluşmuş varlıklardır, doğal olarak oluşumlarının bir tarihi vardır. Bu tarih içinde Titan'lar yaratıcı evrensel güçle tanrılar arasında bir geçiş yeri oluştururlar. Titanlar eski tanrılardır, iri ve güçlü varlıklardır. Önceleri onlar egemendiler. En önemlileri Kronos'du. Oğlu Zeus yönetimi ele alana kadar tüm tanrıların başında o bulundu. Okeanos ya da evreni çevreleyen ırmak; karısı Tethys; güneşin ve ayın babası Hypeiron; belleği simgeleyen Mnemosyne; adaleti simgeleyen Themis; dikkati simgele-

yen İapetos; dünyayı omuzlarında tutan Atlas; insan türünün kurtarıcısı Prometheus başlıca titanlardır. Bunlar yönetimin Zeus'a geçişiyle silinip gitmediler, ikincil bir yer tutarak varlıklarını sürdürdüler. Belki de gittikçe karmaşıklaşan, yönetilmesi gittikçe zor olan bir dünyada onların birincil bir yer tutması olanaksızdı. Titanlar arasında sonradan en çok Prometheus önemsenmiştir. Prometheus tanrılıklardan tiksiniyordu. Bilincin simgesi olan ateşi tanrılardan çalıp insana armağan etmiş, insana insanlığını kazandırmıştı. Bunu yaparken Zeus'la kötü olmayı bile göze almıştı. "Prometheus insanlık tarihinin ilk azizi, ilk şehididir" der Marx. Zeus elbette tanrılığın insana geçmesini hoş karşılamayacaktı. Prometheus'u bir dağın tepesinde zincire vurdular. Bir kartal onun karaciğerini durmadan yiyordu, ne var ki karaciğer tükenmek bilmiyordu. Prometheus'u bu sonsuz acıdan kurtaran Herakles oldu. Güçlülüğün simgesi kahraman Herakles kartalı öldürdü ve Prometheus'un sonsuz cezasına son verdi.

Tanrıların Gelişi

Tanrılar Titan'lardan sonra Zeus'un başkanlığında dünyaya egemen oldular. Bunu bir kuşak değişimi olarak değerlendirmek gerekir. Yeni yönetici on iki tanrı Olympos dağında bir aile yaşamı sürdürüyordu. Tanrıların bir dağda bir araya gelmeleri kutsalın yükseklere eğilimli olmasıyla açıklanabilir. Ancak Olympos'un nerede olduğu belli değildir. *İliada*'da Olympos yeryüzünün tüm dağlarından yüksek düşsel bir dağdır. İnsanlar bu dağa giremeyeceklerine göre onun bulunduğu yer önemli değildir. Olympos bulutlardan yapılmış o koca ızgarayla korundukça hiçbir insan ona adım atamayacaktır. İnsanlar göremeyecekleri bu yeri kendilerince tanıtlamak istemişlerdir. Hamilton bu tanrı katını şöyle özetler: "Tanrıların kaldığı yerler içteydi, onlar orada yaşar, orada uyur, orada şölen verirlerdi, özel içkilerini orada içer, özel yemeklerini orada yerlerdi, bu arada Apollon'un lir'ini dinlerlerdi. Burası eksiksiz bir mutluluk ülkesiydi. Hiçbir rüzgar Olympos'un dinginliğini bozamaz der Homeros. Oraya ne kar yağar ne yağmur. Bulutsuz bir gök dört bir yanı çevreler, duvarları güneşin yoğun beyazlığını yayar." Tanrılar ailesini oluşturan on iki tanrının ve tanrıçanın adları Zeus, Hera, Poseidon, Hades, Hestia, Ares, Athena, Apollon, Aphrodite, Hermes, Artemis, Hephaistos'dur. Titanlar döneminden tanrılar dönemine geçişte Zeus ve kardeşleri evreni paylaştılar. Deniz ülkesi Poseidon'a, yeraltı ülkesi Hades'e, gökler ülkesi Zeus'a düştü.

TANRILAR: ZEUS VE ÖBÜRLERİ/HERA

Zeus, Girit'deki İda dağında doğmuştur. Babası Kronos onu yemeye çalışırken annesi Rea araya girmiş, bebeği gözden uzak bir yerlerde *nymphe* Amaltheia'ya bırakmıştır. Evrenin Kronos'dan sonraki baş efendisi Zeus yağmur yağdırmak, rüzgar estirmek, şimşek çaktırmak gibi işler yapar. Denizciler ondan çok çekinirler. Tanrılar tanrısı olmakla birlikte mutlak tanrı değildir Zeus. Öbür tanrılara istediğini yaptırmak gibi bir yetkisi yoktur. Homeros onu "insanların ve tanrıların babası" olarak nitelendirir. İnsan topluluklarını korumak, toplum düzenini ayakta tutmak, savaşanlara yardım etmek onun işidir. Zeus en çok aşklarıyla ünlüdür. Toprağın üstünde egemendir ama en çok kadınlara egemen olmak ister gibidir. Aşka değil kadına düşkündür. Kadınları baştan çıkarırken ahlaki kaygılara düşmez. Bu anlamda bir tanrıdan çok bir insandır. Bir kadından bir kadına koşar. Karısı Hera'dan çekindiği için bu yolda olmadık oyunlara başvurur. Genellikle hayvan kılığına bürünerek kadınları baştan çıkarır. Gene de ahlakçıdır, dünya ahlak açısından zora düşünce Zeus şimşekler çaktırır. Bütün tanrılar Zeus'a başeğerler. Kimseye acımayan Zeus karısı üzerinde de tam anlamında egemendir, karısı onun buyruklarını adaletsiz bulsa da yerine getirmek zorundadır. Zeus'la kimse tartışamaz, o istediğinde tanrılara da insanlara da büyük acılar verebilir. Başlangıçtaki gençliğinden ve yumuşaklığından iz kalmamıştır, o artık korkulası bir ihtiyardır. Hem karısı hem kızkardeşi olan evlilik tanrıçası Hera kocasına çok kızar ve onu adım adım izler. Gene de evlilikleri en uygun evlilik sayılmıştır. Hera'nın kocasını izleyişi yalnızca kadınlık duygularının etkisiyle olmaz. O böyle bir titizliği daha çok evlilik kurumunu ayakta tutabilmek adına sürdürür. Evliliğin koruyucusu Hera evli kadınlarla özel olarak ilgilenir. Bir özelliği de kinciliğidir, kendisine yapılan bir kötülüğü, hatta bir yanlışlığı hiç unutmaz. Hera kocasını adım adım izleyişiyle kıskançlığın simgesi olmuştur. Hera aynı zamanda kahramanların koruyucusu ve kahramanlık duygusunun esinleyicisidir.

Poseidon

Denizler tanrısı ve deprem tanrısı Poseidon Zeus'un kardeşidir, denizlerin dibindeki görkemli sarayında kalır, bununla birlikte sık sık Olympos'da görünür, tanrılar ailesinden pek ayrılmaz. Okeanos'un küçük kızı Amphitrite'yle evlidir. Denizlerde egemen olmakla birlikte insana atı ar-

mağan etmiştir, bu yüzden biniciliğin atası sayılır. Yalnız atlarla değil, boğalarla da ilgilidir. Fırtınanın ve dingin suların tanrısıdır. Zor durumda kalan gemiciler ve balıkçılar onu yardıma çağırır. Poseidon suların yüzünde altından arabasıyla dolaşır. Denizaltı ırmakları da onun ülkesindedir. Kardeşi Hades yeraltında ve ölüler ülkesinde egemendir. Zenginlikler tanrısıdır, yeraltı maden zenginliklerinin de tanrısıdır. Zeus'un ve Demeter'in kızları Kore ya da Persephone'yle evlidir. Hades'in kaçırdığı Kore, Persephone adıyla cehennem kraliçeliğine getirilmiştir. Hades Demeter'in baskısı ve Zeus'un buyruğuyla yılın belli günlerinde Persephone'yi annesine, yeryüzüne gönderir. Bitkileri simgeleyen Persephone böylece toprağın en verimli döneminde yeryüzünde kalmış olur. Hades acımasız ama dürüst bir tanrıdır. Korkunç şeyler yapsa da kötü şeyler yapmaz.

Kıvılcım Gözlü Athena

Athena Zeus'un kızıdır. Onun en sevgili çocuğudur. Annesi yoktur, Zeus'un kafatasından silahlarla donanmış olarak çıkmıştır. "Kıvılcım gözlü" diye adlandırılır. *İliada*'da savaşçı bir tanrıça olarak anılır. Acımasız ve ateşlidir, bununla birlikte her zaman barışa eğilimlidir, savaşı barış için göze alır. Yurdu ve yuvayı düşmandan korur, toplumsal yaşamın barış içinde sürmesi için çaba gösterir. Tarımın ve zanaatın da koruyucusudur. Madenciliği ve çalışan kadınları korumak da onun işidir. Usun, erdemin, iffetin simgesidir. Barışı belirleyen ve insanlara zenginlik getiren zeytin ağacını o varetmiştir. Çömlekçi çarkını, marangoz gönyesini de o yapmıştır. Atina kentinin koruyucusudur. Devlerin tanrılarla yaptığı savaşta Styks'in kocası olan Pallas adlı devi öldürmüş, onun derisinden kendine bir zırh yapmış, bu yüzden Pallas Athena diye anılmıştır. (Hesiodos'a göre Styks, Okeanos'la Tethys'in kızıdır, cehennemin ağzındaki bir mağarada oturur.) Athena'ya "bakire" anlamında Parthenos da denir. Atina'da Akropolis'deki Parthenon tapınağı onun adına yapılmıştır.

Üç Tanrıça

Olympos'da Athena'dan başka üç önemli tanrıça daha vardır. Bunlardan bakire Artemis yırtıcı hayvanların tanrıçasıdır. Ormanlarda, dağlarda dolaşır. Ay'ı simgeler. Kuşların yavrularını koruduğu için "gençliğin koruyucusu" olarak nitelendirilmiştir. Zaman zaman kinci ve acımasız bir tanrıça olarak gösterilmiştir. Elinde bir yay tutar, gebe kadınları oklarıyla

öldürür, böylece bakireliğini korumuş olur. Aşk ve güzellik tanrıçası Aphrodite çekiciliğiyle insanları ve tanrıları baştan çıkarır. En bilge kişiler bile onun dayanılmaz güzelliğine yenik düşerler. *Iliada*'da Zeus'un ve Dione'nin kızı olarak gösterilmiştir. Daha sonraları deniz köpüğünden (yun. *aphros*) olduğuna inanılmıştır. Bazı kaynaklarda ateş tanrısı çirkin Hephaistos'un karısı olarak gösterilir. Aphrodite güzellik tanrıçası olarak hem doğurma içgüdüsünü öne çıkarır hem bu yönde insanları tutkulu kılar. Her şeyden önce doğurucu ve çekici kadınlığı simgeler. Bakire Hestia Kronos ile Rea'nın kızı, Zeus'un kızkardeşidir. Poseidon ve Apollon'la yaşadığı aşk bakireliğini bozmamıştır. Silik bir kişiliği vardır, tanrılara ve insanlara belli bir yükümlülüğü yoktur. Ateş tanrıçası olarak bilinir ve aileyi simgeler. Sofraya oturuşta ve sofradan kalkışta adı anılır. Her kentte saygı görmüş, her kentte adına sürekli bir ateş yakılmıştır. Koloniler kurulurken bir kentten ayrılanlar yeni kentlerinin ocağına bu ocaktan ateş taşımışlardır.

Phoibos Apollon

Önemli tanrılardan biri de Apollon'dur. Apollon, Zeus'la Leto'nun oğludur, Artemis'in ikiz kardeşidir. "Parlak Apollon" anlamında Phoibos Apollon diye bilinir. Delos'da doğmuş olduğu için Delos'lu diye de anılır. Delos'dan Delphoi'ye gittiği, orada canavar Python'u öldürdüğü, bu günahtan arınmak için bir kaynakta yıkandığı anlatılır. Güzün Kuzey'e gider, Yunanistan'a ilkyaz gelince döner. Her şeyden önce ışık tanrısıdır. Onda karanlığa yer yoktur, bu yanıyla doğruluğu simgeler, yalan nedir bilmez. Okları güneşin ışıkları kadar iyileştirici ya da öldürücüdür. Apollon hekimliği insanlara öğretmiştir, ayrıca müzikçidir, lir'ini her çalışında tanrıları büyüler. Sürüleri korur, geleceği bildirir, Delphoi'de kahinlerin geleceği görmesine yardım eder. O yüzden Delphoi yüzyıllarca bir kehanet merkezi olmuştur. Apollon insana bu kadar yakın da olsa onun giz dolu bir kişiliği vardır. Zaman zaman kaba ve acımasız bir tanrı olarak gösterilmiştir. Şiirin ve müziğin simgesi olan bir tanrının kaba ve acımasız olabilmesi elbette zor anlaşılır bir durumdur. Onda kabalıkla incelik, sertlikle yumuşaklık bir bütün oluşturur gibidir. Defne ağacı onun simgesidir. "Ay" Artemis'in yanında Apollon "Güneş"dir.

Uyanık Bir Tanrı: Hermes/Ares ve Hephaistos

Hermes de Zeus'un oğludur. Atlas'ın kızı Maia onun annesidir. Hermes çevik ve uyanık bir tanrıdır. Önceleri sürüleri korumakla yükümlü bir tanrıydı, çobanlık tanrısıydı, giderek nitelik değiştirdi, hekimlik, ticaret ve hırsızlık tanrısına dönüştü. Hermes'in hekimliğe simge olmuş olan büyülü sopasıyla dolaştığı düşünülür. Defne ya da zeytin dalından olan bu sopaya iki yılan dolanmıştır. Hermes aynı zamanda Zeus'un haber taşıyıcısıdır. Yaratıcı zekasıyla hırsızlıkta ustadır, çaldığını sezdirmeden çalar. Hırsızlığa doğduğu gün başlamıştır. Gün doğarken dünyaya gelmiş, aynı gün güneş batmadan Apollon'un koyunlarını çalmıştır. Koyunları Zeus'un buyruğuyla geri vemiş, özür dilemek için Apollon'a lir adlı üç telli çalgıyı yapıp armağan etmiştir. Sağlığı kollamak kadar önemli bir işi daha vardır: ölülere yol göstermek. Hermes destanlarda adı en çok geçen tanrıdır. Birincil tanrıların yanında ikincil bir yer tutar gibidir. Savaş tanrısı Ares Zeus'la Hera'nın oğludur. Homeros'un bildirdiğine göre Zeus da Hera da ondan nefret ederlermiş. Kana doymayan ahlaksız biri olarak tanıtlanır, bu yüzden hiçbir site onu özel olarak yüceltmek istememiştir. Yunanlılar onun Trakya'dan gelmiş olduğuna inanırlardı. Ateş tanrısı Hephaistos Zeus'la Hera'nın oğludur. Çirkinliği ve biçimsizliğiyle ünlüdür. Doğduğunda çirkinliğinden çok etkilenen annesi onu Olympos'un tepesinden atmış. Çirkin Hephaistos çalışkanlığın simgesidir. Barışçıdır. İnsanlara yakındır: ne kadar göklerdeyse o kadar yerdedir. Zanaatçılara yardım eder, demircileri ve dokumacıları korur.

Eros: Ölümsüz Tanrıların En Güzeli

Olympos'da daha başka tanrılar da vardır, bunlar ikincil tanrılardır. En önemlileri Eros'dur. Hesiodos onu "ölümsüz tanrıların en güzeli" diye tanımlar. Yoksul, becerikli, kaygılı Eros insanlarla tanrılar arasında aracıdır. Kişiliği çevresinde daha çok edebiyat düzeyinde gittikçe artan bir ilgi oluşmuş, bu ilgi onu gittikçe daha ilgi çekici özelliklerle bezemiştir. Platon *Symposion* (Şölen) diyaloğunda onu tanrı katıyla insan katı arasında ya da düşünülür dünyayla duyulur dünya arasında aracı diye belirleyerek, bilgi kuramına, ona bağlı olarak da estetik anlayışına önemli bir öge olarak katmıştır. *Symposion* şair Agathon'un verdiği bir şölende yapılan tartışmaları içerir. Sözü en son Sokrates alır ve Mantinea rahibesi Diotime'nin vaktiyle kendisine söylemiş olduğu sözleri anımsar. Sokrates "Aşk

bir tanrıdır" dermiş, buna karşılık Diotime Aşk'ın bir *daimon* olduğunu söylermiş. *Daimon* ölümlüyle ölümsüz arasında aracıdır ve Diotime'ye göre birçok *daimon* vardır, aşk da bir *daimon*'dur. Sokrates bu *daimon*'un hangi anababadan geldiğini sorar. Diotime buna şöyle karşılık verir: Aphrodite'nin doğduğu gün tanrılar bir şölen vermişler. Çağrılılar arasında Poros (Çare) da varmış. Yemekten sonra dilenci giysileri içinde Penia (Yoksulluk) çıkagelmiş. Nektardan sarhoş olan Poros, Zeus'un bahçesine geçip orada sızıvermiş, Penia, Poros'dan bir çocuğu olsun istemiş, onun yanına uzanmış, böylece Aşk'a gebe kalmış. Aşk, demek ki, Çare ile Yoksuluk'un çocuğudur. Aşk yoksuldur, kabadır, pistir, çıplak ayakla dolaşır, şurada burada yatar, yeri yurdu yoktur, bu yanıyla anasının çocuğudur. Güzelin ve iyinin peşindedir, yiğittir, serüvencidir, attığını vurur, durmadan oyun düşünür, bu yönüyle de babasının çocuğudur. Eros zamanla insanları oklarıyla yüreğinden vuran kanatlı ya da kanatsız bir çocuk olarak tanıtlanmıştır. Çağımızda ruhayrıştırması açısından cinsel eğilimlerin ve cinsel eğilimlere bağlı isteklerin tümünü karşılar. Cinsellik edebiyatında hatta ruhbilimde Eros insani aşkın yalnızca bir yüzünü açıklar. Pierre Burney *Aşk* adlı incelemesinde şöyle der: "İnsani aşkın iki kutbunu, genellikle birine Eros öbürüne Agape adını vererek birbiriyle karşıtlaştırırlar. Eros arzu aşkıdır, bağlayıcı ve bencildir. Oysa Agape iyiliğin adayıcı düzeyine kadar yükselebilen iyilikçi biçimler ortaya koyar.(..) Eros kaypaktır, çünkü derinden derine bencildir, ama aynı zamanda bizi kendimizden çıkmaya ve kendimizi aşmaya çağırır: '*Amor trahit amantem extra se*...' (Aşk aşığı kendinden geçirir)."

İKİNCİL TANRILAR / KÜÇÜK TANRILAR

Aldatılmış aşıkların intikamcısı Anteros ve evlilik törenlerinde hazır bulunan Hymene de ikincil tanrılardandır. Her ikisi de Eros'un arkadaşıdır. Zeus'la Hera'nın gençlik tanrıçası olan kızları Hebe de ikincil bir önem taşımaktadır. Hebe evlilik tanrıçasının kızı olarak "ev kızı" imgesini canlandırmıştır. Olympos'da tanrılara balözü sunan Hebe, daha geç bir zamanda güçlü ve kahraman Herakles'in karısı olarak tanıtılmıştır. İkincil tanrılardan İris gökkuşağı tanrıçasıdır, o da Hermes gibi tanrıların haber taşıyıcısıdır. Olympos'da bir de Kharis'ler vardır, bunlar parlaklığıyla bilinen Aglaia, insanın sevincini belirleyen Euphrosyne, bitkileri çiçeklendiren Thaleia'dır. Kharis'ler Zeus'la Eurynome'nin kızlarıdır. (Eurynome de Okeanos'la Tethys'in kızıdır.) Kharis'ler Apollon'un lir'ine uya-

rak yaptıkları danslarla tanrıları eğlendirirler. Onlar dans ederken arkadaşları Musa'lar şarkı söylerler. Musa'lar dokuz tanedir. Bunlar Zeus'la Mnemosyne'nin kızlarıdır. (Bellek'i simgeleyen Mnemosyne de Uranos ile Gaia'nın kızıdır.) Sanat perileri ya da esin perileri Musa'lar başlangıçta ayrılmaz biçimde ortak bir kişiliğe sahiptiler. Sonraları işlevleri ayrılmıştır. Kleio tarih, Euterpe lirik şiir ve müzik, Thaleia komedi, Melpomene trajedi, Terpsikhore dans, Erato aşk şarkısı, Polymnia lirik şiir, Urania gökbilim, Kalliope güzel konuşma perisi olmuştur. İkincil önem taşıyan tanrısal kişiliklerden biri de evrenin düzenini simgeleyen Themis'dir. Hukuk ve adalet tanrıçası Themis, Uranos'la Gaia'dan olmadır, öğütleriyle Zeus'a yardımcı olmak gibi güç ama önemli bir görevi yüklenmiştir. İşlevine uygun olarak ağırbaşlı bir kız diye tanıtlanmıştır. Zeus'un öğütçülerinden biri de Zeus'la Themis'in insani adaleti simgeleyen kızları Dike'dir. Bunlardan başka ikincil tanrılar arasında yer alan Nemesis intikam tanrıçasıdır, haklı öfkeyi simgeler ve yunan dünyasında en geçerli kurallardan biri olan ölçülü olmak ve ölçülü davranmak kuralını geçerli kılmakla yükümlü gibidir. Ölçüsüz kişiler Nemesis'in gazabına uğrarlar. Aidos, dinsel saygıyı simgeler.

Su ve Yeraltı Tanrıları

Su ya da deniz tanrıları geniş bir topluluk oluştururlar. Onların başında denizlerin ve dingin suların efendisi Poseidon vardır. (Denizler'i Akdeniz, dingin suları da Karadeniz karşılar.) Deniz tanrılarından biri de Okeanos'dur. Evreni çevreleyen "Okeanos" ırmağının efendisi olan Okeanos dişi titanlardan Tethys'in kocasıdır. Karıkocanın Okeanis denilen birçok kızı vardır. Bu deniz perileri ırmakları ve kaynakları simgeleştirirler. En çok bilinenleri Styks, Kallirroe ve Arethusa'dır. Su tanrılarından Pontos, Gaia'nın oğludur, adı "deniz uçurumu" anlamına gelir. Büyük oğlu Nareus, Doris'le evlidir. Nareus'un kızları Nareis'ler sayıları otuzla elli arasında düşünülen deniz perilerdir. Başlıcaları Thetis, Amphitrite, Galateia'dır. Amphitrite, Poseidon'la evlidir. Triton, Amphitrite'yle Poseidon'un oğludur, bazen korkunç bazen iyilikçi bir tanrı olarak gösterilmiştir. Geleceği bildirir, büyük bir deniz salyangozu kabuğuyla her yerden duyulacak biçimde ses çıkarır. Herakles'le dövüşmüş, Dionysos'a şarabın etkisiyle yenilmiştir. Proteus zaman zaman Poseidon'un oğlu olarak belirlenmiştir. Poseidon'la Amphitrite'nin canavar sürülerine bakar. Geleceği okumak ve istediği biçime girmek yeteneğini Poseidon'dan

almıştır. Yeraltı tanrılarına gelince, onların başı Zeus'un kardeşi Hades'dir. Yeraltında ayrıca intikam tanrıçaları Erinya'lar vardır. Bunlar ahlak kurallarını korurlar, bu kurallara karşı gelenleri cezalandırırlar. Bu acımasız ama dürüst tanrıçalar Kronos ile Nyks'in kızlarıdır. Korkunç canavarlar biçiminde tanıtlanmışlardır. Aile düzenini korurlar, aile düzeyinde cinayetlerle ilgilenirler. Uyku tanrısı Hypnos, Erebos'la Nyks'in oğlu Thanatos'un (Ölüm) ikiz kardeşidir. Yeraltında yaşar, oradan insanlara uyku ve düş gönderir.

Yeryüzünün Küçük Tanrıları

Bir de yeryüzünün küçük tanrıları vardır. Bunlardan "İyi Tanrıça" diye adlandırılan Demeter buğday tanrıçasıdır, bereket ve toprak tanrıçasıdır. Kronos'la Rea'nın kızıdır. Eleusis prensleri arasında yerleşen ve Eleusis'de bir tapınak kuran Demeter bu prenslerden Triptolemos'u kendisine yardımcı seçmiştir. Triptolemos dünyayı dolaşarak insana tarımın inceliklerini öğretir. Şarap ve bağ tanrısı Dionysos da küçük tanrılardandır. Bazı kaynaklara göre sonradan tanrı olmuştur. Bu belirleme belki de şaraba ve sarhoşluğa karşı hoşnutsuzluğu ortaya koymaktadır. Bazı kaynaklara göre Dionysos Zeus'un ve Semele adlı Thebai'li bir kadının oğludur. Tüm tanrıların annesi de babası da tanrıyken onun babası tanrı annesi insandır. Zeus, Semele'yi çılgınca sevmiştir. Bu büyük sevgi içinde Zeus bir gün Semele'ye dile benden ne dilersen der. O da Zeus'u tüm görkemiyle yıldırım tanrısı biçiminde görmek istediğini söyler. Zeus onun isteğini yerine getirir, ama o zaman yıldırımlar Semele'yi öldürür. Semele o sırada gebedir. Zeus ana karnındaki bebeği çekip alır, doğum günü gelene kadar onu Hera görmesin diye kasığında saklar. O zaman Hermes onu kaçırır ve Nysa'daki Nymphe'lere bırakır. Bu Nymphe'ler Hyades diye bilinen periler olmalıdır. Periler Hera'dan çekindikleri için bebek Dionysos'u İra'ya bırakırlar. Zeus da Nymphe'leri yıldız yapıp göklere yerleştirir. Dionysos şarap ve bağ tanrısı olduğu kadar üreme tanrısıdır, dünyanın her yerinde insanlara üzüm yetiştirmeyi öğrettiği gibi kendi gizlerini de öğretmiştir. Arkadia çobanlarının tanrısı Pan da küçük tanrılardandır. Hermes'in oğludur, sevinçli ve gürültücü bir tanrıdır, yarı hayvandır, boynuzları vardır, keçi ayaklıdır, çobanların koruyucusudur. Pan eşsiz bir müzikçidir kavalıyla en güzel ezgileri çalar, orman Nymphe'leri dansederken onlara arkadaşlık ve eşlik eder. Her yırtıcı ortamda, dağlarda tepelerde, ormanlarda görünebilir. Hep aşk içinde yaşar, gönlünü her

zaman bir başka Nymphe'ye kaptırır. Aşklarına karşılık bulamaz. Kuyruğuyla, yamuk burnuyla çok çirkindir. Pan'ın bazen oğlu bazen kardeşi olarak belirlenen Silenos suları simgeler. Her zaman sarhoş dolaşan sevinçli bir ihtiyardır. İri yapılıdır. Yürüyemeyecek kadar içtiği zamanlar eşeğiyle dolaşır.

Pan gibi küçük boynuzlu, küçük ayaklı keçiler biçiminde tanıtlanan Satyros'lar; güzel, sevimli kadınlar olarak tanıtlanan dağ cinleri Oreades'ler; orman ya da ağaç perileri Dryas'lar; yarı insan yarı at Kentauros'lar; yılanlı başlarında domuz dişleri taşıyan canavar Gorgona'lar; belden aşağısı kuş ya da balık biçiminde kötü ruhlu Siren'ler de tanrısal kişilikli varlıklardır.

Leda'nın Soyu

"Zeus'un çocukları" anlamında Diskuroi diye anılan Kastor ve Polydeukes daha çok Isparta ve Argolis'de gençliği ve sporu koruyan tanrılar olarak saygı gömüşlerdir. Her ikisi de Leda'dan olmadır. Zeus, Leda'yı baştan çıkarmak için kuğu biçimine girer. Onlar o gece analarının rahmine düşerler. Adları birçok kahramanlık olayına karışmıştır. Bir dizi serüvenden sonra gökyüzüne çıkarılır, İkizler burcunu oluştururlar. Anaları Leda Isparta kralı Tyndareos'un karısıdır. *İliada* kahramanlarından Helene (Menelaos'un karısı) ve Klymnestra (Agamemnon'un karısı) da Leda'nın Zeus'la birleşmesinden olmuştur. Helene'yi TheseusAtina'ya kaçırır. Onu erkek kardeşleri kurtarıp Isparta'ya getirirler. Yunanistan'da tüm kahraman gençler onunla evlenmek ister. Tyndareos, koca adaylarına ileride olacak düşmanlıkları önleyebilmek için bir bağlılık andı içirir. Helene, Menelaos'la evlenir. Truva kralı Priamos'un oğlu Paris Helene'yi kaçırır. Menelaos eski adaylardan içtikleri andı anımsamalarını ister. Böylece Truva savaşı başlar. Paris ölünce Helene onun kardeşi Deiphobos'la evlenir, savaştan sonra da Menelaos'a döner. Bir inanışa göre Helene ölünce tanrılar katına yükselmiştir.

Kadın Kaçırma Alışkanlığı

Bu kadın kaçırma teması rasgele konulmuş değildir. Herodotos o dönemde kadın kaçırma alışkanlığının Fenikelilerce başlatıldığını pers kaynaklarına dayanarak yazar. Fenikeliler Kızıl Deniz'den Heredotos'un "denizimiz" dediği Akdeniz'e çıkınca deniz taşımacılığına iyiden iyiye ağırlık

verirler, mısır ve asur mallarını yunan kıyılarına getirirler. Bu gelişlerden birinde önemli bir olay yaşanır. Fenikeliler o dönemin en güçlü sitesi olan Argos'da mallarını beş altı günde satıp hemen hemen bitirdiklerinde Argos kralı İnakhos'un kızı İo arkadaşlarıyla kıyıya gelir, geminin yanında alışveriş başlar, o sırada Fenikeliler kızların üstüne atılırlar, İo ve birkaç kız yakalanır, öbürleri kaçarlar. Fenikeliler yakaladıklarını gemiye atıp Mısır'a götürürler. Daha sonra Yunanlılar da Fenike'ye giderler, Tir'de kralın kızını kaçırırlar, böylece iki toplum ödeşmiş olur. Ancak Yunanlılar bununla yetinmezler, Kolkhis ülkesinde (Doğu Karadeniz) Aia'da kralın kızı Medeia'yı kaçırırlar. Kolkhis kralı bir kahramanını Yunanistan'a gönderir, kızının verilmesini ister. Yunanlılar bu isteği olumlu karşılamazlar, gelene İo'un kaçırılışım anlatırlar. Daha sonraki kuşaktan biri, Truva kralı Priamos'un oğlu Paris olanları öğrendiğinde Yunanistan'dan bir kadın kaçırmak ister, Helene'yi kaçırır. Yunanlılar Helene'nin geri verilmesini isteyince karşı taraf Medeia'yı anımsatır. Herodotos bütün bu bilgileri Perslerden aldığını sık sık bildirir ve bu olayları şöyle yorumlar: bir kadını kaçırmak haksızlıktır ama bunun intikamını almaya kalkmak çılgınlıktır, ayrıca kadın istemedikçe erkek onu kaçıramaz. Yunanlılar kaçırılan bir kadın için büyük bir sefer düzenleyerek Asya'ya geçmişler, Priamos'un egemenliğine son vermişlerdir. Persler bunun üzerine Yunalılara düşman olmuşlardır. Herodotos Truva savaşının gelişimini de efsaneye dayanarak anlatır. Zeus'un karısı Hera, kızı Athena ve Aphrodite güzellikte yarışırlar ve Priamos'un oğlu Paris'i hakem tutarlar. Paris Aphrodite'yi seçer, çünkü Aphrodite ona dünyanın en güzel kadını Helene'yi sözvermiştir. Paris, Menelaos'un karısı Helene'yi kaçırır ve Truva'ya getirir. Menelaos Helene'yi boşuna ister, alamayacınca Truva'ya kardeşi Agamemnon komutasında bir ordu gönderir. Mykenai kralı Agamemnon'un Truva kuşatması on yıl sürer ve çok zorlu geçer. Priamos'un oğlu Hektor bu savaşta öldürülür. Topuğundan yaralanan Akhilleus da savaşta yaşamını yitirir. (Akhilleus yalnızca topuğundan yaralanabilir: yaralanma tehlikesine karşı annesi onu bebekken topuğundan tutup Styks ırmağına batırmıştır.) Savaş Odysseus'un bir hilesiyle, içinde asker bulunan tahta atın Truva'ya sokulmasıyla kazanılmıştır. İo'nun kaçırılışına gelince, Heredotos'a göre, o konuda Fenikeliler Persler gibi düşünmezler: İo geminin patronuyla Argos'da işi pişirmiştir, gebe kaldığını anlayınca ailesinden utanmış ve kendi isteğiyle gemiye binmiştir.

Bu son örneklerde görüldüğü gibi tanrılarla insanlar arasında yumuşak bir geçiş vardır. Bu da tanrılarla insanları birbirine bağlayan bağın gerçek bir bağ olduğunu gösterir. Bu kavuşma noktasının en yakın yerinde kahramanlar yer alır. Onlar tanrısal güçleri olmasa da insanüstü güçleri olan insanlardır. Bu kahramanların başında Herakles gelir. Herakles'in babası Zeus, annesi de Amphitryon'un karısı Alkemene'dir. (Amphitryon, Tiryns kralı Alkaios'un oğludur.) Hera onu beşiğinde öldürtmek ister, bunun için iki yılan gönderir, ama Herakles yılanları boğar. Delikanlılık çağına gelince Thebai'de Kreon'un kızı Megara'yla evlenir. Karısını ve çocuklarını çılgınlığa kapılıp öldürünce Tyrns'e gönderilir, orada kralın verdiği on iki güç işi başarır, birçok aşk serüveni yaşar, nice kahramanlık gösterir. Deianeira'ya aşık olur, onunla evlenir, sonra İole'ye tutulur. Kıskanç Deianeira ona zehirli bir gömlek yollar. Herakles gömleği giyer giymez ölür, ruhu Olympos'a kabul edilir. Bir başka kahraman Perseus Zeus'la Danae'nin oğludur. Büyükbabası onu ve annesini bir sandığa koyup denize atar. Seriphos kralı ana oğulu kurtarır, anneyle evlenir. Gorgona denilen canavarlardan Medusa'nın başını kesme görevini alır kraldan. Kralın amacı ondan kurtulmaktır. Bu görevi Athena'nın yardımıyla yerine getiren Perseus daha sora Habeşistan'da tutsak bulunan Andromeda'yı kurtarır ve onunla evlenir. Kahraman İason Tesalya'lıdır, kral İokos'un oğludur. Onu Kentauros Kheron büyütmüştür. İason, babasının tahtına otumuş olan amcası Pelias'ın yerine geçmek ister. Bunu anlayan amcası ona çok güç bir iş verir. İason bu işi uzun serüvenlerden sonra başarır. Son yıllarını kıskanç ve dırdırcı karısıyla Korinthos'da geçirir.

Bellerophontes, Theseus, Oidipus

Bellerophontes, Korinthos'ludur. İstemeyerek kardeşinin ölümüne yolaçtığı için ülkesinden ayrılır ve Argos kralının sarayına sığınır. Kral Proitos'un karısı Sthenaboia ona gönlünü kaptırır, sevgisine karşılık bulamayınca da onu kendisini baştan çıkarmaya çalışmakla suçlar. Başına birçok iş gelen, bu arada aslan kafalı, keçi gövdeli, yılan kuyruklu canavarı öldüren Bellerophontes sonunda Lykia kralının kızıyla evlenir. Theseus Atina'nın efsane kralı Egeus'un ve Aithra'nın oğludur. Argolis'de doğmuştur. Genç yaşta yırtıcı hayvanlarla ve haydutlarla çarpışmış ve Atina'ya gitmiştir. Bir seferden dönüşte babasına vermiş olduğu "zaferle

dönersem beyaz bayrak çekeceğim" sözünü unutmuş, gemiyi kara bayraklı gören Egeus kendini üzüntüsünden denize atmıştır. Theseus bunun üzerine Atina kralı olmuş, bir süre sonra Sykros'a sığınmıştır. Bir başka kahraman Oidipus Thebai'lidir. Kral Laios'la İokaste'nin oğludur. Bir kahin Laios'a "oğlun seni öldürecek ve annesiyle evlenecek" demiştir. Küçük Oidipus sakat ayaklarıyla bir dağa bırakılır. Onu bulup Korinthos kralı Polybos'a verirler. Oidipus büyüyünce başına gelecekleri Delphoi kahininden öğrenir, bu yüzden ülkesinden kaçar. Phokis'de bir yolcuyu öldürür. Bu yolcu babası Laios'dur. Oidipus Thebai'ye varınca kral seçilir ve İokaste'yle evlenir, bu evlilikten çocukları olur. Konunun bundan sonrası bulanıktır. Kimine göre Oidipus kendi gözlerini oymuş ve oğullarınca Thebai'den kovulmuştur. Kızı Antigone onun yanından ayrılmamış, ona yardımcı olmuştur. Oidipus acılı yaşamını Kolonos ormanında sürdürmüştür. Kimine göre gerçeği öğrenen İokaste kendini asmıştır. Kimine göre Oidipus'un oğulları taht kavgasında birbirlerini öldürmüşlerdir. Oidipus efsanesi yunan düşüncesinde ve yunan trajedisinin temelinde belirleyici olan yazgıdan kaçılmaz fikrini açıkça ortaya koyar.

İNANÇ DÜZENİ VE KÜLTÜR

Yunanistan'da çok çeşitli tanrılar, yarı tanrılar ve kahramanlar tablosunun önünde çok canlı bir inanç düzeni vardı. Dinsel yaşamın gerekleri sitenin yaşam özellikleriyle belirlenmişti: her site birbirinden oldukça ayrı dinsel davranış biçimleri geliştirmişti. Dinsel yaşam en geniş uygulama alanını ailede buluyordu. Tapmaklar büyük toplulukları barındıracak kadar geniş olmadığından ailede sunaklar tapınmada ilk basamağı oluşturuyordu. Kahramanların mezarları da tapınma yerleriydi. "Tapınışın başlıca görünümleri dualar, saçılar ve adaklardı. Saçı yapmak bir kaptan yere şarap, yağ ya da süt akıtmaktı. Kansız adak meyva ve çörek sunmakla, kanlı adak bir ya da birkaç hayvan kurban etmekle oluyordu. Kanlı adakta adakçı hayvanı dinsel kurallara göre boğazlıyordu. Etin bir parçası tanrı adına yakılıyor, kalanı inançlılara dağıtılıyordu" (J. Monnier). Ailede babanın dinsel bir yeri vardı. Baba rahip yerine alınıyordu. Tapınma aileden tapınağa doğru yayıldıkça rahipler topluluğu ortaya çıktı. Ama yunan dünyasında rahibin büyük bir yeri yoktu. Yunanistan rahipler topluluğunun ayrı bir sınıf ya da kast oluşturacak biçimde kümelenmediği, ayrımlaşmadığı ya da toplumun dışına çıkmadığı belki de tek ülkedir. Evlerde en başta aile tanrıçası Hestia'ya ve tanrılar tanrısı Zeus'a saygı gösterilir-

di. Aile toplumun en küçük ama en önemli birimiydi. Önemliydi, soyun sürdürülmesini sağlıyordu. İleride Platon'da göreceğimiz gibi aileyi toplumsal gelişime engel sayanlar da vardı. Ayrıca askerlik mesleğinin bağlayıcı gerekleri, bireylerin aşırı dışadönüklüğü ve eğlenceye düşkünlüğü, eşcinsel ilişkilerin yaygınlığı aileyi sarsılmaz bir toplumsal birim olmaktan çıkarıyordu. Gene de aile önemliydi, bekarlara ve çocuksuz evlilere iyi gözle bakılmazdı. Nişanlılık kurumu oldukça önemli bir kurumdu, nişanlıları kutsal suyla arındırma törenleri yapılırdı. Düğün törenleri de renkli geçerdi. Arındırma ölüm törenlerinde de öne çıkardı. Cesedi iyice yıkadıktan sonra ağzına para koyup gömerlerdi. Bu para öbür dünyaya kayıkla geçiş parasıydı. Parayı veremeyenlerin bu yakada kalacağına ve dinginliğe ulaşamayacağına inanılırdı. Cenaze törenine sabahtan başlanırdı. Ölünün yakınları gün doğarken ağlayıcılarla ve çalgıcılarla yola çıkarlardı.

Törenler, Bayramlar, Şenlikler

Törenlere, bayramlara, şenliklere büyük yer veren yunan toplumunda her sitenin kendine göre dinsel davranış formülleri vardı. Dinsel bayramlarda müzik yarışmaları, at yarışları, spor gösterileri düzenlenirdi. Bu etkinlik içinde tapmak büyük bir önem kazanmıştı. Büyük tapınakların başlıcaları Delos, Epidauros, Olympieion ve Delphoi tapınaklarıydı. Ege denizinde Mykonos ve Syros arasında bulunan Delos adasında bir tapınaklar topluluğu vardı. Kutsal Delos adası iyonyalı inançlıların toplaşma yeriydi, burada Apollon ve Artemis'e saygı törenleri düzenlenirdi. Hekimlik tanısı Asklepios'un kutsandığı Epidauros'daki (kuzeydoğu Peloponnesos) tapmaklar toplamı da çok önemliydi, burada Artemis ve Aphrodite de saygı görürdü. Delphoi'de başlıca tapınak Apollon tapınağıydı. Burada bir de kahinler ocağı vardı. Koloniler kurmak isteyenler buradan görüş alıp yola çıkarlardı. Kahinler genellikle kolonicileri yüreklendirirlerdi. Atina'daki Olympieion tapınağı Zeus adına yapılmıştı. Burada bir de Hera tapınağı vardı. Eski yunan toplumunun dinsel yaşamında kehanet çok önemliydi. Kahin tanrı esinini alan yetkin insandı. Yunanlılar tanrısal güçlerin dünya üzerindeki edimlerini beklemek istemezler, önceden davranıp tanrıların gelecekle ilgili görüşlerini almak isterlerdi. Tanrıların insanlara yol göstermesi, önerilerde bulunması ya da onların girişimlerini uygunsuz bulması kehanette açıklığa kavuşurdu. Kehanet bir aracıyı gerektirirdi. Örneğin Delphoi'de Apollon insanlara bir genç kızın ağzından,

onun sesiyle önerilerde bulunurdu. İnsanın aracı olarak belirtmediği durumlarda bir takım seslerin, örneğin rüzgar sesinin yorumuna yönelinirdi. Kısacası kehanette tanrılarla insanlar arasında büyülü ve dolaylı bir ilişki sözkonusuydu. Tanrılara her şey sorulabilirdi. Toplumsal ve bireysel tüm sorunlar üzerine onların görüşü alınabilirdi.

Toplu Oyunlar

Yunanistan'da yarışma niteliğindeki toplu oyunların da dinsel bir anlamı vardı. Bu oyunların başlıcası Olimpiyat oyunlarıdır. Adını Olympos'dan alan ve ilk olarak Herakles tarafından düzenlenmiş olduğuna inanılan bu oyunlar beş yılda bir, yaz dönencesinden önceki yeni ayın çıkışında başlatılırdı. İlki M.Ö. 776'da gerçekleştirilmiş olan Olimpiyat oyunlarına her özgür Yunanlı katılabilirdi. Bu oyunlar bir hafta sürerdi ve dinsel törenlerle sona ererdi. Koşuda, güreşte, yumruk döğüşünde, disk atmada üstün gelenler zeytin dalından taçlarla ödüllendirilirlerdi. Bu kişilere kentlerinde büyük saygı gösterilirdi. Olimpiyat oyunları V. yüzyıldan sonra kentler arasındaki düşmanlıkların ileri ölçülere varmasıyla tavsadı. Dinsellik eski yunan toplumunda spordan sanata kadar her alanda etkindi. İnancın gelişimi zamanla tarikatları oluşturdu. Bu tarikatların başında Orpheus tarikatı gelirdi. Orpheus, geleneğe göre, şiiriyle hayvanları bile büyüleyen güçlü bir şairdi. Onu Apollon'un oğlu sayanlar vardı. Karısı Eurydike'nin ölümü üzerine cehenneme gidip karısını istedi. Hades buna razı oldu. Ancak Orpheus'un dönüş yolunda geriye bakmaması gerekiyordu. Orpheus bu yasağı unutunca karısını bir daha ve hiç görmemek üzere yitirdi. Daha sonra Orpheus da dünyadan ayrıldı. Nasıl öldüğü üzerine değişik yorumlar yapılmıştır. Orpheus'çuluk VI. yüzyılda gelişti ve tüm yunan kentlerine yayıldı. Yunanistan'da uygarlığın gelişmesi ve ona bağlı olarak yaşamın karmaşıklaşması din duygusunun öne çıkmasını, giderek gerçeküstünün gerçeğe baskın duruma gelmesini getirdi. Bu dönüşüm elbette tektanrıcılığa geçişte bir aşama olarak düşünülebilir. Orpheus'çuluk bu aşamada önemli bir basamaktır. Sonradan Pythagoras'çı düşünceyle birleşecek olan bu gelenekte bedenin ölümlülüğü ve ruhun ölümsüzlüğü inancı baskındı. Maddeden yapılı beden ne kadar pisse ruh o kadar arıdır. Yaşamak bu inanışta öbür dünyayla bu dünya arasında sürekli bir ruhgöçü anlamı taşır. Ölmek bu dünyadan aşkın dünyaya gitmektir. Ölüm bizi gerçeklikler dünyasına kavuşturur, gerçek yaşama ulaştırır. Bu dünyadaki yaşam ruhun bir bedene girme zorunluluğu

yüzünden pislikler içinde bir yaşamdır. Bu pislikler dünyasında gerçek dünyanın özlemini çekerken onun bilgisine ulaşmak istenir, bu da çileci bir çabayı gerektirir. Buna göre dünyanın ruhu engelleyen maddi hazlarından uzaklaşmak, böylece gerçeğe yönelmeye çalışmak gerekir. Platon'un bilgi anlayışına temel olmuş olan bu inanışta Zeus evrenin tüm gücünü simgeler. Orpheus'çuluk ve Platon'culuk, özellikle Platon'un İyi İdea'sı düşünülünce, tektanrıcılığa geçişi duyurur.

Misterler

Eski Yunanistan'ın dinsel etkinlikleri arasında misterleri de saymak gerekir. Misterler tanrısal güçlerle ilişkiye girme törenleriydi. Bu törenleri dinsel gize ulaşmış olduğuna inanılan ayrıcalı kişiler yönetirdi, törene katılan kişiler de gize katılan kişilerdi. Misterlerin en ünlüsü Eleusis ya da Lepsina misterleriydi. Eleusis'de bir Demeter tapınağı vardı, bu tapınak inançlılardan büyük saygı görüyordu. Demeter'e tapınma tüm Attika'da yaygındı. Bu saygı giderek Orpheus'çuluğun da etkisiyle bir dinsel devinime dönüştü, böylece Eleusis misterleri ortaya çıktı. Dine giriş ya da dinin gizlerine katılma törenleri (*misterion*'lar) ve arınma ayinleri belli zamanlarda yapılırdı. Mağaralarda okunan dualar ve Demeter'le ilgili temsiller bu dinin en önemli gerekleri arasındadır. Temsiller arasında en belirleyici olanı Zeus'la Demeter'in birleşmesini gösteren temsildi. Bu yolda Eleusis misterleri Eskiçağ'da tiyatronun gelişmesi yönünde çok önemli katkılarda bulunmuştur. Trajedinin gelişimi de bu çerçevede olmuştur. Tarihsel açıdan trajedinin temeli din, tiyatronun temeli de trajedidir. Trajedinin beslendiği en büyük kaynak elbette Dionysos şenlikleridir. Tüm yunan dünyasında yaygın olan bu şenlikler gerçekte basit kır eğlenceleriydi, bir bakıma da içki ve aşk alemleriydi. Şenliklerin en etkin kişileri şairler ve oyunculardı. İlkyazdaki büyük Dionysos şenliklerinde törenlerle geçen ilk iki günden sonra sanat etkinlikleri başlardı. En başta tiyatro gösterileri ve *dithyrambos* (dinsel şarkı) yarışmaları yapılırdı. Dithyrambos okuyan korolar Satyros'ları temsil ederdi. M.Ö.VI. yüzyılda koronun karşısına koyulan oyuncuyla trajedi belirmiş oldu. Sonra bu oyuncu ikiye üçe çıktı. Böylece tartışmalı, konuşmalı, çekişmeli bir karşılıklı ilişkiler ağı örülmeye başladı.

YUNANİSTAN'DA FELSEFİ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ

ESKİ KÜLTÜRLERİN YENİ BİLEŞİMİ

Yunanistan'da felsefi düşünce mitolojinin içinde oluşup gelişti, o çeşitliliklerle dolu mitoloji felsefenin ilk güçlü atılımlarına olanak verdi. Yunan felsefesi "yunan mucizesi" diye adlandırılan büyük kültür atılımının bir meyvasıdır, bu meyva bir ülkenin verimi olmaktan çok bütün eski uygarlıkların ortak ürünü olarak düşünülmelidir. "Yunan mucizesi zorunluydu, tüm eski dünya onu hazırlamış, onun gelişmesini istemişti" der Elie Faure. Mısır'ın, Mezopotamya'nın ve başka toprakların duyarlıkları yunan ülkesinde yeni bir sezişe dönüştü, yeni bir anlatım kazandı, giderek imgelemin belirleyiciliğinden çıkarak ussal düşünceye doğru gelişti. Bu kültür oluşumlarında elbet dor etkinliğinin büyük payı vardır. Dorlar XII. yüzyıldan sonra yarımadaya yayılmacı olarak yerleştiklerinde önlerine çıkan kültür bileşiminin inceliklerini kavrayabilecek durumda değillerdi. Öbür uygarlıkların yansılarını taşıyan ve oldukça ince bir kültür olan aka kültürü kabasaba Dorların elinde hem örselendi hem yeni olanaklar kazandı, giderek bir aka-dor kültür bileşimi oluşmaya başladı.

Akalardan Dorlara

Akaları güçlü demir silahlarıyla kolayca köleleştiren Dorlar aka değerlerinin zorunlu kalıtçısı oldular. Başlangıçta Dorlar son derece ilkel uygarlık etkinlikleri ortaya koydular: meşe ve zeytin ağaçlarından yaptıkları

yontular ren avcılarının kemikten yontularını andırıyordu. Onlar bu durumda önceki uygarlıkların, mısır ve mezopotamya uygarlıklarının kültürünü özümleyip geliştirebilecek insanlar değillerdi. Ancak komşu ülkelerle ilişkileri arttıkça ve Akaların dünyasına yaklaştıkça bakışları değişti. Zamanla Peloponnesos yunan yontu sanatının merkezi oldu. Henüz Atina'nın sönük kaldığı o dönemde Isparta yunan sanatının beşiği durumuna geldi. Ancak Isparta gelişen yunan kültürünün tüm yükünü omuzlayabilecek durumda değildi. Ulaşım ağının uzağında bir vadiye sıkışıp kalmış olan Isparta ne olursa olsun yalıtık bir yaşam sürdürmek zorundaydı ve daha sonra yunan inceliğine iyiden iyiye ters düşecek olan kabasaba ve yırtıcı tutumunu bu sıkışmışlıkta edindi. Hem merkezde hem deniz kıyısında yer alan Atina dor duyarlılığını asya etkileriyle bağdaştırmakta büyük ustalık gösterdi. Böylece dünya kültürünün merkezi durumuna geldi, kısa zamanda mermerle örüldü, bir anıtlar ve yontular kenti oldu. Yunanlılar tüm tanrıların yontularını yaptılar, böylece onları somut olarak yaşamlarına kattılar. Bu gelişimde mimarlık sanatı yontu sanatıyla birleşti, yontular yapıların vazgeçilmez ögesi olup çıktılar. V. yüzyılla birlikte çiçeklenmeye başlayan felsefi düşünce, insanı arayan, insanın dünyadaki yerini tartışan ussal ya da köklü düşünce sanata da egemen oldu. Yontu sanatında Phydias'ı (490-431), Polykleitos'u (doğ. 480'e doğru), disk atan atlet yontusunda insanın gücünü, inceliğini, insan bedeninin güzelliğini ortaya koyuşuyla ünlü Myron'u (V. yüzyıl) birer filozof saymak gerekir.

Güçlü Bir Edebiyat

Yunanistan'da büyük kültür atılımı güçlü bir edebiyatı da birlikte getirdi. Özellikle tiyatro alanında unutulmaz yapıtların ortaya konulduğu bu dönem Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'le trajedide, Eupolis, Kratinos ve Aristophanes'le komedide varlığını duyurdu. Sophokles'in (496-406) tiyatrosu Atina'da edebiyatın doruk noktasını oluşturur. Sophokles'in gücü insana olan büyük güveninden gelir. Yazar özellike *Antigone*'sinde tanrıların gücü karşısında insanın gücünü göstermek ister, böylece bir bakıma yunan kültüründe egemen olan yazgı düşüncesini eleştirmiş olur. Sophokles adaleti, katışıksız insan olmanın güzelliğini, eğilip bükülmezliği, bağımsızlığı, başkaldırmayı, yiğitliği yüksek değerler olarak belirler. Günümüze yedi trajedisi ulaşan Sophokles yüz yirmi üç trajedi yazmış, yirmi kadar ödül kazanmıştır. Aristophanes Atina'nın siyasal ge-

leneğini eleştirmiş, oradaki demokrasi uygulamalarıyla ve bu uygulamaların kahramanı olan önderlerle alay etmiştir. Onun yapıtlarında bu insanlar yüreksiz, erdemsiz, çıkarcı insanlar olarak sergilenirler. Aristophanes köylü yaşamının sefilliğini, kentlerdeki insanların sıkıntılarını da yansıtmıştır. O, yapıtlarında inanç değerlerinin çöküşünden yakınır ve çekişmelerin, özellikle siteler arasındaki düşmanlığın gereksizliğini gösterir, böylece insanları daha düzenli ve daha onurlu bir yaşama çağırır. *Lysistrata*'sında kadınlar erkeklerin aklı başına gelene kadar onlarla yatağa girmeme kararı alırlar.

Mitolojiden Felsefeye

Evet, felsefe mitolojinin kıvrımlarında doğup büyüdü ve onun büyülü ortamından uzun süre kendini kurtaramadı. Felsefenin temel sorunları, insan nedir, evren nedir, evren nereden ya da ne' den gelmedir, insanın evrendeki yeri nedir, insanın evrenle ilişkisi nedir gibi sorunlar mitolojide örtülü olarak ortaya konulmuş ve usdışı ögelere dayanılarak yanıtlanmıştır. Felsefeyi mitolojiden ayıran başlıca özellik, onun imgelemsel ögelerden uzaklaşarak her soruyu ussal bir düzeyde yanıtlama eğilimidir. Mitolojinin felsefeye dönüşmesi demek, sezgisel düşüncenin ussal düşünceye dönüşmesi demektir. Felsefe ussal düzeyde bir nedenler araştırmasıdır, oysa mitolojide nedenler ancak düşsel denilebilecek sezgisel ögelerle açıklanır. Felsefe mitolojiden yavaş yavaş doğmuş, böylece eski uygarlıklarda gördüğümüz ilkel bakışın yerini, dikey bir nedensellik anlayışı içinde her olayı ayrı ayrı tanrısal güçlerin istemine bağlayan mitolojik kavrayışın yerini yatay bir nedensellik anlayışı içinde oluşumları birbirinin nedeni olarak görmeye eğilimli felsefi kavrayış almıştır. Bu çerçevede çok belirgin dönüşüm noktaları da belirleyebiliriz. Örneğin Hesiodos'un daha önce gördüğümüz oluşum tablosu mitolojiyle felsefe arasında bir geçiş yeri özelliği gösterir. Filozofların evren ve insan üzerine, evrenle insan ilişkisi üzerine köklü düşünceler ortaya koyduğu dönemlerde mitolojik düşünce önemini yitirmeye, daha çok bir inanç konusu olarak sınırlarını daraltmaya yüz tutmuştur. İnsanoğlu, bundan böyle, varsaydığı doğaüstü güçlerin basit bir bağımlısı olmaktan çıkıyor, şimdisiyle birlikte geçmişine ve geleceğine sahip çıkmaya başlıyordu. İnsanın doğa üzerindeki zaferlerinden sonra kendi üzerindeki ilk büyük zaferiydi bu. Onun amacı bundan böyle evren - insan ilişkisine ya da hatta bilmecesine ussal düzeyde çözümler getirmekti, her şeyden önce de üzerinde ya da içinde yaşadığı dünyanın nasıl varolmuş olduğunu anlamaktı.

Yunan düşüncesini bize doğrudan iletecek geniş kaynaklardan yoksunuz. Felsefenin en eski kökenlerini açıklayacak kaynaklardan iyice yoksunuz. İlk filozoflarla ya da ilk felsefi görüşlerle ilgili bilgilerimizin pekçoğu ikinci, üçüncü eldendir. Yazık ki her filozof, o günün olanakları ya da yaşam koşulları içinde öğretisinin büyük bir bölümünü yokluğa armağan edip gitmiş. Bugün bu alanda çok büyük kaynak sıkıntısı çekiyoruz. Bu kaynak sıkıntısı daha sonra bize o dönemlerle ilgili bilgiler aktaran en eski felsefe tarihçilerinin de başlıca sorunu olmuştu besbelli. M.Ö. IV. yüzyılda yunan düşüncesinin iki doruğu Platon ve Aristoteles kendilerinden sonra gelecek insanlara ilk felsefe tarihi verilerini bıraktılar. Platon çok sevgili öğretmeni Sokrates'in ağzından, eksikli bir biçimde de olsa, nice kişiyi tanıttı, nice görüşü aktardı. Aristoteles *Metaphysika*'sında kendinden önceki filozofları teker teker eleştirirken bize oldukça güvenilir bir kaynak armağan etmiş oldu. Elbet her iki filozofun aktardığı bilgiler filozof olmanın getirdiği yanlı olma zorunluluğuyla azçok özelleştirilmiş bilgilerdir.

Diogenes Laertios'un Görüşü

Gerçek anlamda ilk fesefe tarihçisi, yapıtı bugün de önemli bir kaynak sayılan Laertes'li Diogenes ya da Diogenes Laertios'dur (M.S. III yüzyıl). Adı eskiyle ilgili araştırmalarda filozoflardan çok anılan bu ünlü felsefe tarihçisi, birçok değişik kaynağı değerlendirerek on kitaplık bir felsefe tarihi oluşturmuştu: *Peri bion dogmaton kai apophthegmaton.* Filozofların yaşamlarını ve görüşlerini tam bir masal havasında yansıtan bu yapıt, birçok nesnel bilgi yanında birçok öznel bilgiyi de, hatta söylentiyi de içerir. Yitip gitmiş pekçok bilgi ya da belge onun kitabına kaynaklık etmiştir, ilginç ve inanılmaz özellikleriyle bir araya gelmiştir. Eski kaynakların seçmeli bir karması olan bu yapıt birçok bakımdan tek kaynak olma özelliğini korumaktadır. Diogenes Laertios kitabına bugün bizim de çokça tartıştığımız kaynak sorununu ele alarak girer: yunan düşüncesinden önce felsefi düşünce, gerçek anlamda felsefe var mıydı? Şöyle der: "Felsefenin yabancı topraklarda doğduğu sık sık ileri sürüldü. Aristoteles ve Sotion, Pers'de Mübitlerin, Babil ve Asur'da Kaldelilerin, Hindistan'da Gymnosophiste'lerin, Keltlerde ve Galyalılarda Drüitlerin ve Semnotelerin felsefeyi yarattığını söylerler." Diogenes Laertios Yunanlılardan önce felsefenin varolduğu görüşüne katılmıyor: "Bütün bu yazarlar Yunanlıların öz buluşlarını yabancılara ulayarak bilgisizlikleriyle yanlışa dü-

şüyorlar, çünkü Yunanlılar fesefeyi yaratmakla kalmadılar, tümüyle insan türünü yarattılar." Daha sonra şöyle diyor: "Bu buluşu yabancılara ulamak isteyenler kanıt olarak Trakya'lı Orpheus'u öne sürüyorlar, onu en eski filozoflardan biri olarak gösteriyorlar. Ancak ben kendi kendime şunu soruyorum: tanrılardan gelişigüzel sözetmiş bir adam, insanların yanlışlarını utanmadan sıkılmadan tanrıların üstüne yıkmış, insanların bile kolay kolay göze alamadığı iğrençlikleri tanrılara ulamış bir yazar nasıl olur da filozof diye nitelendirilir."

Diogenes Laertios bu konuda şunları ekliyor: "Yabancılardan yana çıkanlar ilk filozof diye aldıklarının kuramlarını da açıklıyorlar. Bize diyorlar ki, Gymnosophiste'ler ve Drüitler örtülü ve özlü konuşarak, tanrılara tapmayı, kötülük etmemeyi, yürekliliği öğrenmeyi öğütlüyorlardı. Gymnosophiste'ler ölümden nefret ediyorlardı. Mübitler tanrılara tapıyor, adaklar adayıp dualar ediyorlardı. Onlar tanrıların kulağının yalnızca kendilerinde olduğunu ileri sürerlerdi. Doğa üzerine ve tanrıların kökeni üzerine araştırınalar yaptılar; yontuların kullanılmasını mahkum ediyorlar, tanrılar arasına cinsellik ayrımı koymaya yanaşmıyorlardı. Adalet üzerine yapıtlar yazdılar, ceset yakınayı küfür saydılar. Kardeşler arasındaki, baba kız arasındaki evliliği onaylıyorlardı. Falcılıkla ve kehanetle ilgilendiler, tanrıların görülerine sahip olduklarını ileri sürdüler, havanın hayaletlerle dolu olduğunu gösterdiler, onlara göre bu hayaletler buğulaşma ya da türüm yoluyla, algılayıcı görüsü olan kimselere görünmekteydi. Altını ve süslemeyi yasak ettiler, beyaz giysileri vardı, toprak onların yatağıydı; sebzeyle, peynirle ve ekmekle besleniyorlardı; sopa olarak bir kamış kullanıyorlardı, bu kamışı peynire batırıp ağızlarına götürerek çatal yerine kullanıyorlardı. Aristoteles ve Dinon, Mübitlerin kehanetten habersiz olduğunu bildirir, bunu Hermodoros da benimser. Aristoteles Mübitlerin Mısırlılardan daha eski olduğunu, biri iyi biri kötü ruh olmak üzere iki ilkeye inandıklarını bildirir. Birincinin adı Zeus ve Oromasdas'dır, öbürünün adı Hades ya da Arimanios'dur. Bunu Hermippias, Eudoksos ve Theopompos da doğrular. Theopompos, Mübitlere göre insanların ölümsüz olacağını ve zamanlarını duayla geçireceklerini bildirir. Rodos'lu Eudemos da aynı şeyi söyler. Hekataios da onlara göre tanrıların doğum yoluyla üremiş olduğunu anlatır. Solon'lu Klearkhos, eğitim incelemesi adlı yapıtında Gymnosophiste'lerin Mübitlerden geldiğini benimser, bazıları da Yahudilerin Gymnosophiste'lerden geldiğini benimser. Mübitler üzerine yazılar yazanlar Herodotos'a karşı çıkarlar ve Kserkses'in güneşi ve denizi tanrı bilen Mübitlere karşı güneşe oklar attırdığını, denize

zincirler bıraktırdığını yalanlarlar, bununla birlikte Mübitlerin kendi ilkelerine uygun olarak tanrı yontularını yıktırdığını doğrularlar. Mısırlılara gelince, onların tanrı ve adalet üzerine aşağı yukarı şu görüşleri vardı: bir ilke vardır, o da maddedir, sonra dört öge ayrılmıştır, daha sonra canlı varlıklar oluşmuştur. Güneş ve ay tanrıdırlar. Bunlardan biri Osiris, öbürü İsis diye adlandırılırdı, bunlar domuzlan böceği, dragon, atmaca ve daha başka hayvanlar biçiminde tanıtlanırlardı. Mısırlılar kendi anlayışlarına göre yontular ve tapınaklar yaparlar, tanrının gerçek görünümünü bilmezlerdi: dünyanın bir başlangıçı olduğuna, bir sonu olacağına, küre biçiminde olduğuna, yıldızların ateşten olduğuna, sıcaklıklarının yeryüzündeki tüm şeyleri yarattığına, ruhun ölümsüz olduğuna ve bir bedenden öbürüne geçtiğine, yağmurun havanın dönüşmesiyle oluştuğuna inanırlardı. Evet, Hekataios'a ve Aristagoras'a göre onların fizik kuramları böyledir. Onlar adaletle de ilgilendiler ve Hermes'e atfettikleri yasalar ortaya koydular. Mısırlılar evcil hayvanlarda tanrısal bir değer görüyorlardı, ayrıca geometriyi, gökbilgisini, aritmetiği bulduklarını öne sürüyorlardı. İşte felsefenin kökeni üzerine bilinenler bunlardır."

YEDİ BİLGELER

Diogenes Laertios'dan aldığımız bu uzunca metin bize en eski felsefe kaynaklarının ne kadar karmaşık, ussal düşünceden ne kadar uzak, inanç ögeleriyle ne ölçüde karışmış olduğunu gösteriyor. Ayrıca kaynak ya da belge eksikliğinden ötürü Diogenes Laertios'un da, Re'yi Osiris'le ve Tot'u İsis'le karıştırırken yaptığı gibi, bazı şeyleri bulandırmış olduğunu söyleyebiliriz. Kimi filozof yazmamış konuşmuş, kimi filozof yazdıklarını rüzgara vemiş, bu yüzden bizim elimizde yalnızca ikinci ya da üçüncü elden kaynaklar kalmıştır. Ancak bu yana doğru yürüdükçe kaynakların netleştiğini ve düşüncenin ussallaştığını, sezgisel düşünceden gidimli düşünceye geçildiğini görüyoruz. Ussal araştırmayla ilgili ilk düşünce ürünleri Yedi Bilgeler'in kural niteliği taşıyan özdeyişleridir. Yedi Bilgeler felsefe tarihinin ilk filozofları ya da ilk düşünürleridir, ilk ahlakçılarıdır. Yedi Bilgeler diye hep yedi kişi sayılmış ama hep değişik adlar anılmıştır. Bu yedi kişiyi Kleobulos, Solon, Khilon, Pittakos, Thales, Bias, Periandros olarak belirlemek doğru olacaktır. Diogenes Laertios iskit filozofu Anakharsis, Khen'li (Peloponnesos) Myson, Syros adasından Pherekydes ve Knossos'lu (Girit) Epimenides'i de Yedi Bilgeler'den sayabileceğimizi söyler.

Kuralkoyucu Düşünce

Felsefe tarihinin evren sorunlarıyla hemen hiç ilgilenmemiş olan bu ilk kural koyucuları, Yunanistan'm sömürgeciliğe açılma ve zenginleşme dönemine girmesiyle düştüğü toplumsal ve siyasal sıkıntıları gidermeye çalıştılar. Yazık ki bu kişilerle ilgili geniş bilgimiz yoktur. Kleobulos'un kim olduğunu bilmiyoruz, şarkıları ve üç bin dizelik bilmeceleri olduğu söylenir. Diogenes Laertios bize onunla ilgili bilgiler verir. Buna göre Kleobulos, Lindos (Rodos) kökenlidir, Herakles'in soyundandır, Mısır'da felsefe okumuştur. Yetmiş yaşında ölmüştür. Mezar yazıtında şu sözler vardır: "Bilge Kleobulos öldü/Dört yanı denizlerle çevrili Lindos ona gözyaşı döküyor." Solon, daha önce gördüğümüz gibi Atina'lı siyaset adamıdır, 640-588 arasında yaşamış olduğu sanılır. Khilon Isparta'lı bir *ephoros*'dur, VI. yüzyılın ortalarına doğru kentinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuş, *ephoros*'lara kralları düşürme yetkisinin verilmesini sağlamıştır. Pittakos (650-569) Trakya asıllı Midilli tiranıdır. İç savaşı son erdirdiği, gereksiz harcamaları önleyici yasalar çıkardığı, kendi isteğiyle iktidardan çekildiği bilinmektedir. Felsefe tarihinin ilk gerçek filozofu sayılan Thales Miletos'ludur, VII. yüzyılın son çeyreğinden VI. yüzyılın başlarına kadar yaşadığı sanılır. Bias'ın 570'e doğru dünyaya geldiği, Priene'li bir hukukçu olduğu söylenir. Periandros, 627-585 arasında Korinthos'da tiranlık yapmış, köle alım satımını yasaklamıştır. Zalim bir kişi olarak bilinir, karısı Melissa'yı döve döve öldürdüğü söylenir.

Yedi Bilgeler'in felsefesi tam anlamında ahlakla ya da davranış kurallarıyla ilgili bir arayıştır. Onların ahlakçılığı insanı bireyliğiyle sınırlayan, yalnızca kendi kendisinin sorumlusu kılan bir ahlakçılık değil, insanı toplumsal varlık olarak ele alan bir ahlakçılıktır. Bu felsefe bu yüzden bilgi edinme çabasından çok yol gösterme eğilimini ortaya koyar. Yedi Bilgeler insan sorunlarının, özellikle ahlak sorunlarının dışında pek bir şeye yönelmediler. Amaçları altüst olmuş bir dünyayı ya da ülkeyi daha yaşanılır kılmak için çareler aramaktı. Büyük toplumsal dönüşümlerin, büyük iktisadi atılımların getirdiği siyasal ve iktisadi denge bozukluklarını gidermek, toplumsal yaraları kapatmak istiyorlardı. Bu yüzden felsefeden çok siyasete yakın oldular. Belki de Aristoteles'çi bir filozofun dediği gibi, ne bilgin ne filozoftular, yalnızca mantık insanlarıydılar, yasakoyucuydular.

Karmaşık Bir Düzenin Öncüleri

Özel olarak çok etkin, çok değişik bir dönemde yaşamış olmaları düşüncelerine bir evrensel kuralkoyuculuk, hatta bir yasakoyuculuk niteliği kazandırmıştır. "VII. ve VI. yüzyıllar halklar arasındaki ilişkilerin daha çetin ve daha keskin olduğu yüzyıllardır. Bu dönem ayrıca çok önemli iç karışıklıklar ve ateşli siyasal kavgalar dönemidir, bir yayılma ve siyasal örgütlenme, sömürgeleştirme, kentlerin kurulması dönemidir. Bu dönemde birey eski kent disiplininden kurtulduğu ve kendi gidiş yolunu kendi belirlediği kuruntusu içindedir. Gene de onca sarsıntı ortamında, tutkuların öylesine zincirden boşandığı bir ortamda bu gidişi herhangi birinin insafına bırakmak istememekte, tam tersine onu denenmiş kurallara bağlamak istemektedir. Bunun için bir davranış kuralları toplamı gerekmektedir" (Léon Robin, *Yunan düşüncesi ve bilimsel kavrayışın kökenleri*). Aynı kaygılar Yedi Bilgeler'in çağdaşı olan, ancak onlar arasında adı geçmeyen Miletos'lu Phokylides ve Megara'lı Theogonis'de de vardır. Dizelerle ortaya koyduğu görüşleri zamanla atasözü niteliği kazanmış olan Phokylides gerçekte öğreticiliği dışında hiçbir özgün yanı bulunmayan bir düşünürdür. Theogonis, tersine, Hesiodos'un ve Solon'un etkisiyle azçok özgün bir düşünür niteliği kazanmıştır. Phokylides'den daha atılgan, daha tartışmacı, daha araştırıcı olan Theogonis'in ilgilendiği konulardan başlıcası Zeus'un tutarsızlıklarıdır. Tam güçlü Zeus, doğru kadar, hatta bazen doğrudan çok doğru olmayandan yanadır: doğruyu eğriye kırdırıverir. Bazen çocuklar babalarının yanlışlarını ödemek zorunda kalırlar. Theogonis bu uyarsızlıkların nedenlerini araştırır.

İyiden Yana Kötüye Karşı

Yedi Bilgeler insan sorunlarını yüzeysel bir yalınlıkla ele alıyorlar, böylece bilgelikten çok öğütçülüğe yakın oluyorlardı. Evrenle ilgili sorunlara hemen hiç girmeyen, insanı toplumsal bir varlık olarak gören, bireyi daha çok toplumsal ve giderek evrensel sorunları içinde ve hep ahlak bilgisi çerçevesinde araştıran bu filozoflar temelde oldukça karmaşıklaşmış hatta kargaşıklaşmış bir yaşamı yalınlaştıracak formüller arıyorlardı. Bunun için her şeyden önce ölçülü olmayı öneriyorlardı ve tüm aşırılıkları mahkum ediyorlardı. "Ölçü her şeyin en iyisidir" diyordu Bias. Thales de "Ölçüsüzlük kötüdür" ya da "Örnek ol ölçülülükte" diyordu. Bu arada bu bilgeler yaşamın koşullarını sergileyerek insana ne yapması ve ne

yapmaması gerektiğini duyuruyorlardı: onların öğütçülükleri en çok bu noktada ortaya çıkıyordu. Pittakos bize toprağın güvenilir ama denizin güvenilmez olduğunu bildiriyor, öte yandan "En uygun zamanı seçmeyi bil" diyordu. Thales aylaklığın sıkıcı olduğunu öğretiyordu. Periandros dinginliğin iyi bir şey olduğunu söylüyordu. Bias babaya saygı göstermeyi kesin bir kural olarak belirlerken Khilon yasalara uymak gerektiğini bildiriyor, "Öfkeni dizginle" diyordu. Solon da kötülerle düşüp kalkmamayı öneriyordu.

Onların belirlemelerinde iyiyle kötü kesin bir biçimde birbirinden ayrılıyordu: her şey insanı iyiye yöneltmek, bunun için davranışlara kayıt koymak adınaydı. Sorunlara belli bir duygusallıkla yöneldikleri için özlü sözlerinde iyiyi her zaman heyecanla, kötüyü her zaman aşağılayıcı bir tutumla gösteriyorlardı. Bu arada abarttıkları da oluyordu. "Onurluluk verilmiş sözden yeğdir" derken Solon neredeyse sözünde durmamanın altyapısını hazırlar gibiydi. Ne olursa olsun onlarda onur ahlakın bir yüzü ya da temel koşulu gibi değerlendiriliyordu. Böylece bu filozoflar hep başı yukarıda, neredeyse eksiksiz, büyük ölçüde soylu işi bir insan imgesi çiziyorlardı. "Bir yitiriş bir utanç verici kazançtan iyidir, birinde bir kere acı çekersin öbüründe her zaman" diyen Khilon soylu bir kahramanlığı, bir yüce vazgeçişi salık veriyordu. Bu kahramanlık, bu soyluluk insanı ahlaka ters düşecek formülleri önermeye kadar götürebilirdi gerçekte. Böylece ahlakın yadsıyacağı pekçok duygu ve düşünce davranışın temel taşı olarak belirlenebilirdi. Örneğin ahlakın dışına atılması gereken intikam fikri Khilon'un şu sözleriyle yasallaşıyordu: "Adaletsizliğe uğradığında adaletsizlik edenle anlaşmaya bak, ama aşağılaycı bir saldırganlık sözkonusuysa intikamını al." Bu katı ahlakçı bakış zaman zaman felsefi arayışa da geçit verir gibidir: örneğin Solon'un bir sözü bizi deneyselle düşünsel karşıtlığına kadar götürecektir: "Görünmez olanı görünür olana göre belirle." Bilinmeyeni bilinenden çıkarma eğilimini, deneyci eğilimi ortaya koyan bu bakış bize geleceğin güçlü felsefi yönelimlerini sezdirir gibidir. Ancak Yedi Bilgeler bilgi sorunlarının incelikli kıvrımlarında dolaşacak yapıda değillerdir. Onlar bilgi konularına uzak oldukları gibi ahlakta da ilk temellendiriciler olmakla çokça sorunludurlar. "İnsanların çoğu ahlaksızdır" diyen Bias bize bir ahlakçıdan çok ahlakın gereklerini enine boyuna tartışmamış biri gibi görünür. Tüm olumsuz yanlarına karşın Yedi Bilgeler insanı ahlak açısından köklü bir biçimde araştırmış ilk düşünürler olarak tanınırlar. "Hazlar ölümlü, erdemler ölümsüzdür" diyen Periandros tam bir ahlakçıdır. Bias'ın şu sözleri de ahlakta bir ilerlemenin göstergesidir: "İşine belleği, kişiliğine soyluluğu, çabalarına alçak-

gönüllülüğü, korkularına inançlılığı katacaksın, zenginliği dostlukla dengeleyeceksin, sözlerine dürüstlüğü, susuşuna yakışırlığı, yargılarına duruluğu koyacaksın, atılgan girişimlerinde erkekçe bir yüreklilik, eylemlerinde güçlülük, ününde yetke, yapında soyluluk bulunacak."

FELSEFEDE YÜKSELİŞ DÖNEMİ/ MİLETOS'LU ÜÇ FİLOZOF

M.Ö. VI. ve V. yüzyılları kapsayan bu arayışlar döneminin ardından, büyük felsefe okullarıyla güçlü bir gelişim dönemi başladı. Okullar düzeyinde ortaya çıkan bu gelişim, önderlerden ardıllara uzanan çizgi üzerinde güçlü felsefe gelenekleri oluşturdu. Sözkonusu felsefe okulları karmaşık bir yapı ortaya koymayan, bir önderin yanında bir araya gelmiş izleyicilerin oluşturduğu bir topluluk olmaktan öte bir özelliği bulunmayan okullardır. Bu okullarda toplu çalışma özgür arayışın karşısına geleneğin baskısını çıkarmıyor, tersine özgür arayışta işbirliğinin kolaylıklarını getiriyordu. IV. yüzyılda Platon ve Aristoteles'le kendini gösterecek olan yükseliş dönemi bu felsefe okulları geleneğinin bir sonucu olacaktır. Felsefe okullarının ilki İonia okuludur ve Thales'le ardılları Anaksimandros'un ve Anaksimenes'in görüşleriyle belirgindir. Bugünkü İzmir'i ve yöresini kapsayan İonia'da, Miletos kentinde, Büyük Menderes'in Ege Denizi'ne döküldüğü yerde kurulmuş olan bu okul, kurucusunun ve sürdürücülerinin duyu verilerine dayanan açıklamalarından ötürü Fizikçiler okulu diye anılır. İlk büyük felsefe okulunun İonia'da kurulmuş olması elbette bir raslantı sonucu değildir. Bu topraklar yetkin bir kültür atılımının temelini oluşturacak zenginliklerle doludur ve Perslerin eline geçene kadar da bu güçlülüğünü sürdürecektir.

Thales

İonia okulunun kurucusu Thales'dir. Bize ilk filozoflardan bilgiler veren ve bu yüzden ilk felsefe tarihçisi sayılan Aristoteles de, daha sonrakiler de Thales'i ilk filozof saymışlardır. Yedi Bilgeler'den Thales'in kim olduğu bilinmemekle birlikte, efsane kahramanı Kadmos'un soyundan gelmekle Boiotia'lı olduğu ileri sürülür, böylece Fenike kökenli olduğu anlatılmak istenir. Efsaneye göre Fenike kralı Agenor'un oğlu Kadmos, Zeus'un kaçırdığı kızkardeşini bulmak üzere yola düşmüş, Delphoi'de tanrılardan aldığı işaretlere uyarak karşısına çıkan ilk ineğin peşinden gidip

Boiotia'da Kadmeia'yı kurmuştur. Kimine göre Thales Boiotia'dan Miletos'a gitmiş, orada yurttaş olarak tanınmıştır, kimine göre de Miletos'da doğmuştur. Aynı zamanda önemli bir siyaset adamı olan Thales'in İonia kentlerini Perslere karşı örgütlemeye çalıştığı ve bir ortak savunma düzeni kurmak için çaba gösterdiği söylenir. Matematikçi ve gökbilimci Thales, Evren'in çıktığı ilk ilkeyi (*arkhe*) araştırır ve onun Su olduğunu söyler. Ona göre her şey Su'dan gelir, Su'ya döner. Düz bir tepsi biçiminde olan yer, Okeanos'da yüzmektedir. Thales'in "Her şey tanrılarla doludur" sözü bu anlamda önem kazanmaktadır. Ona göre her şey canla, canlılıkla, canlı suyla doludur, tanrısallıkla doludur. Yoğunlaşan Su, Toprak olur. Yoğunluğu azalan Su, Hava olur. Bu görüşlerinde Thales'in Mısır'dan ve Mezopotamya'dan etkilendiği kesindir. Thales'in evren kavrayışı mısır mitoslarındaki evren kavrayışına çok benzer. Diogenes Laertios bize çeşitli kaynaklardan onunla ilgili bilgiler aktarır. Buna göre Thales Küçük Ayı'yı bulmuş, güneş tutulmasını açıklamış, biri gündönümü üzerine öbürü geceyle gündüz eşitliği üzerine iki yapıt vermiş, ayı otuz gün olarak, yılı üç yüz altmış beş gün olarak belirlemiştir. Ruhun ölümsüz olduğunu ilk bildiren de odur. Geometriyi Mısırlılardan öğrenmiş, bunun dışında kimseden ders görmemiş, yalnız Mısır'da rahiplerle görüş alışverişinde bulunmuştur. Mısır'da piramitlerin boyutlarını onların gölgeleriyle insan gölgelerini karşılaştırarak hesaplamıştır. Dairenin içine dik üçgen çizme başarısı da onundur (kimilerine göre bunu yapan Pythagoras'dır). Thales üç şey için yazgıya teşekkür edermiş: hayvan değil de insan olduğu için, kadın değil de erkek olduğu için, barbar değil de yunan toplumundan olduğu için. Solon'a şu mektubu yollamış: "Atina'dan ayrılırsanız sanırım Miletos'a, Atina'lı kolonlar arasına yerleşmeniz iyi olur. Orada sizin için hiçbir tehlike yoktur. Biz Miletos'luların bir tiranın yönetiminde olmamız nedeniyle sakınık davranıyorsanız (tüm tekçi yönetimlerden tiksindiğinizi biliyorum) en azından şunu düşünün: dostlarınız olan bizlerle yaşamanın hazzını duyacaksınız. Bildiğim kadarıyla Bias size mektup yazdı ve sizi Priene'ye çağırdı. Priene'de kalmayı daha uygun buluyorsanız sizinle birlikte olmak için ben de oraya gideceğim."

Anaksimandros

Miletos okulunun ikinci önderi, düşünce tarihi açısından son derece önemli bir tasarıyı, dünyanın bütünsel görünümünü ortaya koyma tasarısını gerçekleştirmiş olan Anaksimandros'dur. Thales'den sonra, VI. yüzyılın or-

talarına doğru Miletos okulunun yönetimini almış olan Anaksimandros ilk ilke olarak *Apeiron*'u yani sonsuzu gösterir. Thales, Yer'in bulunduğu Okeanos'u "sonsuz" diye belirlemişti. Ancak bu "sonsuz" kavramı Anaksimandros'da tam bir belirginlik kazanır. *Apeiron*'dan ilkin sıcak ve soğuk oluşmuştur, soğuktan iki karşıt şey, katı ve sıvı oluşmuştur. Sıcak ve soğuk, sıvı ve katı sınırlı şeylerdir, böyle olmakla karşıtına dönüşebilen şeylerdir: sıcak soğuğa, sıvı katıya dönüşür ve elbet bunun tersi de olur. Anaksimandros'a göre Yer, bire üç oranlarında bir silindir biçimindedir, Thales'de olduğu gibi herhangi bir şeye dayanmaz, boşlukta, öbür göksel nesnelerden eşit uzaklıkta, tam ortada bir sütun gibi durur. Bizler bu sütunun üst bölümünde oturmaktayızdır. Gök, Yer'in çevresinde döner. Sıcak, başlangıçta, henüz biçimlenmekte olan Yer'i alevleriyle sarmıştır, soğuktan türemiş iki şeyden biri olan sıvı, Yer'i çevreleyen alevler yüzünden buğulanıp bu alev küresini tekerleklere bölmüştür. Bu tekerleklerin deliklerinden alevler çıkar ya da havayla örtülü durumda bulunan ateş boru biçimindeki açıklıklardan dışa vurur. Bizim gökte gördüğümüz yıldızlar bu dışa vuran alevlerdir. Tüm tutulma olayları deliklerin tıkanmasıyla ya da tekerleğin değişik bir konum almasıyla ilgilidir. Anaksimandros yıldızların büyüklükleri ve uzaklıklarıyla ilgili araştırmalar da yapmıştır. Onu sonsuz fikrine götüren bu araştırmalar olmalıdır. Anaksimandros ayrıca yaşamın ıslak yerde ortaya çıktığını, ilk varlıkların balığa benzer yaratıklar olduğunu, üstlerinin kabukla örtülü olduğunu bildirir. Bu yaratıklar zamanla kuru yerlere çıkmışlar, kabuklarını atmışlardır. Anaksimandros'un güneş saatini bulmuş olduğu, ilk dünya haritasını çizdiği sanılır, ayrıca *Peri physeos* adlı bir yapıtı olduğu söylenir. Aristoteles *Physika*'sında Anaksimandros'un sonsuzu ilk ilke diye belirleyişiyle ilgili olarak şu görüşü ortaya koyar: "Her şey gerçekte ya ilkedir ya da bir ilkeden gelir; buna göre sonsuzun ilkesi yoktur, olsaydı onun bir sınırı olacaktı. Öte yandan o doğmamıştır ve ölmeyecektir, çünkü her oluşumun zorunlu olarak bir sonu vardır ve her yokolmada bir son vardır." Aristoteles bu yüzden sonsuzu tanrısallık olarak değerlendirir, çünkü o öncesiz ve sonrasız olandır. Bu konuda Simplikos'un görüşü de şöyledir: "Devingen ama sonsuz tek ilke belirleyenler arasında Miletos'lu Praksidas'ın oğlu ve Thales'in çömezi ve ardılı Anaksimandros der ki, sonsuz, varlıkların ilkesi ve ögesidir. İlk olarak bir ilke terimini getirmiş olan odur. Böylece o suyu ya da tanıdığımız ögelerden herhangi birini değil çok ayrı belli bir sonsuz doğayı belirlemiştir, tüm gökler ve göklerin içerdiği tüm dünyalar ondan gelmedir." Her şeyi sonsuzdan getiren Anaksimandros, bazı kaynaklara göre, güneşin en yukarıda yer aldığını, ondan sonra ayın

geldiğini, daha altta da sabit yıldızların bulunduğunu, gezegenlerin de sabit yıldızlarla aynı ortamda yer aldığını bildirmiştir. Ona göre ayın ışığı kendindendir, ay dünyadan on dokuz kere büyüktür. Bu sonuncu bilgi belki de doğru değildir. Diogenes Laertios Anaksimandros'dan sözederken şöyle der: "(Ona göre) Ayın ışığı kendinden değildir, o güneşin ışığını yansıtır. Güneş dünya kadar büyüktür ve arı ateşten başka bir şey değildir."

Anaksimenes

Miletos okulunun son temsilcisi Anaksimenes, Anaksimandros'un öğrencisidir. Anaksimenes'den bize yalnızca bir yapıtının küçük bir parçası kalmıştır. Anaksimenes ilk ilke olarak bir başka sonsuz'u, havayı gösterir. Her şeyin kökeninde hava vardır, hava canlı bir yapı ortaya koyar, o bir tanrıdır. Filozofa göre ruhumuz bizi nasıl ayakta tutuyorsa, hava da evreni öyle ayakta tutmaktadır. Léon Robin bu konuda şu yorumu yapar: "Niçin hava? Hava kolaylıkla durum değiştirdiği için değil elbette, çünkü varsayım olarak su da aynı kolaylıkları sağlıyor. Daha çok, dayanaksız kaldığı zaman düşen suyun tersine, hava bu işte kendi kendine yetiyor, ayrıca sınırsız bir yaygınlığa sahip görünüyor." Anaksimenes tüm doğal değişimleri yoğunlaşmayla ve seyrekleşmeyle açıklar. Yoğunluğu azalan hava ateşe dönüşür, havanın yoğunlaşmasıyla şeyler oluşur: ilkin bulutlar, sonra su, sonra taşlar. Dünyanın sınırlarında yoğunlaşan hava kurutucu ve sertleştirici ateşin etkisiyle saydam gökkubbeyi oluşturmuştur. Gökle yer arasında sürekli bir alışveriş vardır, yağmur, kar, dolu alışverişi. Filozofa göre Yer havada yüzen bir tepsi biçimindedir. Yeri çevreleyen yıldızların bazıları değirmen taşı gibi devingen, bazıları da bir düzeye çakılı gibi devinimsizdir. Anaksimenes'le birlikte Miletos okulu tarihe karışır. Bunun nedeni Miletos'un 494'de Persler'in eline geçmiş olmasıdır. Ancak bu okulun etkileri o zamanki dünyaya dalga dalga yayılmış, yeni felsefelerin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Diogenes Laertios bize Anaksimenes'in Pythagoras'a yazdığı iki mektubun metnini verir. Mektuplardan biri şöyledir: "Eksamios'un oğlu Thales ileri yaşında garip bir kazayla öldü. Hep yaptığı gibi gece vakti hizmetçisiyle yıldızları gözlemek için dışarı çıkmıştı. Yıldızları gözlerken orada olduğunu unuttuğu kendi kuyusuna düştü. Miletos'da bu gökbilimcinin ölümü böyle anlatılıyor. Araştırmayı çok seven bizler bu insanın anısını sıkı sıkıya koruyoruz, dostlarımız ve biz onun öğütlerini izliyoruz. Her şeyin başına Thales adını koymak gerekir."

YÜKSELİŞ DÖNEMİNİN DORUĞU: HERAKLEİTOS

İonia filozoflarının en önemlisi Ephesos'lu Herakleitos'dur. Felsefesinde öncülerin görüşlerini çok aşan bir köklü bakış ve sorunlar çeşitliliği göze çarpar. Herakleitos felsefesi daha atılgan, daha tutarlı, daha arayıcıdır, çelişkilerle dolu bir çelişkiler felsefesidir. Ona Karanlık Herakleitos denmesi düşüncelerinin kapalılığındandır. Filozof belki de sözlerinin kalabalıklara ulaşmasını istemiyordu. O, kalabalığa karışmayan bir yalnız kişiydi. Bunda elbet toplumsal - siyasal oluşumların da payı vardır. İonia devrimi denilen İonia ayaklanması olduğunda, yani Ephesos dışında tüm İonia kentleri Perslere karşı ayaklandıklarında Herakleitos olgunluk çağındaydı. Bu umutsuz direniş İonia'ya yıkım, Herakleitos'a küskünlük getirmiştir. Herakleitos şöyle der: "Ephesos'lular hep birden kendilerini assalar ve kenti maymunlara bıraksalar ne iyi ederlerdi. Onlar aralarındaki en iyi insanı, Hermodoros'u, aramızdan kimse öne çıkmamalı, böyle biri varsa gidip başka yerde başkalarıyla yaşamalı diye sürgüne gönderdiler."

Herakleitos ve Darius

Herakleitos'un seçkin kişiliği özellikle düşmana yakınlık göstermemesinde belirginleşir. Diogenes Laertios bize Pers kralı Darius I'in Herakleitos'a bir mektubunu ve Herakleitos'un bu mektuba verdiği yanıtı taşır. Darius şöyle yazmış: "Doğa üzerine anlaşılması ve açıklanması güç bir kitap yazdınız. Sözcük sözcük açıklandığında onun dünya üzerine ve evren üzerine, evrende ortaya çıkan ve tanrısal bir devinimle açıklanan olgular üzerine bir inceleme olduğu sanılıyor. Ama birçok bölüm yarıda kesilmiş, bu bölümler çok yetkin bir yunanca bilgisini ortaya koymakla birlikte yazdığınız şeylerin doğru ve uyarlı yorumu açısından insanı kuşkuda bırakıyor. Bu yüzden Hystaspis'in oğlu kral Darius sizi dinlemek ve yunanca öğrenmeye başlamak istiyor. En kısa zamanda beni sarayımda görmeye gelin. Çünkü Yunanlılar filozoflara yeterince saygı göstermemeye alışık olduklarından, filozofların onlara öğrettikleri, onların dikkatlerine ve titiz çabalarına sundukları çok güzel öğretileri aşağılıyorlar. Ama benim ülkemde siz birinci yeri alacaksınız. Her gün çok titiz bir dikkatle, çok titiz bir konuşmayla karşılaşacaksınız, özdeyişlerinize uygun bir yaşam bulacaksınız." Herakleitos şöyle yanıt vermiş: "Yeryüzünde yaşayan insanların tümü doğrudan ve adaletten ne kadar uzaklaşabilirlerse o kadar uzaklaşıyorlar. Onlar yalnız açgözlülük ve kendini

beğenmişlik konusunda dikkatlidir. Ruhları öyle ahmak öyle kötü ki. Ben ki kötülüğün ne olduğunu bilmem, ben ki her zaman arzuyu yaratan tantanadan kaçmışımdır, ben ki hep gururdan uzak durmak istemişimdir, ben Pers ülkesine gelecek durumda değilim. İsteklerimi karşılayan küçücük şeyler yetiyor bana."

Evrensel Dönüşüm ve Akış

Herakleitos'la düşünce tarihi parçalı bakıştan iyice uzaklaşır ve tam anlamında bütünsel bakışa ulaşır. Diogenes Laertios onun *Peri physeos* (Doğa üzerine) adlı yapıtıyla ilgili olarak şöyle der: "Onun yazdığı söylenilen kitap baştan sonra doğadan sözetmekle birlikte üç bölüme ayrılmıştır: evren, siyaset, dinbilim." Herakleitos'un düşüncesinde yunan dünyasının yetkin devinim fikri baş yeri alır. Buna göre, başlangıçla bitişi birleştiren dairesel devinim en yetkin devinimdir. Herakleitos bunu "Çemberde başlangıçla bitiş çakışır" sözleriyle belirler. Herakleitos çevrimsellik fikrini evrensel oluşumlara bağlayarak "Güneş her gün yenilenir" ve "Bir gün bir başka güne benzer" der. Bu çevrimsellik düşüncesi Aristoteles'de en yetkin anlatımına kavuşacak, daha sonra hıristiyan düşünürlerince de benimsenecektir. Bununla birlikte evrensel değişimleri şemacı bir biçimde dairesel dönüşüm çerçevesine indirgemez Herakleitos. Evrensel değişimler onda daha çok yukarıdan aşağıya doğru ve aşağıdan yukarıya doğru devinimlerle açıklanır. Evrenin varlık temelini oluşturan ya da ilk ilke olan ateşin bir bölümü yoğunlaşarak toprak olur. Aşağıya doğru devinim böyle gerçekleşir. Yukarıya doğru devinimde topraktan ve denizden gelen buğular önce buluta sonra ateşe dönüşürler. Topraktan gelen buğular aydınlık ve arıdır, öbürleri karanlıktır. Bize doğru içbükey durumda olan gökkubbede yuvalar vardır, bunlar dönebilen yuvalardır, tam dönüşlerinde tutulma gerçekleşir. Bu yuvalarda aydınlık ve karanlık buğular toplaşırlar. Bunlar ışıkları yani yıldızları oluştururlar. Güneşin ışığı en aydınlık ve en sıcaktır. Öbür yıldızlar yerden çok uzaktadır. Bu durum onların ışığını daha az sıcak ve az güçlü yapar. Nemli olan karanlık buğular kuru olan aydınlık buğular üzerinde etkili oldukları zaman mevsim kıştır, tersi olduğu zaman yazdır.

Bu olaylar sürekli bir yeniden doğuşu ve sürekli bir yeniden ölüşü açıklar. İlk ilke olan ateş hiçbir zaman aynı ölçüde kalmaz. Buna göre değişim, azalan ve artan ateş temel öge kalmak üzere ögeler arasındaki dönüşümün kendisidir. Evrende sürekli doğum ve sürekli ölüm vardır, sürekli yanma ve sürekli sönme vardır. Bu yüzden Herakleitos ateşi yok-

sulluk ve zenginlik olarak belirler. Ateşin yoksullaşması nesneler dünyasının zenginleşmesini sağlar, ateşin zenginleşmesi de nesneler dünyasının temelindeki zenginliği güvence altında tutar. Evrensel dönüşlülük işte bu noktada kendini gösterir. Dairesel bir diziliş içinde karşıtlar birbirlerinden türerler ya da birbirlerine dönüşürler. Evrende aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya olan değişim mantık düzeyinde tam anlamında dairesel bir görünüm ortaya koyar. Ateş'den Hava'ya, Hava'dan Su'ya, Su'dan Toprak'a, Toprak'dan Ateş'e, ayrıca Ateş'den Toprak'a, Toprak'dan Su'ya, Su'dan Hava'ya, Hava'dan Ateş'e sürekli bir geçiş sözkonusudur. Herakleitos bunu şöyle açıklar: "Ateş, toprağın ölümüyle dünyaya gelir. Hava, ateşin ölümüyle dünyaya gelir. Su, havanın ölümüyle dünyaya gelir. Toprak, suyun ölümüyle dünyaya gelir. Ateşin ölümü havanın doğumu demektir. Havanın ölümü suyun doğumudur. Toprağın ölümü suyun doğumunu getirir. Suyun ölümü havayı vareder. Havanın ölümü ateşi vareder."

Karşıtların Birliği ve Logos

Böylece her şey bir dönüşlülükte vardır, her şey bir dönüşlülükte anlamını kazanır. Yunan düşüncesinde gelişim fikri elbette yoktur, çizgisel *değişim anlayışı Yeniçağ*'a kadar görülmeyecektir. Yunan'da her şey başladığı yerde biter. Öncesiz ve sonrasız bir dünyada her şey ya da herkes kendi yazgısını yaşar. "Herkes için birbiçim kurulmuş olan bu dünyayı ne bir tanrı ne bir insan yaratmıştır. O her zaman vardı, vardır, her zaman varolacaktır. Sonsuza kadar sürecek olan, ölçüyle yanıp ölçüyle sönecek olan ateştir o." Evren böylece karşıtların birliği içinde varlığını sürdürür. Karşıtların sürekli çekişmesiyle süren bu diyalektik olmasa evren sönüp gidecektir. "Gölge de ışık da, kötülük de iyilik de birbirinden ayrılmaz: onların doğası bir ve aynıdır." "Çıkan ve inen yol bir ve aynıdır." Her an bir şeyin bir şeyi ölümü ve her an bir şeyin bir şeye doğumu evreni vareder ve güçlü kılar. Bu yüzden Herakleitos, Homeros'un "Tanrılarla insanlar arasında bu uyumsuzluk bitsin" sözüyle alay eder. Uyumsuzluğun bittiği bir dünya her şeyin bittiği bir dünya olacaktır yani olmayacaktır. Tanrı da gerçekte karşıtlarla anlaşılmalıdır. "Tanrı gün ve gecedir, kış ve yazdır, savaş ve barıştır, verimlilik ve kıtlıktır." Her şey kavgadan yapılmışıtır. "Savaş her şeyin babası ve yüce kralıdır." Evren tümüyle kavgadır: "Evrenin bir kavga olduğunu, adaletin bir çatışkı olduğunu, her oluşumun uyumsuzlukla belirgin olduğunu unutmamak gerekir." Karşıtlar en büyük kavga içinde bir birlikteliği oluştururlar: "Karşıt-

lar uyuşurlar. Uyumsuzluk en güzel uyumu yaratır: oluş tümüyle kavgadır." Oluşun tüm akıcılığı ve çeşitliliği bir birliğin belirleyiciliğinde gerçekleşir: "Her şeyden Bir doğar ve Bir'den her şey."

Varlığın biri nesnel öbürü ilkesel iki temeli vardır: Ateş ve Logos. Ateş varlığı, varlıkta birliği ve çeşitliliği sağlarken, evrensel us diye adlandırabileceğimiz Logos her şeyin belli bir düzende gerçekleşmesini sağlar. Bu yüzden evrensel akış gelişigüzel bir akış değildir, bu yüzden evrenin bir bütünlüğü vardır, bu yüzden "Düşünce evrenseldir". Bize her şeyin en genel, en temel bilgisini verecek olan da bu evrensel usun bilgisidir. Logos doğa yasalarının en genel anlatımı gibidir, tanrısallığın doğadaki açılımına da benzer. Ancak bu en evrensel bilgi apaçık bir bilgi değildir, gözlerimizin önünde serili duran bir bilgi değildir, onu aramak ve bulmak gerekir. "Doğa gizlenmeyi sever." Ancak bu bilgiye yönelmemiz gerekir,daha doğrusu gerçek bilgi bu en evrensel bilgi olduğuna göre bilgi diye onu amaçlamamız gerekir. "Genel olanı yani evrensel olanı izlemek gerekir. Çünkü evrensel Logos herkeste ortaktır." Bu da bize her bilgiye yönelişte belli bir sakınıklığın gerekliliğini düşündürür. "Temel olguları gelişigüzel yorumlamayalım" der Herakleitos. Çünkü her şey temeldeki bu güçle belirlenmiştir, görüntülerde sınırlanmak bilgi edinme yolunda boşuna oyalanmaktır. "Görünmez uyum görünür uyumu aşar çünkü." Bilgiyi olası kılan şey evreni vareden ateşle evreni düzenleyen evrensel us arasındaki uyum ya da hatta özdeşlik olmalıdır. Ateşten olan insan ruhu, pay aldığı evrensel usla evrenin en genel bilgisine yönelebilir. Burada ruhun niteliği de elbet önemli olacaktır. Ruh ne kadar kuruysa o kadar yetkindir, ne kadar nemliyse o kadar eksiklidir.

Bilgi ve Erdem

Gerçekte bir bakıma görünür bir bakıma görünmez olan evrensel bilgiye ulaşmak güçtür. Bu bilgiyi arayanlar altın arayıcıları gibi "çok kazar az bulurlar". Altın aramayı ya da bilginin peşine gitmeyi bilmek gerekir. "Logos herkeste ortak da olsa, insanların çoğu kendilerinde özel bir düşünceye sahipmiş gibi yaşıyorlar." Herakleitos hayvanla insan arasına belirleyici ayrımlar koyduğu gibi, insanları da daha az insan ya da daha çok insan olmakla iki ayrı toplulukta ele alır. Bazı insanlar vardır ama yok gibidir: tam anlamında edilgindir, yetinmekle sınırlıdır. Der ki Herakleitos: "İşittiklerini anlamayanlar sağırlara benzerler. Şu atasözü onları anlatır: 'Varlar ama yoklar'." Her yerde bilmeden konuşan ve bilmeden

dinleyen insanlar vardır. Bu insanlar, edilginlikleri içinde, doğallığın gereklerine uymuş ve orada kalmış gibidirler: "Bir kere dünyaya geldiler mi yaşamak ve ölüme katlanmak ya da dinginliği bulmak isterler ve aynı yazgıyı paylaşacak çocuklar bırakırlar." İnsanı insan yapan erdemdir, erdemi sağlayan da bilgi olmalıdır. Mutluluk daha da insan olmakla, yüce hazlara yönelmekle gerçekleşir. Hayvan için yaşam doğal gereksinimleri karşılamakla sınırlıdır: "Mutluluk bedensel hazlardan yapılmış olsaydı, yiyecek nohut bulan öküzlere mutlu diyecektik." Öyleyse insanla hayvan arasına kesin bir haz niteliği ayrımı koymak doğru olacaktır: "Atta, köpekte, insanda hazlar başka başkadır. Örneğin eşek samanı altına yeğ tutar, eşeğe yem altından daha değerlidir." "Domuzlar çirkefi arı sudan daha çok severler." Oysa insan bilerek yaşamak zorundadır, onun yaşamının değeri yüce hazlarla belirgin olacaktır. İnsan ne yaptığını bilen varlıktır. "Köpekler tanımadıkları herkese havlarlar." Yaşam belirleyicidir, ondan kaçamayız: insan her durumda gerçekliklerin içinde yaşar: "Hiçbir zaman yokolmayandan insan nasıl gizlenebilir?" Bu yüce hazlara ulaşan insan ölçünün, ölçülülüğün insanı olacaktır: "Yangından çok ölçüsüzlüğü söndürmek gerekir."

Yaşam çelişkiler içinde, karşıtlıklar içinde, diyalektik diyebileceğimiz bir düzende akar gider. Bu akış hiçbir zaman kör bir raslantının ürünü değildir, her zaman Logos'un belirleyiciliğinde gerçekleşir. Logos, evrensel ya da tanrısal us, bu akışın diyalektik düzenini güvencede tutar. Buna göre her şey karşıtlıklardan kurulmuştur: akış ya da oluşum karşıtlıklarda vardır. Bilginin temelinde de karşıtlıklar yer alır: "Bu adaletsizlikler olmasaydı adaletin ne olacağını bilemeyeceklerdi." Karşıtlıklarla akış Herakleitos'da daha çok bir ırmak imgesiyle açıklanır: "Aynı ırmağa iki kere girilemez." "Aynı ırmağa girenler her zaman yeni olan bir suyun akışında yıkanırlar." "Aynı ırmağa giriyoruz ve girmiyoruz, varız ve yokuz." Bu akış bir bütünün kendi içinde gelişimidir, daha doğrusu çeşitli açılımlarla değişik görünümler almasıdır. Bu yanıyla, bu bütüncü bakış açısıyla Herakleitos çağdaşları arasında en filozof olan kişidir diyebiliriz. Bu yanıyla Herakleitos, Pythagoras'ı ve hatta Ksenophanes'i olumsuz anlamda çok şey bilmekle eleştirmiştir. Herakleitos'a göre bu kişiler bilgi bütünlüğüne ulaşmayan, gerçekliğin bütünsel kavrayışından uzak kalan kişilerdir. Herakleitos yapayalnızlığıyla, hatta Theophrastos'un belirttiği gibi melankolik kişiliğiyle dünyaya gerçek anlamda bir bilgi arayıcısı olarak yerleşmiş, hep bir köşede kalmış, ayrıntılarda yitip gitmeden bütünsel bakmayı bilmiştir. Bu bütünsel bakış, Logos'un bütünleyici özelliğiy-

le, onu heptanrıcılığa yaklaştırmıştır. Miletos okulunun azçok bütünsel bakan filozoflarını bir yana bırakırsak, gerçek heptanrıcılığın ilk olarak Herakleitos'da açıklanmış oluğunu söyleyebiliriz.

YÜKSELİŞ DÖNEMİNDE USÇU GELİŞİM: PYTHAGORAS'ÇILIK VE ELEA OKULU

İonia okulunun etkinliğini Pythagoras'çılık izler. Pythagoras'çılık İonia okuluyla Elea okulu arasında bir geçiş yeri gibidir, bir felsefe olduğu kadar bir tarikattır. Samos'lu Pythagoras kırk yaşlarında Güney İtalya'da Kronos kentine yerleşmiş, burada Orpheus'çu geleneğin etkisinde bir tarikat kurmuştur. Demek ki, M. S. II. yüzyıla kadar etkisini sürdürecek olan Pythagoras'çılığın çıkışında İonia, gelişiminde Büyük Yunanistan diye de adlandırılan Güney İtalya belirleyici olmuştur. Güney İtalya VII. yüzyıldan sonra yunan sömürge kentlerinin etkin olarak kurulduğu yerdir, bu yüzden o dönemde birçok kültürün kesişme alanıdır. Samos'lu Pythagoras, efsaneye bulanmış bir kişiliktir. Bu yüzden Pythagoras'çılık kurucusuyla birlikte dinsel bir anlam kazanmaya, bir tarikat özelliği göstermeye başlamıştır. Uzun süre değişik alanlarda etkisini sürdürmüş olan bu felsefenin ya da inancın en etkili olduğu zamanlar VI. ve IV. yüzyıl arasıdır.

Aristoteles için de Pythagoras efsaneye bürünmüş sisler içinde bir kişiliktir. Onun ardıllarını ve yandaşlarını Pythagoras'çılar diye adlandıran Aristoteles'dir. Ölümünden hemen sonra Pythagoras olağanüstü bir kişi olarak değerlendirildi, ünü giderek yaygınlaştı. Orpheus'çu gelenekle bütünleşerek bir din olmaya doğru giden felsefesi pekçok yerde saygı gördü. Pythagoras'çı tarikatlar kısa sürede kuruldu ve yaygınlaştı, filozofun çömezleri Büyük Yunanistan'da, Sicilya'da, özellikle Roma'da onun görüşlerini savundular ve yaydılar. Pythagoras'çı topluluklar yalnız erkekleri değil kadınları da içine alıyordu. Pythagoras üstün bir kişilik olarak görüldü, tanrılarla insanlar arasında bir aracı sayıldı, tek satır yazmadı ama hemen tüm Akdeniz'de tutuldu ve sevildi. O yalnızca öngörülü bir kişi değil aynı zamanda bir bilim adamıydı, gökbilim çalışmaları yanında matematiğe katkıları da büyük oldu, adıyla anılan teoremi kurdu. "Her şey sayıdır" diyen Pythagoras sayıları her şeyin nedeni olarak belirledi. "Bazı sayılara kutsal bir değer ve gizemli bir nitelik ulamak çok eski bir dinsel eğilimdir, ilkel Pythagoras'çılıkta gördüğümüz bu şeye şaşmamak gerekir. Ancak, geleneğe göre, Pythagoras'ı bu yönde

şeylerin dizgesel bir açıklamasının temelini aramaya götüren şey müzik akorlarının niteliklerinin ve ilişkilerinin sayılarla kurulmuş olmasından gelen deneysel bir saptamadır: Çekiçler örse vurdukları zaman sesin yüksekliği onların ağırlıklarına göre değişmektedir, gerilen teller üzerinde değişik kütlelerin etkisi de bunun gibidir"(L. Robin).

Sayıların Belirleyiciliği

Diogenes Laertios'a göre "felsefe" terimi Pythagoras'ın bir buluşudur. "Pythagoras bu terimi, ilk olarak, Phlius'lular diye de adlandırılan Sikyon'luların kralı Sikyon'lu Leon'la görüşmesi sırasında kullandı. Pythagoras kimsenin bilge olamayacağını, bilgeliğin tanrılara özgü olduğunu bildiriyordu. Ondan önce bu bilgi alanı 'bilgelik' diye adlandırılıyordu ve bu bilgi alanını meslek seçen kişi, zengin ve yüksek bir ruhu varsa, bilge diye çağırılıyordu. Bir filozof, tersine, bilgeliğe ulaşmaya çalışan kişidir." Pythagoras'çılar için önemli iki şey vardı, bunlardan biri sayılar öbürü de uyumdu. Onlar sayıları birer varlık olarak ele alıyorlardı, onlara göre tüm evren uyumdan ve sayılardan kurulmuştu. Sayılar ilk ilkeydi. Ancak, Emile Bréhier'nin de belirlediği gibi, sayılar hava gibi ateş gibi dönüşebilen şeyler değillerdi, onlar sürekli ve değişmez yapılarıyla vardılar. Her sayı bir varlığı karşılardı, örneğin "4" ya da"9" adalet, "3" sağlık,"10" yetkinlik demekti. Sayıların nesnelere bağlanışında elbette açıklanabilir bir yönelim sözkonusudur, örneğin "görüş"ün "2"ye karşılık olması elbette ikilemli yanından gelmektedir, "5"in evliliği karşılaması bir tekle bir çiftin yanyana getirilmesidir. Bu açıklamalar Pythagoras'çıların benimsemeyeceği açıklamalar olabilir. Böylece her şeyin bir sayısı vardır, hiçbir şey kendi sayısı dışında kavranılamaz. Şeylerin özü sayılar, çokluğun birliğini ortaya koyarken, bize uyumu ya da karşıtların birliğini duyurur. Böylece Pythagoras'çılar sağ ve sol gibi, erkek ve dişi gibi karşıt çiftler belirlerler, bu karşıt çiftler on tanedir. Pythagoras'çılar "10" sayısının yetkinliğinde karar kılmak için besbelli bazı karşıt çiftleri görmezden gelmişlerdir. Bu görmezden geliş Pythagoras'çılık gibi düşünceden çok inanca ağırlık veren bir öğreti çerçevesinde hiç de yadırgatıcı değildir. Örneğin "10" sayısının gizemli yetkinliği, karşıt çiftleri tam olarak kapsayışından daha önemlidir.

Evren Kavrayışı

Pythagoras'ın ve Pythagoras'çıların geometriye büyük katkılarını unutmamak gerekir. Ayrıca Pythagoras'çıların müziğe katkıları da büyük olmuştur. Philolaus, uyum diye adlandırdığı oktavı ayrıştırmıştır. Gerçekte Pythagoras'çılar evreni sonsuz bir uyumun konusu saymakla ve böylece estetik düzeyde bir evren düşünmekle estetiğin kurucuları diye bilinirler. Pythagoras'çıların evren kavrayışı bize açık bir biçimde ulaşmış değildir. Ancak, onların, şeylerin oluşumuyla ilgili olarak yoğunlaşma ve genleşmeye dayalı açıklamalar yaptıklarını, evrenin yavaş yavaş kurulan ve sonunda yeniden başlamak üzere dağılan bir düzen ortaya koyduğuna inandıklarını, belli sayıda dünyaların varolduğunu bildirdiklerini biliyoruz. Buna göre on tane göksel cisim ateşin çevresinde dönmektedir. Evreni dıştan saran en yüksek gök Olympos'dur. Bu gökte sabit yıldızlar vardır. Daha aşağıda Kosmos bulunur, onda yüksek sabit yıldızlar göğünün ters yönünde olan beş gezegenle Güneş ve Ay bulunur. Uranos ayaltı bölgeyi oluşturur. Bu ayaltı bölge düzensiz oluşumun ve yetkinsizliğin alanıdır. Pythagoras'çı evren tablosunda ilgi çekici olan, Yer'in merkezde bulunmayışı, öteki yıldızlar arasında bir yıldız oluşu, ateşin çevresinde dönüşüdür. Aristoteles'in evren kavrayışı Pythagoras'çı evren kavrayışından bir şeyler taşır gibidir.

Usçu Bir Ozan: Ksenophanes

İonia okulu en yetkin karşıtını Elea okulunda buldu. Elea filozofları duyumcu bakış açısını tersine çevirerek tam tamına usçu bir bakış açısıyla tekçi, hatta heptanrıcı bir anlayışa yöneldiler. Elea okulu İonia okulunun epeyce uzağında gelişti. Elea, Güney İtalya'da ya da Büyük Yunanistan'da Leukania bölgesinde bir kentti, bugün yerinde Castellamare della Bruca vardır. Elea okulunun kurucusu Kolophon'lu (İonia) Ksenophanes İtalya ve Sicilya'da kent kent dolaşan bir ozandı, Perslerin İonia'yı ele geçirmesinden sonra ülkesinden ayrılıp İtalya'ya gitmişti. O bir şair olduğu kadar bir düşünür ve bir araştırmacıydı. Deniz fosillerini incelediği sanılır. Ksenophanes gezgin ya da serseri yaşamını doksan iki yaşına yani ölümüne kadar sürdürdü. *Doğa üzerine* adlı yapıtından bugüne bazı parçalar kalmıştır. Ksenophanes'in en ilgi çekici yanı insanbiçimci yunan inancını eleştirmiş ve onun yerine heptanrıcılığı önermiş olmasıdır. Bu da bize çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa geçişi duyurur. Ksenophanes yunan

tanrılar tablosunu alaya alırken duyulur dünyayı bir yanılsamalar dünyası sayıyordu; tek bir tanrının varlığını bildiriyor, ayrıca evren kavramıyla tanrı kavramını bütünleştiriyordu. Bu heptanrıcı bakış içinde Ksenophanes insanları çoktanrıcı inanışlarından ötürü kınarken şöyle der: "Etiyopya'lılar tanrılarını kendileri gibi kara ve basık burunlu, Trakyalılar da sarı saçlı ve mavi gözlü sayarlar. Öküzlerin, atların, aslanların eli olsaydı da insanlar gibi elleriyle resim yapabilselerdi, atlar atlara benzeyen tanrılar çizeceklerdi, öküzler de öküzlere benzeyen tanrılar çizeceklerdi." Düşüncede Bir kavrayışına yönelen ve böylece Elea düşüncesinin temellerini atan Ksenophanes sözkonusu Bir'in niteliklerini belirlememiştir. O yalnız Bir'in Tanrı olduğunu söylemekle yetinmiştir.

Diogenes Laertios'un bildirdiğine göre Kolophon'lu Ksenophanes ölçülü ve iyiliksever bir kimsedir, Sokrates'in çömezi olmuştur, onun sözlerini not etmiş ve insanlara tanıtmıştır. Tarihle ilgili yapıtı olan ilk filozoftur. İnançlı bir kişidir. Kırk kadar yapıt vermiştir. O dönemde yaşamış olan yedi ünlü Ksenophanes'in en ünlüsüdür. Oldukça ileri bir yaşta Korinthos'da ölmüştür. Tektanrıcılığa geçişte Ksenophanes çok önemli bir dönüm noktasıdır. Ondan bize kalan özlü sözlerin bu açıdan son derece belirleyici olduğunu söyleyebiliriz: "Tek bir tanrı vardır, tanrıların ve insanların yüce efendisidir, ne bedeniyle ne düşüncesiyle ölümlüleri andırır." "O her şeyi görür, her şeyi düşünür, her şeyi anlar." "Hiç kıpırdamadan aynı yerde kalır, bir yerden bir yere gitmek ona uymaz." "Her şey topraktan gelir ve toprağa döner." "Biz sudan ve topraktan geliyoruz."

Usçu Düşüncenin Doruğu: Parmenides

Elea okulunun en büyük adı Parmenides'in Ksenophanes'le görüşüp görüşmediği bilinmiyor. Ancak Parmenides'in Ksenophanes'den büyük ölçüde etkilendiği kesindir. Ayrıca Parmenides, Aminias yoluyla, Pythagoras'çı düşünceden de enine boyuna etkilenmiştir. Parmenides'in Sokrates'le tanıştığı sanılır: Platon'un *Parmenides*'inden altmış beş yaşındaki Parmenides'in kırk yaşlarındaki Zenon'la Atina'ya gittiğini öğreniriz. Platon, Parmenides'i "Büyük" diye adlandırmıştır. Parmenides, Elea'da yönetici ya da yasakoyucu olarak büyük saygı gören bir kişidir. Parmenides'in yapıtı *Doğa üzerine* altılılardan oluşmuş uzun bir şiirdir. Filozofun öğretisi şöyle özetlenebilir: varlık vardır ve yokluk yoktur, varlık'ın varoluşu yokluk'un varoluşunu yoksar. Buna göre varlık tek gerçekliktir

ve tek yoldur. Duyulur dünya çelişkilidir, açıklanamaz. O bir yanılsamalar dünyasıdır. Yokluk'un yokluğundan giderek Parmenides varlık'ın ölümsüzlüğünü, birliğini, sürekliliğini ve değişmezliğini belirler. Sınırlı ve küresel olan varlık (varlık'ın hem düşünülür hem küresel olması anlamlıdır) ya da "Bir Varlık" duyulur dünyanın gerçekliğinden apayrıdır. "Bir Varlık" bilgisine ulaşılabilecek olan, usla kavranılabilecek olan tek şeydir. Parmenides bu usçu tutumu içinde deney dünyasını bilgi alanının dışına çıkarır, deney dünyasının temelinde bulunan asıl gerçekliği öngörür, onun bilgisini öngörür. Deney akıp gideni ele alır, oysa amaç değişmeden kalanı, ölümsüz ve devinimsiz varlığı, o gerçek varlığı, bize görünmese de varolan, yaratılmamış olan, ölümsüz olan, biryapılı ve bölünmez olan varlığı gösterebilmektir. Bu usçu tutumu içinde Parmenides, Herakleitos'un tersine, "Her şey durmaktadır" der. Parmenides oluşum felsefesinin tam karşıtı olan varlık felsefesini geliştirmekle felsefeyi tam anlamında bir ikileme sokmuştur. İonialıların İtalya'da Tireniyen denizi kıyılarında kurmuş olduğu Elea adlı sömürgede dünyaya gelen Parmenides dizelerle felsefi bir yapıt ortaya koyan ilk kişidir, yapıtını altılı dizilerle kurmuştur. O, İonia filozoflarının önemle üzerinde durduğu değişim ya da oluşum olgusunu tümüyle yoksamıştır, onun yerine ussal düşünceyi geçerli saymıştır. Ona göre şeyler dağılmazlar ve bölünmezler, şeyler devingen de değillerdir, ne doğar ne ölürler. Buna göre İonia filozoflarının sonsuz töz fikri tepeden tırnağa saçmadır. Parmenides çok değişik, deyim yerindeyse somutla soyut arasında bir varlık anlayışı getirir. Emile Bréhier bu konuda şöyle der: "İonialıların dünya'sının yerine düşünülebilecek tek gerçekliği koyar, bu da yetkin ve sınırlı bir küredir(..), bu küre yaratılmamıştır, yokedilemez, süreklidir, devinimsiz ve sınırlıdır. Varolan şey Parmenides için soyut bir kavram değildir, duyulur bir imge de değildir: deyim yerindeyse geometrik bir imgedir, Pythagoras'çı bilimle karşılaşmaktan doğmuştur." Léon Robin de bu konuda bize şunları söyler: "Parmenides'in mantıksal düşüncenin konusu olan Bir Varlık'ı düşünülür bir şeydir, bu yüzden Aristoteles onun biçimsel olduğunu söyler. Ancak öte yandan bölünemez, sürekli, sonlu, küresel oluşuyla o aynı zamanda Aristoteles'in de söylediği gibi fiziksel bir gerçekliktir.Bu mantıksal cismin garip doğasını kavrayabilmenin belki de tek yolu onu bölünemezliği ve sürekliliği tümüyle düşünsel olan bir uzam olarak, düşünülebilir ve parçaları olmayan bir uzam olarak anlamaktır, daha sonra Descartes'çı uzamda görüleceği gibi."

Zenon'un Kanıtları

Parmenides'in çömezi ve belki de Elea okulunun ondan sonraki yöneticisi Zenon birliğin varlığını göstermek için çokluğun ve devinimin olmadığını göstermeye çalışıyor, birliğin değil de çokluğun varlığını benimseyenlere karşı Parmenides'in savlarını doğrulamak için kanıtlar öne sürüyordu. Şöyle diyordu: "Devinen ne bulunduğu yerde devinir ne de bulunmadığı yerde devinir." Zenon'a göre duyulur dünya ancak duyu organları aracılığıyla tanınabilir, bu alan bir görünümler, bir yanılsamalar alanıdır, bir yokluk alanından başka bir şey değildir. Yalnızca düşünülür dünya vardır. Bilginin konusu işte bu düşünülür dünyadır. O Bir'dir, mutlaktır, değişmez, ölümsüz ve evrenseldir. Devinim açıklanamaz bir şey olmakla zaten olmayan bir şeydir. Zenon'un kanıtları yanlışlar mantığına örnektir, gerçekliğe dayanmayan kuru mantığın ne ölçüde yanılabileceğini pek güzel gösterir. Elea'lı Zenon, Akhilleus kanıtında, Akhilleus'un kendinden az önce yola çıkmış olan kaplumbağaya hiçbir zaman ulaşamayacağını bildiriyordu. Çünkü, Akhilleus, ilkin, kendinden önce yola çıkmış olan kaplumbağanın çıkış noktasına ulaşmak zorundadır; oysa bu uzaklığı koşması için gereken zamanda kaplumbağa biraz daha ilerlemiş olacaktır. İkileştirme kanıtında da Zenon şu belirlemede bulunur: bir devingen varacağı yere varmak için ilkin yolun yarısını geçmek zorundadır, öyleyse varacağı yere hiçbir zaman varamayacaktır. Ok kanıtında Zenon devingen bir okun gerçekte devinimsiz olduğunu göstermeye çalışır. Ok, devingen olmakla, her an bir noktada bulunacaktır, belli bir noktada bulunmak da durmak demektir. Zenon'un bu kanıtlarını bize Aristoteles iletmiştir. Aristoteles'in ilettiği bir başka kanıt, evre kanıtı, ya özündeki güçlükten ya da Aristoteles'in iyi açıklayamamasından anlaşılır bir kanıt değildir. Aristoteles Zenon'u diyalektik yöntemin kurucusu sayar. Zenon'un bu kanıtlama yöntemine Aristoteles'den bu yana diyalektik adı verilir. Bu yöntem belli bir soruya karşılık olacak yanıtları araştırarak bir sonuca varmaya dayanır. Bir başka deyişle diyalektik bir kişinin görüşünü kendi öne sürdüğü ilkelerden yola çıkarak çürütme sanatıdır. Yöntemin özü çelişmezlik ilkesine dayanır. Tek bir yolun açık olduğunu göstermek için öbür yolların kapalılığını belirlemek de diyebiliriz buna.

ATOMCULAR

Elea okulundan sonra Atomcular düşünce tarihinde etkili oldular. Onlar

duyumcularla usçular arasında ya da İonia'lılarla Elea'lılar arasında denge oluşturdular. Hem devingenin varlığını hem değişmezin varlığını gösteriyorlar, Parmenides'in "Bir Varlık" kavrayışını çoğaltarak Herakleitos'un "Her şey akıp geçer" kavrayışıyla bütünleştiriyorlardı. "Bir Varlık" böylece birçok varlığa bölünmüş oldu ve atom kavramı ortaya çıktı. Atomlar bölünemeyen çok küçük cisimciklerdir. Sonsuz sayıdaki atomlar boşlukla ya da yoklukla birbirlerinden ayrılırlar. Herbiri yetkin ve değişmez olan atomlar biryapılıdırlar ve bölünemezler. Atomcuların önderi Abdera'da (Trakya, Ege kıyısı) bir okul açmış olan Leukippos'dur, öbür adları Demokritos, Empedokles ve Anaksagoras'dır. Leukippos belki de Elea'lı Zenon'un öğrencisidir, büyük bir olasılıkla Demokritos'un da öğretmenidir. Leukippos maddenin boşlukta devinen atomlardan yapılmış olduğunu bildirdi. Leukippos'a göre "Hiçbir şey boşuna gerçekleşmez, her şey bir nedene göre ve bir gereklilik adına gerçekleşir." Bu sözler bize sıkı bir belirlenimci bakış açısını ortaya koyar. Diogenes Laertios onunla ilgili olarak şöyle der: "Elea'lı ya da Abdera'lı hatta belki de Melis'li Leukippos Zenon'un çömezi oldu. Her şeyin sınırsız olduğunu, her şeyin birbirine dönüştüğünü, bütünün boşluk olduğunu ve cisimlerle dolu olduğunu, dünyaların bu cisimlerin boşluğa girmesiyle ve birbirlerine karışmasıyla oluşmuş olduğunu, cisimlerin devinimlerinden ve katışmalarından yıldızların doğasının oluşmuş olduğunu, güneşin ayın çevresinde çok büyük bir çemberde devindiğini, dünyanın ortada bir dönme devinimiyle ayakta durduğunu ve bir davula benzediğini düşünüyordu."

Demokritos

Okulun asıl kurucusu Demokritos oldu. Abdera'ya yerleştiği için Abdera'lı diye anılan Demokritos'un İonia kökenli olduğu sanılır. Ancak bazı kaynaklar onu Abdera'da doğmuş gösterirler. Demokritos gençliğinde uzun yolculuklara çıkmış, bu arada Atina'da Sokrates'le tanışmıştır. Düşünceleriyle başbaşa kalmak için gözlerini kendi elleriyle kör ettiği söylenir. Demokritos'un atom fikrini Anaksagoras'dan aldığı görüşü doğru olabilir. Demokritos'a göre varlık sonsuz sayıda çok küçük parçacıklardan kurulmuştur. Atom denilen bu parçacıklar yer kaplayan, ölümsüz, bölünemez, belli bir biçimi olan, boşlukta devinen parçacıklardır. Bu parçacıkların birleşmesi ve ayrılması doğum ve ölümü getirir. Demokritos'da da böylece yaratılış fikrinden uzak yunan düşüncesi kendini gösterir. Filozof varlığın oluşmadığını ve yokolmayacağını benimser, Par-

menides gibi değişmez varlık fikrine bağlanır. Bölünemeyen anlamına gelen atom sözcüğü böylece aralarında boşluk bırakarak yanyana gelen sonsuz sayıdaki çok küçük varlığın herbirine karşılıktır. Atomların aralarındaki boşluk, atomlara, bu indirgenemez ve giderilemez varlıklara devinim olanağı sağlamaktadır. Atomlar ya da atom toplulukları birbirlerinden büyüklükleriyle ve ağırlıklarıyla ayrılırlar, bunlarda renk gibi ısı gibi nitelikler yoktur, bizim bu nitelikleri varmış gibi duymamız bir yanılsamadan başka bir şey değildir. Atomların aralarındaki itme ve çekme ilişkileri doğa yasasının özünü oluşturur. Buna göre benzer benzeri çeker ve algılar. Atomcuların fiziği tümüyle mekanikçi bir fiziktir. Ruh da yuvarlak, hafif, sıcak ve ince atomlardan yapılmıştır. Ölüm bir dağılma olduğuna göre korkulmaması gereken bir şeydir. Demokritos bu görüşleriyle Epikuros'u büyük ölçüde etkilemiştir. Demokritos'dan bugüne kalmış üç yüze yakın özdeyiş filozofun aynı zamanda insanla ilgili pekçok sorunu düşünmüş ve tartışmış bir ahlakçı olduğunu gösterir.

Empedokles

Agrigento'lu Empedokles de dört ilkenin varlığını benimserken her şeyin *rizomata panton* (şeylerin kökleri) dediği küçük parçacıklardan oluştuğunu bildirmekle atomculara katılır. Agrigento'lu (Güney Sicilya) Empedokles pek ilgi çekici bir kişiymiş, hem siyaset adamı, hem hekim, hem yasakoyucu, hem şair, hem öngörürmüş. Kırmızılar giyer, altın taç, altın kemer takar, kentin sokaklarında dolaşırmış. Saçları uzun, yüzü her zaman asıkmış, demokrasinin ateşli bir savunucusuymuş. Yurdundan sürülünce Peloponnesos'a sığınmış ve orada ölmüş. Etna'nın kraterine atlayarak intihar ettiği de söylenir. Bu içine kapanık ciddi adam, tam tamına bir üstün insan rolü oynamış. Kendisi yapıtında (*Arınmalar*) insanlardan büyük saygı gördüğünü söylüyor. "Agrigento'lular yarın ölecekmiş gibi yaşıyorlar, hiç ölmeyecekmiş gibi süslüyorlar evlerini" dermiş. Yaşamı destansı yorumlarla bulandırılmış olan bu öngörür kişi Parmenides'çi ve Herakleitos'çu öğretinin ortasını bulmaya, ikisinin seçmeci yorumuna ulaşmaya çalışır. Ona göre öncesiz-sonrasız varlık dört ögeden, Su, Hava, Ateş, Toprak'dan, şeyler de bu dört ögenin değişik oranlarda birbirine karışmasından oluşmuştur. Bu dört ögeyi birleştiren ve ayıran iki evrensel güç vardır: Sevgi ve Nefret. Sevgi varedici, oluşturucu, bütünleyici, nefret yokedici, giderici, çözücüdür. Bu iki güçten bazen biri bazen öbürü baskın olur. Sevginin baskın olduğu dönemler barış,

nefretin baskın olduğu dönemler savaş dönemleridir. Doğu kaynaklı inanç öğelerinden çokça etkilenmiş olan Empedokles daha çok Zerdüşt dini etkisinde geliştirdiği Sevgi ve Nefret öğretisini açıklarken şöyle der: "Bir bakarsın sevgi bir eder her şeyi/Bir bakarsın nefret her şeyi böler ikiye." Demokrasi inancıyla Empedokles bilginin seçkinler düzeyinde kalmaması, kitlelere yayılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca maddeyle ruh arasında bir ayrım olmadığını bildirmiş, düşüncenin yürekte oluştuğunu ve kanda yeraldığını söylemiştir.

Anaksagoras

Klazomenai'de (İonia) doğmuş, otuz yıl Atina'da kalmış olan Anaksagoras hem bir filozof, hem bir doğa bilimcisi ve matematikçidir. Anaksimenes'in öğrencisi olduğu sanılır. Çömezleri arasında Perikles gibi siyaset adamları, Euripides gibi edebiyat adamları vardır. Anaksagoras ay ve güneş tutulmalarını doğru olarak açıklamıştır. Dünya işlerinden, özellikle siyasetten kesin uzak kalarak tam bir düşünür yaşamı sürdürmüş olan filozof, oluşma ve yokolmayı Empedokles gibi birleşme ve dağılmayla açıklamıştır. Anaksagoras'a göre bu birleşen ve dağılan şeyler bir çeşit atom diyebileceğimiz *sperma*'lardır. Spermalar nitelik bakımından birbirlerinden ayrılan şeylerdir, şeylerin varlığı spermaların birbirlerine katılmalarıyla gerçekleşir, şeylerin çeşitliliği değişik spermaların katılma oranındaki özelliklerden gelir. Demek ki nesnelerdeki nitelik değişiklikleri sperma değişiklikleriyle ilgilidir. Anaksagoras'a göre devinimi sağlayan *Nous* yani düşünselliktir. Nous çok ince bir maddedendir. Bu düzenleyici ussal gücün nitelikleri bilgi ve devinimdir. Fizikle ilgili bir kitap yazmış olduğu söylenilen Anaksagoras yunan atomcu felsefesinin ilk büyük adıdır.

YÜKSELİŞ DÖNEMİNİN KUŞKUCULARI: SOFİSTLER

Buraya kadar kısaca gözden geçirdiğimiz okulların değişik bakış biçimleri M.Ö. V. yüzyılın sonlarında felsefede bir umutsuzluğun ve yararcılığın anlatımı olan sofistliği ortaya çıkardı. Bunca karşıt görüş, evrensel düşünceye ulaşmada bir çaresizliği düşündürüyordu. Sofistler dönemi Atina'da görkemiyle ve sallantılarıyla garip bir çelişkili görünüm ortaya koyan Perikles dönemidir. Anaksagoras'ın ve Elea'lı Zenon'un öğrencisi olan, felsefenin ve sanatın koruyucusu diye bilinen Perikles'in yönetimi

sırasında sofistler daha önce ortaya çıkmış felsefe anlayışlarının yetersizliklerinden ya da çelişkilerinden giderek ya da yararlanarak bir felsefî umutsuzluk çağı başlattılar. Sofistler düşüncenin tüccarlarıydılar, felsefe tarihi boyunca bu yüzden eleştirildiler ve düşüncenin çıkarlar adına kullanılmasına örnek gösterildiler. Platon'un *Sofist* diyaloğunda Elea'lı Yabancı, Theaitetos'la tartışması sırasında sofistleri yerden yere vurur. Yabancı'ya göre sofistlerin ne olduğunu anlamak kolay iş değildir. Yabancı sofisti oltaya ya da avcıya benzetir. Sofistle oltacı, kazanma sanatından yola çıkarak birlikte yürürler. Ancak avdan sonra yolları ayrılır. Biri denize, ırmaklara, göllere doğru gider; öteki toprağa, karaya, gençlerle ve parayla dolu başka yerlere yollanır. Theaitetos'un "Demek evcil hayvanlar da avlanır?" sorusunu Yabancı şöyle karşılar: "İnsan evcil bir hayvansa evet." Yabancı'ya göre sofistler "kandırma sanatı"nın ustalarıdırlar. Onların yaptığı "Erdemden başka bir şeyin peşinde olmadığını söylemek ama parayı peşin almak"tır. Onların yaptığı "öğrenme örtüsü altında para karşılığında yapılan bir değiştokuştan başka bir anlamı olmayan bir çıkar avı"dır. Buna göre sofist "zengin ve soylu aile çocuklarının peşinde koşan" avcı konumundadır. "Bilim satıcısı"ndan başka bir şey olmayan bu adamların bildiği "evrensel bilim değil, onun uydurma bir görüntüsüdür". Her zaman "gençlerin kulaklarına büyülü sözler akıtan, her konuda masallar uydurabilen" bu adamlar birer felsefe tüccarından başka bir şey değillerdir.

Her Şeyi Bilen Kişiler

Sofistler M.Ö. V. yüzyılın parayla ders veren filozoflarıdırlar, felsefeden iyi para kazanmış ilk ve belki de son filozoflar bunlardır. Sofistler düşüncelerini felsefede sınırlamak istemiyorlardı: her konudan anlıyorlar, öğrencilerini her konuda yetiştiriyorlardı. Bu kişilerin başlıca amacı zengin çocuklarını çoktandır baştan çıkmış ve söz oyunları düzeyine indirgenmiş Atina demokrasisine ya da siyasal yaşamına hazırlamaktı. Ahlak, hukuk, iktisat, siyaset, özellikle belagat dersi veren bu sözde bilge kişiler deyim yerindeyse tam anlamında bilgi satıcılarıydılar, ancak sattıkları bilgi pek güvenilir bir bilgi değildi. Ders vererek hem para hem onur kazanıyorlardı, aralarında bu işten pek zengin olmuş olanlar vardı. Gerçekte doğrunun da doğruluğun da peşinde değillerdi: hep olumsuz eleştiriye yöneliyorlar, yapıcı bir görüş ortaya koymak istemeden sözlü tartışmayı spor durumuna getiriyorlardı. Kendilerini evrensel düzeyde bilginler ola-

rak gösteriyorlardı ("sofist" yunancada bilgili kişi anlamına gelir), buna göre insanla ilgili çok önemsiz ama çok karmaşık sorunları kendilerince çözmeye çalışıyorlardı.

Protagoras ve Gorgias

Sofistlerin başlıca iki temsilcisi vardır: Protagoras ve Gorgias. Abdera'lı Protagoras insanı her şeyin ölçüsü ya da ölçütü olarak belirliyordu. "İnsan her şeyin ölçüsüdür: varolanların varolduklarının da varolmayanların varolmadıklarının da." Böyle bir tutum almak, doğrulanmamış ya da doğrulanamaz bireysel kanıtların evrensel yargı değeri taşıdığını bildirmektir ya da daha doğrusu evrensel yargı yerine geçerli olabileceğini, olması gerektiğini bildirmektir, bu da felsefi yargının, kesin yargının, gerçek anlamda evrensel yargının, genelgeçer yargının varlığını, dolayısıyla tüm felsefe alanının varlığını yadsımak demektir. "Doğru her kişiye görünen şeydir" sözüyle Protagoras bu yadsımayı belirgin kılar. Protagoras'ın felsefesi bir evrensel bilgiye inanmazlık felsefesidir: "Tüm bilgilerimiz duyumdan gelir ve duyum bireylere göre değişir. Buna göre insan her şeyin ölçüsüdür. Bilge kişi ruhta en doğru düşünceleri uyandırabilecek güçte değilse, en hoş ve en yararlı düşünceleri yaratabilir. Bilgelik, mutluluk sanatıdır." Protagoras'ın felsefeye karşıt filozof tutumu, insanın biraz önce ak dediğine biraz sonra kara demesini yasallaştıracak biçimde temelsiz bir tutumdur. Protagoras, kendi açısından köktenci bir tutumla, genelgeçer bilginin olamayacağını, olsa da bilinemeyeceğini bildiriyordu. "Her şey üzerinde birbirine karşıt iki görüş ortaya koyulabilir" diyordu. Protagoras kuşkuculuğunu inanç alanına kadar genişletiyordu: "Tanrılar konusunda hiçbir şey bilemem, onların varolup varolmadığını bilemem. Birçok şey bunu bilmemizi engelliyor, özellikle sorunun karanlıklığı ve insan ömrünün kısalığı." Diogenes Laertios onunla ilgili bilgiler verirken "Yaşamını kitapları açıklayarak kazanıyordu" der. Ona göre Protagoras Demokritos'un çömezi olmuştur. "Her şey üzerine tam tamına birbirine karşıt iki ayrı konuşma yapılabileceğini bildiren ilk kişidir, kendisi de bu yöntemi kullanmıştır." Diogenes Laertios onun bir yapıtında ortaya koyduğu görüşler nedeniyle Atina'dan kovulduğunu, yapıtlarının açık alanda yakıldığını bildirir. "Anlamı bir yana bırakarak sözcükler üzerinde durdu ve bugün çok yaygın olan bir tartışma biçimini böylece yaratmış oldu.(..) Sokrates'çi söylem biçimini ilk kullanan da odur." Diogenes Laertios onun Sicilya'ya giderken gemisi batınca ölmüş olabileceğini söyler.

Bu bir olasılıktır. Bir başka olasılık onun seksen yaşındayken bir yolculuk sırasında ölmüş olduğudur. Apollodoros Protagoras'ın doksan yaşında öldüğünü, kırk yıl felsefe okuttuğunu bildiriyormuş. Leontinoi'li Gorgias da Protagoras gibi düşünüyordu. Felsefeden kazancı pekçok zengini kıskandıracak ölçülere ulaşmış olan bu sofist varlık'ı kökten yadsıyor, varlık varolsa da bilinemezdi görüşünü ortaya koyuyordu. Gorgias'ın bu olumsuz ve aşırı kuşkuculuğu üç evreli bir kanıtlamayla gösterilir. Buna göre "Varlık yoktur" ya da "Hiçbir şey gerçek değildir". "Bazı şeyler varolsaydı, bunları tanımak olası olmazdı." Çünkü düşüncemizin özyapısı nesnenin özyapısına karşıttır; düşüncemiz durağan, nesne akıp geçicidir; buna göre fikirlerimiz bize şeyleri tanıtamazlar ya da sunamazlar. Öte yandan "Varlık bilinseydi de başkasına bildirilemezdi." Çünkü sözün özyapısı düşüncenin özyapısına karşıttır: söz kaygandır, işitme duyumuna bağlıdır, oysa düşünülen nesnenin durağan bir yapısı vardır, ayrıca onun sesle de bir ilgisi yoktur.

SOFİSTLERE KARŞI BİR SOFİST: SOKRATES

Sofistlerin en olumlu yanı insanın bunalımlara düştüğü Atina'da insan sorunlarıyla ilgilenmiş olmalarıdır. Bunu kendisi de bir sofist olmakla birlikte sofistlerin yolunu izlememiş olan Sokrates de belirler: ona göre sofistler insan sorunlarıyla uğraşmakta haklıydılar, ne var ki sorunlara yöneliş biçimleri yani yöntemleri yanlıştı. Genellikle Sokrates de öbürlerinin yöntemine benzer bir yöntem kullanıyordu: felsefeyi gündelik yaşama götürmek ya da sokağa dökmek diyebiliriz buna. Sokrates de sofistler gibi insan sorunlarını deşmeyi, insanlarla konuşup tartışarak bilgiye ulaşmayı amaçlıyordu. Aralarında önemli bir ayrılık vardı: Sofistler öğretmekte sınırlanırken Sokrates yalnızca aramayı öngörüyordu. Sokrates'in yöntemli olma kaygısı içinde bilgiye düzenli bir yönelişi vardı. Sokrates'in yaşamı ve kişiliği yorumlarla bulanıyor, aşırı yergilerle ve övgülerle gölgeleniyor. Onunla ilgili kuşkugötürür tanıklıklar var. Yurttaşları onu neden ölüme mahkum ettiler? Siyasiler ondan ne istiyordu? Sitenin tanrılarına saygı göstermediği, başka tanrıların varlığını bildirdiği, gençlerin ahlakını bozduğu, hatta öğrettiklerine karşılık onlardan para aldığı doğru muydu? Öfkeli, ağzı bozuk, hem erkeklerle hem kadınlarla olabilen, özellikle genç erkeklere düşkün biri miydi? Yoksa tam anlamında yetkin bir bilge kişi miydi? Ne olursa olsun Sokrates insanlık tarihinde dürüstlüğün, dirençliliğin, sözünün eri olmanın, yürekliliğin ya da kısacası

erdemliliğin simgesi oldu. Epiktetos, Sokrates olmayı insan olmada bir üst aşama olarak görür ve şöyle der: "Sokrates böyle Sokrates oldu, her durumda usundan başka bir şeye önem vermeyerek. Sana gelince, sen henüz Sokrates değilsin, Sokrates olmak ister gibi yaşamalısın."

Sokrates'le İlgili Tanıklıklar

Evet, Atina sokaklarında o zaman bir başka sofist, Protagoras'dan ve Gorgias'dan daha yaşlı bir sofist dolaşmakta, insanlarla görüşe tartışa felsefe yapmaktadır. O hem sofisttir hem değildir: Protagoras, Gorgias, Thrasymakhos, Kritias, Prodikos, Euthydemos gibi sofistler bilgilerine güvenirler, Sokrates'in böyle bir güveni yoktur, hep araştırır. Sokrates sofistlerin yöntemine kökten karşıdır. Platon'un *Theages* diyaloğunda, Sokrates, kendisinden ders almak isteyen Theages'in babasına, Demodokos'a şöyle der: "Bu adamlar öylesine bilgili ki gittikleri kentlerde en soylu, en varlıklı gençleri (..) kendilerine bağlamak için kandırıyorlar. Sen ve oğlun bunlardan birini seçseniz çok iyi edersiniz, beni seçmeniz iyi olmaz, ben ne yapsam ne etsem bu eşsiz bilgilerin hiçbirine ulaşamam; ama hep söylediğim gibi, çok küçük bir bilgi, aşk bilgisi bir yana, her türlü bilgiden yoksun olduğumu söyleyebilirim. Bu konuda öncülerimizin ve çağdaşlarımızın herhangi birinden daha usta olduğuma inanıyorum." Onunla ilgili bilgilerimiz çok sevgili öğrencisi Platon'dan, komedi yazarı Aristophanes'den, ayrıca Spintharos'dan ve Ksenophanes'dendir. *Apologia*'da (Savunma), *Kriton*'da, *Phaidon*'da, *Symposion*'da (Şölen), *Theaitetos*'da, *Parmenides*'de Platon'un çizdiği Sokrates tam bir bilgedir.

Sokrates'le ilgili en olumsuz, en yıkıcı, en güvenilmez tanıklık Aristophanes'in tanıklığıdır. Aristophanes, *Bulutlar*'da, ayrıca *Kuşlar* ve *Kurbağalar*'da Sokrates'in ve çömezlerinin iler tutar yerini bırakmıyor. Belli ki onun amacı Sokrates'i gülünç etmek. Aristophanes'e göre Sokrates bir lokma bir hırka yaşayan bir çömezler topluluğunun başıymış. Sokrates'den doğru yaşamanın yollarını öğrenmeye çalışan bu çömezler benzi solmuş, avurdu çökmüş, dünyadan kopmuş, yarı ölü kişilermiş. Sokrates'in çileci okuluna girenler ona belli bir ücret öderlermiş, bir felsefe okulundan çok bir baldırıçıplaklar kampına benzeyen bu yerde pislik içinde yüzen insanlar felsefe, geometri, fizik, gökbilim, coğrafya gibi dersler okurlarmış. Bulutlar yazarı, Sokrates'le o kadar uğraşmış ki, bu tutumuyla onun ölümüne gerekçe hazırlamış. Sokrates *Savunma*'sında bir-

çok kişiden yakınırken Aristophanes'in de adını anar: "Aynı şeyi Aristophanes'in güldürüsünde de gördünüz: bir Sokrates vardı orada, sahnede dolaştırılan bir Sokrates, bugüne kadar hiç işitmediğim birçok konuda zırvalayıp duran bir Sokrates." *Bulutlar*'da dekor da çok anlamlıdır: bir yanda ticaret ve hırsızlık tanrısı Hermes'in resmi, öbür yanda Sokrates'in resmi görülür. Oyunun başlıca kişileri saf ve kendi halinde bir babayla at yarışı tutkusuyla babayı boyunca borca sokmuş olan hayırsız bir oğuldur. Borçtan kurtulmanın yolunu arar baba. Şöyle bir çözüm bulur: Sokrates'in düşüncehane'sine gidip oradaki bilge kişilerden güzel konuşmayı öğrenmek, böylece uydurma usavurmalar yapıp alacaklıları mat etmek ya da alacaklıları alacaklı olmadıklarına inandırmak. Adam oğlunu bu eğitim için kışkırtmaktadır. "Bu adamlara parayı bastırdığın zaman sana doğru da konuşsan eğri de konuşsan konuşmada üstün olmayı öğretiyorlar" der. Böylece Sokrates bilgelerin en zavallısı, en dolapçısı olarak gösterilir.

İnançlı ve Yürekli Bir Bilge

Sokrates yontucu Sophroniskos'la ebe Phainarate'nin oğluydu. Bir kaynağa göre Anaksagoras'ın öğrencisi olmuş, o Atina'dan kovulunca çömezi Arkhelaos'dan dersler almıştı. Diogenes Laertios'a göre, Arkhelaos İonia felsefesini Atina'ya getiren kişi olmakla Fizikçi diye anılmıştır. "Ancak, Arkhelaos fizik diye adlandırılan ve Sokrates'le yerini ahlaka bırakan bu tür felsefenin son temsilcisidir." Diogenes, Sokrates'in "Herkes yemek için yaşıyor, ben yaşamak için yiyorum" dediğini yazar ve kalabalıklara şöyle dediğini bildirir: "Ben yoksulum, bir şeyim yok, kendimi size veriyorum." Yazar, ayrıca Sokrates'in karısı Ksantippe'nin huysuzluğunu anlatır. Sokrates, mahkum olunca, her zaman "öldüğünü bir görsem" diyen karısına, "bu muydu istediğin?" demiş. Baldıranı içeceği sıra kendisine yeni bir pelerin veren arkadaşına şöyle demiş: "Eski pelerinim yaşarken iyiydi, ölüme uygun düşmüyor mu?" Kaynaklar bize Sokrates'in iyi bir asker olduğunu da bildiriyor. Potidaia savaşında (432-429), Amphipolis savaşında (422), Delion savaşında (424) yararlıklar göstermiş, Delion savaşında attan düşen Ksenophon'un yaşamını kurtarmıştır. Beşyüzler meclisi üyesiyken, Arginus adaları (Midilli'nin doğusu) olayında şiddet meraklılarına karşı koymuş, Ispartalıları yenen (406) Atina'lı generallerin denize düşenleri kurtarmadıkları ve boğulanları gömmedikleri gerekçesiyle öldürülmelerini önlemiştir. *Lakhes*'de Lysimak-

hos Sokrates'i över, "Hera hakkı için Sokrates, babanın adını yüceltiyorsun" der. Lakhes de övgüye katılır, Sokrates'in yürekliliğini anlatır: "Yalnız babasına değil, yurduna da onur kattığını ben bir başka konuda gözümle gördüm. Delion bozgununda benimle çekiliyordu. İnan bana, başkaları da onun yaptığını yapmış olsaydı kentimizin onuru böylesine kötü zedelenmezdi." Diogenes Laertios bu savaşta Atina'lıların tabanları kaldırıp kaçtığını, Sokrates'in yavaş yavaş çekildiğini hatta zaman zaman ileriye çıkarak düşmanı durdurmaya çabaladığını anlatır. Platon'un Sokrates'le ilgili belirlemeleri Ksenophon'unkiler kadar övgülüdür ama onunkilerden daha nesnel görünür. Sokrates, ölüme mahkum edildikten sonra, kendisini kaçırmak isteyen Kriton'a şunları söyler: "Biz buradan gizlice kaçmaya karar verdiğimiz anda Atina devletinin yasaları karşımıza dikilir ve derse ki, 'Söyle bakalım Sokrates sen ne yapmak istiyorsun? Bu giriştiğin iş biz yasaları yıkmak ve bu arada tüm devleti yıkmak değil midir? Verilen yargıların geçerliliği kalmazsa, bunlar kişilerin istemiyle tüm güçlerini yitirir ve yokolursa, sanır mısın ki bu devlet varlığını sürdürebilir, yıkılıp gitmez?' Bu söze ya da buna benzer bir söze karşı ne sözümüz olur Kriton? (..) 'Site bizim için adaletsizce bir yargıda bulundu, adaletin yargısı bunun tersi olacaktır' mı diyeceğiz?" İşte bize Platon'un anlattığı Sokrates böyle bir Sokrates'dir.

Diogenes Laertios'a göre Sokrates özyapısı sağlam demokrat bir kişidir. Bu "ölüme mahkum edilmiş ilk filozof" evrenle ilgili araştırmanın bir yarar sağlamayacağına inandığı için fizik alanında herhangi bir çalışma yapmamış ve doğrudan ahlak araştırmasına yönelmiş. Dükkanlarda ya da alanlarda "evlerde neyin iyi neyin kötü olduğunu" araştırmak için tartışmalara girermiş. Tartışmalarında çok ateşli olurmuş, havaya yumruklar savurur, saçını başını yolar, onun bunun gülmesine aldırmadan görüşünü ortaya koyarmış. Bir gün birinden bir tekme yemiş ama aldırmamış. "Bana vuran bir eşekse onu dava edecek değilim ya" demiş. Öbür filozofların tersine Sokrates yolculuk yapmayı sevmezmiş, askerlik görevleri dışında hep Atina'da kalmış. Euripides bir gün ona Herakleitos'un yapıtlarını vermiş ve ne düşündüğünü sormuş. Şöyle demiş Sokrates: "Anladıklarım bana dahice göründü, anlamadıklarım da dahice olmalı, ancak bunu yorumlamak için Delos'lu iyi bir yüzücüye gereksinimim var." Diogenes Laertios onun alçakgönüllü ama onurlu bir kişi olduğunu anlatıyor. Bir gün Alkibiades ona ev yapsın diye büyük bir arsa vermek istemiş. Sokrates şöyle demiş: "Ayakkabıya gereksinimim olduğunda bana ayakkabımı kendim yapayım diye deri vermeye kalkarsan ben onu aldığımda gülünç duruma düşmez miyim?"

Ölüm ya da Yeniden Doğuş

Phaidon diyaloğunda Phaidon, Sokrates'in ölümü dingin ve soylu bir biçimde karşıladığını söyler. Çünkü ölüm bir doğum gibidir: Sokrates öbür dünyada bilge ve iyi tanrıları, iyi insanları bulacağına inanmaktadır. Ölmek onlarla buluşmak olacaktır. Ölüm ruhun bedenden ayrılmasıdır. O bizi dosdoğru bilgiye, bilginin dünyasına götürecektir. Us bedende olduğu sürece doğruyu tam olarak kavrayamayız. Beden bizi tutkularla doldurduğu için gerçek anlamda düşünceyi olanaksız kılar, bizi mal peşine, para peşine düşürür. Bilmek isteyen kişi bedenden ayrılıp her şeyi ruh gözüyle görmeye yönelecektir. "Öyleyse öleceği için tedirgin olan birini gördüğünde onun bilgeliği değil bedeni sevdiği yargısına varabilirsin" der Sokrates. O, Platon'un bilgi kuramının temelini oluşturan Orpheus'çu ruhgöçü fikrine bağlanır. Der ki: "Ruhların bu dünyayı bırakarak öbür dünyaya gittikleri, oradan da gene bu dünyaya geldikleri, böylece ölmeden yaşama döndükleri düşüncesi anımsadığım eski bir geleneğe bağlıdır. Bu doğruysa, yaşayanlar ölülerden doğuyorsa, bundan ruhlarımızın orada olduğu sonucunu çıkarmak gerekecek. Orada olmasalar dünyaya yeniden gelemezlerdi: yaşayanların ölülerden doğduğunu açıkça göstermek onların yaşamakta olduklarının yeterli bir kanıtıdır." Ölüme mahkum edilen Sokrates bu yüzden ölümün eşiğinde hiçbir korku belirtisi göstermez. "Yaşamını gerçekten felsefeye adamış güven dolu birinin ölüm karşısında yürekli kalabilmesi" boş bir kahramanlık değildir. "Ölüm dediğimiz şey bir yandan bedenin ruhtan ayrılarak kendi kendine kalması, öte yandan ruhun bedenden ayrılarak kendi kendine varlığını sürdürmesi değil midir?" Bedenden kurtulan ruh iyi düşünür. Onu "ne işitme ne görme duyusu, ne acı ne haz" bulandıracaktır. Böylece o kendi içine çekilecek ve bilgiye yönelecektir. "Belki ölüm bizi amaca dosdoğru götüren yoldur, çünkü araştırmalarımızda beden usla birlikte olduğu sürece (..) doğuyu hiçbir zaman (tam olarak) elde edemeyeceğiz." Öyleyse her filozof öbür dünyaya seve seve gidecektir, çünkü aradığı gerçek bilgi oradadır. Bu durumda onun ölümden korkması saçma olur.

"Gerçek Erdem Bilgelikle Kazanılır"

Bilgece ölüme örnek olmuş olan Sokrates bizi her şeyden önce dünyaya ya da insana filozofça yönelişiyle ilgilendirir. Sokrates konuşmalarında deşici, sarsıcı, silkeleyici bir tutum alıyor, doğruyu buldurma yolunda

insanları tam anlamında araştırmacı, ayrıştırmacı, hatta kuşkucu olmaya itiyordu. Ona göre hiçbir şey enine boyuna tartışılmadan benimsenmemeliydi. Bu yüzden onun çabası bir anlamda insanları bilgi edinme yolunda yüreklendirme çabasıydı: önemli olan insalara bilgiler vermek değil insanları bilgiye istekli ve yetenekli kılmaktı. Bu tutumuyla Sokrates bize çağdaş eğitimbilimin temel ilkelerini duyurur. Onun çabası bir anlamda da bilgi yolunda gözüpeklikleri kırma çabasıydı: bilgiye varmak için kanıtlamalar yerine yakıştırmalar yapmak yöntemler içinde en kötü yöntemdir. Bu yüzden Sokrates kendini bir bilge, bir bilgili olarak belirlemek yerine bir araştırmacı olarak görüyordu. Araştırmacı olmak da baştan başlamak, bilgiye hiçbir şey bilmediğini düşünerek yönelmek demektir. Bu bize bir alçakgönüllülükten çok bir doğruya ulaşma kaygısını duyurur. Zaten Sokrates'in alçakgönüllü olduğu pek söylenilemez. *Savunma*'da kendini öbür filozoflarla karşılaştırırken alçakgönüllü olmadığı, olmak istemediği ortadadır. Sokrates hatta içimizde benden büyüğü yok demeye getirir. Platon'un bilgi kuramına temel olmuş olan Sokrates'çi bilgi anlayışı pek belirgin olmamakla birlikte ülkücü bir anlayıştır. Bilgi öznede içkindir, insan bilgi edinme yolunda kendi kendini araştırmalıdır. Sokrates kendinde aşkın bir güçten sözedercesine Daimon'undan sözediyordu. Daimon onun içindeki güçlü ve doğru sesti, belirleyici etkendi. Bu ses ona bilginin ve erdemin yolunu göstermekteydi. Zaten Sokrates erdemin bir seçme işi değil, bir bilgi, bir bilgelik işi olduğunu benimsiyordu. *Phaidon*'da onun ağzından şu sözlerle karşılaşırız: "Gerçek erdem bilgelikle kazanılır." İyimser Sokrates'in tek dayanağı bu içsel doğruya ulaşma deneyidir.

Sokrates'çi Yöntem: Alay ve Doğurtma

Sokrates bir filozof olarak neyin peşindeydi? Bu soruya en doğru yanıtlardan biri ya da birincisi Aristoteles'den gelir. Aristoteles, *Metaphysika*'sında ahlakçı Sokrates'in ahlakçı olmaya çalışırken azçok bir bilgi temellendiricisi kimliği ortaya koyduğunu belirtir. Sokrates, ahlak alanındaki araştırmacı tutumuyla Platon'un ve daha sonra Aristoteles'in geliştireceği bilgi ve mantık kuramlarının temel taşlarını koymuştu. Şöyle söylüyor Aristoteles: "Sokrates ahlaki erdemleri incelemeye yöneldi. Bu konularda evrensel tanımlamayı getirmeye çalışan ilk kişi odur. (..) Sokrates özü araştırıyordu, bu da mantık demektir, çünkü Sokrates tasımlar yapmaya çalışıyordu, tasımların ilkesi de şeylerin ne olduğudur.

Diyalektik o zamanlar karşıtları özden bağımsız olarak inceleyebilecek kadar ve karşıtları inceleyen bilimin de aynı bilim olup olmadığını belirleyecek kadar güçlü değildi. Sokrates'in büyüklüğünü oluşturan iki buluşu vardır: tümevarımcı konuşma ve genel tanım; bunların ikisi de bilimin çıkış noktasında bulunur. Sokrates bununla birlikte evrenselleri de tanımları da ayrı varlıklar olarak görmedi, bunları Platon'cular ayırdılar ve onlara İdea'lar adını verdiler."

Sofistlerin elinde dağılıp gitmiş olan felsefi düşünceye bir çekidüzen verebilmek için Sokrates tek tek şeylerin karmaşık düzenini aşarak tanımlara yükselmeye çalışıyordu. Onun için en başta önemli olan şuydu: ele aldığı konunun doğru bir tanımını yapmak. Böylece özelden genele, tek tek şeylerin bilgisinden kavramsal bilgiye yükseliyordu. Tümevarım ve onun sağladığı tanımlama Sokrates'çi düşünce yönteminin başlıca aracıdır, ancak tümevarımın ve tanımlamanın aracı diyalog'dur. Bu yüzden Sokrates'in yöntemine genel olarak diyalog yöntemi ya da karşılıklı konuşma yöntemi diyebiliriz. Sokrates karşısındakine kısa sorular soruyor, bu sorularla onu doğruyu aramaya yöneltiyordu. Diyalog onda her zaman iki evrelidir: birinci evre alay (*eironeia*) evresidir, bu evrede Sokrates karşısındakinin zihnini yanlış bilgilerden arındırır, hiçbir şey bilmeyen bir insanın tutumuyla bir şeyler öğrenmek istercesine karşısındakini sorguya çeker, sonunda onu küçük düşürmeden hafif bir hoşgörüyle güç durumda bırakır, açmaza düşürür, bir şey bilmediğini benimsemeye zorlar. Bundan sonra, belki de ebe olan annesinin verdiği esinle doğurtma (*maieutike*) olarak düşündüğü evre gelir. Bu evrede doğru bilgiye, çözüme yönelinecektir. Sokrates önceki evrede yanlış bilgilerden arınmasına önayak olduğu kişiyi bu evrede bilgilenmeye iter. Onun yaptığı, insanda varolduğuna inandığı bir şeyi ortaya çıkarmak için yardımcı olmaktır. Her insanda iyilik tohumu diyebileceğimiz bir güç, bir bilgi tohumu vardır, önemli olan bu tohumun yeşerinesine katkıda bulunabilmektir. Bu tutumuyla Sokrates bize Platon'cu ülkücülüğün gelişini duyurur ve bizi kavramsal düşünceye, hem de bu düşünceyi sağlayacak olan araştırma yöntemine hazırlar.

DÜŞÜNCENİN İLK DİZGECİ DÖNEMİ: PLATON FELSEFESİ

ÜLKÜCÜ BAKIŞ AÇISI

Platon felsefesi, felsefe tarihinde ilk büyük dizgeci atılımı ortaya koyar. Platon'un görüşleri Sokrates'in görüşleriyle karışıyor ya da bütünleşiyor. Sokrates'i Platon'un diyaloglarından öğreniyoruz, bu diyaloglarda Platon doğruyu bize öğretmeninin ağzından duyuruyor. Sokrates'in nerede bittiğini, Platon'un nerede başladığını kestirmek çok zor bu yüzden. Sanki elimizde iki filozofun oluşturduğu tek bir felsefe var. Sokrates'i anlatan da Platon olduğuna göre, iki filozofun ortak ürünü gibi olan şey daha çok Platon'un sayılmalı. Sokrates felsefede bir dönüm noktası oldu, onunla felsefe salt insan sorunları çerçevesinde de olsa bir sorunlar çeşitliliğine kavuştu, ayrıca bir yöntem ve dizge kaygısına, bir de kuşkucu bakış açısına ulaştı. Platon öğretmeninden aldığı eğilimleri geliştirdi ve böylece felsefe tarihinin ilk büyük felsefesini oluşturdu. Bu büyük felsefe diyaloglar biçiminde ortaya konuldu. Akıcı bir anlatımı olan bu yapıtların baş kişisi Sokrates'dir, öbürleri Atina'nın tanınmış soylularıdır ya da filozoflarıdır. Diyaloglarda sorulu yanıtlı tartışmalarda bazen eleştirinin ölçüsü kaçar gibi olur. Ne olusa olsun diyalog bize bir sorunu tek bir yüzüyle değil bütün yüzleriyle açar, bunun için çok önemlidir. Bu diyaloglarda yaşam felsefenin süzgecinden geçirilir, felsefe yaşamı baştan sona açıklayan bir etkinlik olur. Felsefe ahlaktır, siyasettir, ruh yüceliğidir, ölümden korkmamaktır... Diyalog bir dönemi bize tüm girdisi çıktısıyla gösterir.

Diyaloğun önemi

Platon'u incelerken onun bir çöküş dönemi filozofu olduğunu untmamak gerekir. Düşüncesi düşünce tarihinde ilk büyük yükselişi ortaya koyarken tam anlamında toplumsal-siyasal yıkımların ortasında çiçeklenmiştir. Birçok birbirine düşman parçaya ayrılmış bir ülkede her şey sonu karanlık bir geleceği hazırlar gibidir. Kültür merkezi Atina demagoglarının iyiden iyiye bulandırdığı bir siyaset ortamıdır. Yalnız Atina değil tüm kentler, sıkı sıkıya askeri düzende yaşayan Isparta bile bozulmadan payını almıştır. Gene de Atina bir düşünce ve sanat kentidir, insanların pekçok konuda görüşüp tartışmayı alışkanlık edindiği bir yerdir. Bu yüzden diyalog çok önemlidir ve Platon'un yapıtlarını diyaloglar biçiminde yazmış olması çok anlamlıdır.

François Châtelet *Platon* adlı yapıtında diyaloğun önemini şu sözlerle belirtir: "Şiddet'le diyalog arasında, sözü bir öfke, tutku ya da sövgü çığlığı olarak düşünen kişiyle her an söylenilenleri bilmek isteyen, söylenilenin niçin söylenildiğini ve söylenilenin ne demek istediğini bilmek isteyen kişi arasında bir seçim yapmak gerekir." Diyalog bizi doğruya götüren yoldur: "Konuşmayı göze alan, kendine yöneltilen karşıt görüşü benimseyen ve göz önünde tutan kişi kendinden kurtulur, duyguların bayalığından, tutkulu bağımlılıklardan, ölüm korkusundan, denetlenmeyen geleneklerin ağırlığından, gündelik yaşamın getirdiği boş duygusallıktan kurtulur. Görür ki diyalogda ağır ağır gelişen söylemde bir başka dünya kurulur, kendi kesinliklerine kapatılmış, kendi açlıklarına bırakılmış bireylerin anlamsız ve kapkara gölgelerinin yıkıştığı bu gölgeler tiyatrosundan ayrı bir dünya kurulur."

Platon bir üst-dünya araştırmacısıdır. Metafizik bir evrenin gizlerini felsefi bir tutarlılıkta ortaya koymaya çalışırken dinsel-düşünsel bir tutum içindedir. O üst-dünya gerçek dünyadır ve kendini ancak ruhun gözlerine açar. İşte bu noktada tartışmanın ya da diyaloğun önemi belirir: diyalogda görüşler, sezişler, duyuşlar karşıtlaşarak gerçekliğin kendini göstermesi için olanak sağlarlar. Diyalog söylemek için değil doğruyu bulmak için vardır. Burada tek dayanak ya da tek güvence usun sağlayacağı kesinliktir. Böylece diyalog ussallığın belirleyiciliğinde şiddeti dışlayan bir araştırma biçimi olur, böylece yalnız Doğru'ya giden yolu değil aynı zamanda İyi'ye giden yolu açar. Adaletsizliğin bireysel ve toplumsal bir hastalık durumuna geldiği bir ortamda bilgi sorunlarını ahlak sorunlarından ayıramayız. Düşüncenin ussallıkla ve ahlaki değerlerle korunmış çeşitliliği mutluluğun güvencesi olacaktır. Zaten görüşlerin ayrılığı çok yerde çıkan ayrılıklardan

beslenmektedir. İyi eğitilmemiş insan için yanlışlık denilen şey doğrudan doğruya çıkarlara ters düşen şeydir. Bunu aşabilen insan bilgedir, bilgi insanıdır. Diyaloğun yararı ve ussal tutarlılığı açısından baktığımız zaman tiranlıklar kadar demokrasiler de yetersiz görünür. Diyalog önemlidir, o bize olumluyu gösterdiği kadar olumsuzu, girilmesi gereken yollar kadar kaçınılması gereken yolları bulduracaktır. Her şey bilgi sevgisinde, bilgiye aşkla yönelişte anlamını bulur. "Aşk filozoftur, gerektiği gibi felsefe yapmaktır" (F. Châtelet). Felsefe ancak dünyanın aldatıcı pırıltılarından vazgeçebildiğimiz noktada kendini gösterecektir. Platon'dan öğrendiğimiz en önemli şey budur.

Dalgalı Bir Yaşam/Siyasetin Getirdiği Sorunlar

Platon Atina'da tanınmış bir ailenin çocuğuydu, babası yönünden Atina kralı Kadmos'a, annesi yönünden ünlü filozof ve yasakoyucu Solon'a bağlanıyordu. Herakleitos'çu Kratylos'dan dersler aldı. Kratylos, Herakleitos'un görüşlerini aşırıya götürmüş, yaşamdaki hızlı akışın bilgiyi olanaksız kıldığını bildirmişti. Diogenes Laertios Platon'un yirmi yaşlarında Sokrates'le karşılaştığını, o sıralarda trajediyle ilgilenmekteyken Sokrates'i tanımanın heyecanıyla tüm yazdıklarını yırttığını, Sokrates'in ölümünden sonra Kratylos'a bağlandığını yazar. Bu sonuncu bilgi doğru değildir: Platon yirmi iki yaşında Sokrates'le tanışıp ona bağlanmıştır, Kratylos'la bağlantısı daha eskidir. O dönem Atina'nın iyiden iyiye karmaşık bir dönemidir. Peloponnesos savaşı 404'de bitmiş, Atina yenilgiyi kabul etmiş, kentin ünlü donanması yokedilmişti. Kentteki siyasal yaşam öteden beri oligarşik tiranlıkla demokrasi arasında gidip geliyordu. 411'de demokrasi yenik düştü, Dörtyüzler meclisinin oligarşik yönetimi başladı. Bu yönetim kısa sürede silindi. 404'de Isparta ve bağlaşıkları Atina'yı Otuzlar meclisini benimsemeye zorladılar. Bundan böyle kenti otuz tiran yönetecekti. Bu tiranların başında Kritias vardı. Yeni yöneticiler Atina'nın deniz gücünü ve ticaretini geliştirmesine karşıydılar. 403'de devrilen bu yönetimin yerine geçen demokratlar Sokrates'i ölüme mahkum ettiler. "Platon'un yapıtı bu olayların izlerini taşır: yönetimlerin siyasal kararsızlığı, deniz ticareti üzerine kurulmuş bir sömürgeciliğin tehlikeleri onun siyasetle ilgili yapıtlarının başlıca temaları bunlardır; o aynı zamanda Kritias'ın tiranlığına olduğu kadar Perikles'in demokrasisine de karşıdır, ona göre Atina ortamında yeni bir siyasetin olasılığını daha başka yerlerde aramak gerekir" (E. Bréhier). 399'da Sokrates idam edilince Platon, Me-

gara'ya, Eukleides'in yanına gitti. 390-388 arasında büyük bir yolculuk yaptı. Mısır'ı ve Büyük Yunanistan'ı gezdi, Sicilya'da Pythagoras'çılarla görüştü, orada Syrakusai tiranı Dionysios'la tanıştı, tiranın yeğeni Dion'la dost oldu. Atina'ya dönünce Akademos'un bahçesinde okulunu açtı. 366'da Dion'un çağrısı üzerine gene Sicilya'ya gitti. Dion Platon'un siyasal görüşlerini yeni tiran Genç Dionysios'a benimsetebileceğini sanıyordu. Platon Syrakusai'ye vardığında Dion'un sürgüne gönderildiğini öğrendi, kendisi de orada bir yıl hapiste kaldı, sonra köle tüccarlarına satıldı. Aigina'da (Pire yakınları) filozof Annikeris onu tanıyıp satın aldı ve azat etti. Platon Dion'un çağrısı üzerine 361'de yeniden Syrakusai'ye gittiyse de herhangi bir sonuç alamadı. Dion 353'de bir komploya kurban gitti. Platon 348'de Makedonyalılar Yunanistanı ele geçirirken öldü.

Evet, Sokrates'den sonra, Platon'la, yunan felsefesinin doruk dönemi, tam bir sorunlar karmaşıklığı içinde dizgeci dönemi başlar. Yaşamın çeşitlilikler kazandığı ve özellikle siyasal çerçevede alabildiğine güçleştiği bir dönemde felsefenin bu yaşamsal karmaşıklığı aşmak adına çok çeşitli ve çözülmesi oldukça zor sorunlara yönelmesidir bu. Artık felsefenin birkaç sorunu yoktur, pekçok sorunu vardır, başlıca sorunu toplumsal düzeyde karmaşıklığın getirdiği kargaşık düzeni gidermektir. Bu sorunların birbiri içinde ya da birbiriyle ilişkisi içinde çözülmesi gerekmektedir. Böylesine karmaşık sorunlar ancak Platon kadar Aristoteles kadar derinlemesine bakan filozofların çabalarıyla aydınlığa çıkabilirdi, ancak onlar kadar düzenli düşünebilen, ancak onlar kadar yürekli ve inatçı olabilen filozoflarca tartışılabilirdi. Yaşadıkları dönem Yunanistan'ın en çetin dönemiydi. Bilgi kuramı bakımından birbirine taban tabana karşıt bakış açıları geliştirmiş olan bu iki filozof, çözümleriyle olmasa bile sorunları ortaya koyuşlarıyla dizgeci düşüncenin kurucuları oldular, bununla da kalmayıp felsefenin insanı yüzyıllarca uğraştıracak temel sorunlarını belirlediler. Bu yüzden felsefe tarihi boyunca iki temel eğilim, birbirine karşıt iki temel eğilim sürdü gitti, bu eğilimlerden birinin başında Platon, ülkücü Platon, öbürünün başında da Aristoteles, gerçekçi Aristoteles vardı. Onlardan sonraki felsefeler en genel çerçevede ya ülkücü ya gerçekçi diye belirlenmiş, her filozof ya bu iki çizgiden birine yerleştirilmiş ya da bu iki çizgi arasında aldığı yere göre değerlendirilmiştir.

Diogenes Laertios Platon'un Mısır'a Euripides'le gittiğini, orada hastalandığını, rahiplerin deniz suyuyla hazırladığı bir ilaçla iyileştiğini, bunun üzerine "Deniz insanı bütün kötülüklerinden arındırır" dediğini anlatır. Aristoksenes'in görüşlerini bize ileten Diogenes Laertios'a göre Platon üç felsefenin, Pythagoras, Herakleitos ve Sokrates felsefelerinin bir bileşimini oluşturmuştur; Pythagoras'dan düşünce kuramını, Herakleitos'dan duyum kuramını, Sokrates'den siyaset anlayışını almıştır. Diogenes Platon'a düşman olan Molon'un şu sözlerini bize taşıyor: "Şaşılası olan Dionysios'un Korinthos'da olması değil Platon'un Sicilya'da olmasıdır." Ksenophanes'le Platon birbirlerini çekemezlermiş, o yüzden aynı konuları işleyen yapıtlar vermişler. "Her ikisi de yapıtlarında Sokrates'in adını andılar ama birbirlerinin adını anmadılar." Yalnız bir yapıtında Ksenophanes Platon'un adını anmış. Platon'u *Lysis*'i okurken dinleyen Sokrates "Ey tanrılar, bu genç adam benim söylemediğim şeyleri bana söyletiyor" demiş. Diogenes'in görüşü şu: "Elbette o Sokrates'in söylemediği pek çok şeyi yazdı." Aristoteles "onun konuşmalarının biçimi nesirle nazım arasındadır" diyor. Platon bir gün kendisini görmeye gelen Ksenokrates'den kölesini kamçılamasını istemiş; çünkü kendisi çok öfkelenince kamçılayamıyormuş. Bir başka gün bir başka kölesine şöyle demiş: "Öfkeli olmasaydım yiyecektin kamçıyı." Platon içkicilere "Aynada yüzünüze bakın, kötü alışkanlıklardan kurtulursunuz" dermiş. Sarhoş olana kadar içmenin yapısına uymadığını, yalnız şarabı veren tanrıyla ilgili bayramlarda bunu yaptığını söylermiş. Çok uyumaktan tiksinirmiş, o yüzden *Yasalar*'da "Uyuyan adam değersizdir" diye yazmış. Platon kalabalıktan kaçarmış.

Çeşitlilikler Felsefesi

Platon'un felsefesi de yaşamı gibi çeşitliliklerle örülmüştür, neredeyse bir serüvenler dizisi oluşturur. Dizgeci bir kavrayış içinde Platon bilgi sorunlarından estetiğin sorunlarına, ahlak sorunlarından devlet sorunlarına kadar pekçok sorunu tam bir yüreklilikle ve tükenmez bir tartışmacı gücüyle ele almıştır. Devlet yönetiminde en üst yerlere çıkmış olan kişilerin soyundan gelen Platon, bu büyük siyasal çalkantılar döneminde gündelik siyasete bulaşmaktan uzak durarak en üst düzeyde yapıcı ve bütünleyici siyasete merak salmış, bu yolda tutsak pazarında satışa çıkarılmış olsa da ülkücü bakış açısını her zaman korumuştur. Düşünsel atıl-

ganlığı ve siyasal ateşliliği simgeleyen on iki kitaplık *Devlet*'i bu kişiliğin en verimli ürünü sayılabilir. Öğretmeni Sokrates'in görüşlerine sıkı sıkıya bağlanmış olan Platon, gençlik döneminde yazdığı diyaloglarında tam tamına Sokrates'çi bir anlayış içindedir. Bu diyaloglarda o en büyük sofistin yöntemi açık bir biçimde kendini belli eder. Gençlik diyaloglarında Platon dine bağlılığı (*Euthyphron*), yürekliliği (*Lakhes*), bilgeliği (*Kharmides*), dostluğu (*Lysis*), adaleti (*Devlet*), erdemi (*Protagoras, Menon*), belagati (*Gorgias*) güzeli ve doğruyu (*Küçük Hippias* ve *Büyük Hippias*) ele alır. Olgunluk dönemi diyaloglarında (*Phaidon, Phaidros, Şölen, Devlet*) diyalektik yöntem temellendirilir, İdea'lar öğretisi geliştirilir. Son dönem diyaloglarında (*Parmenides, Sofist, Yasalar, Philebos, Timaios, Theaitetos*) önceki dönemlerde ortaya konulmuş olan görüşler tartışılır ya da pekiştirilir. Yirmi sekiz diyalogdan oluşan bu ürünler toplamında Platon genellikle Sokrates'in yardımıyla birçok sorunu karşılıklı konuşmalar biçiminde tartışmaya koyar, bu tartışmalarda özel durumlardan genelgeçer bilgilere yükselmeye çalışır, buna göre sürekli olarak kuşkuyla kendini denetleyen bir tümevarım yöntemi geliştirir.

Değişen ve Değişmeyen Karşıtlığı

Platon'un öncüsü olan filozoflar ona kolay kolay çözülemez bir ikilem ya da ikili bir sorun bırakmışlardır. Bunların başında Herakleitos gelir. Bu ikilem değişenle değişmeyen, duralla devingen, akıp gidenle olduğu gibi kalan ikilemidir. Her şey akıp geçmedeyse, bilgi nasıl olası olacaktır? Her şey tam bir durağanlık içindeyse bu sürekli akış nedir? Karşıt şeyler bir arada bulunabilir mi, aynı anda iki karşıt şeyin varlığı hangi koşullarda sözkonusu olabilir? Platon'un öncüleri için temel sorun buydu ve onlar bu sorunu aşmak için felsefeye birbiriyle uyuşmayan çeşitli bakış açıları getirmişlerdi. Bu çelişki en belirgin biçimde Herakleitos'da kendini duyuruyordu ve bu çelişkiye Herakleitos tam bir bütünleyici bakış içinde çözüm aramıştı. Karşıtlardan birini benimsemektense, karşıtlığı benimsemek daha doğru olacaktı. Herakleitos Platon'dan önce iki karşıtı bir bütüne götürerek çelişkiyi yasallaştırdı: her şey akıp gitmekteydi, ama akıp gidenin akıp gidişini belirleyen değişmez bir belirleyici vardı. Çelişkiyi bir bütünde eritmeye çalışan Herakleitos değişenle değişmez olanın yasal birliğini Platon'cu düşünceye ulaştırmıştır diyebiliriz. Platon da Herakleitos gibi yaptı, çelişkiyi bir bütünde eritmeye çalıştı. Herakleitos'un çelişkisini Platon daha karmaşık bir varlık kavrayışı içinde benimsedi ve temellendirdi.

Böylece çelişkiyi belirleyerek ya da yasallaştırarak ondan kurtulmak istiyordu. Çelişkiden kurtulabilme olasılığı yoktu gerçekte. Çelişki varlıkbilimsel düzeyde de mantıksal düzeyde de kendini duyuruyordu. Platon da Herakleitos gibi çelişkiyi ussallaştırarak gidermenin yollarını aramış, bunun için dinsel temellere dayalı bir varlık kavrayışı geliştirmiştir.

Orpheus'çu-Pythagoras'çı Bakış

Platon'un çözümü şu ilkeye dayanacaktır: bir olanla bir olmayan, bir değişenle bir değişmeyen aynı zamanda olabilir ama aynı yerde olamaz, dolayısıyla aynı şey olamaz. Değişenle değişmeyeni, bir olanla çok olanı birbirine göre açıklayabileceğimiz bir düzen sözkonusu olmalıydı. En doğrusu bu iki şeyi birbirinden ayırmak ve birbiriyle ilişki içine koymaktı. Bu açıklamaya kolaylık sağlayacak kaynak inanç düzeyinde zaten vardı. Orpheus'çu-Pythagoras'çı kaynak ya da gelenek dünyayı ikiye ayırıyor, varlığı gerçek gerçeklikler dünyası ve gölgeler dünyası olmak üzere ikiye, iki ayrı alana bölüyordu. Sözkonusu gelenek Trakya efsanelerinin müzikçi şairi Orpheus'a dayanır. Sanatıyla tüm varlıkları, taşları bile büyüleyen Orpheus karısı Eurydike'nin ölümü üzerine, onsuz yaşayamayacağını anlayarak öbür dünyaya iner ve karısını ister. Hades buna razı olur, ancak Orpheus'dan giderken geriye bakmamasını ister. Orpheus bu isteğe uymayınca karısını bir daha görmemecesine yitirir. Orpheus'çuluk M.Ö. VI. yüzyılda gelişmeye başladı ve Pythagoras'çıların görüşleriyle bütünlendi. Orpheus'çuluk ruhun tanrısallığını ve ölümsüzlüğünü, bedenin kirliliğini bildiriyor, ölümü bir kurtuluş sayıyordu. Platon bilgi kuramını bu geleneğin etkisi altında geliştirdi, buna göre asıl gerçeklikleri düşünülür dünyaya, gerçek gerçeklikler dünyası diye belirlediği aşkın dünyaya bıraktı, bu dünyayı o gerçekliklerin yansılarını taşıyan ikincil bir dünya, bir gölgeler dünyası olarak belirledi. Böylece görünen görünmeyenle açıklanmış oluyordu. Platon, *Devlet*'inde bunu bir mağara örneğiyle açıkladı. Buna göre bu dünyadaki insan, sırtı mağaranın giriş yerine dönük bir biçimde zincire vurulmuş bir mahkuma benzetilir. Mahkum, sırtı giriş yerine yani ışığa dönük olduğu için gerçek şeyleri göremez, yalnızca onların mağara duvarına yansıyan gölgelerini görür. Böylece filozof bizim bu dünyadaki bilgilerimizi yalnızca gölgeleri görüp onların asıllarını kavramaya çalışan bir mahkumun duyumlarına benzetir.

İdea'lar Kavrayışı

Düşünülür dünya gerçek gerçekliklerin yani İdea'ların dünyasıdır. İdea'lar ruhsaldır yani ancak düşünülebilir olan şeylerdir, gözle görülemezler ve elle tutulamazlar ama ancak zihinle kavranılabilirler. Onlar bir bakıma ruhsal atomlardır, Parmenides'in "Bir Varlık"ının çoğaltılmasıyla elde edilmiş gibidirler. İdea'lar ruhsal olmakla birlikte somut gerçeklikleri olan şeylerdir, herbirinin tözsel ve bireysel bir gerçekliği vardır. Bunlar tüm değişimin dışındadırlar yani hiç değişmeden kalırlar, öncesiz sonrasızdırlar, ne doğmuşlardır ne yokolacaklardır. Bundan başka, İdea'lar arı varlıklardır, yani herhangi bir katışıkları yoktur, bunlara herhangi bir şey eklenilemez, bunlardan herhangi bir şey çıkarılamaz. Onlarda her şey apaçıktır ve onlar birbirlerinden kesin bir biçimde ayrıdırlar. Bu gerçek varlıklar duyulur dünyanın varlığını sağlamakta, akışını güvence altında tutmaktadır. Böylece Parmenides'in Bir Varlık'ı atomcuları düşündürecek ama kesinlikle madde dünyasını aşacak biçimde Birçok Varlık durumuna gelmiştir. Bu birçok varlıktan herbiri gene de zihnimizdeki bir kavrama karşılık gibidir: somuttan soyuta doğru yükselen basamaklar düzeninde herbir İdea daha alttaki birçok kavramı içeren ve daha üstteki birçok kavramda içerilen bir kavramdır sanki.

İdea'ların birbirinden ayrı oluşu birbirine karışmayışı bilgiyi olanaksız kılacak gibidir. Oysa onların birbirinden ayrı oluşu, birbirine karışmayışı kavramsal içeriklerin birbirine karışmaması gereğini bize düşündürebilir, düşündürmelidir. Bir kavramın içeriğine bir başka kavramsal içeriğin ya da daha doğrusu doğasına yabancı bir içeriğin karışması o kavramın yapısını bozacak, gerçekliğini zedeleyecektir. İdea'lar elbette kavramlar değillerdir, her şeyden önce aşkınlıklarıyla kavram değillerdir, ancak onlar zihnimizin aşkın dünyadaki birörnek temeli gibidirler, sıradüzenli bütünlükleriyle insan zihninin yapısını simgeler gibidirler. İdea'lar dünyası ortak bir bilinç gibidir. Duyulur dünyadan düşünülür dünyaya bağlanış katılmayla açıklandığı gibi, İdea'lar düzeyindeki ilişkiler de katılmayla açıklanır. Bir masa, Masa İdea'sına katılır ya da ondan pay alır. Tüm güzeller Güzel'e katılırlar ya da ondan pay alırlar. İdea'lar düzeni sözkonusu olduğunda burada bir ilişkiler ağından sözetmek olası değildir: orada her şey katılma düzeyinde gerçekleşir. İlişki yoktur katılma vardır, ilişki durağanlığı bozar, devinimi düşündürür. Oysa İdea'lar dünyası durağanın dünyasıdır. Bu dünyada herbir gerçek gerçeklik öbürüne karışmadan durur. Birbirine karışmayan şeylerin birbiriyle içlem-kaplam

ilişkisi içinde bulunması ya da daha doğrusu katılma gerçekte ussal gereci işlevsel kılan tek etkendir. Her kavram yargıda işlevsellik kazanır, bunun gibi her İdea da katılma - katılmama düzeni içinde bilgiyi güvencede tutar. Her İdea her İdea'ya katılamaz. Gerçekte her şey, Platon'un da sezemediği bir biçimde, yoğun bir dil ilişkisine indirgenmiş gibidir. Dil açısından baktığımızda her şey açıktır: bir yargıda iki kavram bir özne-yüklem ilişkisi içinde bağlanabiliyorsa katılma vardır diyebiliriz. Katılma nesneler arasındaki zorunlu ilişkiyi düşündürür. Üç İdea'sı çift İdea'sına uymaz, ama Tek İdea'sına uyar. Kar İdea'sı Beyaz İdea'sına katılır, Soğuk İdea'sına da katılır, ama Kara ve Sıcak İdea'larına katılmaz. Buna göre her İdea karşıtını yoksar ve kendine uygun olanla da bir katılma ilişkisi içindedir diyebiliriz.

Ruh Anlayışı ve Bilgi Kuramı

Platon'a göre eksiksiz bir ruhsal töz olan insan ruhu ölümsüzdür ve bedene geçici olarak bağlanmıştır. İnsan bedenden ve ruhtandır. Ruhun bedenle birliği iğreti bir birliktir ve mutsuz bir birliktir. Beden dört ögedendir yani havadan, sudan, ateşten ve topraktandır. Bu dört öge uyumlu bir bütünde bir araya gelmiştir. Ruh ölümsüz ve göçmendir, onun bedenle birleşmesi geçicidir. Beden ruha engel çıkarır, onu kötülüklere iter. Ruhun bedene girmesi bir anlamda çamura batmasıdır. Ruhun üç işlevi vardır ya da ruh üç parçalıdır. Ruhun aşağı bölümü duyumla (*aistesis*) ilgilidir. Duyum çok çabuk dünya zevklerine açılır. Ruhun orta katı sanı'nın (*doksa*) katıdır, bu katta ruh yanılmaya eğilimlidir, bununla birlikte erdeme olanak verir. Ruhun ölümsüz yanı *Nous* bilimsel düşüncenin ya da doğru bilginin (*episteme*) ortamıdır, bu kesim bilgeliği sağlayan kesimdir. Bu kesimde istem kendini gösterir. Bu da bize istemin bilgeliğe bağlı olduğunu ya da hatta bilgeliği belirlediğini duyurur ve Sokrates'çi ahlakın bir kuralını, erdemin bilgeliğe bağlı olduğu kuralını düşündürür ve bizi "kimse bile bile kötlük yapmaz" formülüne götürür.

Orpheus'çu-Pythagoras'çı inanç temeli üzerine kurulmuş olan Platon'cu bilgi kuramı bilgi edinmeyi gerçeklikler dünyasında doğrudan doğruya gerçekliklerin deneyine ulaşma olarak anlar. En doğru bilgilenme, gerçeklikle yüzyüze gelmekle sağlanan bilgilenmedir. Gerçekliği görmekle gerçekliği anımsamak arasındaki ayrım, gerçek gerçeklikler dünyasında olmakla bu dünyada olmak arasındaki ayrımdır. İnsan gerçek gerçeklikleri ölümünden sonra yani bu dünyadan ayrıldıktan sonra görebilecek,

gözlemleyebilecektir. Gerçek gerçekliklerin dünyasına ulaşma ruhgöçüyle sağlanır. Ruhgöçü vardır ve süreklidir. Göçmen ruh ölünce ya da daha doğrusu bu dünyada ölüp gerçek gerçeklikler dünyasında doğunca, hatta ruhgöçü sürekli olduğuna göre bir daha doğunca yüksek düzeyde bilgi edinme olanağına kavuşmuş olur. O artık gerçek gerçekliklerin varolduğu ve doğrudan doğruya göründüğü, gene de azçok aşkın bir görünüm ortaya koyduğu düşünülür dünyaya ulaşmıştır. Bilgi edinme bu dünyada olduğu gibi gerçek gerçeklikler dünyasında da çabayı gerektirir. Bilgi kendiliğinden elde edilemez, onu elde edebilmek için bu dünyadaki çileli bilgiye yönelişe benzer bir yöneliş zorunludur. Ruh orada bütün bilgilere ulaşabilir mi? Bu konuda kesin bir şey söylenilemese de insan ruhunun tüm tanrısal katın bilgisini elde etmesi düşünülemez. Kişinin ya da daha doğrusu ruhun orada göstereceği çaba önemlidir. Tembellikte dağılıp gitmeyen bir ruh orada çok şeyler alabilecektir. Bir sıradüzeni içinde varolan gerçeklikler, orada onun görü'süne açılmıştır. En üstte İyi İdea'sı, onun altında Doğru ve Güzel İdea'ları, daha altta evrenselden özele doğru sıralanmış öbür İdea'lar vardır. Böylece bu sıradüzeninde en yukarıya bir "tek tanrı'yı, bir "iyi tanrı"yı anımsatan İyi İdea'sı yerleştirilmiştir ve en üst kat bilginin temelini oluşturan iyiden, doğrudan ve güzelden kuruludur. Bütün bu İdea'lar oraya gelip konmuş olan ruhun araştırmasına açıktır. Ama o ruh oraya bu dünyadan yetkin bir biçimde mi gitmiştir, yoksa nice tembelliklerden sonra mı gitmiştir? Elbet bu da belirleyici olacaktır.

Anımsama

Phaidon'da tam bir Orpheus'çu-Pythagoras'çı anlayış içinde Sokrates şunları söyler: "Kendilerini oburluğa, zevklere, içkiye kaptırmış kişilerin ruhu elbette eşek ya da benzeri hayvanların bedenlerine girecektir. (..) Haksızlığa, baskıya, çapulculuğa değer verenlere gelince, bunlar da kurt, şahin, çaylak bedenlerine girerler." Demek ki ruhgöçü boyunca bu dünyaya geldiğinde ruh kendine uygun olan bedenlere girecektir. Bir insan bedenine girmiş olan bir ruhun daha sonra bilinen nedenlerle bir başka çevrimde çaylak bedenine girmesi olağandır. Demek ki ruhun gerçek gerçeklikler dünyasındaki saltanatı kalıcı değildir: gerçek gerçekliklere ulaşmanın bu güzel ve uzun deneyi, gerçek gerçeklikler dünyasına ölüp gölgeler dünyasına yeniden doğmakla kesintiye uğrar. Gölgeler dünyasına yeniden doğuş bir gerileme deneyidir sanki. Öbür dünyadan bilgilerle

yüklü gelen ruh bu dünyada bir bedene girecek, bir anlamda çamura batacak, o gördüğü şeyleri unutacaktır. Bu unutma tam bir unutma değildir elbette, közün küllenmesi gibi bir şeydir. Unutulanı anımsamak olasılığı vardır. Bu dünyada bilgiye yöneliş buna göre ancak anımsama (*anamnesis*) yoluyla olabilir. Çamurun yıkanması, küllerin giderilmesi gibi bir şeydir bu, daha önce elde edilmiş olanın ortaya çıkarılmasıdır.

Demek ki içe dönüş, kendine bakış bilgi edinmede temel çabayı oluşturur. Ne olursa olsun bu yolda mutlak bir içe dönüşü, içe kapanışı yeterli görmek doğru olmayabilir. Bilgi içimizdedir, onu ortaya çıkarmak gerekir, onu doğrudan doğruya yakalamaktansa, onun anımsanmasında dünya deneylerinden yararlanmak daha doğru olabilir. Gerçek gerçeklikler örneğine göre kurulmuş olan bir gölgeler dünyasında, gölgeler anımsama için çıkış noktası sağlayabilir. Platon *Menon*'da bir köleye bir matematik problemini çözdürerek bunu kanıtlamaya çalışır. Bilgilenme bir anımsama olmasaydı cahil bir köle bir takım biçimlere ya da ilişkilere bakarak bir matematik problemini çözebilir miydi? Matematiğin mantığı gerçekte salt mantığın bir açınımıdır, Menon'un bir matematik problemini çözmesi de elbet insan mantığının ortak işleyişiyle ilgilidir, Platon bunu dış dünyanın biçimlerinden ya da ilişkilerinden giderek anımsama olarak değerlendirmektedir. Bu dünyadaki bilgililiğimiz böylece tam anlamında dış dünya deneyinin desteğinde anımsamayla elde edilmektedir ya da sağlanmaktadır. Bu da gerçek gerçeklikler dünyasındaki gibi bir etkinliği, bir çalışkanlığı gerektirecektir. Bu dünyada bedene bulanmış olan ruh, bedenin engellerinden kurtulmayı amaçlayarak kendindeki bilgileri ortaya çıkarmaya çalışmalıdır.

Gizemci ve Çileci Yönelim

Bu bilgi çabası gizemci ve çileci bir yönelimi gerektirecektir. Platon'cu bilgi kuramı gizemcidir, bizi bilgiye aracısız ya da sevgi aracılığıyla ulaştırır. Çilecidir, çünkü insan öbür dünyadan getirdiği ve kendinde barındırdığı bilgilere ulaşabilmek için büyük bir çaba göstermek, daha doğru çile çekmek zorundadır. Bu çile aşk dolu, sevgi dolu bir çiledir. Bilginin peşine zorla değil sevinçle gidilir. Bizi bilgi yolunda aşağıdan yukarıya doğru yönelten yalnızca aşktır. Aşk en yüksek düzeyde felsefe yapmayı düşündürür. Diyalektiği yani üst düzeyde bilgiye ulaşmayı bu aşk sağlayacaktır bize. Emile Bréhier bu konuda şöyle der: "Platon aşkın daimon'sal doğası üzerinde durur uzun uzun. İnanca göre, daimon'lar din-

sel tapınmada birinci planda rol oynarlar; onlar insanlarla tanrılar arasında aracıdırlar, tanrılara insanların dualarını, insanlara tanrıların bağışlarını taşırlar. Eros bu daimon'lardan biridir, Poros ile Penia'nın oğludur, annesinin yoksulluğuyla babasının becerikliliğini, babasının kafasındaki verimli güçleri birleştirir. O bir filozof tipidir, aynı zamanda filozofların önderidir. Filozoflarda esin ve atılım adına ne varsa bunları Eros simgeleştirir. Düşünce düzeyinde matematik neyse, duygu düzeyinde Eros odur. Matematik nasıl varlığa yöneltirse insanı, Eros da öyle güzele yöneltir." Buna göre bilgide her yükseliş ya da sıçrama aşk kadar, doğum kadar sevinç ve sancı dolu bir iştir. Dünyadan el etek çekmek, çileye girmek gerekir bunun için, en azından dünya hazlarını bir yana bırakabilmek, kendine tam anlamında egemen olabilmek gerekir.

Diyalektik

Gizemcilik zorunlu olarak çileciliği çağrılar. Bu da diyalektik'in yoluna girmektir. Sokrates'de tartışmadan giderek, alay ve doğurtmadan giderek tam anlamında bir tümevarım çabası içinde kavramları sınıflamak ve tanımlamak anlamına gelen diyalektik, Platon'da duyulur verilerden düşünülür dünyaya doğru ilerleyişi belirleyen bir yükseliş çabası olur, evrensel ve ölümsüz ilkelere ulaşmayı öngörür. Bu da bize gene bir tümevarım çabasını duyurur. Ancak bu tümevarım çabası her zaman bir tümdengelim çabasıyla, inen diyalektik diyebileceğimiz bir evrenselden özele gidiş çabasıyla dengelenir. Ancak Platon'da diyalektiğin asıl yüzü yükselen yüzüdür. Diyalektik bir yükseliştir, çamurdan yavaş yavaş sıyrılmadır, yüceye doğru tırmanıştır, aşkla yöneliştir. Demek ki bilgi edinme işi bu dünyadan öbür dünyaya doğru ya da öbür dünyada elde ettiklerimize doğru sürekli bir yükselişi gerektirir. Ruh derece derece öyle yukarılara doğru tırmanabilir ki bir an gelir kendini İyi'yle yüzyüze duyar. *Phaidon*'da şu satırları okuruz: "Felsefeyle uğraşanlar kesin olarak tüm bedensel isteklerden korunurlar." Sokrates'in ağzından işittiğimiz bu sözler filozofu yükümlü bir kişi olarak gösterir. Felsefeyle uğraşanlar ya da gerçek anlamda bilginin peşinde olanlar ne halk insanları gibi parasızlıktan ne de gözü yukarılarda olanlar gibi yükselememekten ve bulunduğu yeri yitirmekten korkacaklardır. Acıdan ve hazdan kaçış filozofun başlıca tutumu olmalıdır. Aşırı acının ve aşırı hazzın eline düşen kişi gerçekleri çarpıtacak, doğru düşünemeyecektir. Acı "ruhu bedene çiviler, onu bedene benzetir", insanın doğruyu bedenin gördüğü gibi görmesi sonu-

cunu doğurur. Böyle bir ruh öbür dünyaya arınık olarak ulaşamayacaktır. Felsefe usun belirleyici olduğu alandır, "felsefe tutkuları yatıştırır, usu dinler", usa bağlanır ve ondan ayrı düşmez, tanrısalı sonuna kadar gözlemlemeye çalışır.

Demiourgos

İyi İdea'sı Platon'da tüm İdea'ların kaynağı gibidir. Madde dünyası da İdea'ların bir türevi gibidir. Madde (*topos*) her belirlenimden uzak, sonsuz bir yapı ortaya koyar. Her türlü iyilikten, her türlü düzenden ve yetkinlikten yoksundur, sürekli değişkendir ve bu yapısıyla kavranılması güç bir şeydir. Onda hiçbir nitelik kalıcı değildir. Bu yüzden her türlü geçici biçim altında kendini gösterebilir. Kendinde bir biçimi olmamakla birlikte. tüm biçimleri alabilecek bir özelliği vardır. Platon onu bir arı gücüllük olarak görür, o evrensel bir biçim alıcıdır, İdea'ların yansıdığı ortamdır. Her doğum ve her ölüm onda gerçekleşir, o değişkenin ta kendisidir. Onun düzeni İdea'lar dünyasına katılımının bir sonucudur. İdea'lar duyulur nesneleri biçimleyen ve belirleyen örnekler gibidirler. Buna göre, içinde bulunduğumuz bu dünya, bu madde dünyası hem birdir hem çeşitlidir. Nesneleri İdea'lar örneğine göre biçimleyen güç Demiourgos'un gücüdür. *Timaios* diyaloğunda Platon Demiourgos'u evreni kurucu güç olarak belirler. Bu kurucu güç yeryüzünde egemen tanrıların gücünden ayrıdır. Demiourgos bu dünyadaki tanrısal ruhtur, her şeyi düzenler ve yönetir.

ÜLKÜCÜ ESTETİK

Platon'un estetik anlayışı sıkı sıkıya bilgi kuramıyla koşullanmıştır, onun bir başka bağlamda açıklaması gibidir. Platon'un güzel araştırmasıyla ilgili en önemli belirlemeleri *Büyük Hippias* diyaloğundadır. Bu yapıtta konuşmalar Sokrates'le Hippias arasında geçer. Platon burada olumsuz eleştiri yöntemini kullanarak güzelin yapısını araştırır ve onun tanımına yükselir: "Kendinde Güzel şu ya da bu nesne değildir, ama ona güzelliğini veren bir şeydir." Bu durumda bir genel olarak güzelden değil de Güzel İdea'sından sözedildiği kesindir. Platon sözkonusu diyaloğun başlarında Sokrates'e şu soruyu sordurur: "Bütün güzel şeyler de Güzel'den ötürü güzel değil mi?" Yaşadığımız dünyada güzellikler vardır ve bu

güzelliklerin tümü bir ortak kaynaktan geliyor olmalıdır. "Güzel bir bakire güzel bir şeydir, güzel bir kısrak güzel bir şeydir, güzel bir tencere güzel bir şeydir." Bütün bu güzel şeylerin güzelliği ortak bir kaynaktan geliyor olsa da her güzel şeyde güzelliğini belirleyen bazı özellikler vardır: "Gerçekten şu tencere iyi bir çömlekçinin çömleğiyse, onun iyice parlak, iyice yuvarlak, çok iyi pişmiş olması gerekir."

Mutlak Güzel ve Göreli Güzel

Duyulur dünyada karşılaştığımız nesneler arasında güzellik dereceleri vardır, yani her güzel şey aynı ölçüde güzel değildir. "En güzel bakire tanrısallık karşısında çirkin kalır. (..) Bakireyi tanrısallıkla karşılaştırdığımızda tencereyi bakireyle karşılaştırdığımızdaki durum kendini göstermez mi?" Bütün bu şeyler, duyulur dünyadaki tüm güzeller, kendilerini aşan bir şeyden ötürü güzeldirler. Kendilerini aşan o şey de Kendinde Güzel'dir, Güzel İdea'sıdır. Bütün bu değişik güzelliklerin kaynağı olan, bütün bu değişik güzelliklerin katıldığı bir güzel, bütün bu şeyleri varlığıyla güzel kılan bir güzel vardır. Platon, güzelin kendisini daha doğrusu Kendinde Güzel'i ya da Mutlak Güzel'i güzel nesnelerden ya da göreli güzellerden ayırır. Tencere, tava, kedi, masa, bakire... güzel şeylerdir, ama bütün bunları aşan bir güzel vardır ve onlar bu güzelden ötürü güzeldirler. Bu asıl güzele güzelin kendisi diyebiliriz. Bu Kendinde Güzel hiçbir basit nesneye indirgenemez, kendinden başka bir şeye götürülemez. O her mutlak olan şey gibi kendindedir ve kendinde kalacaktır. "Kendinde Güzel'in dışında bir güzel varsa, bu da yalnızca Kendinde Güzel'e katılışıyla güzeldir." Güzel, katıldığı her şeyde, taşta da tahtada da, insanda da tanrıda da, her çeşit eylemde de her inceleme konusunda da güzelliği gerçekleştiren şeydir." *Büyük Hippias* diyaloğunda Sokrates'le Hippias arasında şöyle bir konuşma geçer. Sokrates sorar Hippias'a: "Söyle bakalım şimdi bana, nedir güzel?" Hippias şu karşılığı verir: "Güzel hiçbir zaman, hiçbir yerde, hiç kimsenin gözünde çirkin olmayan şeydir." Güzelliğin bazı ölçüleri, bazı özellikleri olmak gerekir. "Gerçek güzel, sanırım, her zaman güzeldir" der Sokrates. Hippias da şunları söyler: "Bir insan için her yerde güzel olan şey zengin olmak, sağlıklı olmak, Yunanlılarca onurlandırılmış olmak, yaşlılığa ulaşmak, anababasını kendine yaraşır biçimde toprağa vermek, çocuklarının eliyle yaraşır ve görkemli bir biçimde gömülmektir." Burada güzelin iyiyle karıştırıldığını görürüz.

Uyarlı, Yararlı ve Haz Verici

Demek yalnızca nesneler değil, duygular, eylemler, düşünceler de güzel olabilmektedir. Platon, *Büyük Hippias*'da güzelin başlıca üç niteliğini belirler. Güzel önce uyarlı olan şeydir. "Tencere için tahta kaşık altın kaşıktan daha uyarlıdır." Güzelin ikinci niteliği yararlılıktır. "Altın işe yaradığı yerde güzeldir." Gözlerin güzelliği görme niteliğine sahip olmalarından gelir, bedenin güzelliği herhangi bir işe yarıyor olmasındandır. Hayvanlar, gereçler, gemiler, arabalar, çalgılar, yasalar da yararlılıklarından ötürü güzeldirler. Buna karşılık çirkin olan şey işe yaramayan şeydir. Güzelliğin üçüncü niteliği haz veren oluşudur: anababalarımızı bize yaraşır biçimde gömmek bize haz verdiği için güzeldir. Sokrates güzel kavramıyla iyi kavramını birbirinden ayırmıyordu, Platon'da da görüldüğü gibi bu iki kavram birbiriyle karışır, hatta güzelin doğruyla da karıştığı olur. Anababalarımızı bize yaraşır biçimde gömmekle elde ettiğimiz hazzın ahlaki bir anlamı yani iyiyle ilgili bir yönü olmak gerekir. Gene de Platon bu iki kavramı gelişigüzel birbirine karıştırmak istemez ve bu ayrımı yapmak için şöyle bir usavurmaya yönelir:

- Yararlı (güzel) olan şey iyiyi oluşturur.
- Oysa bir eylemi oluşturan şey nedenden başka bir şey değildir.
- Öyleyse güzel iyinin nedenidir.
- Bu durumda güzel iyinin nedeniyse iyi ancak güzelin eylemiyle varolacaktır.
- Oysa ne baba oğuldur ne de oğul babadır.
- Neden varettiği şeyden başka bir şeydir, varolan da nedenden başka bir şeydir.
- Demek ki güzel iyi değildir, iyi de güzel değildir.

Şölen'de Aşk Kavrayışı

Bu usavurmanın mantığı ne olursa olsun güzelle iyiyi birbirine karıştırmamak gerekir. Güzel konusu Platon'un *Symposion* (Şölen) diyaloğunda da enine boyuna işlenir. Bu yapıtta güzel aşkla bağlantısı içinde ele alınır. *Symposion* şair Agathon'un dostlarına verdiği bir şölendeki tartışmaları içerir. Bu şölende Phaidros, Pausanias, Eriksimakhos, Aristophanes, Agathon, Sokrates aşk konusunda görüşlerini ortaya koyarlar. Sözü en son Sokrates alır. Sokrates Agathon'la tartışarak girer konuya. Bu arada Mantinea rahibesi Diotime'nin vaktiyle kendisine aşk konusunda

söylemiş olduğu sözleri anımsar. O zamanlar Sokrates, Diotime'ye "Aşk bir tanrıdır" demiş, Diotime bu görüşe karşı çıkmış, aşk'ın bir tanrı değil bir Daimon olduğunu söylemiş. Diotime'nin görüşü aşk'ın ölümlüyle ölümsüz arasında bir aracı olduğu çerçevesindedir. Diotime'ye göre bilgenin karşıtı cahil, güzelin karşıtı çirkin, ölümsüzün karşıtı ölümlüdür. Bu karşıtlar arasında bir aracının varlığını düşünemez miyiz? Daimon, ölümlüyle ölümsüz arasında bir aracıdan başka bir şey değildir. İşi nedir bu aracının? İnsanlardan geleni tanrılara, tanrılardan geleni insanlara ulaştırmaktır. Çünkü tanrı insan içine karışmaz, ama Daimon aracılığıyla insanlarla ilişki kurar. Bilge kişi de bir Daimon'dur. Birçok Daimon vardır, Aşk da bir Daimon'dur.

Penia'nın ve Poros'un Oğlu

Sokrates, bu Daimon'un yani Aşk'ın hangi anadan ve hangi babadan geldiğini sormuş. Bu soruyu Diotime şöyle yanıtlamış: Aphrodite'nin doğduğu gün tanrılar bir şölen vermişler. Çağrılılar arasında Poros (Çare) da varmış. Yemekten sonra, dilenci giysileri içinde Penia (Yoksulluk) çıkagelmiş. Kapıda dikilip durmuş. Nektardan sarhoş olan Poros, Zeus'un bahçesine girip orada sızıvermiş. Penia, Poros'dan bir çocuğu olsun istemiş. Poros'un yanına uzanmış, böylece Aşk'a gebe kalmış. Aşk, demek ki, Çare'yle Yoksulluk'un çocuğudur. Aşk yoksuldur, ayrıca kabadır, pistir, çıplak ayakla dolaşır, yeri yurdu belli değildir, bugün burada yarın oradadır, şurada burada kıvrılır yatar. Bu yanıyla anasının çocuğudur. Babasından da bir şeyler almıştır: güzelin ve iyinin peşindedir, yiğittir, serüvencidir, attığını vurur, durmadan hile düşünür, kafası çalışır, bütün ömrünü felsefe yapmakla geçirir. Aşk ne ölümlü ne ölümsüzdür: bakarsınız başarır, o zaman yaşamaktadır; bakarsınız başarıyı elden kaçırmıştır, o zaman ölür.

Buna göre bilmekle bilmemek arasında aracıdır Aşk. Felsefe yapanlar bilgelikle cahillik arasında aracıdırlar. Aşk da bu felsefe yapanların sayısıncadır. Aşk filozoftur, her şeyin özünü, temelini düşünür. Babasının kişiliğinden de annesinin kişiliğinden de bir şeyler almıştır: babası gibi çareler bulan, çözümlere ulaşan kişidir, bilgedir çünkü, öte yandan anası gibi cahildir ve çareden yoksundur. Aşk güzel şeylerle ilgilidir, güzel şeylere yönelir, güzeli seveni sever, güzele, iyiye ulaşmak isteyeni beğenir ve tutar. İnsanlar mutluysalar, güzel şeyleri iyi şeyleri elde etmek istedikleri ya da zaten elde etmiş oldukları için mutludurlar. İyiye kavuşma

isteği her insanda vardır. Aşk bütün insanlarda ortaktır. Öyleyse bir şeyi bir insanın sevmesi bir başka insanın sevmemesi nereden geliyor? Buna şöyle bir açıklama getirilir: Yaratmak nedir? Bir şeyi varetmektir. Varetmeyi biz çok değişik anlamlarda kullanırız. Çeşitli sanat dalları vardır. Her sanat dalı bir yaratma işini gerçekleştirir. Her sanat dalında yaratan kişiye yaratıcı deriz. Ama bu yaratıcılara hep başka başka adlar veririz. Aşk için de böyle bu. İyi şeyleri istemeye, mutluluğu istemeye aşk diyoruz biz. Ama bu istek insanlarda değişik biçimler alır. Kimi alışverişi sever, kimi bedenini ve bilgisini geliştirmeyi. Ama bunlara gerçek anlamda sevme diyemiyoruz, bu kişileri gerçek anlamda sevenler diye adlandıramıyoruz. Sevginin yalnızca canla başla yönelenine sevgi diyoruz. Ayrıca sevginin yalnız bir türlüsüne canla başla yönelenlere seven diyoruz.

Sevmek Kendi Yarısını Aramaktır

Sevmek kendi yarısını aramak demekmiş. Aradığımız şey yarım da olsa bütün de olsa iyi olmalıdır. İnsanlar kendileri için kötü olan, yıkıcı olan, öldürücü olan şeyi kendi elleri ayakları da olsa kesmiyorlar mı? İnsan yalnız kendinden olan şeye bağlanmaz, ama bağlandığı şeyin iyi olmasını ister. Aşk, demek ki iyi olanın bizim olmasını istemektir. Diotime bu arada daha değişik bir aşk tanımına yükselir: aşk, bedene göre de ruha göre de güzellik içinde doğurmaktır. Bu ne anlama geliyor? Her insanda beden açısından da ruh açısından da bir verimlilik vardır. Belli bir yaşa geldiğimiz zaman çocuk yapmak isteriz. Doğurma çirkinlik içinde olmaz, güzellik içinde olur. Erkekle kadının birleşmesi tanrısal bir iştir, ölümlü bir canlıda ölümsüzün bulunması durumudur. Doğurma uyum içinde olabilir. Çirkinde uyum yoktur, güzelde uyum vardır. Öyleyse doğurma güzelliğin beşiğidir. Doğurgan varlık, güzele her yaklaşışında dinginlik duyar, sevinç içinde açılıp saçılır, doğurur, üretir. Oysa bu varlık çirkin bir nesneye rasladı mı kararır, kendine kapanır, kendi üstüne katlanır. Üretmez, üretkenliğini saklar, üretkenliğinin ağırlığını acıyla taşır. Verimli bir varlık bu acıdan kurtulmak için güzele yönelir. Diotime şu sonuca varır: Aşk'ın işi güzellik içinde doğurmaktır. Doğurma ölümlüyü ölümsüzlüğe götürür. Aşk ölümsüze yönelir. Ölümsüzlüğe yöneliş derece derece olur. İnsan gençliğinde bedensel güzelliği sever. İlkin tek kişiyi sever, ona güzel şeyler söyler. Sonra anlar: o bedende bulunan güzellik başka bir bedendeki güzelliğin kardeşidir. Oysa bütün bedenlerdeki güzellik birdir. Kişi bunu kavradığı zaman bütün bedenleri sevmeye başlar,

tek kişiye olan bağlılığı azalır, ruh güzelliğini beden güzelliğinden üstün görmeye başlar. Artık onun için güzellik uğraşla ve davranış kurallarıyla ilgili bir şeydir. Buradan bilime geçecektir, böylece o geniş güzellik okyanusuna ulaşacak, bu okyanusu gözlerken güzellikler doğuracaktır. Sonunda tek bilgiye, güzelin bilgisine erecektir.

Güzelin Nitelikleri

Nedir güzel? Güzelin nitelikleri nedir? Güzel her şeyden önce ölümsüzdür, her oluşumdan ve bozulmadan uzaktır. O bir bakıma güzel bir bakıma çirkin, şu anda güzel bu anda çirkin, şuna göre güzel buna göre çirkin, şu yerde güzel bu yerde çirkin, bazıları için güzel bazıları için çirkin değildir. Güzellik yüzü, eli, ayağı olan bir şey de değildir. Ne bir usavurmadır ne bir bilgidir. Yerdeki ya da gökteki bir varlıkta da değildir. Kendindedir, kendiyle vardır. Kalıcı bir biçimde kendine bağlıdır. Öbür güzel şeyler ona katılırlar, bu şeyler oluşurken ya da yokolurken onun varlığında bir artma ve eksilme olmaz. İnsan bu dünyadaki şeylerden yola çıkarak o güzelliğe doğru derece derece yükselecektir. Yükseliş bir bedeni sevmekle, iki bedeni sevmekle, bütün bedenleri sevmekle başlar, sonra güzel bilgilerin sevgisine geçilir, güzel bilgilerden de yüce bilgiye ulaşılır. Yüce güzellik, doğaüstü güzellikten, güzelin özünden başka bir şey değildir. Mantinea rahibesi Diotime sözü şöyle bağlar: "İnsanın kendi içinde güzelle karşı karşıya kaldığı an vardır ya, insan yaşamı yalnızca o an için yaşanmaya değer. Bir gün güzellikle yüzyüze gelirsen, göreceksin, ne altınlar, ne süsler, ne oğlanların ve genç adamların güzelliği onunla yarışabilir."

Phaidros'da Aşk ve Güzel

Platon *Phaidros*'da da aşk ve güzel kavramlarını ele alır. Phaidros'la Sokrates konuşmaktadırlar. Phaidros, Lysias'ın yanından gelmiştir. Phaidros'la Lysias aşk konusunu ele almışlardır. Lysias, Phaidros'a aşkla ilgili bir söylevini okumuştur. Söylevde bir adama vurulan güzel bir çocuğu dile getirmektedir. Çocuk adama aşıkmış ama adam çocuğa aşık değilmiş. Lysias'ın görüşü şu: insan sevenden çok sevmeyeni yüceltmeli. Phaidros'a göre Lysias'ın söylevi eşsizdir. Sokrates, Phaidros'a aşk üzerine bir söylev verir, söylevin sonunda da gitmeye kalkar. Bu arada

içindeki sesi, Daimon'un sesini duymuştur: bu ses ona bir günah işlediğini bildirmektedir. Aşk üzerine verdiği söylev onu rahatsız etmiştir. Aşk bir tanrıdır ya da tanrısal bir şeydir, oysa aşk Lysias'ın söylevinde kötü bir şey olarak gösterilmektedir. Sokrates yeni bir söyleve başlar. Şu görüşü ortaya koyar: sevenin aklı başında değil diye sevmeyeni sevene yeğ tutmak olmaz. Çılgınlık aşağılanası bir şey değildir. Biz çok şeyi çılgınlıkla elde ederiz. Eskiler çılgınlık anlamına gelen *mania* sözünü kötü anlamda kullanmamışlardır. Böyle olsaydı, sanatların en güzeline, geleceği görme sanatına *manike* derler miydi? Bir çeşit çılgınlık vardır ki Musa'lardan gelir. Bu çılgınlık ince ve arı bir ruhu ele geçirdi mi onu uyandırır, ona gidişler esinler, gelecek kuşakların eğitimini sağlar. Musa'lardan gelen böyle bir çılgınlığa kapılmamış kişi, diyelim Şiir'in kapısına dayandı, teknik bilginin kendisini şair yapmaya yeteceğini sanacak, oysa bu durumuyla hiçbir zaman tam anlamında şair olamayacaktır.

Ruhun Ölümsüzlüğü/Güzel'in Gözlemlenmesi

Sokrates burada ruhun ölümsüzlüğü konusuna girer. Her ruh ölümsüzdür. Sokrates ruhu kanatlı atlardan ve bir arabacıdan oluşmuş bir şey olarak tasarlar. Tanrı katında atlar ve arabacılar iyidir. Çünkü onlar iyi ögelerden yapılmışlardır. Oysa öbür varlıklar katında iş değişir, öbür varlıklar katında katışıklık vardır. İnsan ruhu iki at ve bir arabacıdan oluşmuştur. Atlardan biri iyi öbürü kötüdür. Bu durumda arabacının işi pek güçtür. Bu dünyada insan çeşitli güzellikleri görerek gerçek güzelliği anımsar, böylece ruhu kanatlanmaya başlar. İyice kanatlanan ruh uçmak için sabırsızlanır ama yapamaz: bakışını yukarılara çevirir kuş gibi. Artık bu dünyanın işlerini önemsemez, bu yüzden deli yerine alınır. Oysa o en güzel durumdadır. İnsan ruhu gerçek varlıkları daha önce gözlemlemiştir ama her insan ruhu bu üst gerçeklikleri anımsayamaz. Oranın gerçeklerini iyi gözlemlememiş bir ruh ya da bu dünyaya geldikten sonra düzgün yaşamayıp bu gerçeklikleri unutmuş bir ruh doğru dürüst neyi anımsayacaktır? Bu gibi insanlar bu dünyada gerçek dünyanın nesnelerine benzer şeyler görünce kendilerinden geçerler ama yaşadıkları şeyin bilincine varamazlar.

İnsan bu dünyada güzelliği görür görmez o gerçek güzelliğe erişebilir mi? Hayır, erişemez. Kimse bir çırpıda mutlak güzelliğe yükselemez, ona ancak yavaş yavaş yaklaşılabilir. İnsan bu yüzden güzelliğin yeryüzündeki imgesine saygı göstermeyi de bilmez. Güzelin anlamına vara-

mamış olan insan ne yapar? Kendini hazların eline bırakır. Dört ayaklı bir hayvan gibi abanır bu imgeye, onunla çiftleşir, onu gebe bırakır. Böyle biri bu işte ölçüyü öylesine kaçırır ki doğaya karşıt olan bir hazzı gerçekleştirdiğini bile düşünmez. Oysa daha önce gerçeklikleri uzun uzun gözlemlemiş olan biri bu dünya nesnelerinde güzelliği görür görmez titrer, eskiden duyduğu ürpertiye benzer bir ürperti geçirir. Gözlerini bu güzel şeye diker. Sanki bir tanrı karşısındadır. Kendisine bu yüzden deli demelerine hiç mi hiç aldırmaz. Kutsal bir imgeye ya da bir tanrıya kapılırcasına kapılacaktır sevdiğine. Sevdiğini görünce titreyecektir. Ruh böyle kanatlanmaya başlar ve kanatlanan ruh yükselmek ister.

Üç Parçalı Ruh: Bir Arabacı, İki At

Böyle bir ruh bir delikanlıya baktığı zaman bu delikanlıdan sayısız parçacıklar çıkar ve ona doğru gelir. Ruh bu parçacıklarla dolunca ısınır, acılarından kurtulur, sevindikçe sevinir. Buna karşılık, sevdiğinden uzaklaşan ruh acıyla kıvranır, ama sevgilisinden kalan imge ona sevinç verir. Hiçbir şey sevgilisinden daha önemli değildir. Yakınlarını unutur, paradan puldan geçer, kuralları boşlar, kısaca köle olmaya doğru gider. O büyük acıları dindirecek tek hekimdir sevgilisi. Pekiyi, sevgili nasıl olur da kendini sevdiğinin kollarına bırakır? Bunu açıklamak için Sokrates baştaki mitosa döner. Ruhun üç parçası vardır: biri arabacı, ikisi at. Bu atlardan birinin, iyi olanın ölçüleri uyumludur. Bu at boylu posludur, beyazdır, kara gözlüdür. Doğrunun peşindedir. Onu yürütmek için kamçı gerekmez. Öbür at biçimsiz ve hantaldır. Kalın boyunlu, basık suratlıdır, karadır, çakır gözleri kanlıdır. Ölçüsüzlük ve kendini beğenmişlik başlıca niteliğidir. Ayrıca kamçı sesini tam işitemeyecek kadar sağırdır. Arabacı birine tutulduğu zaman beyaz at bütün yumuşaklığıyla davranır, sevgilinin üstüne atılmamak için kendini tutar. Kara at arabacıya olmadık güçlükler çıkarır, arabacıyı bu sevgiliye doğru yönelmeye zorlar. Uysal at ve arabacı ilkin bu zorlama karşısında direnirler, ama sonunda dayanamaz olurlar ve kara ata uyarlar.

Artık sevgilinin karşısındadırlar. Arabacı bu arada mutlak güzeli anımsar. Güzel, kutsal bir ayaklığın üzerinde durmaktadır, yanıbaşında Doğru vardır. Arabacı bu görünüş karşısında saygılı bir korkuya kapılır. Dizginleri öyle bir çeker ki at kıçüstü oturur. Geldikleri yöne giderlerken beyaz at utancından ter döker. Öbürü öfkeyle sevgilisine gitmek ister gene. Arabacı dizginleri öyle bir çeker ki kara atın dişlerini söker, ağzını kan

içinde bırakır. Kara at böylece huysuzluk etmekten vazgeçer, sevgilinin görünümü karşısında titremeye başlar. Bundan böyle sevenin ruhu sevilenin ardından ölçüyle ve korkuyla gidecektir. Sevdiğini gösterişe kaçmadan gerçek bir sevgiyle seven kişi bu davranışının karşılığını görür, sevdiğinin dostluğunu kazanır. Ancak böylesine yalın bir sevgi bile tanrıya yönelen sevginin yanında hiç kalacaktır. Böylece neresinden bakarsak bakalım Platon'cu estetiğin her yerinden Kendinde Güzel ya da Güzel İdea'sı görünür. Her zaman, her durumda tüm güzellikleri belirleyen bir aşkın Güzel sözkonusudur. Platon'un bu anlayışı uzun yüzyıllar boyu etkisini sürdürmüş, çağdaş bilimsel estetiğin XIX. yüzyıldaki doğumuna kadar hemen her estetik açıklamanın temelinde yer almıştır.

Müziğin Önemi

Platon *Devlet*'inde müziği yarar açısından ele alarak ona büyük bir önem verir. Filozof bize müziğin söz, makam ve ritm olmak üzere üç ögeden kurulduğunu bildirir. Makam ve ritm söze uymalı, sözde yakınmalara yer verilmemelidir. Miksolidya gibi Hipolidya gibi makamları bu yüzden hiç kullanmamak gerekir. Bu makamlar insanın sarhoş, gevşek ve tembel olmasını kolaylaştırır. Sarhoşun ağzına yakışan savaşçının ağzına yakışmaz. Kendini bilen kişi Dor ve Frigya makamlarını seçmelidir. Yiğit insana bu iki makam uygun düşer. O durumda bütün makamları karşılayacak çok telli birçok saza gerek yoktur. En iyi çalgı çok ses veren ve bütün makamları çalabilen flüttür. Lir'i ve kithara'yı da unutmamak gerekir. Kırlarda çobanların kaval çalması da iyidir. Öte yandan makamlar ve çalgılar gibi ritmleri de sınırlamak gerekir. Yiğitliği ve ölçülülüğü duyuran ritmler kullanılmalıdır. Çünkü "bir biçimin güzelliği ve çirkinliği ritmin yerinde olup olmamasına bağlıdır". Makamlar gibi ritmler de söze uymak zorundadır.

Platon için müzik çok önemlidir: iyi bir müzik eğitimi yargıçların varlığını gereksiz kılacaktır. Bu yüzden müzik beden eğitimi kadar önemlidir. Müziğin ve beden eğitiminin bilgisini gençlere dengeli bir biçimde vermek gerekir. Bu denge kurulamadığı zaman birey eksikli yetişecektir. Beden eğitimiyle ilgilenip müzikle ilgilenmemiş kimseler kaba ve sert olurlar. Müzikle ilgilenip beden eğitimiyle ilgilenmemiş kimseler de yumuşak ve gevşek olurlar. Müzik sert ruhu yumuşatır, kabalığından arındırır, yararlı kılar. Gereğinden çok verilirse yumuşama erimeye dönüşür: gevşek insan uyuşuk bir savaşçıdır. Yalnız beden eğitimiyle

uğraşan insan gittikçe kabalaşır, her şeyi hayvan gibi kabalıkla elde etmek ister, ölçünün ve düzenin dışında yaşar. Tanrılar insanlara müziği ve beden eğitimini basitçe ruhlarını ve bedenlerini geliştirsinler diye değil coşkuyla bilgiye yönelsinler diye vermiştir.

AHLAK

Platon'cu ahlaka gelince, bu ahlak anlayışının temelinde "İyi" vardır. Sokrates bize iyiye yönelişi her insanda bulunan doğal bir eğilim olarak duyurmuştu. Bu da onda Daimon kavramında anlatımını buluyordu. Doğuştan bilginin varlığına inanan Platon için de İyi'nin kendimizde aranılması doğaldır. Ancak elbette insanın iyiliği İyi İdea'sının bir yansıması olabilir. *Theages*'de Sokrates şöyle diyordu: "Bende tanrı vergisi bir özellik var. Bu özellik her zaman bende ve ta çocukluğumdan beri sürüyor. Bir ses bu; kendini gösterdiği zaman bana hep giriştiğim bir işte geri durmamı söyler, beni ileri atılmaktan alıkoyar. Dostlarımdan biri bana bir eğiliminden sözettiğinde bu ses kendini gösterdi mi aynı şey olur, beni engeller ve işe girişmekten alıkoyar." İşte bu kaynak, bu iyiye eğilimli güç etkin kılındığında ahlaki yaşam kendini gösterecektir. Platon'da ahlaki yaşam oldukça önemlidir, neredeyse yaşamın amacı gibidir, hemen hemen tüm dizgenin son durağı görünümündedir. Ahlakın temelinde erdem kavramı vardır, insanı mutluluğa götürecek tek güç erdemin gücüdür. Erdem de bilgelikte anlatımını bulur ya da bilgelikle belirgindir. Buna göre bilgelik ya da felsefe insanı mutluluğa götüren bir araştırma alanı olur. Bunun için İyi'ye ulaşmaya çalışmak ve öte yandan İyi'yi tüm zenginlikleriyle insan yaşamında egemen kılmak gerekir. Mutluluk en yüce amaçtır ve kendisi için istenir bir şeydir, kendinde bir değer taşır. İnsanı mutlu kılan erdemdir diyebiliriz. Erdemli kişi toplumda etkin görev almayı haketmiş kişidir. *Alkibiades I*'de Sokrates şunları söyler: "Erdeme ulaşmadıkça, yalnız çocukların değil yetişmiş kişilerin de buyurmaktan çok kendilerinden daha yetkin bir adama boyun eğmeleri daha iyi olur." Aynı yapıtta şunları okuruz: "Kendine ve kente vereceğin şey, gönlüne göre davranmak için özgürlük ve güç değil, doğruluk ve bilgeliktir." Bilgelik yavaş yavaş kazanılacak bir yetkinliktir. Buna göre erdem de bir çırpıda elde edilebilecek bir şey değildir. *Gorgias*'da Sokrates Kallikles'e şunları söyler: "Bırak insanlar seni duygusuz diye aşağılasınlar, bırak seni istedikleri gibi hor görsünler, hatta Zeus hakkı için, çok alçakça bir iş diye yargılasan da sana dayak atmalarına katlan. Bu karşılaşacağın durumlar-

da korkulacak hiçbir şey yok, yeter ki sen yetkin biri ol, erdeme ulaşma yolunda ol. Böylece bu çalışmayı seninle birlikte yaparken, kendimiz için uğraşmaya değer diye düşünürsek kendimizi siyasetle ilgili konulara da veririz ya da bir başka iş yapmak istiyorsak, ona şimdi olduğumuzdan daha yatkın olacağımız için düşünürüz."

Toplumsallık Ahlakı

Platon'cu ahlak bir toplumsallık ahlakıdır, ahlaki edimlerimiz her şeyden önce toplumsallıkla ilgilidir ve böyle olmakla önemlidir. Platon'da yaşamla ilgili en yüce kavram devlet kavramıdır diyebiliriz. Platon devlet kavrayışında oldukça belirleyici ve yönlendiricidir. Onun tasarlardığı düzende her birey devlet karşısında kesin yükümlülükleriyle vardır. Platon'un devlet anlayışını komünist devlet kuramının ilk taslağı gibi değerlendirenler olsa da bu anlayışın daha çok Isparta örneğine göre oluşturulmuş bir oligarşik devlet anlayışı olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Platon'un sınıflı devletinde üretim araçları ortak olmadığı gibi devlet gücü neredeyse toplumun amaçlarını aşan bir üst güç durumundadır. Platon, devleti en önemli toplumsal kurum olarak görür. Bu kurum vazgeçilmez bir kurumdur: devletsiz toplum olmaz, hiçbir durumda devlet ortadan kalkamaz. Toplumun gücü devletin gücüyle doğru orantılıdır. Devletsizlik demek kargaşa demektir. İnsanlar mutlu olmak için yaşarlar ve mutluluğa ancak devlette erebilirler. İnsanlar ancak devlet güçlü oldukça güçlü olabilirler. Böylece mutluluk Platon'da toplumsal bir anlam kazanır: topum dışında mutluluk yoktur. Bu durum elbette insanın doğal güçsüzlüğünden doğmuştur. Devlet insanın güçsüzlüğünü dengeleyen güçtür. İnsan ancak toplum içinde varlığını sürdürebilecektir: tek başına yaşam insanın gücünü aşar. En ilkel gereksinimlerini bile tek başına karşılayamayan bu varlık her anlamda toplumsallığa mahkumdur.

İnsanların mutluluk için en iyi biçimde toplumsallaşması zorunludur. Toplumsallaşmak ama nasıl toplumsallaşmak? İşte tüm sorun burada. Platon *Devlet*'inde bu sorunu uzun uzun tartışır, bir devletin en iyi koşullarda nasıl gerçekleşebileceğini ya da en iyi devletin hangi koşullarda gerçekleşebileceğini araştırır. Böyle bir devletin gerçekleşebilmesi için en başta düzenin ve adaletin en sağlam ölçülerde temellendirilmesi gerekir: devlet içinde yaşamak demek her şeyden önce düzen ve adalet içinde yaşamak demektir. Platon'un devletinde üç sınıf öngörülür. Bu sınıflama toplumun gereksinimleri göz önünde tutularak ve insanın yetenekleri açı-

sından yapılmıştır. Gene de sözkonusu yetenekler bireysel olmaktan çok sınıfsal yeteneklerdir. Platon'un devletinde en alt sınıfı çiftçiler ve zanaatçılar oluşturur, bu sınıf sitenin varlığını sürdürmesine katkıda bulunacak insanların sınıfıdır. Bu sınıf insanlarının hiçbir hakkı yoktur. Onlar siyasal hakları olmasa da ahlaki yükümlülükleri olan insanlardır, ahlaki gereklere sıkı sıkıya uymak zorundadırlar. İkinci sınıf savaşçılar sınıfıdır. Bu sınıf devleti korur ve sürekli olarak silah altında tutulan bir ordunun temelidir. Bu sınıfın da siyasal hakları olmayacaktır. Üçüncü sınıfı önderler oluşturur. Önderler devleti en iyi biçimde yönetmekle yükümlüdürler. Bunlar hem bilge hem erdemli insanlar topluluğunu oluştururlar. Bu kişiler devlet yönetiminde mutlak bir güce sahip olmalıdır. Platon bu sınıfları kalın duvarlarla birbirinden ayırır: bir sınıftan bir sınıfa geçişi toplumu bozucu bir durum sayar. Her sınıf düzenin ve adaletin gerçekleşmesi için üstüne düşeni yapacaktır. Toplumsal uyumu sağlayan adalet devlet içinde en önemli kavramdır. İnsanları eşit kılan, insanlara haklarını veren adalettir. Bu adaletli düzen içinde bilge kişiler toplumda dilekleri belirleyecek, amaçları saptayacak ve yönetimi gerçekleştirecektir.

Eğitimin Önemi/Yönetim Anlayışı

Platon eğitimi en önemli toplumsal düzenleyici olarak görür, eğitimi düzenleme işini de yönetici bilgelere bırakır. Buna göre çocuklar anababalarından alınarak devlete verilecektir. Devletin malı olan çocuk bedence ve ruhça yetkinleşebilmek için, tüm ayrıntılarıyla belirlenmiş düzenli bir eğitimden geçecektir ve bu eğitim her çocuk için zorunlu olacaktır. Burada Platon Isparta'daki katı eğitim düzenini özler gibidir. Eğitim iki evreli olacaktır. Birinci evrede müzik, beden eğitimi, matematik, gökbilim, tanrının varlığı, ruhun ölümsüzlüğü üzerine dersler verilecek, ikinci evrede diyalektik yani üst düzeyde bilgiye ulaşma çalışmaları yapılacaktır ve böylece gençler sonunda İdea'lar bilimine ulaşmış olacaklardır. Sözkonusu eğitim erkekler için öngörülmektedir. Kadınlar için belli bir özgürlük öngörülse de kadınların yaşamı erkeklerinkinden değişik olacaktır. Toplumun tam bir bütünlüğe kavuşabilmesi için aile denilen birimin kökten yıkılması, herkesin kardeş sayılacağı bir ortaklaşma düzeninin kurulması gerekmektedir. Bu durumda doğan çocuklar devletin malı olacaktır. Platon bu arada topluma uyarsız davranışlar için sürgün ve ölüm cezaları öngörmektedir. Ayrıca toplumda herkesin dinç ve sağlıklı olması gerektiğinden, eksikli kişilerin dışlanması zorunluluğu vardır. Buna göre

sakatlar ve iyileşmez biçimde hasta olanlar kendi yazgılarına bırakılmalıdırlar ve sakat doğan çocuklar öldürülmelidir.

Platon yönetim biçimlerini tartışırken, en geçerli yönetim biçimi olarak soyluların egemenliğine dayanan ve kendisinin de ana çizgilerini belirlemiş olduğu yönetim biçimini birinci planda öngörür. Bu soylular oligarşisi en iyi yönetim düzenini gerçekleştirmeye elverişlidir. Bununla birlikte, o, yasaların iyi düzenlenmiş olması ve yönetici kişinin ya da kralın bilge kişiler arasından seçilmiş olması koşuluyla tekçi yönetimi de onaylar. Ne var ki bu bilge kral, ne ölçüde yeterli ya da yetenekli görünürse görünsün, elli yaşından önce yönetimi ele almamalıdır. Platon'un devlet anlayışında demokrasinin dışında çözümler aranır ve neredeyse demokrat olmayan her yönetim düzeni geçerli sayılır. Platon'un devleti o zamanın koşulları gereği doğal olarak kölelik üzerine kurulmuş bir devlet olacaktır ve basit bir üretim aracı olarak değerlendirilen bu insanların emeğiyle ayakta duracaktır. Ne olursa olsun, bu devlet kolay kolay gerçekleştirilme olasılığı bulunmayan düşsel bir devlettir.

Platon ve Ardılları

Sonuç olarak, Platon'un felsefesi, gerçekliğe yönelik kurgusal açıklamalarıyla ilk büyük metafizik dizgedir ve bilgide özneye belirleyici ağırlık yükleyen ülkücü bakış açısının ilk büyük örneğidir. Mitolojik ögelerle dolu olan bu düşünce gerçek gerçekliği ve gerçekliğin gerçek bilgisini aşkın dünyada arar, böylece tektanrıcılığı da heptanrıcılığı da düşündüren bir anlayış içinde en alt bilgiden en üst bilgiye doğru içten ya da gönülden bir yol açar. En yetkin bilgiye ulaşma yolunda hem çok atılgan hem azçok umutlu görünen Platon'culuk usun sınırlarını hiç tartışmaz, insanın neyi bilip neyi bilemeyeceği konusunda herhangi bir kaygı ortaya koymaz. Öte yandan duyulur dünyayı bir gölgeler dünyası saydığından, onu ancak bilgiye ulaşmada bir çıkış yolu olarak gördüğünden dünya araştırmasını tümüyle dışlamıştır. Ancak bu felsefe insanın tüm sorunlarına korkusuzca yönelen gerçek bir felsefedir: insanın sorunlarını en evrensel düzeyde ele alır ve onların çözümlerini tam bir felsefi titizlikle araştırır. Bu güçlü araştırmacı yanıyla Platon'culuk yüzyılları derinden etkilemiş, birkaç yüzyıl içinde yeni-Platon'culuktan geçerek hıristiyan felsefelerine katılmış, oradan da çağdaş bakış açılarına bağlanmıştır.

Platon'un ardılları onun görüşlerini geliştirebildiler mi, onun araştırmacı tutumunu sürdürebildiler mi? Tarih çizgisinde bir an ileriye sıçrayıp

ardıllarının Platon'u nasıl değerlendirdiğini, ondan kalanları nereye kadar geliştirebildiğini görelim. Platon'un okulu Akademia, kurucusunun ölümünden sonra, 315'e kadar, Speusippos'un yönetiminde kaldı. Speusippos, Platon'un yeğeniydi, kızkardeşi Potone'yle Eurymedon'un oğluydu, Diogenes Laertios'a göre sekiz yıl Akademia'nın başında kaldı. Bir öfke bunalımında köpeğini bir kuyuya attığı söylenir. Öğrencileri arasında Platon'un izleyicisi olan birkaç kadın da vardır. İyice hasta düşüp inmeli bir durumda iş yapamaz olunca Ksenokrates'i çağırtmış ve okulun yönetimini ona vermiş. Onun felsefe alanında neler yapmış olduğunu iyi bilmiyoruz: Aristoteles'in bazı anıştırmaları dışında onunla ilgili bilgimiz hemen hemen hiç yoktur. Akademia'nın yönetimini 315'de Ksenokrates (400-314) aldı. Khalkedon'lu (Kadıköy) Ksenokrates ahlak sorunlarıyla ilgilendi, Platon'un İdea'larıyla Pythagoras'ın sayılarını bağdaştırmaya çalıştı. Stoa okulunun kurucusu Kition'lu Zenon'un öğretmeni oldu. Bir *Ölüm incelemesi* yazdığı sanılır. Ksenokrates'in çok genç yaşlarında Platon'un öğrencisi olduğu, onunla Sicilya'ya gittiği söylenir. Diogenes Laertios'a göre Ksenokrates kafası yavaş çalışan biriymiş, Platon da bundan yakınırmış. Onu Aristoteles'le karşılaştırıp şöyle dermiş: "Birini dizginlemem öbürünü mahmuzlamam gerekiyor." Ksenokrates ağırbaşlı bir insanmış, tüm yaşamını Akademia'da geçirmiş, orayı yirmi beş yıl yönetmiş. Akademia'nın Polemon, Krates, Krantor gibi filozofları da vardır. Pitane'li (Çandarlı) Arkesilaos (316-241) Orta Akademia'yı kurdu ya da okulun ikinci dönemini başlattı. Arkesilaos 268'den ölümüne kadar Akademia'yı yönetti. Aristoteles'in ardılı Theophrastos'dan dersler alan Arkesilaos daha sonra kuşkucu Pyrrhon'un etkisinde görüşlerini geliştirmişti. Dogmacı düşünceye karşı çıkan ve özellikle Zenon'un Stoa'cı görüşlerini eleştiren filozof diyalektiği iki yönü de geçerli bir yöntem olarak tanıtladı. Bir savı onun karşısavmdan, bir görüşü bir doğrudan ayırmak Arkesilaos'a göre olanaksızdı ve buna göre doğrunun hiçbir ölçütü yoktu. Bilge kişi bu durumda yargılarını askıya almak ya da yargıdan kaçınmak (*epoke*) zorundaydı. Diogenes Laertios onun Homeros'a hayran olduğunu, yatmadan ve sabah kalkar kalkmaz ondan bir şeyler okuduğunu yazıyor. Krates ölünce okulun yönetimi ona geçmiş. Arkesilaos kimilerine göre hiç yazmamış kimilerine göre yazdıklarını yakmış. Çok kısa cümlelerle konuşurmuş. Yeni Akademia'nın kurucusu Karneades (215-126) okulu 160'dan 120'ye kadar yönetti. Özellikle Stoa'cıların felsefesiyle ilgilenen ve "Khrysippos'la tartışmaya giren Karneades "Khrysippos olmasaydı ben bir hiç olacaktım" dermiş. Metafiziğe yatkın

olmadığı için ahlak alanıyla sınırlanmış. Saçına başına bakmaz tırnaklarını kesmezmiş. Diogenes Laertios şöyle diyor: "Öylesine ünlü bir filozof oldu ki insanlar işlerini güçlerini bırakıp okuluna onu dinlemeye giderlerdi." Filozofa göre doğruyu yanlıştan ayırmak olası değil, bunun için elimizde hiçbir ölçü yok. Akademia'da Arkesilaos'la başlayan kuşkuculuk Karneades'le daha da gelişmiştir. Bu kuşkuculuğun kaynağı Pyrrhon kuşkuculuğuna dayanır. Pyrrhon kuşkuculuğunu daha sonra ele alacağız.

ARİSTOTELES FELSEFESİ

STAGEİRA'LI BİR FİLOZOF

Platon'un felsefeye getirdiği geniş çerçeveli bakış hatta bir bakıma dizgeci bakış öğrencisi Aristoteles'le gelişti. Aristoteles'le felsefe tarihi ikinci büyük filozofuna, gerçek anlamda ilk gerçekçi filozofuna kavuşmuş oldu. Aristoteles felsefesi de Platon felsefesi gibi son derece zengin, çeşitliliklerle dolu bir görünüm ortaya koydu. Bu felsefe toplumsal yaşamın karmaşıklaştığı, buna göre tüm insan sorunlarının çetrefilleştiği bir dönemde pekçok soru sordu, bu sorulara pekçok yanıt aradı. Onu felsefe tarihinin en önemli yapı taşı, en büyük aşama noktası olarak belirlemek yanlış olmaz. Emile Boutroux bize şunları söyler: "Bazı insanlarda bir halkın dehası cisimleşir ve engin ve güçlü zihinler bütün bir gücüllükler dünyasının son noktasına ve son aşamasına ulaştığı edim ve yetkinlik gibidir görüşü doğruysa, Aristoteles herkesten çok böyle biridir: onda Yunanistan'ın felsefi dehası evrensel ve yetkin anlatımını bulmuştur." Felsefesiyle yalnız çağını değil yüzyıllarca bütün insan düşüncesini etkilemiş olan bu gerçek deha yunan kültürünün biraz içinde biraz kıyısında dünyaya gelmiştir: Stageira'lıdır. Ege Denizi kıyılarında, Khalkidike'nin batısında bulunan bu kentin yeri gereği pekçok kaynak Aristoteles'i Makedonyalı sayarken ünlü yunan kültürü araştırmacısı Léon Robin buranın iyonya kolonisi olduğunu anımsatarak bu görüşe karşı çıkar.

Aritoteles ister Makedonyalı ister Yunanistanlı olsun, her şeyden önce yunan kültürünün egemen olduğu topraklarda yetişmiştir. O zamanlar Yunanistan'ın kuzeyinde yunan etkisinde kalmış üç ülke vardı:

Epeiros, Trakya, Makedonya. Bu ülkelerin en güçlüsü Makedonya'dır. Balkan yarımadasının ortasında yer alan bu ülkenin insanları belki de Yunanlılarla akrabaydılar, ancak iki toplumun yaşam biçimleri birbirine hiç benzemiyordu. Makedonya kral yetkesinin soylulukla pek güzel uyuştuğu bir ülkeydi. Kral din kurumlarının, askeri kurumların, yargı kurumlarının başıydı, krallık babadan oğula geçiyordu. *Hetairos* (arkadaş) denilen soylular kralın başkanlığında zaman zaman toplanırlar, gerektiğinde onun yanında savaşa giderlerdi. Bu dayanışık topluluk yönetimde tam anlamında söz sahibiydi. Toprak sahibi köylülerden oluşan ordunun kralı istememek ya da yargılamak gibi yetkileri vardı. Makedonya toplumsal ve askeri açıdan olduğu kadar iktisadi açıdan da güçlüydü, onun bu güçlülüğü her şeyden önce doğal zenginliklerinden geliyordu. Madenler, ormanlar, meralar, korunmalı limanlar Makedonya'nın yavaş ama güçlü gelişiminin temeli oldu.

Yaşamıyla İlgili Bilgiler

Aristoteles'in yaşamıyla ilgili bilgilerimiz azdır. Aristoteles'in babası Nikomakhos Makedonya sarayında hizmet gördü, Amyntas I'in (Philippos I'in babası) hekimbaşısı oldu. Babasını erkenden yitiren Aristoteles 365'de Atina'ya gitti, Akademia'ya girdi, Platon'un en ünlü çömezi oldu, onun ölümüne kadar (347) Akademia'da kaldı, sonra Atarna kralı Hermias'ın yanına gitti, orada Troas bölgesinde, Assos'da bir okul kurdu. Hermias Perslerin eline düşüp öldürülünce (340) Aristoteles Delhphoi'de bir Hermias yontusu diktirdi, Hermias'ın yeğeni ya da kızkardeşi Pyhias'la evlendi. Makedonya kralı Philippos *II* 343'de Aristoteles'i Makedonya'ya çağırdı, onu oğlu Aleksandros'un eğitimiyle görevlendirdi. Aristoteles siyasetle ilgili görüşlerini Aleksandros'a benimsetemedi, öğrencisi tahta çıkınca (335) görevi biten Aristoteles Atina'ya gitti, kentin doğusunda Lykabattos eteklerinde Lykeion bölgesinde bir okul kurdu. Lykeion, İllisos kıyılarında bir ovaydı, adını oradaki Apollon Lykeios tapınağından alıyordu. Lykeion'da bir de *gymnasion* (beden eğitimi okulu) vardı. Aristoteles derslerini örtülü galeriler altında veriyordu. Platon gibi oturarak değil de gezinerek ders yaptığı için okuluna *peripatos* (gezinenler) okulu denildi. Aleksandros ölünce (323) Aristoteles Demosthenes'in yönetimindeki ulusçularca Atina'dan çıkarıldı. Filozof bundan sonra Khalkis'de annesinden kalma malikanede bir yıl yaşadı, bir mide hastalığından orada öldü.

Kişisel Özellikleri

Diogenes Laertios ünlü yapıtının V. bölmünde *peripatos* okulu filozoflarından üçünü, Aristoteles, Theophrastos ve Straton'u anlatır, Aristoteles'in dış görünüşünü şöyle çizer: "Biraz kekemeydi. Bacakları ipinceciktı. Küçücük gözleri vardı. Güzel giyinmeyi severdi. Yüzünü traş ederdi." Diogenes Laertios'a göre Aristoteles öğretmeni Platon'u bırakıp gitmiş yani onun okulundan ayrılmış, bunun üzerine Platon "Anasına çifte atan tay gibi tepti beni Aristoteles" demiş. Gene Diogenes Laertios'a göre Aristoteles Makedonya kralı Philippos II' nin yanına Atina elçisi olarak gitmiş, Akademia'nın yönetimini Platon'un başarılı öğrencilerinden Ksenokrates almış, Aristoteles de yerini Ksenokrates'in kapmış olduğunu görünce Lykeion'u açmış. Diogenes bize Aristoteles'le ilgili bazı olayları ve sözleri aktarır. "Yalan söylemek neye yarar?" diye sormuşlar bir gün ona. "Doğru söylediğimizde bize inanmamalarına yarar" demiş o da. Alçak adamın birine acırmış, bu yüzden kınarlarmış onu. "Ben o insan için kaygılanıyorum, huyları için değil" dermiş. Dostlarından, çömezlerinden kime raslasa şöyle söylermiş: "Gözümüz ışığını çevredeki havadan, ruhumuz ışığını bilimden alır." Atinalılara öfkelenir şöyle dermiş: "Atinalılar buğdayı ve yasaları buldular. Ama buğdayı kullandıkları zaman yasaları boşluyorlar." Eğitimle ilgili şu özdeyiş onunmuş: "Eğitimin kökleri acı meyvaları tatlıdır." "Umut nedir?" diye soranları şöyle yanıtlarmış: "Uyanmış bir insanın düşüdür." "Sen yokken sana sövdü" demişler birisi için; "Ben yokken beni bir güzel dövebilir de" demiş. "Bilginle cahili birbirinden ayıran nedir?" diye sormuşlar, "Yaşayanlarla ölmüşleri birbirinden ayıran neyse odur" demiş. Şöyle söylermiş ara ara: "Bilim iyi durumumuzda süstür, kötü durumumuzda sığınaktır." Adamın biri bir büyük kentte doğmuş olmakla övünürmüş, "Önemli olan büyük kentte doğmuş olmak değil, büyük kente yaraşır olmaktır" demiş Aristoteles de. Sormuşlar: "Dost nedir?" "İki ayrı bedende tek ruhtur" demiş. İnsanlar iki çeşitmiş onun gözünde: hiç ölmeyecekmiş gibi yaşayan tutumlular ve az sonra ölecekmiş gibi yaşayan savurganlar. Adamın biri bir gün "İnsan neden güzellerle daha çok ilgilenir?" diye sormuş ona. "Aman, bu soruyu körler sorar ancak!" demiş Aristoteles."Felsefe ne işe yarar?" demişler bir gün de. "Başkalarının yasa korkusuyla yaptığı şeyi hiç zorlanmadan ve kendiliğimizden yapmamıza yarar" demiş. Gevezenin biri Aristoteles'i iyice tıraş etmiş, sonra da "Başını ağrıtmadım ya?" demiş. "Yok canım, dinlemedim ki" demiş Aristoteles."Dostlarımıza nasıl

davranalım?" demişler, "Dostlarımız bize nasıl davransın istiyorsak öyle!" demiş. Seslenirmiş: "Dost yok, dostlarım!"

Yapıtları: Organon, Physika, Retorike, Poetika, De Anima

Aristoteles'in iki tür yapıtı olduğunu biliyoruz. Birincisi Platon'un diyaloglarını andıran diyaloglardır; felsefe konularını halka açabilmek için yazmış olduğu bu tür yapıtlarından hiçbiri elimize geçmemiştir. İkinci tür yapıtlarını öğrencileri için yazmıştır, oldukça yoğun olan bu yapıtlarda üslup kaygısından çok formülleme, belirleme çabası ağır basar. Aristoteles'in Atina'dan ayrılırken öylece bıraktığı bu yapıtlardan bir bölümü yitip gitmiş olmalıdır. Parşömenlere yani işlenmiş hayvan derilerine yazılmış olan bu yapıtları romalı devlet adamı Sulla (138-78) Roma'ya yollattı. M.Ö. 50'ye doğru Rodos'lu Andronikos, gramerci Tyrannion'un yardımıyla bunları bir düzene soktu, birbiriyle ilgili metinleri belli adlar altında topladı, onlara yorumlar ekledi, böylece birinci basım sağlanmış oldu.

Aristoteles'den bize ulaşan yapıtların başında on dört kitaplık *Metaphysika* gelir. Bu kitapta varlık sorunu ele alınır, şeyleri vareden nedenler tartışılır. Aristoteles bu kitapta Thales'den Platon'a kadar felsefe serüvenini ele alır, öğretiler üzerinde durur, böylece ilk felsefe tarihçisi sıfatını kazanır. Ancak onun felsefe tarihçiliği öğretileri nesnel bir tutumla ve zamansal konumlarına göre işlemeye dayanmaz. Aristoteles bu çabasıyla önceki felsefelerle hesaplaşmaya girişir, böylece dolaylı olarak felsefe tarihçiliği yapmış olur. Onun bir başka önemli yapıtı *Organon* mantık metinlerinden oluşmuştur. Bu mantık metinlerinin "*organon*" (alet) diye belirlenmesi mantığı düşüncenin aleti saymakla ilgilidir. Bu yapıt altı bölümden oluşmuştur: *Kategoriai* (kategoriler üzerine), *Peri hermenias* (önermeler üzerine), *Analytika I* (tasım üzerine), *Analytika II* (tanıtlama, tanım, sınıflama üzerine) *Topika* (diyalektik tasımlar üzerine), *Peri sophistikon elegkhon* (sofistlerin yanlış çıkarımları üzerine). On kitaplık *Ethika Nikomakheia* Aristoteles'e maledilen üç ahlak kitabından biridir. *Ethika Eudemeia* (Eudemos ahlakı), *Ethika Megala* (Büyük ahlak) bunlardan ikisidir. Yalnızca birincinin filozofa ait olduğu sanılır. İkincisi Aristoteles'in öğrencisi Eudemos'un derslerde tuttuğu notlardan oluşmuş olabilir.

Sekiz kitaplık *Physika*'nın asıl adı *Peri physikes akroaseos e peri physikon arkhon*'dur (Fizik olaylarının tanıtılması ve fiziğin ilkeleri üzerine). Birinci bölümde ilkeler, ikincide devinim incelenir. Sekiz kitaplık

Politika insanı aileden başlayarak inceler, yönetim biçimlerini ele alır. Üç kitaplık *Retorike* belagatle ilgilidir. İlk kitapta güzel konuşmanın ilkeleri araştırılır. Aristoteles bu arada üç tür söylev belirler: tartışma söylevleri, tören söylevleri, araştırma söylevleri. Sonuncu kitapta güzel konuşmanın kuralları ortaya konulur. *Poetika* güzel araştırmasıyla ilgili büyük bir çalışmanın elimize geçebilen küçük bir bölümü olmalıdır. Bu kitapçıkta genel olarak tüm sanatın kuralları üzerinde, özellikle trajedinin kuralları üzerinde durulur, trajedi-komedi karşıtlığı belirlenir. *De anima*'da genel olarak canlılar incelenir. Kitapta ruhla ilgili geniş bir araştırma yer alır.

Başyapıtı: Metaphysika

Aristoteles felsefesi çağının koşulları içinde insanın hemen tüm sorunlarına kucak açmış engin bir düşünme alanıdır. Bu alanın kökeninde metafizik yer alır. Andronikos'un düzenlemesinde *Physika*'dan sonra gelen anlamında "*ta meta ta physika*" diye adlandırılan bölüm giderek bir araştırma alanını belirleyen bir sözcüğe dönüştü. Ancak çok zaman sanıldığının tersine bu terim Aristoteles'den gelmediği gibi Ortaçağ'ın büyük bir bölümünde de kullanılmamıştır. XII. yüzyılda ortaya çıkan terim en yaygın kullanımını Aristoteles'i hıristiyan düşüncesine uygulayan Aquino'lu Tommaso'da buldu. O zamandan beri "metafizik" felsefenin araştırma alanlarından biri için, bazen de tüm felsefeyi karşılayacak biçimde kullanılır oldu. Aristoteles metafiziğin alanını belirlemek için "ilk felsefe" deyimini kullanıyordu. Bu deyim yerini "metafizik"e bıraktı ve hiç kullanılmaz oldu. Öyleyse terimi *Metaphiysika*'daki anlamıyla sınırlamak yanlıştır. Metafizik felsefe tarihi boyunca değişik anlamlar aldı. Onun alanı Aristoteles'de "varlık olarak varlık" araştırmasını kapsar. Metafizik, Ortaçağ'da dinin, daha doğrusu dinbilimin doğrulayıcısı oldu. Malebranche'a göre metafizik özel bilimlere ilkelerini kazandıran genel doğruların alanıydı. Auguste Comte deneyin olumlu alanını aşan şeyleri metafizik olarak belirledi. Kant'a göre metafizik felsefenin bir bölümüdür, bilginin *a priori* koşullarını belirlemeyi amaçlar, daha doğrusu bilme yetisinin bize *a priori* olarak tanıttığı şeyin bütününü karşılar, "tümüyle deneyin sağladıkları üzerine yükselen, böyle olmakla tüm arı kavramlar üzerine yükselen tam anlamında yalıtılmış usun kurgusal bilgisi"ni karşılar. Çağdaş filozofların bazılarına göre metafizik insan yaşamı üzerine temelli ve bütünlüklü araştırma çabalarımıza karşılıktır. Marx'çı felsefe metafiziğin alanını doğrulanmaz olan ve zaten herhangi bir varlık alanını karşılamayan boş düşüncelerin alanı sayar.

BİLGİ ANLAYIŞI

Metafiziğin varlığı Aristoteles'de insanın vazgeçilmez bir eğilimiyle açıklanır. Filozof *Metaphysika*'nın 1. kitabında, 1. bölümde öğrenmenin doğallığına değinir: "Bütün insanlar doğal olarak öğrenmek isterler. Bunu gösteren şey duyumların yarattığı hazdır. Çünkü duyumlar, yararlılıkları dışında, kendileri olarak hoşumuza giderler." Böylece duyumun sağladığı haz bilgiye yönelişin temeline koyulur. Buna göre öğrenme dış dünyayla ilişkimizde kendini gösteren şeydir, bu şey bir kendiliğindenlik deneyi olduğu kadar bir haz deneyidir. Aristoteles en çok görsel duyumun haz verdiğine inanır. Bu da bilgi edinmede görme'nin önemini bildirmektir. Görme hem eylemsel hem eylemdışı yanımızı karşılar. "Gerçekten yalnızca eylemde bulunmak için değil, aynı zamanda kendimize hiçbir eylem önermediğimizde bile görmeyi yeğ tutarız. Bunun nedeni görme duyumunun bütün duyumlarımız arasında bize ençok bilgi sağlayan ve birçok değişikliği bulduran duyum olmasıdır." Aristoteles böylece duyumu felsefenin temeline koyar. Ona göre duyum insanda belleği yaratan güçtür. Duyum bazı hayvanlarda belleği yaratır. Bellekli hayvanlar "hem daha kavrayışlıdır, hem öğrenmeye daha yatkındır".

Duyum ve Deney/Deney ve Sanat

Aristoteles öğrenme için işitme duyusunun da önemli olduğuna inanır: "Sesleri işitmeye yetenekli olmayan varlıklar, öğrenme yetisine sahip olmaksızın, yalnızca kavrayışa sahiptirler; arılar ya da aynı durumda olan tüm öbür hayvanlar böyledir. Öğrenme yetisi, buna karşılık, bellekten başka işitme duyumuna da sahip olan varlığa aittir." Aristoteles insanla hayvan arasına kesin bir bilen-bilmeyen ayrımı koymaz. Ona göre insan dışındaki hayvanlar imgelere ve anılara indirgenmiş olarak yaşarlar, deneysel bilgiye pek zayıf bir biçimde ulaşırlar. Oysa insan sanata ve usavurmalara kadar yükselebilir. Bu noktada filozof deneyci görüşe bağlanır: "İnsanlar için deney bellekten gelir. Gerçekten aynı şeyin çok sayıdaki anıları sonuç olarak tek bir şey oluşturur. Deney hemen hemen bilim ve sanatla aynı yapıda görünür. Yalnızca şu ayrım vardır: bilim ve sanat insanlara deney aracılığıyla ulaşır. (..) Bir deneysel kavramlar çokluğundan bütün benzer durumlara uygulanabilen bir tek evrensel yargı ortaya çıktığında sanat doğar."

Sofistlerden Polos'un (V. yüzyıl sonları) görüşüne uyarak Aristoteles deneyin sanatı, deney eksikliğinin raslantıyı getirdiğine inanır. Tek tek durumlardan bir evrensel yargı çıkaran insan sanatı gerçekleştirir. Demek ki deneyle sanat arasında bir nedensellik bağı vardır, deney sanatı doğurur. Bu nasıl olur? Bir ilacın bir kişiye iyi geldiğini görmek deney yapmaktır, bu deneyden evrensel bir sonuç çıkarmak, "şu ya da bu hastalığa tutulmuş bireyleri şu ya da bu ilacın iyileştirdiği yargısında bulunmak" sanattır. Deneyle sanat arasındaki ayrım, birinde uygulamayla öğrenmek, öbüründe önceden bilmek açısındandır. İnsan her şeyin deneyini yapamaz, yapılmış deneylerden de yararlanır. Gene de deney önemlidir, deneyle bağlantıyı koparınamak gerekir. Her hekim her ilacı denemez, denenmiş ilaçlar vardır, ama ilacın bilgisi deneyle sağlanır. "Uygulama açısından deney sanattan hiçbir yönüyle ayrılmaz; deney yapan kişilerin, bir kavrama deney yapmadan sahip olan kişilere göre daha başarılı olduklarını görürüz. Bunun nedeni, deneyin bireysel'in bilgisi, sanatın da evrensel'in bilgisi olmasıdır. Oysa tüm uygulama ve tüm üretim bireysel'e yönelir: tedavi eden hekimin iyileştirdiği insan değildir ya da raslantısal olarak insandır, Kallias'dır, Sokrates'dir ya da insan diye belirlenen bir başka bireydir, raslantısal olarak bir insandır. Böylece, kavrama deneysiz olarak sahip olmuşsak ve evrenseli bilirken evrenselde içerilmiş olan bireyseli bilmezsek tedavide sık sık yanlışa düşeriz, çünkü iyileştirilmesi gereken bireydir. Bilginin ve öğrenme yetisinin deneyden çok sanata ait olduğunu düşünmemiz ve bilgeliğin bütün insanlarda daha çok bilgiyle birlikte bulunduğu düşüncesiyle sanat adamlarını deney sahibi kişilerden üstün tutmamız çok yanlış değildir: bu, birilerinin nedeni tanımasından, öbürlerinin tanımamasından gelir. Gerçekten deney sahibi kişiler bir şeyin olduğunu iyi bilirler ama nedenini bilmezler, oysa sanat adamları bunun nedenini ve niçinini bilirler. Bu yüzden önderlerin bütün girişimlerde el işçilerinden daha büyük bir değer taşıdıklarını, daha bilgin ve daha bilge olduklarını kabul ederiz. Çünkü onlar olanın nedenlerini tanıyorlar, oysa el işçileri yaptığını bilmeden yapan cansız şeylere benzerler, ateşin yanışına örneğin. Ancak, cansız varlıklar işlevlerinden herbirini doğal bir eğilimle tamamlarken, el işçileri bunu alışkanlıkla yaparlar. Böylece önderleri gözümüzde daha bilge kılan uygulamadaki beceri değil, kurama sahip olmaları ve nedenleri bilmeleridir. Ve genellikle bilgin'in ayırıcı özelliği öğretebilme yeteneğidir, sanatın gerçekten deneyden çok bilim olduğuna bu yüzden inanıyoruz, öğretebilen kişiler öbürle-

ri değil ama sanat adamları olduğuna göre. Bundan başka, bireysel şeyler üzerine bize en üstün bilgiyi sağlamalarına karşın duyumlarımızdan hiçbirine bir bilgelik gözüyle bakmıyoruz genellikle. Çünkü duyumlarımız hiçbir şeyin niçinini söylemezler, örneğin ateşin niçin sıcak olduğunu. Yalnızca ateşin sıcak olduğunu belirlemekle yetinirler."

Bilge: Her Şeyi Bilen Kişi

Her bilgi aynı değerde değildir: sıradüzenli bilgi anlayışı Aristoteles'çiliğin temelinde yer alır. Her bilgi aynı ölçüde önemli olamayacağı gibi, tüm bilgi alanları da, dolayısıyla bu alanlarda uğraş veren kişiler de aynı ölçüde önemli olamaz. En önemli bilgi alanı bilgeliktir yani felsefedir. Aristoteles *Metaphysika*'nın 1. kitabında, 2. bölümde "bilgeliğin hangi nedenlerle ve hangi ilkelerle bilim olduğunu" araştırırken, bilge'yi "her şeyin bilimine özel olarak ayrı ayrı sahip olmadan elden geldiğince bütün şeylerin bilgisine sahip olan kişi" diye tanımlar, "güç şeyleri ve insan bilgisine kolay kolay açılmayan şeyleri bilme yeteneğine sahip olan kişinin bilge kişi olduğunu" söyler. Aristoteles'in gerçekçi bakışı burada karşıt bir bakışla, ülkücü bakışla dengelenir ve böylece çelişkili bir görünüm ortaya koyar. Duyumlar bilgi için tek kaynaksa, bütün şeylerin bilgisine sahip olmak, insan bilgisine kolay kolay açılmayan şeyleri bilmek nasıl gerçekleşecektir? Filozof, aynı metinde, "duyulur bilgi bütün insanlarda ortak olduğuna göre kolaydır ve bilgelikle hiç ilgili değildir" der. Ona göre önemli bilgi herkesin ulaşabileceği bilgi diyebileceğimiz dış dünya bilgisi değil, nedenlerin bilgisidir: "Nedenleri çok daha doğru bilen ve onları öğretmekte çok daha yetenekli olan kişi her tür bilimde daha bilgedir." Burada Aristoteles klasik felsefenin ancak XVII. yüzyıldan, hatta XVIII. yüzyıldan sonra değişecek olan bir inancını, felsefenin ya da en üst düzeyde bilginin yarargözetmez bilgi olduğu inancını pekiştirir. Ona göre "kendisi için ve yalnızca bilmek amacıyla yönelinen bilim, sonuçları göz önünde tutularak yönelinen bilimden" daha çok bilimdir. Felsefe tüm bilgilere egemen bilimdir, filozof da egemen insandır: "Gerçekte bilgenin işi yasalara uymak değildir, yasaları veren odur; başkasına uyması gereken o değildir, tersine daha az bilge olan ona uymalıdır." Kısacası, "bütün şeylerin bilgisi, evrensel bilime en yüksek derecede sahip olan kişiye özgüdür zorunlu olarak, çünkü o, belli bir biçimde, evrenselde bulunan bütün özel durumları bilir." Aristoteles'e göre en evrensel bilgiler elde

edilmesi en güç bilgilerdir, çünkü bunlar "duyulur algılardan en uzak" bilgilerdir. Ayrıca filozofa göre en şaşmaz bilimler en çok ilke bilimi olanlardır, çünkü soyut ilkelere dayanan bilimler karmaşık ilkelere dayananlardan daha uyarlı olacaktır, örneğin aritmetik geometriden daha uyarlıdır. Soyuta gidildikçe uyarlılık belirginleşmektedir.

Yarargözetmez Bilgi: Bilmek İçin Bilmek

Aynı bölümden şu satırları okuyalım: "Bilim nedenlerin derinine indikçe öğretime daha çok yaklaşır, çünkü öğretim her şeyin nedenlerini söylemektir. Bundan başka, tanımak için tanımak ve bilmek için bilmek, en yüce tanınabilire yönelen bilimin başlıca özelliğidir: gerçekten, öğrenmek için öğrenmeyi yeğleyen kişi her şeyden önce en yüce tanınabiliri seçecektir, en yüce tanınabilirin bilimi de budur. Oysa en yüce tanınabilir, ilk ilkelerden ve ilk nedenlerden oluşmuştur, çünkü geriye kalan her şey ilkeler yardımıyla ve ilkelerden kalkılarak bilinir, bunun tersi yani ilkelerin kendilerine bağımlı olan şeylerden çıkması doğru değildir. Sonuç olarak, temel olan ve kendisine bağımlı bütün öbür bilimlerden üstün olan bilim, her şeyin hangi amaca göre yapılması gerektiğini bilen bilimdir. Bu amaç, her varlıkta, bu varlığın kendi iyiliğidir ve genel bir biçimde de doğanın bütününde yüce iyidir. Bütün bu belirlemeler sözkonusu adın aynı bilime uygun düştüğünü gösteriyor: bu bilim ilk ilkler ve ilk nedenler üzerine kurulan bir bilim olmalıdır. Çünkü iyilik de, yani amaç da, nedenlerden biridir. Öte yandan, bilimin şiirsel bir bilim olmaması gerekir, en eski filozofların öyküsü de bunu ortaya koyar. Gerçekten, bugün de olduğu gibi, ilk düşünürleri felsefi kurgulara iten şey şaşkınlık olmuştur. Başlangıçta şaşkınlıkları akla ilk gelen güçlükler üzerinedir; sonra, böylece yavaş yavaş ilerleyerek, buluşlarını en önemli sorunlara, yani ayla, güneşle, yıldızlarla ilgili olgulara, giderek evrenin oluşumu gibi olgulara yaydılar. Oysa, bir güçlüğü sezmek ve şaşırmak, kendi bilgisizliğini görmek demektir (mitoslardaki aşk bile, bir bakıma bilgelik aşkıdır, çünkü mitos bir eşsizlikler topluluğudur). Demek ki ilk filozoflar bilgisizlikten kaçmak için felsefeye yönelirken bilgiye yalnızca bilmek için yönelmişlerdir, yararlı bir amaç için yönelmemişlerdir. Gerçekte olup bitenler onlara kanıt sağlamıştır.(..) Sonuç olarak şunu söyleyelim: arayışımızda hiçbir yabancı çıkar gözetmiyoruz. Ama kendi kendinin amacı olan ve bir başkası için varolmayan şeyi özgür diye adlandırıyorsak, bu bilim de özgür bilimler arasında özgür bir disiplindir, çünkü tek başına kendi kendinin amacıdır."

Demek ki felsefe ya da bilim, özel bir takım bilgilere ulaşmak gereği duymadan doğrudan doğruya ulaşabileceğimiz bütünsel bilginin ta kendisidir. Bu bilginin bir özelliği kolay ulaşılamaz olmaksa, her kişiye açılmaz olmaksa, öbür özelliği yarargözetmez oluşudur, kendi kendinin amacı oluşudur. Öyleyse felsefe alanında ortaya koyduğumuz düşünce çabası özelden genele bir çaba değildir. Bununla birlikte filozofu dış dünyadan kopmuş biri saymak doğru olmaz. Meraktan doğan ve hiçbir yarar gözetmeyen felsefe bilgilerin bilgisini içerir, tüm bilgi alanlarının üstündedir, onlara egemendir. Bununla birlikte filozofa tüm bilgilere ulaşmış kişi gözüyle bakamayız: insan, filozof da olsa, doğruların tümüne ulaşamaz, doğrular araştırması güç bir araştırmadır. Güçlük iki kaynaktatn gelir: önce şeylerden yani dış dünyadan, bilgisine ulaşmaya çalıştığımız madde dünyasından gelir; sonra zihnimizin zayıflığından ya da yetersizliğinden gelir. Bu yüzden her durumda bilgiye titizlikle yönelmemiz gerekir. Bu da nedenlere yönelmek demektir. Bir şeyin ne olduğunu bilmek onu vareden nedeni bilmekle olasıdır.

Nedenini Öğrenmeden Doğruyu Bilemeyiz

Aristoteles *Metaphysika*'nın 2. kitabında, 1. bölümde şöyle der: "Doğrunun araştırılması bir bakıma güç bir bakıma kolaydır. Bunu kanıtlayan şey şudur: kimse doğruya tam olarak erişemez ve kimse doğrudan tam olarak yoksun kalamaz. Her filozof doğa üzerine söylenilecek bir şeyler bulur. Kuşkusuz, bu katkı doğa için hiçbir şeydir ya da az bir şeydir, ama bütün düşünceler bir araya gelerek verimli sonuçlar ortaya koyarlar.(..) Bıı açıdan alınınca bu araştırma kolay bir araştırmadır. Ancak bir doğruya yalnızca bütünü içinde sahip olabildiğimiz, doğrunun amaçladığımız belli bir bölümüne ulaşamadığımız düşünülünce, girişimin ne güç bir girişim olduğu ortaya çıkar. Belki de iki çeşit güçlük olduğuna göre, varolan güçlük kaynağını şeylerden değil de bizden almaktadır. Gerçekten, yarasaların gözleri gün ışığında neyse ruhumuzun kavrayışı da hepsi doğal olarak apaçık olan şeylerin karşısında odur. Demek ki, yalnızca görüşlerini paylaşacağımız kişiler karşısında değil, görüşlerini pek yüzeysel biçimde ortaya koyan kişiler karşısında da anlayışlı kalmamız doğrudur: yüzeysel görüşler bile bize katkıda bulunmuşlardır, çünkü düşünce yetimizi geliştirmişlerdir." Özetle, Aristoteles'e göre kurgusal düşünceye dayanan felsefe alanı salt doğrunun bilgisine yönelir. Bu yüzden felsefeye "doğrunun bilimi" diyebiliriz. Uygulama dediğimiz şey bir iş, bir yapıt

ortaya koymaya yöneliktir, eylem adamları şeyleri ölümsüz yapıları ya da kalıcı koşulları içinde ele almazlar, belli bir amaca göre, belli bir zamanı öngörerek ele alırlar. Doğrulara gelince iş değişir, çünkü "nedenini öğrenmeden doğruyu bilemeyiz". En çok doğruluk barındıran şeylerin bilgisi, bu şeyler başka şeyleri belirliyor olduklarından, son derece önemlidir. "Birçok şey içinde bir yapıya geniş bir biçimde sahip olan bir şey, öbür şeylerin bu yapıya ortak olarak katıldıkları şeydir. Örneğin, ateş üstün biçimde sıcak olan şeydir, çünkü öbür varlıklardaki sıcaklığın nedenidir. Demek ki türemiş varlıklarda bulunan doğrunun nedeni, üstün biçimde doğrudur. Ölümsüz varlıklarla ilgili ilkelerin bütün ilkeler arasında zorunlu olarak en doğru ilkeler oluşu buradan gelir, çünkü bu ilkeler yalnızca belli bir zaman için doğru olan ilkeler değildirler, aynı zamanda bunların varlıklarının nedeni de yoktur, tersine onlar öbür şeylerin varlıklarının nedenidirler. Böylece bir şey ne kadar çok varlığa sahipse o kadar çok doğruya sahiptir."

Bilginin Kaynağı: Duyulur Dünya

Ne olursa olsun Aristoteles'e göre bilgi edinmede dış dünya başlıca kaynaktır, bu yüzden bilgide duyular büyük önem taşır. Felsefe tarihi içinde felsefi bakış açılarını temelden belirleyen ülkücülük ve gerçekçilik ayrımı onun felsefesinde açıklık kazanmıştır. Aristoteles bilgi edinmede dış dünyaya öncelik tanımakla ağırlığını gerçekçilikten yana koyar. Önceki felsefe anlayışları duyular üzerinde pek durmamışlardı. Ne var ki bilgide zihne ya da dış dünyaya ağırlık verme ayrımı daha az belirgin biçimde Aristoteles'den çok önce yapılmıştı. İonia'lı filozoflar evreni duyu verilerine dayanarak açıklamaya çalışmışlardı. Elea'lı filozoflar tersine ussal açıklamaya yönelmişlerdi. Ancak İonia'lılar duyuların önemini özel olarak belirtmişler, Elea'lılar da us üzerinde açıklayıcı bir tutum almamışlardı. Platon us-duyum karşıtlığında ağırlığını ustan yana koyarak ilk ülkücü felsefeyi geliştirmişti. Aristoteles, Platon'un bu ülkücü öğretisine kökten karşı çıkarak bilgi anlayışını gerçekçi bir temele oturttu, bu dünyayı, duyulur dünyayı tek bilgi alanı olarak belirledi. Bilgi ancak bu dünyanın gerçeklikleri arasından derlenebilirdi, bu dünyayı aşan bir bilgiler ya da gerçeklikler dünyası yoktu.

Özetlersek, Aristoteles için önemli olan tek tek şeylerin bilgisini derlemek değil, evrensel bilgiye yükselebilmektir. Tek tek şeylerin bilgisinden giderek oldukça evrensel ya da daha evrensel bilgilere varabiliriz,

ama en evrensel bilgiye tek tek şeylerin bilgisinden varamayız. Buna göre gerçek bilgi üretimi tümevarım'la değil tümdengelim'le yapılır. Önemli olan daha evrenselden daha özeli ya da daha az evrenseli çıkarmaktır. Tek tek şeylerin bilgisi bize evrensel bilginin yolunu açmaz mı? Açar elbette. Benzer şeylerden ya da benzer durumlardan giderek soyutlama yoluyla evrensel bilgiye yükseliriz. Evrenselin de evrenseli vardır, önemli olan daha evrensel bilgiye ulaşmaktır. Evrensel bilgi deneyle doğrulanması gereken bilgidir. Doğrulanmamış bilgi yanlış olabilir. Evrensele yönelen kişi bir şeyi nedenleriyle kavramak ister. Buna göre el işçisiyle hekim arasında bir ayrım olacaktır. El işçisi evrensel bilgiyi konu edinmez. O, nedeni düşünmeksizin eylemde bulunur. Hekim evrensel bilgiye yönelmek zorundadır: hekimlikte eylem düşünceyi gerektirir. Hekimlikte "en evrensel" sözkonusu olamaz. En evrenselle özel arasında basamaklar olacaktır. En evrensel filozofu ilgilendirir. Filozof onu tek tek nesnelerden derlemez. Filozof ona ulaşmış kişidir. Bunun için filozofun ayrı bir yetkinliği olmalıdır. Filozof "güç şeyleri ve insan bilgisine kolay kolay açılmayan şeyleri bilme yeteneğine ulaşmış"tır, "her şeyin bilimine ayrı ayrı ulaşmadan elden geldiğince bütün şeylerin bilgisine ulaşmış"tır. Filozof için duyulur dünya bilgilerini değerlendirerek en evrensel bilgiye ulaşmaya çalışmak sonu gelmez bir çaba olurdu.

FELSEFENİN KONUSU: VARLIK

Burada felsefenin konusuna, felsefi araştırmanın neye yöneldiği sorununa geçelim. Platon'da felsefenin nesnesi İdea'lardı, Aristoteles'de felsefenin nesnesi varlık'dır. Varlık'ın ne olduğunu Aristoteles'in anlattıklarından giderek çok kesin bir biçimde belirlememiz olanaksız. Varlık nedir sorusu Aristoteles'de "bir şeyi kendisi yapan şey nedir" sorusunun özeti gibidir. Platon'un İdea'sı ve Aristoteles'in varlık'ı özünde nasıl tanıtlanmış olurlarsa olsunlar bize doğrudan doğruya zihnimizin temel yapısını oluşturan kavramlar dünyasını düşündürürler. Her İdea ve her varlık sanki bir başka benzeriyle karıştırılmaması gereken, düşünceye katkısı ancak bu sınırlılığıyla, bu belirginliğiyle olası olan bir kavramdır. Herbiri birer atom özelliği gösteren bu nesneler apayrılıklarıyla Leibniz'in monadlarını düşündürürken Descartes'ın belirlediği ölçüde açık ve seçik olma özelliğini koruyacaklardır. Filozofun varlık'dan ne anladığını kavrayabilmek için "varlık olarak varlık" ve "raslantısal olarak varlık"ını ayrı ayrı anlamamız gerekecektir. Aristoteles felsefeyi varlık olarak varlık araş-

tırması sayar. Varlık olarak varlık deyimi bize bir şeyin kendine özdeş oluşunu duyurur, bir şeyin özyapısını düşündürür. Bir şeyi o şey kılan temel değişmez nitelikleri o şeye uğrayan, o şey için zorunlu olmayan niteliklerden ayırmamız gerekir. Bir şeyin her zaman olduğuyla ara sıra olduğunu karıştırmak bizi yanlışa düşürür. Örneğin hekim hekimdir, hekim olarak alınmalıdır, onun ara sıra iyi yemek yapıyor olması, hatta her zaman iyi yemek yapıyor olması raslantısaldır, aşçının bir hastayı iyileştirebilmesi nasıl raslantıysa.

Aristoteles *Metaphysika*'da, 4. kitabın 1. bölümünde şöyle der: "Varlık olarak varlık'ı ve ona temelden bağlı olan nitelikleri inceleyen bir bilim vardır. Bu bilim özel bilimler denilen bilimlerin hiçbiriyle karışmaz, çünkü özel bilimlerden hiçbiri genellikle varlık olarak varlık'a yönelmez, ama varlık'ın belli bir bölümünü ayırarak, yalnızca bu bölümün niteliğini inceler: matematik bilimlerinin durumu budur. İlk ilkeleri ve en yüksek nedenleri aradığımıza göre, bu ilkelerin ve bu nedenlerin zorunlu olarak bağlı olduğu bir gerçekliğin varolacağı kesindir; bu gerçekliğin özyapısı gereği, bu ilkeler ve nedenler bu gerçekliğe bağlıdırlar. Demek ki, varlıkların ögelerini arayanlar, temelde, mutlak olarak ilk olan ilkeleri arıyorlardı, aradıkları bu ilkeler zorunlu olarak varlık olarak varlık'ın ögeleriydi, raslantısal olarak varlık'ın değil. Bu yüzden biz de varlık olarak varlık'ın ilkelerini kavramalıyız."

Bir Şeyi Bir Şeyle ya da Kendisi Olarak Almak

Aristoteles *Metaphysika*'da, 5. kitabın 7. bölümünde de varlık sorununu inceler, raslantısallıkla kalıcılığı birbirinden ayıran koşulları ele alır. Şöyle der: "Raslantısal olarak varlığa ya da öz olarak varlığa varlık denir. Örneğin dürüst kişinin müzikçi olduğunu, insanın müzikçi olduğunu ya da müzikçinin insan olduğunu söylediğimizde varlık raslantısaldır. Müzikçi yapı kuruyor demek, yani mimarın raslantısal olarak müzikçi ve müzikçinin raslantısal olarak mimar olduğunu söylemek hemen hemen aynı şeydir: gerçekten, bu şudur sözü, bu, şu'nun raslantısıdır anlamına gelir." Bu tanıtlamadan anladığımıza göre bir kavramın bir kavrama bağlanması raslantısallığı getirir, varlık olarak varlık araştırması bir şeyi bir şeye göre ya da bir şeyi bir şeyle değil, bir şeyi kendisi olarak ele almayı gerektirir. Aristoteles'e göre insanın müzikçi olduğunu söylemek kadar müzikçinin insan olduğunu söylemek de, beyazın müzikçi olduğunu söylemek kadar müzikçinin beyaz olduğunu söylemek de raslantısallığı ortaya koymaktadır. Öz olarak varlık'a gelince, bu varlık çeşitli temel kav-

ramlara ya da bir başka deyişle kategorilere göre anlamlar alır, Aristoteles'in deyişiyle "varlık'ın anlamları bu kategorilerle eşit sayıdadır". Buna göre varlık olarak varlık töze, niteliğe, niceliğe, bağıntıya... göre anlamlar alır ya da "bu kategorilerden herbiri varlık'ın anlamlarından birine karşılık olur".

Aristoteles varlık olarak varlık ve raslantısal olarak varlık ayrımını *Metaphysika*'nın 6. kitabında, 2. bölümde şöyle ortaya koyar: "Varlıkların bazıları her zaman aynı durumda kalırlar, bunlar zorunlu varlıklardır, burada zorlamayla belirgin bir zorunluluk değil, başka türlü olamama diye belirlediğimiz bir zorunluluk sözkonusudur. Öbür varlıklar, tersine, ne zorunlu olarak vardırlar ne de her zaman vardırlar, yalnızca çoğunlukla vardırlar. Raslantısal olarak varlık'ın ilkesi, nedeni budur. Çünkü her zaman olmayan ve çoğunlukla olmayan şeye raslantı diyoruz. Örneğin en sıcak günlerde fırtına ve soğuk varsa bunun bir raslantı olduğunu söyleriz, ama sıcak ve kuru bir hava varsa aynı şeyi söyleyemeyiz, çünkü bu durum her zaman ya da çoğunlukla olur, oysa fırtına ve soğuk olduğunda bu böyle değildir. İnsanın beyaz olması da bir raslantıdır (çünkü insan ne her zaman ne çoğunlukla böyledir), ama insanın hayvan olması raslantısal değildir. Mimarın sağlık kazandırması da bir raslantıdır, çünkü sağlık kazandırmak mimarın yapısında bulunan bir şey değil, hekimin yapısında bulunan bir şeydir ve mimar raslantısal olarak hekimdir. Aşçı beğeniden başka bir şey amaçlamadan sağlığa yararlı bir yemek hazırlayabilir, bu sonuç aşçılık sanatına çok yabancı bir şey değildir, bu yüzden buna da raslantısal diyoruz: aşçı bir anlamda bu sonuca erişebilir ama bu mutlak bir biçimde olmaz.(..) Raslantı biliminin olmadığı kesindir. Gerçekten, her bilim ya her zaman olanı ya da çoğunlukla olanı ileri sürer. Bu olmadan kendi kendini eğitmek ya da başkasını eğitmek nasıl olur?"

Varlık Bize Kavramı Düşündürür

Aristoteles felsefesinde felsefenin ya da bilimin nesnesi olarak belirlenen, genel anlamda bilginin nesnesi olan varlık'ı gerçekte duyulur dünyadan, her şeyin tek olarak ve bize göre benzerlikler içinde yanyana bulunduğu dış dünyadan soyutlama yoluyla elde edilmiş olan ve içlem ve kaplam ilişkisi içinde bazen biri öbürünü içeren ya da biri öbüründe içerilen, bazen de birbirini dışlayan, birbiriyle karşıtlaşan, böylece yukarıdan aşağıya doğru piramidal bir ilişki içinde sıradüzenli bir tablo oluşturan kavramlardan herbiri diye görebiliriz. Onlar ülkücü Platon'daki İde-

a'ların, gerçek olduğu, daha doğrusu gerçekliğin ta kendisi olduğu bildirilen ve yaşanılan gerçekliği belirlediği düşünülen İdea'ların gerçek biçimleridir. Aristoteles Platon'un duyulur dünya dışına çıkardığı ve tanrısal nitelikli kıldığı, böylece İdea'lar adını verdiği kavramları bu dünyaya indirir, onları zihnin işlevleriyle duyu verilerinin ortak ürünleri olarak somutlaştırır. Bu konuda Thonnard şöyle diyor: "Ona göre, bilimin nesnesi varlık'dır, ama bu varlık sezgiyle görülen evrensel ve ruhsal bir gerçeklik değildir, çünkü yalnız somut bileşim vardır. Varlık somut ve bireysel de değildir, öyle olsaydı durağanlıktan yoksun olurdu. Varlık durağan ve bir olan ögedir, duyulur gerçek'den soyutlama yoluyla elde edilmiştir. Aristoteles böylece Platon'un yanlış bir biçimde 'tözleştirmiş' olduğu İdea'ları madde dünyasına geri getirir: İdea'lar duyulur şeylerin biçimleri durumuna gelirler, bu biçimler duyulur şeylerde somut ve bireysel durumda bulunmaktadır. Zekamız, bu biçimleri, kendilerini belirleyen bireysel koşullardan sıyırır ve onları arı durumda kavrar, sonra bir düşünce çabasıyla onların bir bireysellik çokluğunda varolmaya yatkınlığını yani evrensellik'ini ortaya koyar. Kısacası, bilimlerde biz ancak somut, özel ve olumsal olabilen nesneleri, soyut, evrensel ve zorunlu kavramlarla düşünürüz, çok değişken olan nesneleri bir ve durağan kavramlarla düşünürüz."

VARLIK'IN EN GENEL CİNSLERİ: KATEGORİLER

Varlıkların konumu ve ilişkileri tüm düşünce etkinliğini açıklar. Kendi yapısı içinde en yetkin olan bu varlıklar genel kavramlar diyebileceğimiz kategorilere göre anlamlar kazanırlar ya da onların belirleyiciliğinde kendilerini açıklar ve aralarında ilişkiye girerler. Aristoteles'in kategoriler kavrayışını bir dil açıklaması olarak anlamak yanlış olmaz. Kategorilerin ayrı ayrı belirlenmesi bizi dilin mantıksal yapısı üzerinde düşünmeye götürür. Kategoriler varlık'ın en genel cinsleridir, onları böylece tanımlamak kavramlar arasındaki ilintilerin belli bir düzeni olduğunu, olması gerektiğini görmek ve göstermektir. Dil açısından baktığımızda, kategori bir önermede yüklemdir, varlık'ın, varlık'ların sınıflanmasını sağlar, herhangi bir özneye ulayacağımız değişik yüklemlerin cinslerini oluşturur. Bu yüzden onlara varlığın en genel cinsleri diyebiliriz, varlığın ilk bölümleri ya da en üst düzeyde bölümleri de diyebiliriz. Cournot'nun belirttiği gibi, kategoriler düzeni böylece dil düzenine uyar, dilbilgisi kategoriler düzenini karşılar. Ne olursa olsun kategoriler en geniş kapsamlı kavramlardır, başka

kavramların arasındaki ilişkiyi kurar ve bütünlerler. Bunlar bireylerde ortak olan bir ögeyi ortaya koyarken öznelerin ve yüklemlerin alabileceği çeşitli anlamları belirlerler.

On Kategori

Gerçekte kategorileri ya da hatta tüm kavramları Aristoteles'in yapmadığı ama duyurduğu bir biçimde evrenseller kavrayışına götürmek gerekir. Evrenseller kategorilerden çok daha genel kavramlardır, tüm kavramları kucaklar ve ilişkilerine göre ayırırlar. Aristoteles'de henüz pek açık olmayan bir eğilimi göz önünde tutarak, Platon'cu bir filozof olan, daha doğrusu Aristoteles felsefesinin Platon'cu yorumuna yönelen Porphyrios (234-305), bir soyut kavramın bir özneye bağlanma biçimini şu beş evrensele göre belirlemiştir: cins, tür, özgül ayrım, özgü, raslantı. Ancak daha ayrıntılı bağlanma, Aristoteles'in yaptığı gibi, kategoriler düzeninde bağlanma olacaktır. Buna göre Aristoteles varlık'ın en genel biçimleri olan ve birbirine indirgenemeyen on kategori belirler: töz, nicelik, nitelik, bağıntı, yer, zaman, durum, iyelik, edim, edilim. Aristoteles bu kavramlardan en çok birincisi üzerinde durur. *Organon*'un 1. kitabında, *Kategoriai*'de şunları okuruz: "Aralarında hiçbir ilişki bulunmayan anlatımlar tözü, niceliği, niteliği, bağıntıyı, yeri, zamanı, durumu, iyeliği, edimi, edilimi belirtirler. Kısaca söylersek, örneğin, insan, at tözdür; örneğin iki kulaç, üç kulaç, niceliktir; beyaz, dilbilgici niteliktir; çift, yarım, daha büyük bağıntıdır; Lykeion'da, Forum'da yerdir; dün, geçen yıl zamandır; yatıyor, oturuyor durumdur; ayakkabılı, silahlı iyeliktir; kesiyor, yakıyor edimdir; kesilmiş, yanmış edilimdir. Bu terimlerden herhangi biri kendinde ve kendinden ne bir şeyi varsar ne bir şeyi yoksar; ancak bu terimlerin aralarındaki ilişkiyle varsama ya da yoksama oluşur. Gerçekten her varsama ve her yoksama (..) doğru ya da yanlıştır, oysa birbiriyle ilişkisiz anlatımlar için ne doğru ne yanlış vardır, örneğin: insan, beyaz, kısa, galip."

Töz İlk Olan Şeydir

Töz her zaman öznedir. Töz oluşturan şeyler basit cisimler, onların bileşikleri ve parçalarıdır, ayrıca tanrısal varlıklardır. Töz, bir başka bakımdan, varlıkları vareden niteliklerin, değişmez niteliklerin kendisidir. Töz her varlığın "görünümü ya da biçimi"dir. Töz kavramı varlık kavramıyla

özdeşleştirilebilir. "Varlık'ın 'şey olan'dan yani Töz'den başka bir şey belirtmeyen bir kavram olduğu açıktır." Töz, buna göre, bir anlamda varlıktır, bir anlamda varlığı kuran temel değişmez niteliklerin toplamıdır, ilk olan şeydir, onun hem mantıksal hem zamansal önceliği vardır. Filozoflar onda bazen birlik bazen çokluk bulmuşlardır, onu değişik biçimlerde yorumlamışlardır. Örneğin Pythagoras'çılara göre töz sayı'dır, "sayı bir kere ortadan kalktımı artık geriye bir şey kalmayacaktır". Aristoteles tözler için ikili bir sınıflama yapmak gereği duyar: bireysel varlıkları karşılayan birincil tözler yanında genel şeyleri karşılayan ikincil tözler vardır. İkincil tözler benzetme ya da sınıflama yoluyla birincil tözlerden türetilirler. Bilgide evrensele yöneliş böylece olasılık kazanır. "Ali" ve "Karabaş" birincil töz, "İnsan" ve "Köpek" ikincil tözdür. Birincil tözler ikincil tözlerin *substratum*'u, dayanağıdır. Tözler Aristoteles'çi felsefede değişmez nitelikleriyle belirlenseler de "karşıtları 'oplama yeteneği olan" şeyler olarak düşünülürler. Soğuğun sıcağa, beyazın karaya, kötünün iyiye dönüşmesi bu yetenek'le açıklanır. Tözlerin değişikliğe uğraması fikri tözlerin durağan nitelikleri olması fikriyle çelişir, öte yandan değişimi olanaklı kılar. Böylesi bir değişim Platon'cu felsefe için anlaşılmaz bir şeydir. Platon özneyle yüklemin ilişkisini katılma'yla açıklıyordu. Bazı İdea'lar birbirine katılırken, bazıları birbirine katılmıyordu.

Metaphysika'nın 5. kitabında, 8. bölümde Aristoteles tözle ilgili olarak şunları söyler: "Dünya, Ateş, Su gibi basit cisimlere ve benzer bütün şeylere, genel olarak cisimlere ve onların bileşiklerine, hayvanlara olduğu kadar tanrısal varlıklara da töz denir; ayrıca cisimlerin parçalarına da töz denir. Bütün bu şeylere töz denir, çünkü onlar bir öznenin yüklemleri değildirler, tersine öbür şeyler bunların yüklemleridirler. Bir başka anlamda, yapısı gereği bir özneye bağlı olmayan varlıkların varoluşunun içkin nedeni olan her şey tözdür, örneğin hayvan için ruh böyledir. Bunlar aynı zamanda varlıkların içkin parçalarıdır, varlıkları sınırlayan ve onların bireyselliğini belirten parçalardır, bu parçaların yokoluşu bütünün yokoluşunu getirir. Bazı filozofların deyişiyle, cisim için yüzeyin ve yüzey için çizginin durumu böyledir; ve daha genel düzeyde, bu filozoflar sayıyı bu yapıda bir töz olarak belirlerler, çünkü sayı bir kere ortadan kalktı mı artık hiçbir şey kalmayacaktır, çünkü her şeyi sınırlandıracak olan odur. Ayrıca tanımda ortaya konulan özelliklilik de her şeyin tözüdür. Buradan tözün iki anlamı olduğu ortaya çıkar: o hem sonuncu öznedir, hiçbir özneye bağlı olmayandır, hem de özü içinde alınmış birey olarak, ayrılabilir bir şeydir, yani bir varlığın görünümü ya da biçimidir."

Varlık Töz'ün Ne Olduğunu Belirtir

Aristoteles, *Metaphysika*'nın 7. kitabında, 1. bölümde şunları söyler: "Varlık (..) çeşitli anlamlar alır, bir anlamda şey'in, töz'ün ne olduğunu belirtir, bir başka anlamda bir niteliği ya da bir niceliği ya da bu çeşit öbür yüklemlerden birini belirtir. Ama varlık'ın bütün bu anlamları arasında, ilk anlamında varlık'ın 'şey olan'dan yani tözden başka bir şey belirtmeyen bir kavram olduğu açıktır. Gerçekten, belli bir şeyin hangi nitelikte olduğunu söylerken, onun iyi ya da kötü olduğunu söyleriz, üç kulaç olduğunu ya da tek insan olduğunu söylemeyiz. Tersine, bu şeyin ne olduğunu belirtirken, ne beyaz ya da sıcak olduğunu ne de üç kulaç olduğunu söyleriz, ama bir insan ya da bir tanrı olduğunu söyleriz. Öbür şeyler yalnızca tam anlamında varlık'ın nicelikleri, nitelikleri, durumları ya da bu cinsten herhangi başka bir belirleme olduklarından ötürü varlık diye adlandırılırlar. Bu yüzden, dolaşma'nın, sağlıklı olma'nın varlıklar olup olmadıklarını sorabiliriz. Benzer herhangi bir durumda da bu böyledir: çünkü bu durumlardan hiçbiri ne kendiliğinden doğal olarak kendine özgü bir varoluşa sahiptir ne de töz'den ayrılabilir. Burada herhangi bir varlık varsa bu varlık dolaşan, oturmakta olan, sağlıklı olandır. Ve bu sonuncu şeyler daha çok varlık gibi görünürler, çünkü herbirinde gerçek ve belirli bir özne bulunur: bu özne töz'dür ve bireyseldir, herhangi bir kategoride ortaya çıkandır, çünkü iyi ya da oturma hiçbir zaman onsuz söylenemez. Demek ki öbür kategorilerden herbirinin bu kategori aracılığıyla varolduğu açıktır. Bu yüzden temel anlamında varlık, töz'den başka bir şey olamaz. İlk terimin çok anlamlı olduğunu biliyoruz. Bununla birlikte, mutlak olarak ilk olan töz'dür, hem mantıksal olarak, hem bilgi düzenine göre, hem zamana göre. Gerçekten öbür kategorilerden hiçbiri ayrı durumda varolmaz, ama yalnızca töz böyledir. Öte yandan töz mantıksal olarak da ilktir, çünkü her varlığın tanımında zorunlu olarak tözün tanımı da bulunur. Sonunda bir şeyi ancak ne olduğunu iyi bildiğimiz zaman yetkin bir biçimde tanıdığımıza inanırız, örneğin insanın ya da ateşin ne olduğunu, niteliğini, niceliğini ya da yerini bildiğimiz zaman yetkin bir biçimde tanıdığımıza inanırız, çünkü bu yüklemlerden herbirini yalnızca ne olduklarını, niteliğinin, niceliğinin ne olduğunu bildiğimiz zaman tanırız. Gerçekten, günümüzdeki ve geçmişteki bütün araştırmaların sarsılmaz konusu, her zaman çözümsüz kalan şu sorudur: varlık nedir? Bu soru töz nedir sorusuyla aynı anlama gelir. Gerçekten, filozofların, bazılarında birlik, bazılarında çokluk bulduğu şey töz'dür. Çokluk

bazen sayıyla sınırlanmış olarak, bazen sonsuz olarak düşünülür. Bu yüzden, bizim için, incelememizin başlıca, ilk ve tek nesnesi bu anlamda alınmış varlık'ın yapısı olmalıdır."

Birincil Töz ve İkincil Töz

Aristoteles töz sorununu *Organon*'un birinci kitabı olan *Kategoriai*'de ele alır, onu "ne bir özneye bağlanan ne de bir öznede bulunan" diye tanımlar ve bir birincil töz ve ikincil töz belirlemesinden sonra bir tür ve cins ayrımı koyar. Buna göre "bireysel insan, insan türüne girer, bu türün cinsi hayvandır". Aristoteles bu durumda insan'ı ve hayvan'ı ikincil diye adlandırmak gerektiğini bildirir. Hayvan önce insan'a, daha sonra bireysel insan'a bağlanacaktır. Aristoteles ikincil tözlerden türün cinsten daha çok töz olduğunu bildirir. Ona göre "tür ilk töze daha yakındır", bir yapıyı cinsten çok türle açıkladığımızda "daha kesin ve daha derin bir bilgi" vermiş oluruz. "Böylece bireysel insan üzerine konuşmak istenildiğinde, onun hayvandan çok insan olduğu söylenilerek, onun üzerine daha kesin bilgi verilmiş olur, çünkü ilk özellik daha çok bireysel insana özgüdür, oysa ikincisi daha geneldir. Ayrıca herhangi bir ağacın yapısını anlatabilmek için onun bitkiden çok ağaç olduğunu söyleyerek daha öğretici bir açıklama sağlamış olacağız. Bundan başka, ilk tözler geriye kalan her şeyin *substratum*'u olmaları ve geriye kalan her şeyin onlara bağlı olması ya da onlarda bulunması nedeniyle üstün tözler diye adlandırılırlar." Aristoteles'e göre tür cins'in *substratum*'udur yani dayanağıdır, cinsler türlere bağlı olsalar da türler cinslere bağlı değildirler. "Bundan ötürü, türün cinsten çok töz olduğu sonucuna varılır." Öte yandan bireysel tözler aynı ölçüde tözdür, onlar arasında töz olma açısından bir derece ayrımı yoktur. "Bireysel insan hiçbir bakından bireysel öküzden daha çok töz değildir."

Aristoteles bu yapıtında şöyle der: "Haklı olarak ilk tözlerden sonra yalnızca türler ve cinsler ikincil tözler diye adlandırılmışlardır, çünkü bütün yüklemler içinde ilk tözü açıklayan yalnız onlardır. Gerçekten bireysel insanın yapısı üzerine konuşmak istenilirse bu iş türle ya da cinsle yapılırsa, bu durumda daha kesin bir açıklama verilecektir, bu açıklama bu bir hayvandır demekten çok bu bir insandır demekle daha kesin bir duruma getirilecektir. Buna karşılık insana insan için daha başka bir belirlemede bulunmak açıklamayı yetersiz kılacaktır, örneğin insanın beyaz olduğunu ya da bu çeşitten başka bir şey olduğunu söylediğimizde böyle

olur. Öbürleri arasında yalnızca kavramların töz diye adlandırılmasının doğru olduğu burada kendini gösteriyor." Aristoteles'e göre tözün bir özelliği bir öznenin içinde olmamaksa, bir özelliği de karşıtı olmamaktır. Herbiri bir varlığı belirten tözler hiçbir karşıtı olmayan şeylerdir, "ne hayvan ne insan için karşıt vardır". Öte yandan töz "çoğa ya da aza yatkın" da değildir, yani az önce belirlediğimiz gibi bir töz bir başka tözden daha çok töz olamaz. "Tek ve aynı olan bir şeyin kendinden daha çok ya da daha az bir nitelikte olduğu söylenilebilir. Örneğin beden beyazsa, şimdi eskisinden daha beyaz olduğu söylenilebilir ya da sıcaksa daha çok ya da daha az sıcak olduğu söylenilebilir; ama töz eskisinden ne daha çok ne daha az denilebilir: insanın şimdi eskisinden daha çok insan olduğu söylenilemez, töz olan tüm öbür şeylerin hiçbiri için de söylenilemeyeceği gibi. Demek ki bu durumda töz çoğa ya da aza yatkın değildir."

Töz: Hep Özdeş ve Sayısal Bakımdan Bir

Aristoteles böylece tözü azalmayan ve çoğalmayan bir şey olarak belirler, onu "hep özdeş ve sayısal bakımdan bir" sayar, bununla birlikte onun karşıtları toplama yeteneğinde olduğunu bildirir. Bir insan ya da "bireysel insan" bir ve aynı insan olmakla birlikte bazen kara bazen beyazdır, bazen sıcak bazen soğuktur, bazen iyi bazen kötüdür. Öte yandan tözler "karşıtları toplama yeteneğine kendi içlerinde değişerek sahip olurlar". Soğuk bir değişikliğe uğrayarak sıcak olur, beyaz karaya, kötü iyiye dönüşür. Bütün tözler bu değişikliğe yatkındır. Tözler değişikliğe uğrayarak karşıtları kavrayacak duruma gelir. Demek ki bir tözde karşıtlık doğaldır. Oysa yargıda ve görüşte karşıtlık ancak tözlerdeki değişimlere uygun biçimde ortaya çıkmışsa olağandır. Yoksa "yargının ve görüşün karşıtları barındırabileceğini düşünmek doğruya zarar vermektir". Kısacası, "yargı ve görüş karşıtların bulunduğu yerler olamazlar". Özetlersek, töz kategoriler içinde apayrı bir yer tutar. Töz özne olan şeydir, kategoriler içinde özne olan bir odur, öbürleri ancak yüklem olabilirler. Töz kendinde ve kendiyle vardır, varolabilmek için kendinden başka bir şeyi gereksinmez. Aristoteles'in deyişiyle töz "Kendiliğinden, doğal bir varoluşa sahiptir". O tüm değişikliklere karşın değişmeden kalan şeydir. Başlıca özelliği durağanlıktır. Ona "öz" de diyebiliriz. Her töz belli bir varlığı belirler. Tözün karşıtı olmaz. Töz hep özdeş ve sayısal olarak bir kalır, buna karşılık karşıtları kendinde barındırabilir.

Tözle ilgili olarak şöyle bir tablo çizebiliriz:

<table>
<tr><td rowspan="3">Töz</td><td>İlk Tözler</td><td>Birey</td><td>Bir İnsan</td><td>Bir öznede bulunmaz, bir özneye bağlanmaz (yüklem olmaz)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">İkincil Tözler</td><td>Cins</td><td>Hayvan</td><td rowspan="2">Bir öznede bulunmaz, bir özneye bağlanır (yüklem olur)</td></tr>
<tr><td>Tür</td><td>İnsan</td></tr>
</table>

Nicelik

Aristoteles öbür kategorilerden yani yüklem olan kategorilerden yalnız nicelik, nitelik ve bağıntı üzerinde durur. Nicelik ya sürekli ya süreksizdir. Çizgi, yüzey, katı madde, zaman, yer süreklidir, bunların parçalarından herbiri bir önceki ve bir sonraki parçaya bağlıdır. Sayı ve söz süreksizdir, bunların parçaları birbirine bağlı değildir. Niceliğin karşıtı yoktur. O, çokluğa azlığa da yatkın değildir. *Metaphysika*'nın 5. kitabında, 13. bölümde şunları okuruz: "Herbiri doğal olarak tek ve bireysel bir şey olan iki ya da daha çok tümleyici ögeye bölünebilen şeye nicelik denir. Bir çokluk, sayılabilirse bir niceliktir, ölçülebilirse bir bütünlüktür. Gücül olarak, süreksiz bölümlere bölünebilir olana çokluk, sürekli bölümlere bölünebilir olana büyüklük denir. Tek boyutlu sürekli büyüklük uzunluktur, iki boyutlu sürekli büyüklük genişliktir, üç boyutlu sürekli büyüklük derinliktir. Sonlu bir çokluk, bir sayıdır. Sonlu bir uzunluk, bir çizgidir. Sonlu bir genişlik, bir yüzeydir. Sonlu bir derinlik, bir cisimdir."

Nitelik Dört Türlüdür

Nitelikler dört türlüdür. Birincisi durum ve konum, ikincisi yatkınoluş ve yatkınolmayış, üçüncüsü duyumsal nitelikler, dördüncüsü görünüm ve biçimdir. "Bir şeye şöyle ya da böyle oluşunu kazandıran şey" için Aristoteles *Kategoriai*'de şunları söyler: "Durum, daha çok süreye ve daha çok durağanlığa sahip oluşuyla konumdan ayrılır: bilimler ve erdemler durumdur, çünkü bilim durağan kalan ve güç devinen şeylerin sayısıncadır. (..) Bunun gibi, erdem de kolay devinir, kolay değişir bir şey değildir. (..) Daha dayanıklı olan ve daha güç devinen nitelikler durumlar adı altında belirtiliyor. (..) Durumlar aynı zamanda konumlardır, ama konumlar zorunlu olarak durumlar değillerdir: gerçekten durumlara sahip olmak, onların karşısında belli bir konumda bulunmak demektir, oysa konumlara sahip olmak her durumda konumlara karşılık olan bir duruma sahip olmak değildir. (..) Bir başka tür nitelik, iyi güreşçiler ya da iyi koşucular, sağlıklılar ya da hastalar üzerine konuşurken kullandığımız bir niteliktir, yani kısacası doğal yatkınoluş ya da yatkınolmayış denilen şeydir. Çünkü bu belirlemelerden herbiri bireyin belli bir konumuna göre varsanmış değildir, ama herhangi bir şeyi kolayca yapmaya ve güçlüğe uğramadan yapmaya doğal bir biçimde yatkınoluşla ya da yatkınolmayışla varsanmıştır. Örneğin iyi güreşçiler ya da iyi koşucular belli bir konumda bulunduklarından değil, bazı işleri kolayca yapmakta doğal bir yatkınlığa sahip olduklarından iyi güreşçi ya da iyi koşucu diye adandırılmışlardır. Sağlıklılar başlarına gelebilecek her şeye rahatlıkla dayanabilmede doğal bir yatkınlığa sahip olduklarından sağlıklı diye adlandırılırlar. Hastalar, tersine, başlarına gelebilecek her şeyi rahatlıkla karşılamaya doğal olarak yatkın olmadıklarından hasta diye adlandırılırlar. Katı ve yumuşak için de aynı şey sözkonusudur: katı kolaylıkla bölünmeye doğal olarak yatkın olmadığından katı diye adlandırılır; yumuşak, buna karşılık, bu konuda belli bir yatkınlığa sahiptir. Üçüncü tür nitelik duyumsal niteliklerden ve duyumlardan oluşmuştur. Örneğin tatlılık, acılık, burukluk ya da benzer öbür belirlemeler. Bunlara sıcaklığı, soğukluğu, beyazlığı, karalığı da ekleyelim. Bunların nitelikler olduğu açıktır, çünkü bunlara sahip olan varlıklar bunların kendilerinde varoluşuyla şu ya da bu nitelikte diye belirlenirler. Böylece, varlığında tatlılığı bulundurduğundan ötürü bal tatlıdır. Bedene beyazlığından ötürü beyaz denir. Öbür durumlarda da aynı şey sözkonusudur. (..) Gerçekte sözünü ettiğimiz bu niteliklerden herbiri duyumlar üzerinde bir değişiklik oluşturmaya yatkın olduklarından du-

yumsal diye adlandırılırlar. (..) Dördüncü tür nitelik her varlıkta bulunan görünümü ya da biçimi içerir. Bundan başka, düzlüğü ve eğriliği, ayrıca benzer öbür nitelikleri içerir. (..) Nitelikte de karşıtlık bulunur: örneğin adalet adaletsizliğin karşıtıdır, karanlık aydınlığın karşıtıdır. Bu belirlemelere göre nitelendirilmiş şeyler için de durum aynıdır: adaletsiz adaletlinin karşıtı, beyaz da karanın karşıtıdır. Bununla birlikte bu her zaman böyle değildir: kırmızı, sarı ve bu çeşit renkler nitelik olmakla birlikte karşıtlara sahip değillerdir. Bundan başka iki karşıttan biri bir nitelikse öbürü de nitelik olacaktır. (..) Nitelikler çokluk ve azlık kabul ederler. (..) Bununla birlikte bu özellik niteliklerin tümüne değil çoğuna uyar. Adaletin çoğu ve azı kabul ettiğini benimsemek gerçekten kolay değildir."

Nitelik Töz'ün Ayrılığıdır

Aristoteles *Metaphysika*'nın 5. kitabında, 14. bölümde niteliği tözle ilişkisi içinde ele alır ve onu "tözün ayrılığı" olarak belirleyerek şöyle söyler: "Birinci anlamında nitelik tözün ayrılığına denir. Örneğin, insan belli bir nitelikte olan bir hayvandır, çünkü iki ayaklıdır, atın niteliği dört ayaklılıktır, daire açısız olma niteliğine sahip bir biçimdir.(..) Niteliğin ilk anlamı tözün ayrılığıdır." Aristoteles, bir başka anlamda "devinimsiz olan matematiksel şeylere" nitelik denildiğini bildirir. Ona göre "sayılara belli bir nitelik veren" anlam budur. Aristoteles şöyle der: "Genel olarak sayının özünde, nicelikdışı olan şey niteliktir, çünkü her sayının tözü kendi olduğu şeydir: örneğin, altı, herhangi bir sayının iki ya da üç katı değil ama bir kere olan bir şeydir, çünkü altı bir kere altıdır." Filozof ayrıca devingen tözlerin özelliklerini de nitelik olarak adlandırır: "Nitelik, devinimli olan tözlerin özelliklerine de denir. Sıcaklık ve soğukluk, beyazlık ve karalık, ağırlık ve hafiflik ve bu cinsten öbür belirlemeler. Bunlar değiştiklerinde cisimlerin bir değişime uğradıkları söylenir. (..) Demek ki niteliğin başlıca anlamları, biri temel anlam olan başlıca iki anlama götürülebilir. İlk nitelik, gerçekten tözün ayrılığıdır ve sayılardaki nitelik tözün bir çeşididir, çünkü bu bir töz ayrılığıdır, ama ya devingen olmayan ya devingen olarak alınmamış tözlerin bir ayrılığıdır. İkinci anlam devingen olarak devinen varlıkların belirlemelerini ve devinimlerin ayrılıklarını kapsar." Aristoteles böylece özgül ayrımı niteliğe bağlamış olur. Ancak başka metinlerde filozofun özgül ayrımı töze bağladığını görürüz. *Kategoriai*'de "ayrımların tanımı da türlere ve bireylere uygulanır" sözleriyle karşılaşıyoruz. Bu da bize bir çelişkiden çok töz kavramıyla nitelik kavramı

arasında son derece sıkı bir bağ olduğunu göstermektedir. Gerçeklikte ne niteliksiz töz vardır ne de tözsüz nitelik vardır ve bir tözün ayrılığı bize niteliği duyurmaktadır. Nitelik töze bağlı olan şeydir. Bir şeyde ayrılık gerçekte töze bağlanan niteliklerin ayrılığından gelmektedir.

Bağıntı

Aristoteles *Kategoriai*'de bağıntı kategorisini de ele alır. Filozofiyi bilindikleri gerekçesiyle öbür kategoriler üzerinde durmayacaktır. Bağıntı nedir? "Tüm varlığı başka şeylere bağımlı olmakla belirgin olan ya da bir başka biçimde başka bir şeyle ilişkili olmakla belirgin olan şeylere" bağıntılı denir. En büyük dediğim zaman, bir başka şeye göre belirlemede bulunurum, bu da bağıntıyı ortaya koyar. Aristoteles bağıntıların karşıtları olabileceğini söyler, örneğin erdem kötülüğün karşıtıdır. Her bağıntının zorunlu olarak bir karşıtı olması gerektiğini düşünmemiz yanlıştır: çiftin, üçlünün, benzer şeylerin karşıtı yoktur. Bağıntılılar "çoğa ve aza yatkın gibidirler". Benzer olan da olmayan da, eşit olan da olmayan da çoğa ve aza göre anlaşılır. Bütün bağıntılılar bağlaşıkları olan şeylerdir: tutsak efendinin tutsağıdır, efendi tutsağın efendisidir. Öte yandan bağıntılılar arasında doğal bir zamandaşlık var gibidir. Çiftin ve yarımın zamandaşlığı sözkonusudur: yarım varsa çift de vardır. Bunun gibi, efendi varsa tutsak vardır, tutsak varsa efendi vardır. Aristoteles *Metaphysika*'nın 5. kitabında, 16. bölümde bağıntıyı parçaların bütünle, etkin olanın edilgin olanla ilişkisi olarak gösterir. Ölçülenin ölçüyle, bilinebilirin bilgiyle, duyulurun duyumla ilişkisini ortaya koyar. Bağıntı karşıtları barındırabilir, çokluğa ve azlığa yatkındır.

YARGI

Buraya kadar Aristoteles felsefesinde kavramlar düzenini ve kavramların sınıflandırılışını gördük. Şimdi bilginin yapı taşlarından bilgiye, bilginin kendisine geçelim. Bilgi özneyle nesneyi birbirine bağlayan yargıda ve yargıların birbirleriyle ilişkilerinde kendini gösterir. Bir bilginin ortaya konulabilmesi için yargı gerekir. Kavram bilgi değildir. Kavram somut ya da soyut bir nesneyi, bir varlığı karşılar. Yargıda biz iki kavramın özdeş olduğunu ya da özdeş olmadığını gösteririz, hatta bir kavramın kendine özdeş olduğunu ya da olmadığını gösteririz. Burada temel dayanağımız mantığın temel ilkesi olan özdeşlik ilkesidir. Bu da bir şeyin kendinden

başka bir şey olmadığını belirlemeye dayanır. Yargı Arisototeles'in deyişiyle, varolanın varolduğunu, varolmayanın varolmadığını gösterir. Kapı ya açıktır ya kapalıdır, üçüncü olasılık yoktur. Yargılamak bir şeyi varsamak ya da yoksamaktır. Aristoteles *Metaphysika*'nın 4. kitabında, 4. bölümde şunları söyler: "Aynı şeyin aynı anda hem insan olduğunu hem insan olmadığını söylemek olasılığı yoktur." Bir de şöyle der: "Varsama doğruysa yoksama yanlıştır, yoksama doğruysa varsama yanlıştır. Aynı şeyin aynı anda doğru olarak hem varsanması hem yoksanması olası değildir." Aristoteles *Metaphysika*'nın 4. kitabında, 7. bölümde üçüncü olasılığın yokluğunu açıklarken şunları söyler: "Çelişkili önermeler arasında bir arayer'in bulunması olanaksızdır: bir tek öznenin bir tek yüklemini zorunlu olarak varsamak ya da yoksamak gerekir. Bu, önce doğrunun ve yanlışın yapısını tanımlayan için apaçıktır. Varlık'ın olmadığını ya da yokluk'un olduğunu söylemek yanlıştır, varlık'ın olduğunu ve yokluk'un olmadığını söylemek doğrudur, öyle ki bir varlık'ın olduğunu ve yokluk'un olmadığını söylemek doğrudur, öyle ki bir varlık'ın olduğunu ya da olmadığını söyleyen, doğru ya da yanlış olanı söyleyecektir, ama çelişkili önermelerin arasında bir arayer'in bulunduğunu söylemek ne varlık'ı ne yokluk'u bildirmektir, bunlar varolsa da olmasa da."

Karşıtlık ve Çelişkililik

Aristoteles karşıt'la çelişkili'yi birbirinden ayırır. Çelişkililik bir özne-yüklem ilişkisi ortaya koyar. Oysa karşıtlıkta birbiri karşısına konulmuş iki ayrı terimin varlığı sözkonusudur. Karşıt olan şey varolmayan şey değildir. Bir kapının aynı anda hem açık hem kapalı olması çelişkili bir durumdur, bir yanı öbür yanını giderecek bir durumdur. Oysa iyinin karşısına kötünün konması bir karşıtlığın belirlenmesidir. Aristoteles karşıtlar konusunu *Kategoriai*'de ele alır: "Bir terimin bir başka terime karşıtlığı dört biçimde olur: bağıntılıların karşıtlığı, karşıtların karşıtlığı, yoksunluğun iyeliğe karşıtlığı, varsamanın yoksamaya karşıtlığı. Bu durumların herbiri için karşıtlık şematik olarak şöyle açıklanabilir: bağıntılıların karşıtlığı, çiftin yarıma karşıtlığında olduğu gibidir; karşıtların karşıtlığı, kötünün iyiye karşıtlığında olduğu gibidir; yoksunluğun iyeliğe karşıtlığı, körlüğün görmeye karşıtlığında olduğu gibidir; varsamanın yoksamaya karşıtlığı o oturuyor'un o oturmuyor'a karşıtlığında olduğu gibidir." Göreli olarak karşıt olan terimler, bir başka deyişle bağıntılı olarak karşıt olan terimler tüm varlıkları karşıtlarıyla belirlenen terimlerdir, şu ya da bu

biçimde karşıtlarına bağlanan terimlerdir. Örneğin çift olan, Aristoteles'in deyişiyle "özünde de başka bir şey olandır, çünkü bu başka şey yüzünden çift diye adlandırılır". Aristoteles'e göre bilgi ve bilinen de bağıntılı şeyler olarak birbirlerine karşıttırlar: bilgi kendi özünde de bilinenin bilgisidir, bilinen de kendi özünde karşıtının yani bilginin bilinenidir, çünkü bilinen şey bir şeye göre, yani bilgiye göre bilinen diye adlandırılır. Karşıt olarak karşıt terimler yalnızca birbirinin karşıtı olarak belirlenen terimlerdir. Buna en iyi örnek iyinin kötü karşısındaki durumudur. Yoksunluk ve iyelik aynı özneyle ilgilidir, örneğin görme ve körlük göz için sözkonusudur. Yoksamanın ve varsamanın karşıtlığı bir olumlu önermeyle bir olumsuz önermenin karşıtlığında kendini gösterir.

Bilgi Edinmenin İki Yolu

Bilgi edinmeye gelince, bilginin biçimsel olarak iki yolla elde edildiğini söyleyebiliriz: tümevarımla ve tümdengelimle. Tümevarım için de tümdengelim için de kesin bilgi niteliği taşıyan bir çıkış noktasının, bir temel bilginin varolması gerekir. Bu çıkış noktasını sağlayamadığımız zaman bilgiye yönelemeyiz. Bu noktada sezgisel öge işe karışır. Bir yandan iç ve dış deneylerin doğrudan doğruya verileri, öte yandan evrensel doğrular dediğimiz ilk ilkeler bizim için bilgi edinme girişiminde çıkış noktaları olurlar. Bu çıkış noktalarını bir kere sağladık mı, geriye onları kullanarak usavurma yoluyla bilgi edinmek kalır. Demek ki, bilgi edinme çabasında olan kişi sürekli olarak hem sezgisel doğrulara varmaya çalışacak hem de sayıca çok olmayan bu doğrulardan yeni bilgiler türetmeye girişecektir Usavurmalar yapmak bir bilgiden bir bilgiyi gidimli olarak çıkarmaktır ya da Aristoteles'in deyişiyle bir bilinenden bir bilinmeyene geçmektir. Tümdengelim de tümevarım da bir yöntem olmadan önce zihnin eylemleridirler. Tümevarımla zihin somutun alanından soyutun alanına geçer, tek tek şeylerin bilgisinden evrensel bilgiye, daha az evrensel bilgiden daha evrensel bilgiye geçer. Tümevarım zihnin aşağıdan yukarıya devinimini belirler. Tümevarım yapan zihin gözleınlenebilir nesnelerin ve olguların dünyasından yüksek düzeyde bilgiye doğru yola çıkar. Aristoteles tümevarımı enine boyuna incelememiş, bu yönteme çok önem vermemiştir. Asıl yöntem evrenselden daha az evrensele geçişi sağlayan, evrenselden özele doğru inen tümdengelimdir. Aristoteles'de soyuttan somuta yöneliş, somuttan soyuta yönelişten daha önemlidir.

Tümevarım

Tümevarım yapan kişi deney dünyasında bir gözlemci, bir araştırıcıdır. Deney olgularını ikiye ayırır Aristoteles: çağın deneyleri ve kişisel deneyler. Çağın deneyleri doğal olarak halkın görüşlerinde ya da daha belirgin biçimde filozofların görüşlerinde yansır. Demek ki biz bilgi edinmek yolunda hem başkalarının deneylerine hem kendi deneylerimize önem vereceğiz. Zihnin somuttan soyuta yükselme çabası bir yorumlama çabasıdır. Bu çabada her zaman ortak öge araştırılır. Bunu sağlamak için en önemli girişimimiz karşılaştırmalar yapmak olacaktır. Bu çaba bizim yalnızca olan bitenin alanında sınırlanmamamızı, tarihin alanına da geçmemizi gerekli kılar. Böylece zaman zaman kendi deneylerimizden zaman zaman da başkalarının deneylerinden yararlanarak, zaman zaman şimdinin deneylerinden zaman zaman da geçmişin deneylerinden yararlanarak bütünsel bilgiye ulaşmaya çalışırız. Aristoteles *Nikhomakhos ahlakı* adlı yapıtında, 4. bölümde, bu konuyla ilgili olarak Hesiodos'un bir şiirini anımsatır. Hesiodos şöyle demektedir: "Mutlak üstünlüğü olan, her şeyi kendiliğinden bilendir. /Bilge aynı zamanda başkalarının öğütlerini de dinleyendir./Hem kendiliğinden bir şeyler bilmeyen hem başkalarının sözünü/ Gönlüne işlemeyen kişi hiçbir şey bilmeyendir."

Tümdengelim/Tasım Yöntemleri

Tümdengelim zihnin evrensel bir doğrudan yola çıkarak daha az evrensel bir doğruyu ortaya koymasıdır. Böylece bir bilinen aracılığıyla bir bilinmeyen bilinir kılınır. Aristoteles'de tümdengelim denilince tasım yöntemleri anlaşılır. Bir tasım üç ögeden oluşur: büyük önerme, küçük önerme, sonuç ya da vargı. Tasımda küçük önerme aracılığıyla büyük önermeden vargıyı çıkarırız. "Bütün insanlar ölümlüdür/Sokrates insandır/ Sokrates ölümlüdür" örneğinde "Bütün insanlar ölümlüdür" büyük önerme, "Sokrates insandır" küçük önerme, "Sokrates ölümlüdür" vargıdır. Büyük ve küçük önermelere öncüller denir. Tasımda ayrıca bir büyük terim, bir orta terim, bir de küçük terim vardır. En önemli rol orta terimindir. Tasının değişik biçimleri vardır ve bu biçimlerde orta terim her zaman belirleyicidir. Yukardaki örnekte "ölümlü" büyük terim, "insan" orta terim, "Sokrates" küçük terimdir. Büyük terim vargının yüklemidir. Küçük terim vargının öznesidir. Orta terim bu iki terim arasında ilişki kuran ögedir. Buna göre tasımda büyük önerme orta terim ve büyük terimden, küçük önerme küçük terim ve orta terimden, vargı da küçük

terim ve büyük terimden oluşur. Tasının üç ayrı biçimi vardır. Her biçim değişik kiplere ayrılır. Birinci tasım biçiminde orta terim büyük önermenin öznesi ve küçük önermenin yüklemidir. İkinci tasım biçiminde orta terim büyük önermenin ve küçük önermenin yüklemidir. Üçüncü tasım biçiminde orta terim büyük önermenin ve küçük önermenin öznesidir.

Evrensel olumluyu A, özel olumluyu I, evrensel olumsuzu E, özel olumsuzu O harfiyle gösterelim. Aristoteles'in yaptığı gibi, birinci biçimde orta terimi B, büyük terimi A, küçük terimi C; ikinci biçimde orta terimi M, büyük terimi N, küçük terimi X; üçüncü biçimde orta terimi S, büyük terimi P, küçük terimi R harfiyle gösterelim. (Bu bağlamda "evrensel" yerine "tümel", "özel" yerine "tekil" ya da "tikel" terimini kullanabiliriz.)

Birinci biçim, birinci kip: AAA
A Her B, A'dır
A Her C, B'dir
A Her C, A'dır

Birinci biçim, üçüncü kip: AII
A Her B, A'dır
I Bazı C, B'dir
I Bazı C, A'dır

İkinci biçim, birinci kip: EAE
E Hiçbir N, M değildir
A Her X, M değildir
E Hiçbir X, N değildir

İkinci biçim, üçüncü kip: EIO
E Hiçbir N, M değildir
I Bazı X, M'dir
O Bazı X, N değildir

Üçüncü biçim, birinci kip: AAI
A Her S, P'dir
A Her S, R'dir
I Bazı R, P'dir

Üçüncü biçim, üçüncü kip: IAI
I Bazı S, P'dir
A Her S, R'dir
I Bazı R, P'dir

Üçünücü biçim, beşinci kip: OAO
O Bazı S, P değildir
A Her S, R'dir
O Bazı R, P değildir

Birinci biçim, ikinci kip: EAE
E Hiçbir B, A değildir
A Her C, B'dir
E Hiçbir C, A değildir

Birinci biçim, dördüncükip: EIO A
E Hiçbir B, A değildir
I Bazı C, B'dir
O Bazı C, A değildir

İkinci biçim, ikinci kip: AEE
A Her N, M'dir
E Hiçbir X, M değildir
E Hiçbir X, N değildir

İkinci biçim, dördüncü kip: AOO
A Her N, M'dir
O Bazı X, M değildir
O Bazı X, N değildir

Üçüncü biçim, ikinci kip: EAO
E Hiçbir S, P değildir
A Her S, R'dir
O Bazı R, P değildir

Üçüncü biçim, dördüncü kip: AII
A Her S, P'dir
I Bazı S, R'dir
I Bazı R, P'dir

Üçüncü biçim, altıncı kip: EIO
E Hiçbir S, P değildir
I Bazı S, R'dir
O Bazı R, P değildir

BİLGİNİN DEĞERİ: DİYALEKTİK VE GÖSTERME

Organon'un *Birinci Analitikler*'inde oldukça ayrıntılı ve karmaşık bir biçimde açıklanmış olan tasım yönteminin en kısa ve en genel görünümünü böylece çizmiş olarak tasının değeri sorununa geçelim. Öncüllerin ve öncüllerden çıkarılan sonucun değeri bakımından Aristoteles tasımı *diyalektik tasım* ve *göstermeci tasım* olmak üzere ikiye ayırır. Diyalektik tasım görüşü sağlar, göstermeci tasım bilimi sağlar. Bilimi sağlayan göstermeci tasıma Aristoteles baş yeri verir, oysa diyalektik tasım ikincil bir önem taşır. Görüş'de zihin bir önermeye sakınık bir tutumla yönelir. Diyalektiğin alanında olası bilgi sözkonusudur. Diyalektik tasımın ikinci derecede önemli olması bundandır. Bilimin alanındaki kesinliği diyalektiğin alanında bulamayız. Diyalektiğin alanı doğruluk olasılığı taşıyan bilgilerin alanıdır. Bilimde yanılma olmaz, bilimde yanılma korkusu yoktur. Diyalektikte yanılma olağandır. Buna göre bilimin alanı oldukca dardır: kesin ve apaçık bilgi azdır. Diyalektiğin alanı geniştir. Diyalektik, gösterme'den biçimiyle değil içeriğiyle ayrılır. Diyalektikte zorunlu doğrulardan değil olası ilkelerden sonuç çıkarırız. Diyalektiğin olası ilkeleri çok genel ilkelerdir, bununla birlikte bunlar hiçbir özel bilime bağlı ilkeler değillerdir, bunlar örneğin hekimliğin, fiziğin, matematiğin ilkeleri değillerdir. Diyalektiğin olası ilkeleri halkın görüşlerinden derlenir. Bunları ortaya koyan halkın kendisidir, halkın düşünce dünyasıdır. Bu ilkeler bilimsel bir değer taşısalar da ya da taşıdıkları zaman bile bilimle uzaktan yakından bağlantılı değillerdir. Buna karşılık, gösterme şeyleri kesin ve apaçık bir biçimde nedenleriyle ortaya koymaya dayanır, bu yüzden birinci derecede önem taşır ve bilimi sağlar. Önemli olan, bir şeyin olduğunu bildirmek değil, bir şeyin oluşunun nedenini ortaya koymaktır. Bilimde bu yüzden niçin sorusu geçerli olacaktır. Göstermeci tasımda kesin ve apaçık öncüllerden giderek kesin ve apaçık sonuçlar çıkarılır. Göstermeci tasımda birinci biçim kullanılır.

Bilimsel Bilgi

Aristoteles *İkinci Analitikler*'in 1. kitabında, 2. bölümde şunları söyler: "Bir şeyin bilimine Sofistler gibi rasgele değil ama mutlak bir biçimde sahip olduğumuza inanıyoruz, bir şeyi vareden nedeni tanıdığımıza, bu nedenin o şeyin nedeni olduğunu bildiğimize, ayrıca o şeyin olduğundan başka şey olmasının olanaksız olduğuna inandığımız zaman. Bilimsel bil-

ginin yapısı budur işte.(..) Gösterme'den, bilimsel tasımı anlıyoruz ve bize bilimi sağlayan bir tasıma bilimsel diyorum. Demek ki, bilimsel bilgi bizim ortaya koyduğumuz şeye dayanıyorsa, göstermeci bilimin de doğru, ilk ve dolaysız öncüllerden, yani sonuçtan daha çok bilinen, sonucu önceleyen, sonucun nedenleri olan öncüllerden çıkması zorunludur. Gerçekten, gösterilmiş olanın ilkeleri, sonuca da bu koşullar altında uyarlı olacaktır. Bir tasım bu koşullar olmadan da varolabilir elbet, ama o zaman tasım bir gösterme olmayacaktır, çünkü bilimi ortaya koymayacaktır. Öncüller doğru olmalıdır, çünkü olmayan bir şey tanınamaz.(..) Öncüller ilk ve gösterilmez olmalıdırlar, çünkü böyle olmazsa gösterme de olamayacağı için tanınamazlar, çünkü gösterilebilir şeylerin bilimi, eğer raslantısal bir bilim sözkonusu değilse, onları göstermenin dışında bir şey değildir. Öncüller sonucun nedenleri olmalıdırlar, sonuçtan daha tanınmış ve sonuçtan önce olmalıdırlar: bir şeyin bilimine yalnızca o şeyin nedenini öğrendiğimiz zaman sahip olduğumuza göre öncüller sonucun nedenleridirler; neden olduklarına göre de önceseldirler; bilgi açısından da önceseldirler. (..) Ayrıca, öncesel ve daha tanınmış çift anlamlıdır, çünkü ne doğal olarak öncesel olanla bizim için öncesel olan arasında, ne doğal olarak daha tanınmış olanla bizim için daha tanınmış olan arasında özdeşlik vardır. Duyuma en yakın olan nesnelere bizim için daha tanınmış ve öncesel diyorum ve duyulardan en uzak nesnelere mutlak biçimde öncesel ve daha tanınmış diyorum. En evrensel nedenler duyularımızdan en uzak olanlardır, oysa özel nedenler duyularımıza en yakın olanlardır.(..) Öncüller ilk olmalıdırlar, yani kendilerine özgü ilkeler olmalıdırlar, çünkü ilk öncülle ilkeyi özdeşleştiriyorum. Bir gösterme ilkesi dolaysız bir önermedir. Bir başka önermenin öncelemediği önerme dolaysızdır."

İlke

Bu çerçeve içinde Aristoteles'çi düşüncede bilimsel çaba evrenselle özel, bütünle parça arasındaki ilişkiyi görmeye ve göstermeye dayanır. Bu bağlamda "ilke", "öge", "öncesellik", "zamandaşlık", "aynı", "başka", "ayrı", "benzer" gibi kavramlar önem kazanır. Aristoteles *Metaphysika*'nın 5. kitabında, 1. bölümde ilkeyle ilgili olarak belirlemelerde bulunur, ilkeyi her şeyden önce "çıkış noktası" olarak, hatta "her şeyin en iyi çıkış noktası" olarak tanımlar. İlke aynı zamanda en belirleyici öge olarak görünür. Bu yüzden filozof, "bilimde bile bazen konunun başlangıcıyla ve ilk

kavramıyla değil, incelemeyi en iyi kolaylaştırabilenle başlamalıdır" der. İlke, Aristoteles'e göre, oluşumun da nedenidir, oluşumun ilksel olan ama içsel olmayan nedenidir, "devinimin ya da değişimin doğal çıkış noktasıdır", çocuğun babadan, kavganın sövgüden gelmesi gibi. Aristoteles şöyle der: "Bundan başka, bir şeyin bilgisinin çıkış noktası bu şeyin ilkesi olarak adlandırılır: öncüller göstermelerin ilkeleridir. Nedenler de ilkeler sayısınca anlam kazanır, çünkü bütün nedenler ilkedir. Demek ki bütün ilkelerin ortak özelliği, varlığın, oluşumun ya da bilginin türemiş olduğu kaynak olmaktır. Ama bu ilkelerden bazıları içseldir, bazıları dışsaldır: bu yüzden, bir varlığın yapısı bir ilkedir; öge, düşünce, seçim ve biçimsel töz de ilkedir; sonuçsal nedeni de buna eklemek gerekir, çünkü birçok şey için, bilginin ve devinimin ilkesi, iyi ve güzel'dir."

Öge

Bilgi çabası her zaman bir bütün ve parçaları arasındaki ilişkiyi düşündürdüğünden "ilke" kadar "öge" kavramı da belirleyici olur. Öge Aristoteles'de "parça" anlamına geldiği gibi, daha çok "belirleyici küçük parça" ya da "temel belirleyici" anlamına gelir, böylece "ilke"ye yaklaşır. Arositoteles *Metaphysika*'nın 5. kitabında, 3. bölümde bize ögeyle ilgili olarak şunları söyler: "Öge bir varlığın özgül olarak başka türlere bölünemeyen ilk içsel bileşenidir: örneğin, sözcüğün ögeleri sözcüğü oluşturan parçalardır, sözcüğü son olarak bu parçalara ayırabiliriz, bu parçalar kendi türlerinden değişik olan bir türün ögelerine bölünemezler; bölünebilselerdi, nasıl suyun en küçük parçası da suysa, böylece ortaya çıkan parçalar da aynı türden olacaklardı; oysa hecenin bir parçası hece değildir. Bunun gibi, cisimlerin ögelerini inceleyen filozoflar, cisimlerin bölündüğü en son parçaları öge diye adlandırırlar, bu parçalar değişik türdeki başka cisimlere bölünemezler; ve bu yapıda olan şeyler, bir olsun birçok olsun, filozoflarca öge diye adlandırılırlar. Matematik önermelerin ögeleri ve genel olarak göstermenin ögeleri de böyledir. Birçok göstermenin temelinde bulunan ilk göstermeler de göstermelerin ögeleri diye adlandırılırlar: (..) üç terimden oluşmuş olan ilk tasımların yapısı da böyledir. Anlamı daha da yaygınlaştırdığımızda, bir ve küçük olmakla birlikte birçok şeyi oluşturan şeye de öge deriz. Bu yüzden, küçük, basit ve bölünmez olan da öge diye adlandırılır. Demek ki en evrensel kavramlar ögelerdir, çünkü herbiri bir ve basit olmakla birçok varlıkta bulunur, ya tümünde ya çoğunda. (..) Bir şeyin ögesi, o şeyin kurucu ve içkin ilkesidir."

Öncesellik

İlke ögeyi düşündürürken öge de öncesellik kavramına bağlanacaktır. *Kategoriai*'de Aristoteles bu kavrama şöylece açıklık getirir: "Bir şey dört biçimde öncesel diye adlandırılır. İlk ve temel anlamında, bir şeyin başka şeyden daha yaşlı ve daha eski oluşunu belirleyen zaman açısından. (..) İkinci olarak, varoluşsal sıralanma konusunda karşıtlık kabul etmeyen şey önceseldir.(..) Üçüncü olarak öncesel, bilimlerdeki ve söylevlerdeki gibi, belli bir düzene göre olur. (..) Söylediğimiz anlamlardan başka bir anlam daha vardır: daha iyi ve daha değerli olan doğal olarak öncesel gibidir." Aristoteles'in bu metinde "ikinci olarak" diye başlayan belirlemesi oldukça bulanıktır. Varoluşsal sıralanmanın karşıtlık kabul etmeyişini bir sayısının zorunlu olarak iki sayısından önce gelmesi örneğinde olduğu gibi anlamalıyız. Burada birin varlığı ikinin varlığını zorunlu kılarken ikinin varlığı da birin varlığını zorunlu kılar. Aynı kitapta Aristoteles zamandaşlık için de şu belirlemede bulunur: "Terimin basit ve temel anlamında, zamandaş, oluşumları aynı zamanda olan, içlerinden biri öbürüne göre öncesel ya da sonrasal olmayan şeylere denir.(..) Biri hiçbir biçimde öbürünün varoluşunun nedeni olmadan varoluşsal sıralanışta birbirini karşılayan şeyler doğal olarak zamandaştırlar. (..) Aynı cismin bölünmesinden ortaya çıkan ve birbirine karşıt olan türler de doğal olarak zamandaştırlar. (..) Sonuç olarak en basit anlamda, oluşumları aynı zamanda yer alan varlıklar zamandaş varlıklardır."

Göstermeci bilimde bir cinsten öbürüne geçilemez

Aristoteles düşünce dünyasının temel etkinliğini oluşturan gösterme üzerinde uzun uzun durur. *İkinci Analitikler*'in 1. kitabı bu konuya ayrılmıştır. Filozof bu kitabın 6. bölümünde şöyle der: "Göstermeci bilim zorunlu ilkelerden yola çıkıyorsa (bilimin nesnesi, olduğundan başka bir şey olamayacağına göre) ve temel nitelikler şeylere zorunlu olarak bağlıysalar (..) göstermeci tasımın bu cinsten bazı öncüllerden giderek oluşturulacağı açıktır: gerçekten, her nitelik ya bu biçimde ya da raslantısal olarak ilkesine bağlıdır, ama raslantılar zorunlu değildirler. Göstermenin nesnesinin zorunlu bir sonuç olduğunu ve gösterilmiş bir sonucun olduğundan başka bir şey olamayacağını ilke olarak koyabiliriz. Bundan da, tasımın zorunlu öncüllerden yola çıkması gerektiği sonucu çıkar." Aristoteles aynı kitabın 7. bölümünde de şu belirlemede bulunur: "Göster-

mede bir cinsten öbürüne geçilemez: örneğin geometrik bir önerme aritmetikle doğrulanamaz. Gerçekten göstermede üç öge vardır: ilkin, kanıtlanan, yani sonuç, yani herhangi bir cinse kendiliğinden bağlı olan bir nitelik; ikinci olarak, belitler, göstermenin kendileriyle yapıldığı belitler; üçüncü olarak, cins yani gösterildiğinde temel özellikleri ve nitelikleri ortaya koyan özne. Kendileriyle gösterme yapılan belitler ayrı olabilirler. Ama değişik cinslerin durumu başkadır, aritmetikte olduğu kadar geometride de başkadır; en azından büyüklükleri sayı olarak düşünmüyorsak, aritmetiksel gösterme büyüklüklerin özelliklerine uygulanamaz. (..) Cins zorunlu olarak aynı olmalıdır." Aynı kitabın 8. bölümünde şu belirlemeyi buluruz: "Tasımın çıkmış olduğu öncüller evrenselseler, böyle bir göstermenin sonucu, yani mutlak anlamda alınmış göstermenin sonucu zorunlu olarak kalıcıdır. Demek ki, yok olabilen şeyler için, mutlak anlamda ne gösterme ne de bilim vardır, yalnız raslantısal olarak gösterme ve bilim vardır, çünkü niteliğin öznesiyle olan ilişkisi bu durumda evrensel değildir, geçicidir ve belli bir biçimdedir."

Raslantısalın Göstermeyle İlgisi Yoktur

Raslantısal şeylerle ilgili gösterme üzerine Aristoteles *İkinci Analitikler*'in 1. kitabında, 30. bölümde şu açıklamayı yapar: "Raslantıdan gelen şey için, gösterme yoluyla bilim yoktur. Gerçekten, raslantıya bağlı olan şey, ne zorunluluklarla ne genellikle olur, ama bu iki olgu düzeninin dışında oluşur. Oysa gösterme bu ikisinden birine uygulanır, çünkü her tasım zorunlu ya da yalnızca durağan öncüllerden yola çıkar; öncüller zorunlu olduğunda sonuç zorunlu, öncüller yalnızca durağan olduğunda sonuç durağandır. Raslantı olgusu ne durağan ne de zorunlu olduğundan, gösterme raslantıda uygulanamaz." Duyumlardan giderek gösterme yapılabilir mi? Aristoteles bu soruyu aynı kitabın 31. bölümünde karşılar: "Bilimsel bir bilginin duyumla elde edilmesi olanaksızdır. Gerçekten, duyumun nesnesi yalnızca bireysel bir şey değil de herhangi nitelikte bir şeyse bile, bunun için hiç değilse belli bir yerde ve belli bir zamanda belirlenmiş herhangi bir şeyi algılamamız gerekecektir zorunlu olarak. Ama evrenseli yani bütün durumlara uygulananı algılama olanağımız yoktur, çünkü o ne belli bir şeydir ne de belli bir zamandadır, öyle olsaydı evrensel olmazdı, her zaman ve her yerde olana evrensel dediğimize göre. Demek ki, göstermeler evrensel olduğuna ve evrensel kavramlar algılanamaz olduğuna göre, duyumdan gelen bilim olmayacağı açıktır.(..)

Duyum zorunlu olarak bireyseli ilgilendirir, oysa bilim evrensel bilgiye dayanır."

Aristoteles *İkinci Analitikler*'in 1. kitabında, 33. bölümde bilimi görüşten şöyle ayırır: "Bilim ve nesnesi, görüş ve nesnesinden şu noktada ayrılır: bilim evrenseldir ve zorunlu önermeleri kullanır, zorunlu olan da olduğundan başka türlü olamaz. Böylece doğru olan ve gerçekten varolan ama başka türlü olabilen şeyler bulunsa da bilimin bu şeylerle ilgilenmediği kesindir, yoksa başka türlü olabilen şeyler başka türlü olamazlardı. Bu şeyler ne sezginin nesnesidirler (..) ne de dolaysız öncülün kavranmasına dayanan göstermesiz bilimin nesnesidirler. Us, bilim, görüş ve bunların ortaya koyduğu şeyler doğru olabileceklerine göre, bundan görüşün doğru ya da yanlış olarak olduğundan başka türlü olabilen şeye uygun düştüğü sonucu çıkar: sonuç olarak, görüş, dolaysız olan ve *zorunlu olmayan bir* öncülün kavranışıdır. Bu bakış biçimi gözlemlenen olgularla uyumludur, çünkü görüş durağan olmayan şeydir ve nesnesinde tanıdığımız yapı böyledir. Bundan başka şeyin başka türlü olamayacağını düşündüğümüzde basit bir görüşe sahip olduğumuzu düşünürüz. Şeyin yalnızca böyle olduğunu, ama hiçbir şeyin onun başka türlü olabilmesine engel olmadığını düşündüğümüzde, basit bir görüşe sahip olduğumuzu düşünürüz, çünkü görüşün nesnesinin böyle olduğuna inanılır, oysa bilimin nesnesi zorunlu'dur."

Bilim Deneylerüstüdür

Böylece Aristoteles'de "bilim" kavramı "metafizik"le özdeşleşirken deneyüstü bir anlam kazanır, bu anlayış henüz bilimsel düşüncenin tam anlamında dünyayı değiştirmek adına deneye ve gözleme yönelmeyi düşünmediği bir çağ için olağandır. Çağdaşları arasında deneysel bilgiyi en çok önemseyen ve onu bir bakıma bilgi kuramının temeline yerleştiren Aristoteles bile kendini ülkücü bir tutumdan kurtaramamış ve varsaydığı üst düzeyde belirleyici evrensel bilgiyi ya da metafizik bilgiyi bilimin tek amacı durumuna getirmiştir. Ancak Aristoteles'i metafizik bilgiye kapanıp kalmış bir filozof olarak görmek yanlış olur. Platon gibi o da felsefeyi tam anlamında bir konu genişliğiyle ele almış, felsefe denilen bu çeşitlilikler alanında ahlakın, toplumbilimin, ruhbilimin, mantığın, fiziğin, gökbilimin, dinbilimin ilk ya da temel sorunlarını ortaya koymuştur. Onun bu çabasını insan bilimlerinin özellikle toplumbilimin ve ruhbilimin birer olumlu bilim olarak kurulmasından yirmi üç yüzyıl önce gerçekleştirdiği-

ni unutmamak gerekir. Aristoteles metafiziği yanında öbür bilimleri, "özel bilimler" dediği bilgi alanlarını konularıyla ve yöntemleriyle ayrı ayrı ele almış, bu alanlarda kurgusal düzeyde de olsa bilgiler ortaya koymuş, özellikle fizik, matematik ve dinbilim araştırmalarında ilgi çekici sonuçlar elde etmiştir. Evrenin artık mitolojik araştırmalar dışında enine boyuna konu edildiği bir dönemde fiziğin, düşüncenin kılı kırk yararcasına kendine yöneldiği bir dönemde matematiğin, tektanrıcı inancın bir taslak ya da bir sezgi biçiminde de olsa yavaş yavaş ufukta görülmeye başladığı bir dönemde dinbilimin önemi elbette çok büyüktür. Ama bu dönemde belli ki insan en çok fizik araştırmalara yakındır. Bu koşul Aristoteles düşüncesinde de belirginleşir. Aristoteles fizik araştırmalarında gösterdiği bakış derinliğini matematikte ve dinbilimde gösterememiştir.

Özel Bilimler

Aristoteles özel bilimlerle ilgil olarak *Metaphysika*'nın 6. kitabında, 1. bölümde şunları söyler: "Varlıkların ilkeleri ve nedenleri araştırmamızın konusudur, ama elbette varlık olarak varlıklar sözkonusudur. Gerçekten, sağlığın ve esenliğin bir nedeni vardır; matematiğin nesnelerinin de ilkeleri, ögeleri ve nedenleri vardır; ve genel olarak her gidimli bilim ya da bazı noktalarda usavurmaya katılan bir bilim az ya da çok kesin nedenleri ve ilkeleri inceler. Ama bütün bu bilimler, çabalarını belli bir nesne üzerine, belli bir cins üzerine yoğunlaştırarak bu nesneyle ilgilenirler, mutlak olarak alınan varlık'la ve varlık olarak varlık'la ilgilenmezler; ve bu bilimler özle ilgili hiçbir kanıt getirmezler. Ama bu özü çıkış noktası alarak, bazı bilimler bu özü duyular için erişilir kılarlar, bazıları da onu bir varsayım olarak ortaya koyarlar; sonra az ya da çok bir güçle, nesne olarak benimsedikleri cinsin temel özelliklerini gösterirler. Ayrıca, böyle bir tümevarımdan çıkabilecek şeyin tözün ya da özün bir göstermesi olamayacağı ama başka bir bilgi biçimi olacağı kesindir. Ayrıca bu bilimler inceledikleri şeyin varoluşu ya da varolmayışı konusunda hiçbir şey demezler, çünkü şeyin hem özünü hem varoluşunu apaçık bir biçimde göstermek zihnin aynı işlemine bağlıdır. Fizik de gerçekte belli bir varlık cinsinin bilimi olduğu için (yani, kendinde, kendi deviniminin ve devinimsizliğinin ilkesine sahip olan bir töz çeşidinden olduğu için) ne uygulamalı bir bilimdir ne de şiirsel bir bilimdir. Gerçekten, bir yandan her üretimin ilkesi sanat adamında bulunur: bu ilke ya zihindir ya sanattır ya da herhangi bir yetenektir; ve, öte yandan, her uygulamanın ilkesi et-

ken'dedir; bu düşünülmüş bir seçimdir, çünkü eylemin nesnesiyle seçimin nesnesi arasında özdeşlik vardır. Böylece her düşünce ya uygulamalı ya şiirsel ya da görümcü olduğundan, fizik ancak görümcü bir bilim olacaktır, ama o devinime yatkın bir varlık çeşidinin görümcü biçimidir, tözle ilgili ve genellikle biçimsel ama maddeden ayrılmamış tözle ilgili bir görümcü bilimdir. Niteliğin ve tanımın varoluş biçimini gözden uzak tutmamalıyız, çünkü bu bilgi olmadan her araştırma boş olacaktır. (..) Matematik de görümcüdür; ama devinimsiz ve ayrı varlıkların bilimi olduğu için, apaçık olmaktan uzaktır; apaçık olan bir şey varsa o da matematiğin bazı dallarının bu varlıkları devinimsiz olduğu kadar ayrı varlıklar olarak incelediğidir. Ama kalıcı, devinimsiz ve ayrı olan bazı şeyler varsa, bunların bilgisi elbette görümcü bir bilimin işi olacaktır. Gene de bu bilim ne fizik olacaktır (çünkü fizik'in konusu devinmekte olan bazı varlıklardır) ne matematik olacaktır, ama bu ikisini önceleyen bir bilim olacaktır. Gerçekten de, fizik, ayrı olan ama devinimsiz olmayan varlıkları inceler ve matematiğin bazı dalları gerçekten devinimsiz olan ama belki de maddeden ayrılmayan ve maddeye bağlı görünen varlıkları inceler; oysa İlk Bilim'in konusu hem ayrı hem de devinimsiz varlıklardır. Ama bütün ilk nedenler ve özellikle devinimsiz ve ayrı nedenler zorunlu olarak kalıcıdırlar, çünkü bunlar tanrısal şeyler arasından duyularımızın alabileceği nedenlerdir. Sonuç olarak, üç görümcü bilim alanı olacaktır: matematik, fizik ve dinbilim. (Dinbilim:) Gerçekten, herhangi bir yerde tanrısal varsa, devinimsiz ve ayrı yapısıyla vardır ve bu en yüksek bilimin konusu en yüksek cins olmak gerekir. Böylece görümcü bilimler bilimlerin en yüksekleri olarak değerlendirilirler ve dinbilim de görümcü bilimlerin en yükseği olarak değerlendirilir. Gerçekten, İlk Felsefe'nin evrensel olup olmadığını ya da özel bir cinsi ve özel bir gerçekliği (..) matematik bilimlerde raslanılan bir ayrılığı izleyerek inceleyip incelemediğini sorabiliriz. Buna şöyle karşılık veriyoruz: doğanın koyduğu tözlerden başka töz olmasaydı, fizik ilk bilim olacaktı. Ama devinimsiz bir töz varsa, bu tözün bilimi öncesel olmalıdır; ve bu bilim böylece evrenseldir, çünkü ilktir."

Aristoteles *Metaphysika*'nın 11. kitabında, 4. bölümde şunları söyler: "Matematikçi belitleri matematiğin kendi nesnesine uygun bir biçimde uygulayarak belitlerden yararlandığı için matematiğin ilkelerinin incelenmesi de İlk Felsefe'yi gerektirir. Gerçekten, eşit şeylerden eşit şeyler çıkarılırsa geriye eşit şeyler kalır beliti bütün niceliklerde ortaktır; ama matematik, kendisine özgü olan konunun belli bir bölümünü ayrı belirle-

yerek, incelemesini bu bölüm üzerine yapar: bu, örneğin çizgiler, açılar, sayılar ya da başka tür bazı nicelikler olacaktır; bu kavramlar varlıklar olarak değil ama herbiri bir, iki ya da üç boyutlu olan bir sürekli olarak alınmıştır. Ama, felsefe, tersine araştırmasını herbiri bazı raslantısal özelliklere sahip olan özel nesneler üzerine yapmaz, ama bu özel nesnelerden herbiri bir varlık olduğu ölçüde varlık'ı inceler. Fizik bilimi matematik bilimiyle aynı biçimde davranır: gerçekten, fizik varlık olarak varlıkların değil ama devinimli olarak varlıkların raslantılarını ve ilkelerini inceler; oysa İlk Bilim (..) şeyleri yalnızca *substratum*'lar varlık olduğu ölçüde inceler, başka herhangi bir şey oldukları ölçüde değil. Bu yüzden hem fizik bilimi hem matematik bilimi bilgelik'in bölümleri olarak alınmalıdır."

TANRI ARAŞTIRMASI

Böylece Aristoteles'de metafizik her zaman temeli oluşturur, öbür bilimler metafiziğin altında yer alır. Az önce gördüğümüz gibi, Aristoteles'çi düşüncede çok önemli bir yer tutan fizik bile bu konumdadır, sıkı sıkıya metafiziğe bağlıdır, metafiziğin bir yüzüdür ve metafizikle temellendirilmiştir. Aristoteles fiziğini XVII. yüzyıldan sonra Galileo Galieli ve Descartes'la gelişen fizik bilimiyle, hele matematik-fizik'le hiç karıştırmamak gerekir. Aristoteles'çi fizik niçin sorusuyla yetinirken modern anlamda fizik nasıl sorusuna yönelir, böylece gerçek anlamda bir bilim, bir ölçmeler bilimi olma yoluna girer. Bir yeniçağ fizikçisi taşın niçin düştüğünü değil de nasıl düştüğünü konu edinecektir. Oysa Aristoteles için önemli olan taşın niçin düştüğünü araştırmaktır. Fizik için durum buyken dinbilim için de durum budur. Fizik metafizikle temellenirken dinbilimin metafiziğe dayanması olağandır. Tektanrıcılığa geçişte Aristoteles düşüncesi bir başka aşamadır. Tektanrıcılığın temelleri daha önce atılmıştı. Şair-filozof Ksenophanes V. yüzyılda Sicilya'da kent kent dolaşıp insan biçimci yunan inancını alaya almış, Tanrı'nın bir olduğunu söylemiş, böylece tektanrıcılığa doğru ilk büyük adımı atmıştı.

İlk Devindirici

Aristoteles'de dinbilim, tek Tanrı fikrinin oluşmaya başladığı bir dönemde, en yüce varlığa dönük bir araştırma alanı olarak belirir. Tanrı ya da İlk Devindirici henüz bir yaratıcı değil, en üst düzeyde ve elbet fiziksel düzeyde etkin bir varlıktır, varlıkları eylemiyle devindirir ya da onların devingen olmasını sağlar. Hiçbir yaratıcılığı olmayan bu Tanrı devindirir ama devinmez, fiziksel yapının en üstüne yerleşmiştir. Zaten fiziksel dünyanın dışında bir başka dünya yok gibidir. Bu yüzden bu Tanrı yalnızca mekanik oluşumla ya da değişimle yükümlüdür, bu yükümlülüğü içinde evrenin bilgisine sahip değildir. Sürekli, kalıcı, ölümsüz devinimin yüce etkenidir o. Böyle olmakla ölümsüzdür. Göklerin en dışında bulunan İlk Gök'ü devindirir, evrenin öbür parçaları ya da öbür gökler bu ilk devinimden ötürü devingendirler. Tanrı Arı Edim olmakla madde kavramının tümüyle dışındadır. En yetkine, en iyiye eğilimli de olsa onun işi devindirmektir. Bu İlk Devindirici'nin mantıksal açıdan temellendirilişi şöyledir: her devineni bir devindirici devindirir; her devinen, edimde bulunmuş bir şeydir; bu durumda evreni devindiren İlk Devindirici'nin olması gerekir. Bu İlk Devindirici devinen bir şey olsaydı onu da devindiren bir şeyin bulunması gerekirdi. Devinen şeyler zincirinde geriye doğru gidersek devindiren ama devinmeyen bir varlıkla karşılaşırız: maddi olmadığı için duyularımıza kapalı bulunan bu varlık yalnızca edimdir, onun gücüllükle bir ilgisi yoktur. Her devinim bir gücüllüğün bir edim durumuna geçmesidir. Tanrı basittir yani yalındır, büyüklüğü yoktur, niteliği yoktur. Bileşik varlıklar yalnızca maddesel varlıklardır. Tanrı tektir, ayrıdır, kendi yetkinliğinde ve yüceliğinde yapayalnızdır. Mutlak yetkinliktir, Zeka'dır, iyiye eğilimli yüce varlıktır.

Tanrısal Zeka

Aristoteles *Metaphysika*'nın 12. kitabında, 9. bölümde şunları söyler: "Tanrısal Zeka'nın yapısı bazı sorunlar ortaya koyar. Bu Zeka, tanrısal görünen şeylerin en tanrısalı gibidir; ama bu özelliği ortaya koyabilmek için varoluş biçimi ne olmalıdır? Burada bazı güçlükler var. Ya bu Zeka hiçbir şey düşünmüyordur. Ama o zaman büyüklüğü nerede kalır? Uyku durumuna benzer bir durumdadır o zaman. Ya da düşünüyordur, ama düşüncesi başka bir ilkenin bağımlılığı altındadır. O zaman onun tözü basit bir gücüllük olacağına göre, bu Zeka, Yüce Töz olamayacaktır,

çünkü onun büyüklüğü düşünmeye dayanır. Bundan başka, özü zeka olsun düşünme edimi olsun, bu Zeka ne düşünür? Ya kendini düşünür ya da bazı başka şeyler düşünür; bir başka şey düşünüyorsa, düşündüğü ya her zaman aynı şeydir ya da bazen bir şey bazen bir başka şeydir. Öyleyse düşündüğü nesnenin iyi olması ya da ilk gelen şey olması önemli değil mi? Ya da düşüncesinin bazı şeylere yönelmesi saçma olmayacak mı? Demek ki onun en tanrısalı ve en büyüğü düşündüğü, nesnesini değiştirmediği kesindir yoksa bu en kötüye doğru bir değişme olacaktır ve böyle bir şey bir devinim olacaktır. Demek ki, önce, tanrısal Zeka düşünme edimi değil de basit gücüllükse, düşünce sürekliliğinin Zeka için güç bir yük olduğunu ileri sürmek mantığa uygun düşer. Sonra, bu durumda Zeka'dan daha soylu bazı şeylerin, yani düşünce nesnesinin olacağı açıktır. Gerçekten, düşünme, düşünme edimi, en kötüyü düşünenin de işi olacaktır, (..) öyle ki, bu kaçınılması gereken bir şeyse, düşünme edimi en iyi olan şey olmayacaktır. Yüce Zeka, demek ki, kendini düşünür, çünkü o eşsizdir düşüncesi de düşüncenin düşüncesidir. Bununla birlikte, bilimin, duyumun, görüşün ve gidimli düşüncenin her zaman kendilerinden ayrı olan bir nesneye sahip olduğunu ve kendi kendileriyle yalnızca ikinci derecede ilgilendiklerini söyleyebiliriz. Bundan başka, düşünme olgusuyla düşünülme olgusu ayrı yapıdaysalar, düşüncenin eşsizliği ikisinden hangisiyle ilgilenir? Çünkü düşünce edimi olmayla düşünülmüş olan olma arasında özdeşlik yoktur. Ama, şunu söyleyelim, bazı durumlarda bilim düşüncenin nesnesi değil midir? Şiirsel bilimlerde, bu, nesnenin tözü ve niteliğidir, maddeden yapılmış soyutlamadır; görümcü bilimlerde bilimin gerçek nesnesi düşüncenin tanımı ve edimidir. Demek ki, düşünülmüş olanla maddi olmayan nesnelerin durumundaki düşünce arasında ayrılık olmadığına göre, tanrısal düşünce ve nesnesi özdeş olacaklardır ve düşünce de düşünülenin nesnesiyle bir olacaktır. Bir güçlük daha kalıyor: tanrısal düşüncenin nesnesi bileşik midir değil midir? Bu durumda tanrısal Zeka bütünün parçasından bir başka parçasına geçerek değişecekti. Maddeye sahip olmayan her şeyin bölünmez olduğunu söylememiz gerekir mi? Bu durum tanrısal düşünce için böyledir, nasıl bazı geldigeçti anlarda insan zekası için de böyleyse (daha doğrusu, bileşik bir varlığın anlığı için böyleyse): bu anlık iyiliğine şu ya da bu zamanda sahip olmaz, ama Yüce İyi'yi bölünmez bir bütünde sezer, bu Yüce İyi anlık için dıştaki bir şeydir: tanrısal düşünce bu biçimde düşünür, ama kendini bütün bir ölümsüzlük boyunca düşünür."

FİZİK

Aristoteles'in fizik kavrayışı enaz metafizik kavrayışı kadar önemlidir. Aristoteles doğa üzerine enine boyuna düşünmüş bir filozoftur, bu yanıyla onu çağdaş bilimsel düşüncenin ilk temellendiricisi saymak yanlış olmaz. Aristoteles bilgeliğin ya da felsefenin dışında en çok fiziğe ve matematiğe önem verir. Ona göre bu iki bilgi alanı, fizik ve matematik, birbirlerinden konularıyla ayrılır: matematiğin konuları ayrı özler oluşturmazlar onlar fiziğin konularından soyutlama yoluyla çıkarılmışlardır. *Physika*'nın 2. kitabında, 2. bölümde şöyle der: "Matematik incelemelerinin konusu olan yüzeyler, katılar, büyüklükler ve noktalar fiziksel cisimlere bağlıdırlar." Aristoteles matematik üzerinde epeyce durmuş, ancak çok ister görünse de devinimle ilgili matematiksel bir kuram geliştirememiştir. Ancak onun matematiğin fizik için ne kadar önemli olduğunu gözden kaçırdığı gibi bir duyguya kapılmamız doğru olmaz. O her şeyden önce matematiği fizikle birlikte düşünen bir filozoftur. Matematik-fizik'in kurulması için XVI. yüzyılı, Galileo Galilei'yi beklerken, Aristoteles'in matematiği fizikten ayrı düşünmediğini görmek oldukça ilgi çekicidir. Ancak filozofun fizikle matematiği bütünleştirdiğini sanmak da doğru değildir. Onun gözünde matematik fizikten elde edilmiş bir sonuç gibidir, matematik doğrudan doğruya gerçekliğe yönelmez, gerçekliğe yönelen gene de fiziktir.

Gökbilim: Fiziğin Bir Bölümü

Her şeyin temeli fiziktir, matematiğin de gökbilimin de. Aristoteles gökbilimi fizikten şöyle ayırır: "Gökbilim fizikten başka bir şeydir ya da daha çok fiziğin bir bölümüdür. Güneşin ve ayın temel özelliklerinden herhangi birini değil de yalnızca özünü tanımanın fizikçiye düştüğünü söylemek saçma olur, gerçekte fizikçiler ayın ve güneşin biçiminden sözettiklerinde dünyanın ya da yerin küresel olup olmadığını araştırırlar" (*Physika*, 2. kitap, 2. bölüm). Fizik metafiziğe en yakın bilgi alanıdır ya da biraz zorlama bir deyişle en çok bilim olan bilgi alanıdır. Fizik gerçekliği ele alırken, metafizik ilk gerçekliği incelemektedir. Ancak fizikte de ilk'e doğru ilerlemek, sonunda ilk devindiriciyi bulmak gerekir. Fiziğe böylesine önem veren Aristoteles, *Metaphysika*'da yaptığı gibi *Physika*'da da kendinden önceki filozofları eleştirir ve en çok Elea filozoflarına takılır, çünkü onlar her şeyi teke indirgeyerek çokluğu görmezden gelmişler, fiziği daha baş-

langıçta kısırlaştırmışlardır. Aristoteles'e göre "onların öncülleri boştur, tasımları yanlıştır". Varlığın bir olduğunu, çelişkilerin bulunmadığını söylemek yokluğun varlığını yadsımaktır ve bu da olası değildir. Ayrıca varlığın dışında hiçbir şey yoktur demek tümüyle saçmadır. Aristoteles bu konuda fizikçilere ve Anaksagoras'a da eleştiriler yöneltir. Aristoteles ayrıca fizik biliminin başka bilimlerle de yakınlığını belirler: "Geometri fiziksel çizgiyi fiziksel çizgi diye düşünmeden inceler. Buna karşılık optik, matematiksel çizgiyi matematiksel olarak değil de fiziksel olarak ele alır" (*Physika*, 2. kitap, 2. bölüm).

Doğal Olan ve Olmayan/Doğa: Madde Dünyası

Aristoteles *Physika*'da, 2. kitabın 1. bölümünde varlıklar arasına doğal olan ve olmayan ayrımını koyar ve şöyle der: "Varlıkların bazıları doğal olarak bazıları da başka nedenlerle vardır. Doğal olarak varolanlar hayvanlar ve onların parçalarıdır, bitkiler ve basit cisimlerdir ve buna benzer başka şeylerdir, bunların doğal olarak varolduğu söylenilebilir. Sözünü ettiğimiz bu şeyler doğal olarak varolmayan şeylerden açık açık ayrılırlar. Her doğal varlığın kendinde bir devinim ve devinimsizlik ilkesi vardır, bunların bazıları yere bağlıdırlar, bazıları büyümeye ve küçülmeye bağlıdırılar, bazıları bozulmaya bağlıdırlar. Buna karşılık bir yatak, bir manto, bu türden herhangi bir şey herbirinin kendi adı olduğuna göre, yani herbiri bir sanat ürünü olduğuna göre, değişim konusunda doğal bir eğilim ortaya koymaz, ancak yalnızca raslantısal olarak taş olmak ya da tahta olmak ya da karışık bir şey olmak durumundadır; çünkü doğa şey için bir devinim ve bir dinginlik ilkesi ve nedenidir, o raslantısal olarak değil de öz olarak bu şeyde bulunur."

Physika bir doğa araştırmasıdır. Aristoteles için doğa vardır. O doğanın varlığından kuşkuya düşmez. *Physika*'da 2. kitabın 2. bölümünde der ki: "Doğanın varlığını göstermeyi denemeye gelince, bu elbet gülünç bir iş olacaktır: gerçekte pekçok doğal varlığın bulunduğu açık açık görülmektedir. Açık açık görünen bir şeyi karanlık bir şeyle göstermek kendinde tanınabilir olanla kendinde tanınamaz olanı birbirinden ayıramayan adamın işidir. Bu elbette olabilir bir hastalıktır: doğuştan kör bir adam renkleri pek güzel düşünebilir, bu tür insanlar herhangi bir fikre sahip olmaksızın sözcükler üzerinde oynarlar." Pekiyi doğa nedir? *Physika*'nın 2. kitabında, 1. bölümde Aristoteles bu konuyu ele alır ve şöyle der: "Kendinde bir devinim ve değişim ilkesi bulunduran şeylerin herbirine

doğrudan doğruya özne olan madde bir anlamda doğa diye adlandırılır. Ancak doğa bir başka anlamda tip ve biçimdir, tanımlanabilir biçimdir." Demek ki doğanın bir yüzü madde öbür yüzü biçimdir diyebiliriz. "Bu ilişkiden, maddeden ve biçimden oluşan şeye gelince, o şey bir doğa değildir, insanda olduğu gibi doğal bir varlıktır." Aynı kitabın ikinci bölümünde fizikçinin maddeyi de biçimi de tanıması gerektiği anlatılır. Aristoteles eski fizikçileri yalnızca maddeyi ele almış olmakla eleştirir. Ona göre yalnızca Empedokles ve Demokritos biçim konusuna önem vermişlerdir. Öte yandan doğayı bir sonuç ya da erek diye almak gerekir. "Doğa sonuçtur, sonuçsal nedendir." Bir bakıma bizler de sonuçlarız ya da sonuçsal nedenleriz denilebilir.

Nedenler Araştırması

Doğa araştırması bir nedenler araştırmasını gerekli kılar. Önce de gördüğümüz gibi, bilmek demek nedenleri tanımak demektir. Bir olgu ancak nedenleri anlaşıldığı zaman anlaşılabilir. Arisototeles önceki felsefe okullarını *Metaphysika*'nın 1. kitabında 3. bölümde eleştirir: bu okullar yalnızca maddesel nedeni, biraz da etkin nedeni benimsemekle yetinmişlerdir. "İlk filozofların çoğu, her şeyin ilkesi olarak yalnızca maddesel yapılı ilkeleri gösteriyorlardı." Bu filozoflara göre, her şeyin temelinde bulunan madde her zaman varolan bir şeydi, öncesiz-sonrasızdı; buna göre oluşma da bozulma da olanaksızdı. Aristoteles eleştirisini şöyle sürdürüyor: "Bu cins ilkelerin sayısı ve doğası konusunda filozoflar anlaşmış değildir. Bu tür felsefenin kurucusu olan Thales suyun ilke olduğunu söyler (yerin suda yüzdüğünü söyler buna dayanarak). Thales her şeyin ıslaklıktan beslendiğini, sıcaklığın bile ıslaklıktan yararlandığını, ıslaklıkta yaşadığını görerek böyle bir inanca kapılmış olmalı.(..) Bazıları doğa üzerine aynı yanılgıya düştüler. Onlar Okeanos ve Tethys'i dünyanın oluşturucusu olarak belirlediler. (..) Anaksimenes ve Diogenes, havayı sudan önceye aldılar ve basit cisimler arasında onu ilke olarak göstermeyi yeğ tuttular. Oysa Metapontion'lu Hippiasos'a ve Ephesos'lu Herakleitos'a göre ilke ateşti. Empedokles öge olarak dört basit cisim sayar. (..) Klazomenai'li Anaksagoras (..) bu ilkelerin sonsuz sayıda olduğunu benimser.(..). Bütün bu filozoflar bir tek neden olduğunu, bu nedenin de maddesel yapılı olduğunu düşünürler. (..) Ama sıcak ve soğuk, ateş ve toprak gibi birçok öge öngören filozoflarda etkin nedeni bulmak kolaydır: çünkü bunlar ateş'e devindirici bir yapı, suya, toprağa ve öbür ögelere de karşıt bir edilginlik yüklemişlerdir."

Aristoteles nedenler araştırmasını bilgi çabasının temeline yerleştirir ve "her zaman en yüksek nedeni bulmak" gerektiğine inanır. Bazen gücül durumda, bazen edim durumunda bulunan nedenleri ortaya çıkarmak bilgiye ulaşmanın koşuludur. Aristoteles fiziksel ortamda dört nedenin de bulunduğunu, ama gene de sonuçsal nedenin daha belirleyici olduğunu belirlerken şöyle der: "Ereksel belirlenim sanatta olduğu gibi doğada da vardır. Bunun en iyi örneği kendi kendine iyileşen insan örneğidir. Doğa da ona benzer. Öyleyse doğa nedendir, sonuçsal nedendir" (*Physika*, 2. kitap, 8. bölüm). Aristoteles bu konuda bir de şunları söyler: "Gerçekten doğal şeylerde zorunlu olan şey bu şeylerin maddeleri ve bu maddenin devinimleridir. Buna göre fizikçi iki çeşit nedenden sözetmelidir. Çünkü maddenin nedeni sonuçtur, sonucun nedeni madde değildir" (*Physika*, 2. kitap, 9. bölüm). Aristoteles nedenler araştırmasını, kendi anlayışı içinde, niçin sorununu karşılayan bir araştırma olarak görür ve nasıl sorusunu soran modern bakış açısından böylece tümüyle ayrılır. Şöyle der: "Nedenler vardır ve sayıları bizim dediğimiz gibidir, bu apaçıktır, çünkü bu sayı niçin sorusunu karşılamaktadır. Gerçekte niçin sorusu sonunda ya öze (matematikte olduğu gibi devinimsiz şeylerde de; buna göre o sonunda doğrunun, ortakölçülebilenin vb tamına indirgenir) ya yakın etkene (örneğin, niçin savaş yaptılar? çünkü yağmaya uğradılar), ya sonuçsal nedene (örneğin, egemen olmak için), ya da türemiş şeyler için maddeye indirgenir" (*Physkia*, 2. kitap, 7. bölüm).

Aristoteles *Physika*'nın 2. kitabında, 3. bölümde nedenlerle ilgili olarak şunları söyler: "Bir anlamda, neden, bir şeyin kendisinden yapıldığı ve o şeyde içkin olan şeydir, örneğin tunç yontunun nedenidir, gümüş tasın nedenidir, tuncun ve gümüşün cinsleri de. Bir başka anlamda neden biçim ve örnektir, yani özün ve cinslerinin tanımıdır: sekizlide ikinin birle ilişkisi ve genellikle tanımın sayıları ve parçaları böyledir. Bir başka anlamda değişimin ve dinginliğin ilk başlangıcının çıktığı şeydir; örneğin bir kararın alıcısı nedendir, baba çocuğun nedenidir, ve genellikle etken yapılan şeyin nedenidir, değişenin değişimini oluşturan şeydir. Son olarak neden sonuçtur yani sonuçsal nedendir, örneğin sağlık gezinin nedenidir, gerçekten niçin gezinilir diye sorulduğunda sağlık için denilecektir ve bu yanıtla biz nedeni ortaya koyduğumuzu düşünürüz. Elbette kendinden başka bir şeyle devindirilmekle etkenle sonuç arasında aracı olan her şey, örneğin sağlık, zayıflık, içsöktürme, ilaçlar, araçlar aynı nedensellikle ilgilidir; çünkü bütün bu şeyler amaca yöneliktir ve aralarında yalnızca eylemler ve araçlar olarak ayrılırlar."

Dört Neden

Devinimi ya da değişimi gerçekleştiren dört neden gösterilir. Bu nedenleri şöylece belirleyebiliriz: 1. Bir değişimin olabilmesi için, değişebilir bir öznenin, bir başka deyişle edime açık bir gücüllüğün olabilmesi gerekir. Bu maddesel nedendir. 2. Bir değişimin olabilmesi için bu değişimi belirleyen bir örneğin olabilmesi gerekir, bir başka deyişle değişimin kendisine göre gerçekleştiği ya da gerçekleştirildiği bir biçimin olabilmesi gerekir. Bu biçimsel nedendir. 3. Bir değişimin olabilmesi için, bu değişimi sağlayan bir etkinliğin olabilmesi gerekir. Bu, etkin nedendir. 4. Her değişim belli bir düzen içinde belli bir ereğe göre gerçekleşir, gelişigüzel olmaz. Bu, sonuçsal nedendir. Bunları bir örnekle açıklayalım. Bir yontu görüyorum. Yontunun neden yapıldığını soruyorum. Alçıdan, diyorlar. Bu maddesel nedeni belirliyor. Bu ne yontusu? diye soruyorum. Uyuyan adam yontusu, diyorlar. Bu, biçimsel nedeni belirliyor. Kim yaptı bunu? diyorum. Hasan yaptı, diyorlar. Bu etkin nedeni gösteriyor. Ne diye yapmış bunu? diyorum. Para kazanmak için, diyorlar. Bu da sonuçsal nedeni gösteriyor.

Aristoteles *Metaphysika*'da, 5. kitabın 2. bölümünde şöyle der: "Nedenlerin bu anlam çeşitliliği, aynı nesne için nasıl birçok neden olabileceğini açıklar ve bu raslantısal değildir: örneğin, yontunun nedeni yontucunun sanatıyla tunçtur; başka bir ilişki içinde değil ama yontu olduğu durumda. Ama bu nedenler aynı yapıda değildir: birisi maddesel neden, öteki devindirici nedendir. Nedenler karşılıklı da olabilirler: yorgunluk sağlıklılığın nedendir, sağlıklılık da yorgunluğun, ama aynı biçimde değil: biri sonuçtur, öbürü devinimin ilkesi. Sonunda aynı neden bazı karşıtları ortaya çıkarabilir. Gerçekten, varlığıyla herhangi bir şeyin nedeni olan, bazen yokluğuyla karşıt şeyin nedeni olur: örneğin, kaptanın yokluğu geminin batmasının nedenidir, çünkü kaptanın varlığı bir güvenlik nedeni olacaktı: o zaman iki neden, var olma ve eksik olma, her ikisi de devinimin nedenleridirler. Saymış olduğumuz bütün nedenler açık olarak dört sınıfa ayrılırlar. Harfler, heceler için; madde, yapay nesneler için; ateş, toprak ve benzer bütün ögeler bedenler için; parçalar, bütün için; öncüller, sonuç için; şeylerin geldiği yer olarak kaldıkları sürece, neden sayılırlar; ve bu nedenlerin bazıları özne olarak neden sayılırlar, parçalar gibi; öbürleri özelliklilik olarak neden sayılırlar, bütün, bileşim ve biçim gibi. Tohum için, hekim için, bir karar sahibi için ve genel olarak etken için bütün bu nedenler değişiklik ya da duraklama ilkeleri gibidirler. Öbür nedenler öbür şeylerin sonu ve iyiliği gibidirler: sonuçsal neden, gerçek-

ten en yüksek iyidir ve öbür varlıkların amacıdır; sonunda bu amacın kendinde iyi olması ya da görünür iyi olması pek önemli değildir. Demek ki, nedenler bunlardır ve türlerin sayısı da budur. Nedenler birçok belli biçimler altında kendilerini gösterirler, ama bu belli biçimlerin sayısını çok aza indirgeyebiliriz. Nedenler çeşitli ilişkiler açısından seçilebilirler: böylece, bir türün nedenlerinden birisi öncesel, öbürü sonrasaldır: örneğin, sağlık için hekim ve sanat adamı; sekiz için çift ve sayı böyledir; ve özel bir neden içeren sınıflar her zaman özel etkinin nedenleridirler. Raslantısal nedenler ve onların türleri de vardır: örneğin, Polykleitos yontunun nedenidir bir bakıma, bir bakıma da yontunun nedeni yontucudur, çünkü yontucunun Polykleitos olması raslantısaldır. Sonra, raslantıyı içeren sınıflar vardır: böylece, insan ya da genel olarak hayvan, yontunun nedenidir, çünkü Polykeitos bir insandır ve insan da bir hayvandır. Kendi kendine raslantısal olan bu nedenlerden bazıları daha uzak, bazıları daha yakındır: örneğin yontunun nedeninin Polykleitos ya da insan değil de beyaz ve müzikçi olduğu söylenirse. Tam anlamında neden ve raslantısal olarak neden olan bütün bu nedenler gücüllük ya da edimlilik yönünden anlaşılırlar: örneğin, ev yapan mimar ve bir ev yapan mimar. Nedenleri nedenler olan şeyler için de aynı belirlemeyi yapmalıyız: örneğin, bir şey herhangi bir yontunun ya da yontu'nun ya da genel olarak imgenin nedeni diye adlandırılabilir: herhangi bir tuncun, ya da tuncun ya da genel olarak maddenin. Raslantılar için de aynı şey sözkonusudur. Sonunda, raslantısal nedenler ve tam anlamında nedenler aynı kavramda bir araya gelmiş olabilirler: örneğin, bir yandan Polykleitos ve öte yandan yontucu denildiğinde değil, ama yontucu Polykleitos denildiğinde."

Evren Tablosu

Aristoteles'de fizik dünya araştırması oldukça karmaşık ve baştan sona kurgusal bir evren tablosunda somutlaşır. Aristoteles'in ortaya koyduğu ya da çizdiği bu tablo hıristiyan filozoflarınca da benimsenerek Yeniçağ'ın başlarına kadar varlığını korumuştur. İnsanlık gerçeğe uygun bir evren tablosuna ancak XVI. yüzyılda polonyalı bilim adamı Copernicus'un (1473-1543) çalışmalarıyla kavuştu. Yer'i evrenin merkezi olmaktan çıkaran Copernicus onun öbür gezegenlerle birlikte Güneş'in çevresinde dönmekte olduğunu bildirdi. Gerçekte Copernicus'un dizgesi hiç de yeni değildi: çok önceleri Pythagoras'çılar Yer'in kendi ekseni etrafında döndüğünü ve evrenin merkezinde Güneş'in bulunduğunu bil-

dirmişlerdi. Aristoteles'çi görüşü Galileo Galilei (1564-1643) Copernicus'un görüşlerine dayanarak sarstı. Aristoteles evrende ayüstü ve ayaltı olmak üzere iki bölge ayırıyordu. Ayüstü dünya, oluşumun ve bozulmanın olmadığı yerdir. Burada bütün varlıklar hiçbir engele uğramadan tam bir belirlenim düzeninde devinirler; onların devinimi en yetkin devinim olan dairesel devinimdir. Ayüstü dünyada bulunan varlıklar hem canlı hem ölümsüz varlıklardır, tümü esîr'den (*aitheros*) oluşmuştur. Esîr cisimseldir, bozulmaz, olduğu gibi kalır. O, yıldızları ve saydam küreleri oluşturan ögedir. Ayüstü dünya yıldızlar dünyasıdır. Yıldızlar kürelere bağlıdırlar. Önce de gördüğümüz gibi İlk Devindirici "İlk Gök"ü devindirir, öbür gökler bu devinime bağlı olarak devinirler. Ayrıca öbür gökleri devindiren ilk devindiriciler vardır.

Evren içiçe kürelerden oluşmuştur. En dışta İlk Devindirici'nin devindirdiği sabit yıldızlar küresi yani "İlk Gök" vardır. Onun altında gezegenler, Güneş ve Ay yer alır. Tüm yıldızlar tanrısal nitelikli varlıklardır. En ortada bulunan Yer devinmez. İçinde bulunduğumuz ayaltı dünya değişimin varolduğu, oluşumun ve bozulmanın varolduğu, ölümlü varlıkların bulunduğu dünyadır. Ayüstü dünyadaki belirlenim düzenini burada bulamayız. Burada yetkinlikler yoktur, dairesel devinim de yoktur, burada doğru çizgi boyunca devinim vardır. Doğru çizgi devinimi hem merkeze doğru devinimdir hem merkezden uzaklaşan devinimdir. Ayaltı dünyada şeyler, bu çizgisel devinimle, kendilerine en uygun yerleri alırlar. Ağır olan merkeze doğru inmek ister, hafif olan merkezden uzaklaşmak ister: taşın düştüğünü, alevin yükseldiğini görürüz. Ayaltı dünyada her şey böylece kendi "doğal yer"ine çizgisel devinimle ulaşır.

Dört Öge

Aristoteles evrenin yapısını açıklarken ilk yunan filozoflarından Empedokles'in koymuş olduğu dört öge (toprak, su, hava, ateş) kuramına basvurur, "doğal yer" kavramı da böylece açıklığa kavuşur. Bu dört öge birçok değişik niteliğiyle birbirinden ayrılır, herbirinin ayrı bir doğal yeri vardır. Yer'den ilk Gök'e kadar sıralanma şöyle olur: en ortada en ağır Yer, en dışta en hafif Ateş, Ateş'le Yer arasında dıştan içe doğru Hava, sonra Su bulunur. Ateş sıcak ve kurudur. Hava sıcak ve nemlidir. Su soğuk ve nemlidir. Toprak soğuk ve kurudur. Bütün bu ögeler birbirlerine dönüşebilirler. Karışık yapılı cisimler bu dört ögenin bileşikleridir. Bir şeyin oluşması bir başka şeyin bozulmasıyla olur. Oluşum ve bozulma bir değişimdir. Yalnızca maddeden ve biçimden kurulu şeyler oluşur ve

bozulur. Değişim denildiğinde yalnızca ayaltı dünyanın, madde dünyasının olgularını düşünmek gerekir. Değişimin ne olduğunu daha iyi kavrayabilmek için "madde" ve "gücüllük", "biçim" ve "edim" kavramlarına açıklık getirmemiz gerekir. Aristoteles *Metaphysika*'nın 8. kitabında, 1. bölümde maddeyi açıklarken "duyulur tözlerin tümü maddeye sahiptir" der. Madde edim durumunda değildir, gücüllük durumundadır, değişen şeyin kendisidir. Biçim, edim durumunda olandır, değişimin ilkesidir. Madde denilince gücüllüğü, biçim denilince edimliliği düşünmek gerekir.

Maddenin ve Biçimin Koşulları

Bir şeyin bir maddesi bir de biçimi vardır. Bir duyulur varlık, bir madde-biçim'dir. Örneğin, denizin dingin olması nedir? Denizde düzey eşitliğinin olmasıdır. Burada "deniz" madde, "düzey eşitliği" biçim ve edimdir. Ev taştan, tuğladan, tahtadan yapılmıştır, bu şeyler bir araya gelerek ev biçimi almıştır. Burada gücül durumda bir evin varlığı sözkonusudur. Ancak bu evi "canlıları ve eşyaları ve bu türden bazı şeyleri koruyan barınak" diye tanımladığımızda durum değişecektir, ev edimlilik kazanacaktır. Mimar ev için edimdir, ev mimara göre gücüllüktür. Tuğla eve göre gücüllük, ev tuğlaya göre edimdir. Demek ki bir durumda gücüllük olan bir başka durumda edim olabiliyor. Gücüllük bir başka varlık üzerinde edimli olabilme yeteneğidir. Bir şeyde madde olanın bir başka şeyde biçim olması belli bir sıradüzeni ortaya koyar. Geriye doğru giderek "salt biçim" ve "ilk madde" kavramlarına ulaşılır. Salt biçim Tanrı'dır, önceseldir, maddeyi yani gücül olanı önceler. İlk madde her varlıkta aynı kalır ve tözsel değişmelerin öznesidir, her niteliği alabilir. İlk maddeyi salt gücüllük olarak tanımlayabiliriz.

Değişim bir durumdan bir başka duruma geçmektir. Devinim de bir değişmedir. Aristoteles "yer'e göre değişim" der buna. O, bir şeyin "şimdi burada, biraz sonra uzakta" olmasıdır. Bir de niceliksel değişim vardır: şimdi şu uzunlukta olan biraz sonra daha kısa ya da daha uzun olabilir. Bir de niteliksel değişim vardır: şimdi sağlıklı olan biraz sonra hasta olabilir. En önemli değişim, duyulur dünyanın başlıca özelliklerinden birini oluşturan oluşma ve bozulma'dır. Bu değişim tözsel değişimdir, böyle olmakla kökeldir, öbür değişimleri içerir. Oluşma ve bozulma süreklidir. Değişimin belli bir düzeni, zorunlulukları vardır: o bir şeyin yerine başka bir şeyin geçmesi değil, bir şeyin bir durumdan bir başka duruma geçmesidir. Aristoteles bir cinsten bir başka cinse doğru değişim olamaya-

cağını söyler: bir çiçek tohumundan bir çiçek bekleyebiliriz, bir tay bekleyemeyiz. "İnsanı insan doğurur." Değişim hem bir şeyin kendi kendine değişmesi hem de dış bir güçle değiştirilmesidir. Bazı durumlarda gücüllük etkenin içindedir, bazı durumlarda da edilgenin içindedir. Aristoteles *Metaphysika*'nın 9. kitabında, 1. bölümde şöyle der: "Etkin gücüllük ve edilgin gücüllük, bir anlamda tek bir gücüllüktür (çünkü bir varlık ya kendinde değişme gücüllüğüne sahip olduğundan ya da bir başka varlık bu varlık tarafından değiştirilme gücüllüğüne sahip olduğundan gücüldür) oysa bir başka anlamda bu iki gücüllük ayrıdır. Gerçekten, biri edilgenin içindedir: bu, edilgenin belli bir ilkeyi kapsamasından ve maddenin de bir ilke olmasından, şu edilgenin şu etken tarafından, bu edilgenin bu etken tarafından değiştirilmiş olmasından ötürüdür. (..) Öbür gücüllük etkenin içindedir: sıcaklığı ve yapı sanatını alalım, biri ısıtabilen cisimde, öbürü yapı kurabilen insanda bulunur."

Gücüllükler canlılarda ve cansızlarda aynı durumda mıdır? Hayır. Cansız yani ruhu olmayan varlıklarda gücüllük usdışıdır, canlı yani ruhu olan varlıklarda gücüllük ussaldır. *Metaphysika*'nın 9. kitabında, 2. bölümde şunları okuruz: "Bu yapıda olan ilkelerin bazıları cansız varlıklarda, bazıları canlı varlıklarda, yani ruhta, ruhun ussal bölümünde bulunduğuna göre, gücüllüklerden bazılarının usdışı, bazılarının ussal olacağı açıktır. (..) Ussal gücüllüklerin tümü aynı zamanda karşıtların gücüllüğüdür, ama usdışı gücüllüklerin herbiri yalnızca tek bir etkenin gücüllüğüdür. Örneğin sıcaklık yalnızca ısıtmanın, tıp hem hastalığın hem sağlığın gücüllüğüdür." 5. bölümde de şunları okuruz: "Gücüllüklerden bazıları doğuştandır, duyular gibi; bazıları da alışkanlıktan gelir, flüt çalma ustalığı gibi; bazıları çalışmayla elde edilmiştir, sanatla ilgili yetiler gibi. Alışkanlıktan ve usavurmadan gelen gücüllükler için öncesel bir uygulamanın olması zorunludur, oysa başka çeşit olan ve edilginliği içeren gücüllükler bu usavurmayı gerektirmezler. Ve güçlü olan, belli bir zamanda ve belli bir biçimde bir şeyler yapabilen olduğuna göre, bazı varlıklar ussal olarak devinebilirler ve gücüllükleri ussaldır. Oysa bazıları usdışıdır, gücüllükleri de usdışıdır. Birinci tür gücüllükler zorunlu olarak bir canlı varlıkta bulunurlar, öbürleri ilgisiz olarak bir canlı varlıkta bulunurlar ya da bir cansız varlıkta bulunurlar: bu koşullarda ikinci tür gücüllükler için şu durum sözkonusudur: etken ve edilgen sözkonusu gücüllüğe uygun biçimde karşılaştıklarında birinin eyleme geçmesi ve öbürünün katlanması zorunludur, oysa birinci tür gücüllükler için bu zorunluluk yoktur. Gerçekten her usdışı gücüllük tek etkinin üreticisidir, oysa her ussal gücüllük karşıtların üreticisidir."

Gök Her Zaman Edimlidir

Aristoteles aynı kitabın 8. bölümünde de şöyle der: "Demek ki bozulmaz olan her şey edim olarak vardır. Hiçbir zorunlu varlık gücül olarak varolmaz. Oysa zorunlu varlıklar ilk varlıklardır, çünkü bu varlıklar olmasaydı hiçbir şey olmayacaktı. Kalıcı devinim için de aynı şey sözkonusudur. Kalıcı bir devinim varsa bu devinim gücül olarak varolmaz. Ve kalıcı devinimli herhangi bir şey varsa, bu şey bir gücüllüğe göre devinimli değildir, yoksa bu kalıcı devinimli bir yerden öbür yere geçerken hiçbir şey onun maddeye bağlı olmasını engellemeyecektir. Bu yüzden Güneş, yıldızlar, bütün Gök her zaman edimdedir ve bazı fizikçilerin korktuğu gibi bunların duracağı düşünülemez. Bu varlıklar devinmekten hiç yorulmazlar; çünkü devinim onlar için bozulur varlıklarda olduğu gibi karşıtların gücüllüğü değildir; karşıtlar gücüllüğünün işi, bozulur varlıklarda devinimin sürekliliğini verimli kılmaktır, çünkü yorgunluğun nedeni, bozulur varlıkların tözünün edim değil de madde ve gücüllük oluşudur. Bozulmaz varlıklar, Dünya ve Ateş gibi sürekli değişimde olan varlıklarca öykünülmüşlerdir, Dünya ve Ateş ölümsüz olarak edimdedirler, çünkü devinimleri kendileriyle ve kendilerindendir. Ama öbür gücüllüklerin (..) tümü karşıt gücüllüklerdir, çünkü belli herhangi bir yapıda bir devinimi oluşturma gücüllüğüne sahip olan şey, bu yapıdan olmayan bir devinimi de oluşturabilir, örneğin ussal gücüllükler için durum budur. Usdışı gücüllüklere gelince, bunlar o anda var ya da yok olma durumlarına göre karşıt gücüllükler olacaklardır."

Biyoloji ve Anatomi

Evren tablosunu o günün olanakları içinde kendine göre ayrıntılı bir biçimde çizen Aristotoles gene o günün olanakları içinde bugün doğa bilimleri diye adlandırdığımız araştırma alanlarının ilk gözlemlerini gerçekleştirmiştir. Bu yüzden Aristoteles'e bugünkü bilimlerin kurucusu demek yanlış olmaz. Canlı varlıkların ilk sınıflamasını yapan da Aristoteles olmuştur. Yazdığı bitkiler incelemesi yitip gitmiş olmasaydı bu konuda onun ortaya koyduğu bilgilere de ayrıntılarıyla ulaşmış olacaktık. Aristoteles hayvanlarla bitkileri kesin biçimde ayırır. İnsanla hayvanın ortak yanı olan duyum özelliği hayvanı bitkiden ayırmaktadır. Aristoteles pek ilgi çekici bir hayvanlar sınıflaması yapmıştır. Bu sınıflamayı ana çizgileriyle belirleyelim. Buna göre hayvanlar ikiye ayrılır: omurgalılar ve omur-

gasızlar. Omurgalılar kırmızı kanlı hayvanlardır, doğuran ya da yumurtlayan hayvanlardır. Doğuranların başında insan gelir. İnsanı balinalar izler. Balinalardan sonra dörtayaklılar vardır. Dörtayaklılar üçe ayrılır: yarık ayaklı gevişgetiriciler (koyun, öküz), ayağı yarık olmayanlar (at, eşek), öbür doğurgan dörtayaklılar. Yumurtlayanlar ikiye ayrılır: yetkin yumurtalılar ve eksik yumurtalılar. Kuşlar, dört ayaklı yumurtlayanlar, hem karada hem suda yaşayanlar, sürüngenlerin çoğu, yılanlar yetkin yumurtalılardır. Eksik yumurtalıları balıklar oluşturur. Omurgasızlar kırmızı kandan yoksundur, bunların başında yetkin yumurtalı omurgasızlar gelir. Bunlar ikiye ayrılır: kafadanbacaklılar ve kabuklular. Yetkin yumurtalı omurgasızların altında özel yumurtalı omurgasızlar yani böcekler, örümcekler, akrepler vardır. Daha altta tomurcuklanmayla çoğalanlar ya da kendiliğinden çoğalanlar vardır, bunlar yumuşakçalar ve derisidikenliler'dir. En altta da kendiliğinden çoğalanlar bulunur, bunlar süngerler ve selentereler'dir.

Aristoteles anatomi üzerine de ilginç görüşler ortaya koymuştur. İnsan bedeni üzerinde bilgilenmek açısından ölükesmenin pek düşünülmediği zamanlarda cerahlık etkin bir meslekti. M.Ö. 2500 yıllarına kadar uzanan cerrahlık anatomiye öncülük etti. Ne olursa olsun anatomi cerrahlıktan daha geç ve daha yavaş gelişmiştir, çünkü insanlar insan bedeninin ölü de olsa bıçakla delik deşik edilmesine uzun zaman karşı durmuşlardır. Bu yüzden Aristoteles'in anatomiyle ilgili çok önemli görüşler ortaya koymuş olabileceği zaten düşünülemez. Filozof bu alanda bazı kurgusal bilgiler öne sürmekle yetinmiştir, bu bilgiler elbette bugün tümüyle geçersizdir. Aristoteles dokular, iskelet, saçlar, kıllar, dazlaklık, damarlar, bağırsaklar, böbrekler üzerine de bazı belirlemelerde bulunmuştur. Kas kavrayışından iyiden iyiye uzak olan filozof rahim üzerine, mide üzerine gerçeklikle uyuşmayan bilgiler ortaya koymuştur. Ona göre beyin yüreği soğutmaya yarayan bir organdır.

Madde Temeline Dayalı Ruh Kavrayışı

Aristoteles'in insan ruhsallığı üzerine yapmış olduğu gözlemler çok daha önemlidir. Onun *De anima* (Ruh üzerine) diye adlandırılmış olan yapıtında ruhun özellikleri araştırılır. Bu araştırmalarında Aristoteles Platon'un ruh anlayışından iyice uzaklaşmıştır. Ruhgöçüne inanan Platon'daki tanrısal kaynaklı ruhsallığın yerine Aristoteles duyumsal etkinliğin sağladığı ruh fikrini getirir. İki filozofun bakışındaki bu temel ayrılık onların bilgi

kuramlarındaki karşıtlığı açıklar. Bilgide özneye ağırlık veren ülkücü Platon'un tersine Aristoteles bilginin tek kaynağı olarak nesnel dünyayı gösterecektir. Aristoteles'e göre ruhun başlıca işlevleri bitkisellik işlevi, duyum işlevi ve düşünme işlevidir. Bu üç işlev arasında bir sıradüzeni vardır. Aşağıdan yukarıya önce besin özümlemeyle sınırlı olan bitkisellik gelir. Bitkiselliği hayvana ve insana özgü duyumsallık izler. En üst sırada düşünme işlevi yer alır. Aristoteles'e göre duyum dediğimiz bilgi alma yetisi iki evrelidir. Duyum önce edilgindir, sonra etkindir. Duyu organı, önce nesnenin etkisiyle karşılaşır. Bu durumda o edilgindir, bir gücüllüktür. Edilginlik evresinde, duyum alan, nesnesinin biçimini edinir. Bu evre, bilinecek olan'ın bilecek olan'a gelmesi evresidir. Edilginlik evresini etkinlik evresi izler. Bu evre duyumun tepki vermesi evresidir. Bu evrede, bilecek olan, nesneyi kendine alır, nesneyi özümler. Burada maddeyi özümleme sözkonusu değildir ruhsal bir özümleme sözkonusudur. Bu evre bilen'in nesneyle özdeşleşmesi evresidir. Aristoteles dört iç duyum belirler: ortak duyu, imgelem, bellek, değerlendirici. Bu dört duyum dış duyumları derler, toplar, saklar ve tümler.

Duyumsal veriyi bilgiye ulaştıran insan zihni bu verileri alırken edilgin, bilgiye dönüştürürken etkindir. Daha sonra Aristoteles'çi ortaçağ filozofları Aristoteles'in bu belirlemesinden giderek etkin anlık ve edilgin anlık kavramlarını ortaya atmışlardır. Buna göre bilgide anlığımız önce tam anlamında edilgin, sonra tam anlamında etkin olur. Edilgin anlık tam bir gücüllüktür. İnsan dünyaya her şeyi almaya hazır ama üstünde en küçük bir iz bulunmayan bir zihinle gelir, daha doğrusu zihin olasılığıyla gelir. Bunu Aristoteles'çiler *tabula rasa in qua nihil est scriptum* yani üstünde hiçbir şey yazılı olmayan düz bir levha olarak belirlerler. Aristoteles'de bilgi duyumla başlar, duyum bilginin en alt basamağıdır. Zihnimiz bilgiye ulaşabilmek için nesneden etki almak zorundadır. Duyulur dünya nesneleri bilgi kaynağımızı oluştururlar ve biz duyu organlarımızın sağlıklılığı ölçüsünde bilgiye ulaşırız. Aristoteles'de duyu organları, özellikle göz bu yüzden çok önemlidir: duyu organları zayıf kişilerin düşünsel etkinlikleri zayıf olacaktır. İnsan doğuştan fikirlere sahip değildir, her kavramı duyu deneyleriyle elde eder ve zenginleştirir. Özneyle nesne arasındaki bu bilgi alma işi maddedışı bir ilişkidir. Zihin her şeyi edinir, ama maddesini almadan. Anlık maddesizdir, bir organa bağlı değildir. Edilgin anlık duyu verilerini edinirken etkin anlık bizi evrensel bilgiye, bilime ulaştırır, duyu verilerini bütünselleştirerek bilgiyi oluşturur.

AHLAK: OLASILIKLAR ALANI

Aristoteles'in ahlak anlayışı da bilgi kuramı gibi gerçekçidir. Buna göre metafiziğin alanı kesinliklerin, ahlakın alanı olasılıkların alanıdır. Metafiziğin alanında gösterme egemenken, ahlakın alanında görüş egemendir. Aristoteles'de anlık ve istek eylemi sağlayan iki ayrı yetidir. Anlık kurgusal ve uygulamalıdır, devinimi sağlayan anlık uygulamalı anlıktır. Ancak tam anlamında devindirici olan istektir. Aristoteles *De anima*'nın 3. kitabında, 9. bölümde şunları söyler: "Devindirici iki yetinin varolduğu bellidir: anlık ve istek.(..) Bu iki yeti (..) yerine göre devindiricidir: burada, bir amaca göre çalışan anlık, yani uygulamalı anlık sözkonusudur: uygulamalı anlık amacı açısından kurgusal anlıktan ayrılır. İstek de her zaman bir amaca yöneliktir, çünkü isteğin nesnesi uygulamalı anlığın çıkış noktasıdır ve uygulamalı anlığın vardığı en son nokta eylemin çıkış noktasıdır. Bu iki yetiyi, isteği ve uygulamalı anlığı devindirici saymakta haklıyız. Gerçekten, istenir olan devinir önce, sonra düşünce devinime geçer, çünkü düşüncenin çıkış noktası istenir olandır. İmgelem de, devindiği zaman, istek olmadan devinmez. Tam anlamında devindirici tek ilke vardır: isteme yetisi. Çünkü iki yeti de -anlık ve istek- devindirici olsaydı, bunlar bazı ortak özelliklere göre devindirici olacaklardı. Ama gerçekte anlık istek olmadan tam anlamında devinemez. (..) İstek, tersine, usa vurmaya karşı çıkarak devinebilir. (..) Anlık her zaman doğru olur oysa istek ve imgelem doğru olurlar ya da olmazlar."

Gerekeni Seçmek

Demek ki insanda eylemin dayanaklarından biri bilinçli öbürü bilinçsizdir, insan buna göre hem bilinçli hem bilinçsiz eyleme açıktır. Anlık hep doğruyu gösterecek, imgelem doğruya ve yanlışa kayabilecektir. İnsan, eylemini seçimiyle düzenler. Yalnızca ussal varlık olan insan seçim yapabilir. Seçim yapmak en basitinden bir şeyi bir şeyden ayırmaktır. Ahlak alanında filozoflar öteden beri insanın ussal yanıyla tutkulu yanını ayırmışlar, usu iyiye, tutkuyu kötüye eğilimli göstermişlerdir. Buna göre erdemli yaşam için tutkuları usla dengelemek gerekmektedir. Aristoteles de erdem yolunda usun önemini belirler: usun belirleyiciliğinde seçim yapabilen insan iyiyi kötüden ayırmayı bilecektir. "Seçim istemle özdeşleşmeksizin isteme bağlı görünür, bu istemin daha geniş bir uzanımı vardır: çocuklar ve hayvanlar istemli edimde bulunabilirler, seçim yapa-

mazlar. (..) Gerçekten seçim ustan yoksun varlıklara özgü değildir; açgözlülük ve taşkınlık bu varlıklarda ve insanda ortaktır. (..) Sonunda açgözlülük hoşlanmaya ve sıkıntıya bağlıdır, seçim ne hoşlanmaya ne sıkıntı verene bağlıdır. Seçim az ölçüde taşkınlık sayılabilir: hiçbir şey seçimle yapılan eylemlere taşkınlıktan doğan şey kadar az benzemez. Ama seçim bir dilek değildir, ona yakın görünse de. Olanaksız görünen şeylerle ilgili seçim yoktur. Olanaksızı seçtiğini söyleyen kişiye ahmak denir. Buna karşılık insan olanaksızı, örneğin ölümsüz olmayı dileyebilir. (..) Seçim görüşle özdeşleştirilemez, çünkü görüş açıkça her şeye yönelebilir, ölümsüz ve olanaksız şeylere olduğu kadar gücümüzün yettiğine de. Ayrca, görüşler doğru ve yanlış diye ayrılırlar ama iyi ve kötü diye ayrılmazlar. Ama seçimler için bunun tersi sözkonusudur. (..) Bazıları en doğru fikirlere sahiptirler ama kötülüklerinden gerekmeyeni seçerler.(..) Gerçekten, seçim hesapla ve düşünceyle birlikte olur" (*Ethika Nikomakheia*, 3. kitap, 2. bölüm).

Erdemin Koşulları

Erdemin ne olduğunu bilmek yetmez, onu yaşamak ya da uygulamak gerekir. Erdeme ulaşmak için uygulama da gereklidir. Buna göre ahlak alanı hem bilginin hem bilgiyle yönelişin alanı olacaktır. Bu yüzden bu alan özellikle soyluluğun koşullarını gerektirir. Bir yoksulun eliaçık olması olanaksızdır, öyleyse bu yoksul gönlü geniş olmaya, ruh yüceliğine nasıl ulaşacaktır? Kısacası, salt kulaktan dolma bilgi insanı erdemli kılmaya yetmez. Ahlakta uygulama kuramı tümler. Buna göre ahlaklılık bir takım toplumsal üstünlükleri gerektirir. Sokrates'çi bir anlayışla insanın içindeki iyiyi yeşertmeye çalışmak yeterli olmayacaktır. Erdemlilik en yüce iyiyi, mutluluğu amaçlar. Aristoteles'e göre erdem yolunu seçmiş her kişi bunu mutluluk için seçmiştir: "Edimlerimizden doğan iyilikler arasında en yüce iyi hangisidir? Bunun mutluluk olduğu üzerinde insanların çoğu hemen hemen anlaşmışlardır. Kalabalıklar da seçkinler de buna 'mutluluk' derler; 'iyi yaşamak' ve 'başarmak' mutlu olmak demektir diye düşünürler. Mutluluğun ne olduğunu bilmeye gelince, bu tartışmalı bir sorundur ve kalabalıklar bu sorunu bilgelerin çözümlediği gibi çözümlemez. Bazılarına göre mutluluk görünür ve duyulur şeylerle ilgilidir: beğeni, zenginlik, onur kimine göre bir şeydir, kimine göre bir başka şeydir; çoğu zaman aynı kişi mutluluğu değişik olarak görür. (Hasta mı? O zaman mutluluk sağlıktır. Yoksul mu? O zaman mutluluk zenginliktir.)

Bilgisizliklerinin bilincinde olanlar kendilerini aşan tumturaklı söylevleri hayranlıkla dinlerler. İnsanlar iyiliği ve mutluluğu sürdürdükleri yaşama göre anlarlar, bu da şaşırtıcı değildir. Kalabalıklar, en kaba insanlar mutluluğu zevkte bulurlar. Bu insanların seçtiği yaşam zevk yaşamıdır.(..) Kalabalıklar bir tutsak ruhu taşır ve bir hayvan yaşamı seçer.(..) Seçkinler, eylemci kişiler onuru seçerler, çünkü genellikle siyasal yaşamın amacı budur" (*Ethika Nikomakheia*, 1. kitap, 3. bölüm).

İnsanda Zevkler Çeşitlidir

Aristoteles'e göre insan beğenilerinin seçkinliğiyle hayvandan ayrılır. Her türün kendine göre işlevi ve buna bağlı olarak kendine göre hazları vardır. Aristoteles bu konuda şunları söyler: "Her canlı türün kendine özgü işlevi olduğu kadar kendine özgü hazzı vardır. Her tür kendi etkinliğine uygun hazza sahiptir, türleri gözden geçirdiğimizde bunu hemen görürüz. Ata, köpeğe, insana özgü zevkler birbirinden ayrıdır ve Herakleitos'un dediği gibi eşek samanı altına yeğ tutar.(..) Ama özdeş varlıkların birbirinden ayrı olmayan zevkler duymaları olağan görünür. Oysa, hiç değilse insanda bu zevkler çeşitlidir: aynı nesneler bazılarını büyüler bazılarını incitir; bazılarına rahatsızlık veren ya da ağır gelen şeylerden bazıları haz duyarlar ya da yararlanırlar, hele işe zevk karışırsa: sağlıklının tatlı bulduğunu hasta acı bulur. Oysa bütün bu durumlarda şeylerin gerçekliğini sağlıklı kişinin ortaya koyduğu düşünülür.(..) Hoş olmayan nesneleri hoş bulmak hastalık ve olağandışı durumu belirtisidir. Onurlu zevklere gelince, insanda bulunması gereken zevk hangi türdendir ve hangi yapıdadır? Her etkinliğin bir zevkle birlikte olduğu doğruysa, bunu insanın etkinliklerinin belirlenmesinden ortaya çıkaramaz mıyız? Demek ki yetkin ve mutlu bir insanın bir ya da birçok etkinliği olsa bile bu etkinliği süsleyen zevkler yüksek bir biçimde insancıl zevkler olarak adlandırılmaya yaraşır olacaklardır. Öbürleri, ikincil olarak ve türemiş olarak yardımcı zevkler olacaklardır" (*Ethika Nikomokheia*, 10. kitap, 5. bölüm).

Erdem: Mutluluğa Uyarlanma

Demek ki insan mutluluğa erdemle ulaşır. Bunun için insanın mutluluğa uyarlı olması, hem bedensel hem ruhsal açıdan yetkin ya da yeterli olması gerekir. Mutlu olabilmemiz için her şeyden önce bedenimizin sağlıklı olması gerekir: bedensel sıkıntı kendiliğinden ruhsal sıkıntıyı doğurur. Bedensel işlevlerin uyarlılığı mutluluk için gereklidir ama yeterli değildir. Bunun için bilinçli yanımızın uyarlılığı da gereklidir. Aristoteles'e göre insan bazı yatkınlıklarla dünyaya gelir. Kimi öfkelidir, kimi korkaktır... Erdem elde edilmiş, kazanılmış bir değerdir, istemle sağlanmıştır. Bir insanı öfkeli ya da korkak olduğu için iyi ya da kötü diye belirleyemeyiz. Ama erdemli insana iyi dememiz gerekir. İnsan bir takım yatkınlıklar kazanır, onu basit bir biçimde doğasındaki özellikler kadar kendinin kılar. İnsanı erdem yolunda güçlü kılan bu edinilmiş alışkanlıklardır. İnsan erdem adına nesi varsa onları istemli bir biçimde yani seçmelerle kazanmıştır. Erdemli olmak aşırılıklardan uzak olmaktır, en güzel orta yere yerleşmiş olmaktır. Bu yönde insan ruhu sanatla ve doğayla benzerlikler gösterir. Erdem ne tutkudur ne yetidir, yalnızca yatkınlıktır. Erdem tutku olsaydı öfkelilik de erdem sayılacaktı. Erdem yatkınlıktır ama her yatkınlık erdem değildir. Erdem istemin sağladığı yatkınlıktır.

İnsan ne yaptığını bilen bir varlıktır. Erdemli davranış bilinçle gerçekleştirilen iyi davranıştır. Her iyi davranış yetkindir. Yetkin olan kendi içinde bütün olandır, kendine yetendir, onun dışarıdan alacağı bir şey yoktur. Erdemli davranış yetkinliğinde aşırı, özünde ılımlı olacaktır. Erdeme yönelen kişi yetkinliğe varmakta aşırı bir atılım ortaya koyacak, ama ılımlı olanı gerçekleştirmek isteyecektir. Erdemli bir kişi örneğin ne pısırık ne gözüpek olacaktır, yürekli olmak için elinden geleni yapacaktır. Özetle erdemli kişi en güzel orta yeri her davranışında tutturan kişidir. Demek ki erdemlerimiz istemle gerçekleştirdiğimiz yetkin ama ılımlı davranışlarımızı karşılar. Aristoteles *Ethika Nikomakheia*'nın 2. kitabında, 1. bölümde şunları söyler: "İnsan erdemi dediğimiz şey bedenle ilgili erdem değildir, ruhla ilgili erdemdir, mutluluk dediğimiz şey ruhun bir etkinliğidir. İki çeşit erdem vardır: biri seçme erdemi öbürü özyapı erdemi. Seçme erdemi büyük ölçüde eğitimden gelir ve eğitimle gelişir, deneyi ve zamanı gerektirir. Özyapı erdemi alışkanlıktan doğar. (..) Bu, özyapı erdemlerinden hiçbirinin bizde doğadan gelmediğini açıkça ortaya koyar. Gerçekten, doğadan gelen hiçbir şey alışkanlıkla değiştirilmez. Böylece, doğal eğilimiyle aşağıya doğru yönelen taş yukarıya doğru yönelme

alışkanlığını kazanamayacaktır; gene de biz ona bu alışkanlığı kazandırmak için onu bir kere havaya fırlatırız; ateş aşağıya doğru yönelmeyi bilmez; kısacası, hiçbir doğal durum alışkanlıktan giderek değiştirilemez. Demek ki erdemlerimiz ne doğadan gelir ne doğaya karşıttır, ama doğa bu erdemleri alabilmemizi sağlar ve biz alışkanlık yoluyla onlara en yetkin gelişimini kazandırırız."

Toplumsal İnsan

Aristoteles insanı başkalarıyla ilişkisi içinde ele alır, onun insanı site'deki insandır. İnsan toplumsal bir varlıktır, bir "*zoon politikon*"dur. Bu varlık amaçladığı mutluluğa ancak başkalarıyla ilişkisi içinde ulaşabilecektir. Birey kendini toplumdan soyutlayamaz, ayrıca topluma karşı yükümlülükleri vardır onun. Bu bakımdan dostluk Aristoteles'de önemli bir yer tutar. Filozof *Ethika Nikomakheia*'nın 9. kitabında, 4. bölümde şöyle der: "İnsanın dostlarına duyduğu ve çeşitli dostluklar tanımlamaya yarayan dostça duygular sanırım insanın kendisine karşı duyduğu duygulardan çıkmıştır. Gerçekten, yalnızca sevdiği kişinin yararı için iyilik isteyeni ya da iyilik yapanı (..) dost diye tanımlayabiliriz; ya da yalnızca dostunu sevdiği için dostunun yaşamasını ve iyi durumda olmasını isteyen kişiyi dost diye tanımlarız.(..) Bazılarına göre dost, sevdiği kişiyle -ve kendisiyle aynı zevkleri duyan kişiyle- yaşamını geçiren kişidir, ya da sıkıntıları ve sevinçleri paylaşan kişidir. (..) Oysa bu duygulardan herbiri aynı zamanda erdemli bir kişinin kendisi için duyduğu duygudur. (..) Erdemli kişi yaşamını yalnız başına geçirmek ister, bundan haz duyar, yaptıklarının anıları kendini büyüler, gelecekte yapacağı eylemler ona iyilikle ilgili umutlar verir, bu umutlar da hoş şeylerdir. (..) Erdemli kişi her şeyin ötesinde kendi zevkleriyle ve kendi acılarıyla ilgilenir. O, hazzı ve acıyı aynı nesnelerde bulur, bir onda bir bunda değil. Çünkü o, deyim yerindeyse, pişmanlık duymayan kişidir. Erdemli kişinin kendisi için duyduğu duygular bunlar olduğuna göre, erdemli kişi kendisi için duyduğu duyguyu dostu için de duyduğuna göre (çünkü dost demek bir başka biz demektir), dostluk denilen şey sözünü ettiğimiz duygulardan ya biri ya öbürüdür, dostlar da kendilerini bu duygularda bulan kişilerdir."

Aristoteles böylece bireyi, en azından yetkin bireyi başkasına adanmış bir varlık olarak belirler. Bu adanmışlığın temelinde ona göre bencillik yatmaktadır. Bencillik, her zaman yapıldığı gibi aşağılanması gereken bir duygu değildir. Tersine, bencillik başkasına adanmışlığın temelinde

yatan itkidir. Erdemli kişinin bencil olması gerekir. Aristoteles, *Ethika Nikomakheia*'nın 9. kitabında, 8. bölümde şunları söyler: "Bencil sözcüğünü bir kınama terimi olarak görenler, zenginlikler, onurlar, bedensel zevkler sözkonusu olduğunda bütün bunlardan en büyük payı alanları bencil diye adlandırırlar; gerçekten, insanların çoğu isteklerini ve çabalarını bu nesnelere yöneltir, çünkü onlar bunların büyük iyilikler olduğunu düşünürler; bu yüzden bu şeyler, üzerinde en çok çekişilen şeylerdir. Oysa insan atılımını bu yönde kullanırsa kendini açgözlülüklerinin ve genel olarak tutkularının, yani ruhun usdışı bölümünün eline bırakmış olur. İnsanların çoğu bu durumda olduğundan, bencil sözcüğünün anlamı, kötü olan bu kalabalığın ortaya çıkardığı "bencillik"den gelir. Demek ki böylesine bencil olanlardan haklı olarak nefret ediyoruz. Genel olarak bu çeşit iyilikleri elde etmeye çalışanları bencil diye adlandırıyoruz, bu kesin. Çünkü sürekli olarak başkasından daha çok adalet, ölçülülük ya da erdem edimlerinde bulunmaya çalışan, kısacası her zaman kendine güzeli ayıran biri varsa kimse onu bencil diye nitelendiremez ve ayıplayamaz.(..) Böylece herkes güzel eylemde bulunmakta gösterdikleri istekle ayrılan kişileri beğenir ve över; bütün insanlar güzel için aşkla yarışsalardı ve en güzel eylemleri gerçekleştirmek için çaba gösterselerdi, toplumun kendisine gereken her şeye sahip olduğunu ve özellikle herkesin en büyük iyilikleri elde ettiğini görürdük, erdem en büyük iyilik olduğuna göre. Böylece şu sonuçlara varıyoruz: erdemli kişinin bencil olması gerekir (çünkü güzel eylemlerde bulunarak kendisine yarar sağlayacak ve başkalarını da bundan yararlandıracaktır). Kötü, tersine, bencil olmamalıdır (çünkü kendini aşağılık tutkulara kaptırarak, kesinlikle hem kendine hem de başkalarına zarar verecektir). Kötü kişi, yaptığı şeyle yapmak zorunda bulunduğu şey arasında uyarsızlık bulunan kişidir; erdemli kişi, tersine, yapmak zorunda olduğu şeyi yapan kişidir, çünkü us kendisi için en iyi olanı seçer her zaman, erdemli kişi de usa başeğer."

Dostluğun Değeri

Aristoteles ayrıca insanlar arasındaki bağlılığın çeşitlerini ele alır, dostluğun nedenlerini tartışır. Sevginin iyilikçi yanını konu edinir: sevmek, iyiliğini istemek'dir. Birbirlerini sevenler birbirlerinin iyiliğini isterler, sağlıklı sevgide bir zorunluluktur bu. Karşımızdakini bazen kendimiz için, bazen kendisi için severiz. Gerçek sevgi iyilikçidir, karşımızdakini kendi için sevdiğimizde gerçekleşir. Aristoteles üç dostluk çeşidi belirler: yarar

dostluğu, zevk dostluğu, yetkin dostluk. *Ethika Nikomakheia*'nın 8. kitabında, 2, 3, 4. bölümlerde şöyle der: "Genel olarak her şeyin sevilmeye değer olmadığı, yalnızca sevilesi olanın sevilmeye değer olduğu benimsenir: sevilesi olan da, iyi, hoş ya da yararlı olandır. (..) Dostluğun nedenleri türleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar; böylece çeşitli bağlılık ve dostluk türleri vardır; demek ki, sevilesi nesne sayısı kadar yani üç türlü dostluk vardır. Her türe bir bağlanma biçimi karşılıktır. (..) Oysa birbirlerini sevenler bağlılıklarını belirleyen görüş açısından birbirlerinin iyiliğini isterler. Böylece, karşılıklı dostlukları yarar üzerine kurulmuş olanlar birbirlerini kendileri için sevmezler ama birinden öbürüne gelebilecek iyilik açısından severler. Dostlukları zevk üzerine kurulmuş olanlar için de durum aynıdır, çünkü bunlar akıllı kişileri akıllılıklarından ötürü değil, yalnızca onlardan sağladıkları kişisel hoşnutluktan ötürü severler. Demek ki yararlılık için sevmek kendi iyiliği için sevmektir, zevk için sevmek de kendi zevki için sevmektir.(..) Öyleyse bu çeşit dostluklarda raslantısal bir şeyler vardır, çünkü dost temelde sağladığı şeyden, sağladığı iyilikten ötürü sevilir, kendinden ötürü değil. Bu dostlukları esinleyenler aynı durumda kalmadıkları zaman bu dostluklar kolayca bozulur.(..) Dostluğun nedeni ortadan kalkınca dostluk da biter, bu nedenden başka temeli olmadığına göre. (..) Ama yetkin dostluk erdem yönünden birbirine benzeyen iyi insanların dostluğudur; çünkü onlar iyi insanlar olarak, kendiliklerinden iyi insanlar olarak birbirlerinin aynı biçimde iyiliğini isterler. Dostunun iyiliğini dostu için isteyenler iyi dostlardır, çünkü onlar kendi yapılarından ötürü dostturlar, raslantısal olarak değil.(..) Erdemli kaldıkları sürece dostlukları sürer gider, erdem de kalıcı birşeydir. (..) Elbette bu tür yetkin dostluklar çok az bulunur, çünkü böyle kişiler oldukça azdır. Bundan başka, böyle bir dostluk zaman ve alışkanlık gerektirir."

Aristoteles *Ethika Nikomakheia*'nın 8. kitabında, 9. bölümde şunları söyler: "Zevk üzerine kurulmuş olan dostlukla yetkin dostluk arasında azçok benzerlik vardır (çünkü iyi kişiler birbirlerine hoş görünürler); aynı şey yarar üzerine kurulmuş dostluk için de geçerlidir (çünkü iyi kişiler birbirleri için yararlıdırlar). Bu iki kategoride de dostlukların birbirine sağladığı yarar -örneğin zevk- aynıysa, -yalnızca aynı değil, düşünce adamlarında görüldüğü gibi aynı kaynaktansa- dostluk çok uzun sürer; ama sevgiliyle sevilen arasında aynı durum yoktur. Çünkü her ikisi zevklerini aynı kaynaktan almazlar: biri sevdiğini görmekten zevk alır, öbürü sevdiğinin yakınlıklarından zevk alır. Bununla birlikte, gençlik çi-

çeği solduğu zaman bazen dostluk da onunla solar: sevdiğinin görünümü seveni büyülemez olur, sevilen aynı yakınlıkların nesnesi değildir. Bununla birlikte, çoğunlukla, alışkanlık birinin özyapısını öbürüne değerli kıldığından, dostlukları sürer, o zaman özyapıları benzer olur. Aşkta karşılıklı zevk değil de yarar gözetenlere gelince, bunların dostlukları daha zayıf ve daha az süreklidir. Yalnızca yarar üzerine kurulmuş dostluklarda bu yarar ortadan kalkınca, dostluk bozuluverir: bu kişiler birbirlerinin değil, karşılıklı çıkarlarının dostlarıdırlar.(..) Yalnızca erdemli kişilerin dostluğu yarardan uzaktır: çünkü uzun zaman denenmiş bir dost için herhangi bir kişinin söyleyeceği söze inanmak güçtür; tersine, bunlarda güvene, birbirine haksızlık etmemeye, kısacası gerçek dostluğun gerektirdiği her şeye raslamr."

Ailede Dostluk

Aristoteles ailedeki dostluğu da *Ethika Nikomakheia*'nın 8. kitabında, 14. bölümde ele alır: "Aile içindeki dostluk, tümü anababalarla çocukları birleştiren dostluktan türemiş çeşitli biçimler altında ortaya çıkar. Gerçekten, anababalar çocuklarını kendilerinin bir parçası olarak severler ve çocuklar da anababalarını kendilerinden geldikleri bir şey olarak severler.(..) Demek ki anababalar çocuklarını kendileriymiş gibi severler, çünkü çocukları kendilerinden olmuştur (..), onlar bir başka kendileri'dir, oysa çocuklar anababalarını varoluşlarının kaynağı olarak severler. Kardeşler aynı anababadan dünyaya geldikleri için sevişirler. (..) Bu dostluğa büyük ölçüde katkısı olan etkenler ortak eğitim ve yaşta yakınlıktır: 'gençler gençlerle ve yaşlılar yaşlılarla dost olur' ve 'birlikte yaşayanlar birbirleriyle dost olurlar'; böylece kardeşlerin dostluğu okul arkadaşlığına benzer.(..) Gerçekte çocukların anababalarıyla dostluğu (bu arada insanların tanrılarla dostluğu) iyi ve yüce bir varlığa yönelen bir dostluktur: çocuklar anababalarından en büyük iyilikleri almışlardır, varoluşlarının, yaşamlarının ve daha sonra eğitimlerinin nedeni hep anababaları olduğuna göre. (..) Karıkoca arasındaki dostluğa gelince, bu dostluğun doğal kökenli olduğu düşünülür: çünkü insan doğal olarak sitede yaşamaktan daha çok çift olarak yaşamaya eğilimli bir varlıktır.(..) Çoğalma bütün canlı varlıklarda ortak bir yasadır. Ama bu birleşme öbür türlerde yalnızca çoğalma eylemiyle sınırlanır, oysa insanın birlikte yaşamasında yalnızca dünyaya getirme amacı yoktur, yaşam için zorunlu olan bir şeyi sağlamak amacı da vardır, çünkü başlangıçtan beri görevler bölünmüş-

tür ve erkeğinki kadınınkinden ayrıdır. Böylelikle kadın ve erkek kendilerine özgü yetenekleri ortak kullanarak durmadan yardımlaşırlar. Bu yüzden, bu çeşit dostluğun yararlı olanla hoş olanı birleştirdiği söylenir. Karı ve koca onurlu kişilerse, herbirinin kendine özgü erdemi olacağından, bu çeşit dostluk erdem üzerine temellenebilir, biri öbürünün erdeminde sevinci bulabilir. Çocukların yardımcı bir bağ olduğu söylenir; bu yüzden, çocuksuz çiftler birbirlerinden daha kolay koparlar, çünkü çocuklar her ikisinde ortaktır ve ortak olan her şey bir birleşme aracıdır."

Dostluk ve Adalet

Aristoteles "dostluk" kavramını "adalet" kavramına bağlar. Dostluk ve adalet her insan topluluğunda zorunlu olarak varolan kavramlardır ve insan ilişkilerinin düzenliliğini sağlarlar. Sevmek, paylaşmayı bilmektir. Sevdiğimiz insan haklarını elde etsin isteriz. Sevgi duygusundan başlayarak beliren adalet duygusu her toplumda oldukça karmaşık olan insan ilişkilerini düzenler, sevginin uzanımını aşarak bütün insanlarla, sevdiğimiz sevmediğimiz, hatta tanıdığımız tanımadığımız insanlarla ilişkimizi yasalara göre düzenleyen bir kurum olur. Aristoteles, *Ethika Nikomakheia*'nın 8. kitabında, 2. bölümde şöyle der: "Dostluk ve adalet aynı nesnelerle ilgili ve aynı kişilere bağlı gibidirler, çünkü her toplulukta adalet vardır, dostluk da. (..) Dostluk, birlikte sahip olunan şeyle ölçülür, adaleti ölçen de budur. 'Dostlar arasında her şey ortaktır' diyen atasözü çok doğru: dostluk ortaklaşmada yatar. Kardeşler ve arkadaşlar arasında her şey ortaktır, ama öbür dostlar için bu ortaklığın sınırları vardır: bazı durumlarda daha çok ortak şeyler vardır, bazılarında daha az.(..) Bunun gibi, adalet ilişkileri de ayrılıklar gösterir, çünkü haklar ne anababalarla çocuklar arasında, ne kardeşler arasında, ne de arkadaşlar ve yurttaşlar arasında aynıdır, başka tür dostluklar için de bu böyledir. Buna göre, adaletsizlik edimleri de her toplulukta değişik olacaktır, bu edimler dostlara yöneltildikleri ölçüde ciddi edimler olacaklardır. Örneğin bir dostun parasını çaldığımız zaman, bir yurttaşın parasını çaldığımız zamankine göre kendimizi daha suçlu duyarız. (..) Doğal olarak, adalet dostlukla birlikte gelişir, bunlar aynı kişilerde bulunurlar ve aynı uzanımdadırlar."

Adaletli ve Adaletsiz

Aristoteles *Ethika Nikomakheia*'ın 5. kitabında, 2. bölümde "adaletli" ve "adaletsiz" kavramlarını ele alır. "Adaletsiz sözcüğünün kaç anlamda kullanılabileceğini inceleyelim. Yasaları çiğneyen kişiye, payından çoğunu alan kişiye, eşitliği tanımayan kişiye adaletsiz denir. Buna göre, yasaya uyan ve eşitliğe saygı gösteren kişi adaletli kişidir. (..) Adaletsiz kişi payından çoğunu alan kişi olduğuna göre, elbette iyiliklere karşı adaletsiz olacaktır. (..) Ama adaletsiz kişi her zaman en büyük payı seçmez, kendinde kötü olan şeyler sözkonusu olduğunda, tersine, en küçük payı seçer." Aristoteles, aynı kitabın 5. bölümünde "adalet" kavramını "yasa" ve "erdem" kavramlarıyla ele alır: "Yasaları çiğneyen adaletsiz ve yasalara saygı gösteren adaletliyse, tüm yasal şeylerin bir anlamda adaletli olduğu kesindir. Çünkü yasamanın belirlediği tüm şeyler yasaldır, herbirinin adaletli olduğu benimsenebilir. Oysa yasalar her şeye yönelir ve ortak çıkarı amaçlar, hem halkın çıkarını hem yönetenlerin çıkarını amaçlar. (..) Öyle ki, bir siyasal topluluğa (..) mutluluğu sağlamakta ya da sürdürmekte katkısı olan şeye adaletli denilir. Yasa yürekli kişiye edimlerini yerine getirmesini buyurur (örneğin görevini bırakmamasını, kaçmamasını, silahını atmamasını), ölçülü kişiye de edimlerini yerine getirmesini buyurur (zina yapmamasını, kimseyi lekelememesini), uysal kişiye de edimlerini yerine getirmesini buyurur (kimseye vurmamasını, kimseye hakaret etmemesini), böylece tüm öbür erdemlere ve bayağılıklara da egemen olur, bazı eylemlerin yapılmasını buyurur, bazılarını da yasaklar. (..) Bu durumda adalet genel görünümüyle erdemlerin en önemlisidir."

Aristoteles üç türlü adalet belirler. Paylaştırma adaleti toplumda her şeyin insan değerine göre paylaştırılmasını sağlar. Onarma adaleti, insanlar arasındaki ilişkileri düzenler, bunu yaparken insanın değerine ilgisiz kalır. Alışveriş adaleti, ticaret ilişkilerini düzenler. Adaletin amacı, toplumda kişilerarası bağın güçlü olmasını sağlamaktır. Bunun için insanlara insanlar değil yasalar egemen olmalıdır. Aristoteles *Ethika Nikomakheia*'nın 5. kitabında, 10. bölümde adaleti toplumsal çerçevede ele alır, yargıçları adaleti gerçekleştirenler, tiranları adaleti yokedenler olarak değerlendirir: "Siyasal adalet (..) özgür ve eşit insanlar arasında (..) egemen olan adalettir. Öyle ki bu koşulların gerçekleşmediği yerlerde kişilerin karşılıklı ilişkilerini düzenleyen siyasal adalet yoktur, ancak bazı yönlerden siyasal adalete benzeyen bir çeşit adalet vardır. Gerçekten, adalet, ilişkileri yasayla belirlenmiş kişilerin varlığını gerektirir, yasa da kendile-

rinde adaletsizliğin bulunabileceği kişilerin varlığını gerektirir. Çünkü adalet (mahkemece yerine getirilir), adaletlinin ve adaletsizin belirlenmesidir. Adaletsizliğin bulunduğu her yerde adaletsiz edimler de bulunur (ama adaletsiz edimlerin gerçekleştirildiği her yerde adaletsizlik kesinlikle vardır denilemez). Adaletsizce eylemde bulunmak nedir? Kendinde iyi olan şeylerden kendine aşırı bir pay, kendinde kötü olan şeylerden kendine çok az bir pay almaktır. Bu yüzden bir insanın egemen olmasından acı duyarız, ama yasanın egemen olmasını isteriz. Çünkü bir insan yalnızca kendi çıkarını düşünerek egemen olur ve tiran olur. Yargıç da tersine adaletin bekçisidir, böyle olmakla eşitliğin de bekçisidir. Oysa bir kişi adaletliyse, payına düşenden çoğunu almıyor demektir (çünkü kendinde iyi olan şeylerden büyük ölçüde pay almaz, hiç değilse kendine yaraşır ölçüde pay alır, adaletli kişi aynı zamanda başkaları için çalışır, bu nedenle (..) adaletin 'başkasının iyiliği' olduğu söylenilir). Demek ki ona bir ücret, onuruna yaraşır bir ücret vermek gerekir. Kendi payı kendine yetmeyenlere gelince, bunlar tiran olurlar."

DEVLET/SİTE'NİN YAPISI

Platon'un çizdiği "ideal devlet"i uzaktan yakından düşündürecek biçimde Aristoteles bir "güçlü devlet", "iyi site" tasarısı çizmeye çalışır. Aristoteles Platon'dan çok daha gerçekçi bir tutumla iyi bir sitenin nasıl olması gerektiğini tartışır. *Politika*'nın 3. kitabında, 5. bölümde şöyle der: "Site, bütünsel ve bağımsız olarak varlığını sürdürmek için toplanmış aileler ve köylükler birliğidir. Burada (..) mutlu ve güzel bir yaşam sözkonusudur. Siyasal birliğin amacı güzel eylemlerdir, yalnızca birlikte yaşama olgusu değil. Bu yüzden bu anlamdaki birliğe en çok katkıda bulunanlar, devlette, özgürlük yönünden ve doğuştan kendilerine eşit ya da kendilerinden üstün, siyasal erdem bakımından aşağı olanlardan daha büyük paya sahiptirler." Aristoteles'e göre iyi bir site kendi kendine yeten sitedir. Bu belirleme yunan sitesinin kapalı iktisadi yapısını ortaya koyar. İyi bir site ürettiği kadarını tüketecektir. Kapalı iktisadi yapının sağlamlığında sitenin büyüklüğü önemli bir rol oynar. *Politika*'nın 7. kitabında, 8. bölümde Aristoteles şunları söyler: "Uygar bir toplumun varolabilmesi için neler gerekir onu inceleyelim.(..) Sitede şunlar bulunmalıdır: 1. Yiyecekler; 2. Teknik (yaşamak için çok araç gerekir); 3. Silahlar (çünkü toplumun üyelerine silahlar gereklidir, içte yetkeye başkaldıranlara karşı yetkeyi elde tutabilmek için ve dıştaki adaletsiz girişimlere karşı);

4. İç gereksinimler için olduğu kadar savaş harcamaları için yeterli para; 5. Tanrı'ya tapınma ya da ruhani işlev denilen şey; 6. En zorunlusu, karşılıklı çıkarlarla ve haklarla ilgili yargı düzeni. Site raslantıyla bir araya gelmiş bir topluluk değildir, kendine yetebilecek bir topluluktur; saydığımız şeylerden biri eksikse, böyle bir topluluğun mutlak olarak kendine yeter olması olanaksızdır. Demek ki bir siteyi oluşturan çeşitli görevler vardır: (..) çiftçiler, zanaatçılar, ordu, zengin sınıf, rahipler ve her kişiye zorunlu ve yararlı olanı söylemekle görevlendirilmiş yargıçlar gerekir."

Politika'da aynı kitabın 14. bölümünde şu belirlemeyi buluruz: "Uygar bir toplum için zorunlu olan ilk temel, bir yanda sayıca ve nitelikçe uygun bir insan topluluğu, öte yanda belli genişlikte ve belli nitelikte toprak parçasıdır. Genellikle sitenin mutlu olması için büyük olması gerektiği düşünülür. (..) Site nüfusun büyüklüğüne göre büyük diye belirlenir, gene de sayıdan çok güce bakmak gerekir. (..) Sitelerin çok sayıda tutsakları, yerleşmiş yabancıları ve yabancıları kapsaması belki de zorunludur, (..) bu ögelerin bolluğu bir sitenin büyüklüğünü ortaya koyar, oysa çok sayıda işçinin ve az sayıda askerin bulunduğu bir site büyük olamaz. Büyük bir devletle kalabalık bir devlet aynı şey değildir. Ayrıca olaylar çok kalabalık bir sitenin iyi yönetilmesinin güç ve belki de olanaksız olduğunu gösterir. Özetle, genelde iyi kurumları olduğu söylenilen siteler arasında nüfusu oluruna bırakan bir tek site göremeyiz. Us şunu açıkça belirler: yasa bir çeşit düzendir, iyi yasaları olmak da bir site için zorunlu olarak iyi düzende olmaktır, oysa büyük kalabalık düzene girmeyi bilmez." Aristoteles *Politika*'da aynı kitabın 4. bölümünde toprak büyüklüğü konusunu ele alır. Ona göre site toprağının büyüklüğü insanlara özgür ve rahat bir yaşam sağlayacak kadar olmalıdır. Toprağın niteliği de, kendi kendine yetmeyi sağlayacak ölçülerde olmalıdır.

Yurttaş Kavramı

Aristoteles, *Politika*'nın 3. kitabında, 1. bölümde yurttaşı tanımlar. Yurttaşlığın ölçütü filozofa göre yerleşmişlik değildir, yabancılar ve köleler de yerleşmiş kişilerdir. Ayrıca çocukları ve ihtiyarları da bir ölçüye kadar yurttaş saymak gerekir. Gerçek yurttaş, "kendinde düzeltilmesi gereken hiçbir şey bulunmayan" kişidir, "arı yurttaş"tır. Arı yurttaşlığı en iyi belirleyen oy kullanma ve halkın gücüne katılma hakkıdır. "Sonuçta, iktidara katılanlara yurttaş diyoruz" der Aristoteles. Bu arada o köleleri gereç sayar. *Politika*'nın 1. kitabında, 2. bölümde iki çeşit gereç olduğunu,

gereçleri canlı ve cansız diye ikiye ayırmak gerektiğini söyler. Dümen cansız gereçtir, tayfa canlı gereçtir. Gereç olmak yardımcı olmakla belirgin olduğuna göre, köleye de gereç diyebiliriz. Aristoteles bu bölümde kölelik için şu belirlemelerde bulunur: "Egemen olmak ve egemen olunmak yalnızca kaçınılmaz değil ama oldukça yararlı şeylerdir. Doğdukları andan başlayarak varlıklar bazılarının egemen olunmak bazılarının egemen olmak için yaratılmış olmaları yönünden birbirlerinden ayrılırlar." Aristoteles'e göre köle birine ait olan ve sınırlı bir düşünme gücü olan kimsedir. "Sonunda kölelerin kullanılışıyla hayvanların kullanılışı birbirinden çok az değişiktir. Kölelerden ve evcil hayvanlardan beklediğimiz, yaşamın gereksinimlerini karşılayabilmekte bize bedensel güçleriyle yardım etmeleridir." Bunun için doğa köleyle özgür insanı bedenine kadar ayırmıştır. Kölenin bedeni yaşamın gereksinimlerini karşılayacak kadar güçlüdür, oysa özgür insanın böylesine güçlü bir bedeni yoktur, onun bedeni siyasal yaşamda yararlı olacak biçimde güçlüdür. "Ne olursa olsun, doğa özgür ve köle olmak üzere ikiye ayırır insanları, (..) köleler için kölelik hem yararlı hem doğrudur."

Kölenin Erdemi

Aristoteles aynı bölümde kölenin erdemini tartışır. Köle dediğimiz gerecin gereç olma dışında daha başka nitelikleri olabilir mi? Köle ölçülü, yürekli, adaletli olabilir mi? Aristoteles'e göre her insan ahlaklı olmalıdır, ahlaki nitelikler herkese paylaştırılmıştır, ama elbette eşit olarak paylaştırılmamıştır. Her kişi kendi toplumsal yükümlülüğünün gerektirdiği ölçüde erdemli olmalıdır. Toplumu yöneten kişi en çok erdemli olması gereken kişidir. Ama "öbürleri paylarına düşenden daha çok erdeme sahip olmamalıdır". Öyleyse, köleye birazcık erdem yetecektir, işinde saygılı ve yürekli olabilecek kadar. Aristoteles bu katı sınıfsal bakışını yönetimde de sürdürür. Ona göre siyasal iktidar özgür insanın yararına kurulmalıdır. "Özgür insanlara uygulanan iktidarla kölelere uygulanan iktidar arasındaki ayrılık, özgür insanın yapısıyla kölenin yapısı arasındaki ayrılıktan daha az değildir" (*Politika*, 7. kitap, 3. bölüm). İktidara yönelen kişi en iyiye yönelmiştir, bu kişi tek kişilerin durumuna ilgisiz kalacaktır. "Yönetimi ele alan kişi onu komşusuna bırakmaz, daha çok komşusunun elinden alır, ne babayla çocuk, ne çocukla baba, ne de genel olarak dostla dost arasındaki bağları göz önünde tutar." Ancak iktidar köleyi de kollamalıdır, çünkü "doğanın köle yaptığı kişi"nin çıkarı efendinin çıkarıyla

özdeştir. Despot genellikle efendinin çıkarını gözetir, kölenin çıkarını gözetmez. Oysa köle yokolursa efendi de yokolacaktır. Ancak ortak çıkarı gözeten düzenler doğru yoldadır diyebiliriz. "Yalnızca egemen olanların çıkarını kollayanların tümü her zaman yanlış yoldadır ve iyi yönetimleri belirleyen sınırları aşmıştır: onlar despotturlar, oysa site özgür insanlar topluluğudur" (*Politika*, 3. kitap, 4. bölüm). Demek ki yönetici her sınıfa hakkını vererek adaleti gerçekleştirmek durumundadır.

Toplumun Sınıfları

Aristoteles toplum sınıflarıyla ilgili olarak şunları söyler: "Önce besin işiyle uğraşan kalabalık sınıf gelir, bu sınıfa çiftçiler diyoruz. İkinci olarak, işçi denilen sınıf gelir (bu, tekniklerle uğraşan sınıftır, teknikler olmadan bir site varolamaz, tekniklerden bazıları mutlak olarak zorunludur, bazıları lüksü amaçlar ve iyi yaşamaya katkıda bulunur). Üçüncü sınıf tüccar sınıfıdır (yaşamını satışlarla ve alışlarla geçiren tüccarları ya da perakendecileri böyle adlandırırız). Dördüncü sınıf aylıklı kişiler sınıfıdır. Beşinci sınıf ulusal savunmayla uğraşanlar sınıfıdır ve beklenmedik saldırganlarca tutsaklaştırılma tehlikesi göze alınmak istenmiyorsa bu sınıf öbürleri kadar zorunludur. (..) Kaçınılmaz bir biçimde adaleti yerine getiren ve hakları belirleyen sınıf vardır (altıncı sınıf). Yedinci sınıf zengin dediğimiz sınıftır ve servetleriyle toplum işlerine katkıda bulunanlardan oluşmuştur. Sekizinci sınıf toplumsal işlevle ve yüksek memurluklarla görevlendirilmiştir: bir site başkansız varolamaz. Demek ki, yaşam boyu olsun nöbetle olsun, egemen olabilen ve siteye bu yardımı yapmayı benimseyen kişilerin olması gereklidir. (..) Çok kimse bu yeteneklerin birbirine uygun olduğunu düşünür: aynı bireyler örneğin savaşçı, çiftçi, işçi olabilirler ya da aynı bireyler görüşmelere katılabilirler ve yargılayabilirler, hepsi erdemli olduklarını ileri sürerler ve yüksek memurlukların çoğunu yapabileceklerini düşünürler. Yalnız, aynı bireylerin hem zengin hem yoksul olması olanaksızdır. Sitenin yoksul ve zengin olmak üzere böylece bölünmesinin en çok dikkati çeken bölünme olması buradan gelir. Bundan başka, hemen her zaman birileri az sayıda öbürleri çok sayıda olduklarından, bunlar sitenin ögeleri arasında karşıtlığı göze batan bölümlerdir. Öyle ki yönetim biçimleri birinin öbürü üzerindeki üstünlüğünden çıktığı için genellikle iki eşit yönetim biçimi olduğu düşünülür: demokrasi ve oligarşi" (*Politika*, 4. kitap, 3. bölüm).

Yönetim

Aristoteles *Politika*'nın 4. kitabında, 2. bölümde yönetimlerle ilgili olarak şunları söyler: "Tekçi yönetimler arasında ortak çıkarı göz önünde tutana genellikle krallık denilir. Az kişinin yönetimine de (tek kişinin değil) soyluluk denilir. (..) Sonunda, çoğunluk ortak çıkarı gözeterek egemen olursa, buna tüm yönetim biçimlerinde ortak olan adı veririz: cumhuriyet. (..) Saydığımız yönetim biçimlerinin sapmış biçimleri şunlardır: krallığınki tiranlık, soyluluğunki oligarşi, cumhuriyetinki demokrasi. Gerçekten, tiranlık mutlak yöneticinin çıkarı için sürdürülen bir tekçi yönetimdir. Oligarşi zenginlerin çıkarı için, demokrasi yoksulların çıkarı için sürdürülür, ama bu yönetimlerden hiçbiri ortak yararla uğraşmaz. Yönetimin sapmış biçimleri arasında en kötüsünün ve ondan sonra ikinci gelenin hangileri olduğunu görmek kolaydır. Mutlak olarak en kötüsü,ilk ve en kutsal biçimin sapmasıyla ortaya çıkan biçimdir. (....) Tiranlık en kötü ve en bozulmuş yönetim biçimidir. İkinci olarak oligarşi gelir (çünkü soyluluk oligarşiden çok uzaktır). Sapması en az olan demokrasidir."

Siyasal ayrılıkları belirleyen başlıca öge insanların özyapısıdır, onu belirleyen de iklim koşullarıdır. *Politika*'nın 7. kitabında, 6. bölümde Aristoteles soğuk bölge halklarının, özellikle Avrupa halklarının yüreklilik yönünden zengin, kavrayıştan ve teknikten yoksun olduğunu, bu yüzden özgürlüklerini iyi koruduğunu, ama uygarlaşamadığını ve komşularına egemen olacak durumda bulunmadığını söyler. Asya halkları incelikli ve ustadır, ancak yürekli değildir, yaşamını kölelikle ve bağımlılıkla geçirir. "Oturduğu bölge açısından ortada bulunan helen ırkına gelince, her ikisinden de almıştır: her şeyi vardır, hem yüreklidir hem inceliklidir. Bu yüzden özgür kalıyor, hayranlık uyandıracak biçimde uygarlaşmıştır, siyasal olarak bir kere birleştirildi mi evrensel egemenliği ele geçirebilir."

Soyluluk

Aristoteles soylulukla ilgili olarak şunları söyler: "Yalnızca erdem bakımından en iyi kişilerin oluşturduğu yönetim düzenine sahip olan rejim soyluluk adına yaraşır. Elbette "en iyi" sözünü mutlak anlamda alıyoruz, herhangi bir koşula bağlı olan iyi kişi anlamında değil: yalnızca soylulukta iyi kişi tam anlamında iyi yurttaşla özdeştir, öbür düzenlerde iyi kişiler kendilerini yöneten kuruluşa bağımlı olarak böyledirler. Bununla birlikte soyluluk denilen ama oligarşik yönetimlerle olduğu kadar tam anlamında

cumhuriyetle de bazı ayrılıklar gösteren yönetim biçimleri vardır. Gerçekten yüksek memurlukların yalnızca servete göre değil ama hakkıyla verildiği yerde düzen öbür ikisinden ayrılır ve soyluluk diye adlandırılır. Erdemin ortak ilgi konusu olmadığı düzenlerde bile iyi bir ünü olan ve onurlu bilinen kişiler vardır. Böylece, Kartaca'da olduğu gibi, yönetimin yapısı aynı zamanda halkın hem zenginliğini, hem erdemini, hem istemini göz önünde tutuyorsa, bu soylu bir yönetimdir. İspartalılarda olduğu gibi bunlardan yalnızca ikisini, halkın erdemini ve istemini göz önünde tutuyorsa, iki ögenin, demokrasinin ve erdemin bir bileşimi ortaya çıkar" (*Politika*, 4. kitap, 5. bölüm).

Oligarşi ve Demokrasi

Aristoteles oligarşi ve demokrasi üzerinde de durur: "Bazılarının yapmaya alıştığı gibi, demokrasiyi çoğunluğun egemenliği olarak tanımlamamak gerekir (çünkü her yerde oligarşilerde egemenlik çoğunluğun elindedir). Yönetimin küçük bir azınlığın elinde olduğu yerlerde oligarşinin varolduğuna da inanmamak gerekir. 1300 yurttaşlı bir site düşünelim, bu sitenin 1000 zengini olsun, zenginler özgür olan ve öbür açılardan da kendilerine benzeyen 300 yoksulu iktidardan uzaklaştırmış olsun, kim bunun demokratik bir düzen olduğunu ileri sürebilir? Şimdi yoksulların az sayıda ama zenginlerden daha güçlü olduğunu düşünelim, geriye kalan yurttaşlar yani zenginler onurlardan hiç pay almıyorlarsa kim burada oligarşi olduğunu söyleyebilir? Özgür insanlar egemen olduğunda demokrasinin, zenginler egemen olduğunda oligarşinin varolduğunu söyleyelim, yalnız gerçekten bazıları çoğunluktur öbürleri azınlık ve gerçekten özgür insanlar çoktur, zenginler daha azdır. Yönetime geçmeyi Ethiopia'da olduğu gibi boylu olmanın ya da güzelliğin sağladığını düşünelim, o zaman oligarşi olacaktır: güzellikten ve büyüklükten çoğunluk pay almaz. Ama bunlar yönetim biçimlerini belirlemek için yeterli ayrılıklar değildir. Ama demokrasi devleti de, oligarşi devleti gibi, birçok bölümden oluştuğuna göre, daha kesin bir belirleme gerekir: özgür insanlar azınlığı özgür olmayan insanlar çoğunluğuna egemense demokrasi yoktur. (..) Ama zenginler yalnızca çoğunlukta oldukları için yönetimi ele geçirmişlerse bu oligarşidir. (..) Buna karşılık, en büyük çoğunluğu oluşturan özgür ve yoksul insanlar yönetimdeyseler bu durumda demokrasi vardır: zengin ve soylu doğmuş kişiler azınlığı yönetimdeyse oligarşi vardır" (*Politika*, 4. kitap, 3. bölüm).

Aristoteles *Politika*'da, 4. kitabın 4. bölümünde demokrasiyle ilgili olarak şu görüşleri ortaya koyar: "Birinci olarak, eşitliğe dayanan rejim demokrasi diye adlandırılır. Böyle bir demokrasinin yalnızca eşitlik diye adlandırdığı durum yoksulların hiçbir biçimde zenginlere bağlı olmaması, iktidarın iki sınıftan birinde değil, eşit olarak her ikisinin elinde olmasıdır. Bazılarının düşündüğü gibi, özgürlüğün ve eşitliğin en yüksek derecede demokraside bulunduğu doğruysa, yönetime olan genel ve eşit katkı da en yüksek derecedeyse, bu durumda en yüksek demokrasi elde edilecektir. Halk çoğunlukta ve çoğunluğun görüşü egemen olduğuna göre demokrasiyi bu durumun belirlemesi zorunludur. İşte bir tür demokrasi. İkinci tür demokraside yüksek memurluklara giriş paralıdır, pek önemli de değildir, bu yeteneği ele geçiren yönetime katılır, elden kaçıran da yönetimden uzak kalır. Üçüncü tür demokrasi tüm yurttaşların eleştiriden uzak kalmak koşuluyla yönetime katıldığı ama yasanın egemen olduğu demokrasidir. Bir başka tür demokraside her birey yüksek memurluklara girebilir, yalnızca yurttaş olma koşuluyla, ama egemen olan yasadır. Bir beşinci türde her şey zaten eşit olduğundan egemen olan sayıdır yasa değil. Bu, yetke yasanın değil de buyrultuların elinde olduğu zaman gerçekleşir. Bu da demogogların işidir. Çünkü yasanın egemen olduğu demokrasilerde demagoglar yoktur: en iyi yurttaşlar birinci yeri alırlar. Ama yasaların egemen olmadığı yerde demagoglar görürüz. Çünkü halk o zaman çoğunluğun oluşturduğu tek bir birey olarak mutlak yönetici olur. Gerçekten, çoğunluğun yönetimi tek tek kişilerin yönetimi değil, bütünü içinde kitlenin yönetimidir. (..) Böyle bir halk, mutlak yönetici olarak, yasayı aşıp bir tekçi yönetim uygulama peşindedir, despot olur, dalkavuklar bu yönetimde değerli kişilerdir, tiranlık öbür tekçi yönetimlere göre neyse böyle bir demokrasi de kendi cinsleri arasında odur: töreler burada aynıdır, en iyiler burada köledir, tiranın buyrultuları neyse halkın buyrultuları da odur. Demagogla saray adamı arasında ne ayrım vardır? Aynı rolü oynarlar, her ikisi de kendi yönlerinden büyük ölçüde etkilidirler. Saray adamları tiranları etkiler, demagoglar da böyle bir durumda halkı etkiler."

Cumhuriyet

Aristoteles cumhuriyetin özelliklerini de şöyle belirler: "Oligarşinin ve demokrasinin değerini belirlediğimize göre, cumhuriyetin değerini görmek daha kolaydır. Çünkü cumhuriyet tam anlamında oligarşi ve demokrasi karışımıdır. Ama cumhuriyet adını demokrasiye eğilimli yöne-

timlere vermek ve oligarşiye eğilimli yönetimlere soyluluk demek gelenek olmuştur. Bu, eğitimin ve doğuştan hakların daha çok zenginlerin eline düşmüş olmasındandır. Ayrıca adaletsizlerin adaletsizlikle elde etmek istediklerine zenginlerin sahip oldukları düşünülür ve hemen zenginler onurlu ve ayrıcalı kimseler olarak belirlenir. Yönetimde üç durumun eşit önceliği vardır: özgürlük, zenginlik, erdem (dördüncüsü soyluluk son ikisinden gelir, zenginliğin ve erdemin bir ürünüdür). Demek ki buna göre bu iki ögenin, zenginlerin ve yoksulların karışımını cumhuriyet diye adlandırmalıyız. Demokrasi ve oligarşinin yetkin karışımını belirleyen şey, bu yönetim biçimini demokrasi ya da oligarşi diye adlandırabilme olanağının bulunmasıdır. Nitelendirmekteki kararsızlığın gerçekte karışımın yetkinliğinden geldiği bellidir. (..) Demokrasinin ve oligarşinin yetkin bir karışımından doğan cumhuriyette, biri ya da öbürü öne geçmeden, her ikisinin de görünmesi gerekir. Cumhuriyetin bir dış etkiyle değil kendi kendine korunması gerekir. Kendi kendine, yani korunmasını isteyenlerin çoğunlukta olmasıyla değil, (..) bir kişinin bile bir yapı değişikliği istemeyeceği biçimde bütün site üyelerinin ortak anlaşmasıyla. Demek cumhuriyetin yapısı böyle olmalıdır, soyluluğa yatkın denilen biçimininki de " (*Politika*, 4. kitap, 8. bölüm).

Düzenin Korunması

Aristoteles yönetimlerin yıkılışını *Politika*'nın 5. kitabında tartışır. Ona göre, yönetenlerden çoğu adaletin ve eşitliğin ne olduğunu bilen insanlar olsalar da, zaman zaman yanlış yollara sapıyorlar. O zaman devrimler oluyor "yurttaşlar kurulu düzeni bir başka düzenle değiştirmek için" ayaklanıyorlar. O zaman örneğin demokrasi oligarşiyle, oligarşi demokrasiyle yer değiştiriyor. Bazen oligarşinin daha da oligarşi, demokrasinin daha da demokrasi olması için ayaklanmalar oluyor. Cumhuriyeti ve soyluluğu yıkan adaletin bozulmuş olmasıdır. Bu yıkılış cumhuriyette uygun bir demokrasi-oligarşi karışımının bulunmamasından gelir. Bu yıkılış soylulukta demokrasi ve oligarşi ögelerinin erdemle uygun bir karışım oluşturmamasındandır. Ama düzenlerin yıkılışında başlıca etken sınıf kavgasıdır. "Genellikle rejim hangi yöne eğilimli olursa olsun, değişiklikler şu yönde olur: sınıflardan herbiri payını çoğaltmaya bakar, böylece cumhuriyet bozularak demokrasiye, aristokrasi bozularak oligarşiye dönüşür. Ya da değişiklik ters yönde olur: örneğin soyluluk demokrasiye (..), cumhuriyetler oligarşiye (..) dönüşür" (*Politika*, 5. kitap, 6. bölüm).

Politika'da, 5. kitabın 7. bölümünde Aristoteles siyasal durağanlığın ancak yasaların egemen kılınmasıyla ve en küçük saldırıdan korunmasıyla sağlanacağını bildirir. Yoksa "eşitsizlik sessizce gelip yerleşir sık sık yapılan harcamaların çoğunlukla büyük servetleri eritmesi gibi; harcama sezilmez, çünkü birden yapılmamıştır." Sessiz bir bozulma içinde durağanlık yavaş yavaş karmaşaya bırakır yerini. Ancak tehlikelerden uzak durmak da durağanlığı güvence altında tutmaz her zaman. "Düzenler yalnızca kendilerini bozabilecek nedenlerin uzaklaşmasıyla değil, bazen bu nedenlerin yakın olmasıyla korunur. Çünkü korku devletle daha yakından ilgilenilmesini sağlar." Ayrıca devlet adamlarının her durumda uyanık olmaları hatırlı kişilerin rekabetlerine ve ayaklanmalarına karşı dikkatli bulunmaları gerekir. "Henüz eyleme katılmamış olanların" eyleme katılmalarını önlemekte büyük yarar vardır. "Kötülüğü tohumundan tanımak her kişinin değil gerçek siyaset adamının harcıdır." Her düzenin ortak kuralı şu olmalıdır: insanların aşırı derecede serpilmesinin önüne geçmek. Herkes belli bir ölçüye kadar geliştirilirse düzenin temelleri sağlam kalacaktır.

Tiranlıklar Karşısında Tedirginlik

Aristoteles karanlıktan yana değildir, tiranlığa tam anlamında karşıdır. Genel görüş şudur: iktidarı yasaların değil de bir kişinin eline bırakmak doğru değildir, insan duygusaldır, duygularından kolay kurtulamaz. Ancak yönetimin yasa temeline oturması da yüzde yüz sağlam sonuç vermez: yasalar genel durumlar için belirleyicidir, özel durumlarda yapacakları pek bir şey yoktur. Bu yüzden en iyi yönetim biçimleri yasaya dayananlardır demek zor. Aristoteles'i en çok korkutan zorba yönetimlerdir. Filozof bu konuyu *Politika*'nın 3. kitabında da ele alır. Onu düşündüren konuların başında kralların çocukları gelir: krallar ölünce çocukları yönetimde hak öne süreceklerdir. Babasının yerine geçmek istemeyecek bir kral çocuğu son derece erdemli bir kişi demektir. Buna pek raslanılmaz. Bu yüzden Aristoteles krallıktan yana değildir pek, tiranlığa tam karşıdır. Şöyle der bu kitabın 11. bölümünde: "Yasanın egemenliğini isteyen yalnızca Tanrı'nın ve zekanın egemenliğini ister; ama bir insanın egemenliğini isteyen aynı zamanda hayvanın egemenliğini de kurmuş olur. Çünkü açgözlülüğün hayvansal bir yönü vardır ve coşkunluk iktidardaki en iyi insanları bile bozar. Bu yüzden zeka tutkusuz yasa demektir." Aristoteles tiranlığın doğuşunu şöyle anlatır: "Eskiden bir kişinin hem halk önderi her askeri önder olduğu zamanlarda devrimler

tiranlığı getirirdi: eski tiranların çoğu önce halk önderleri olmuşlardı. Bunun eski zamanlarda olmasının ve şimdi olmamasının nedeni, o zamanlar halk önderlerinin askeri yetkeye sahip olanlar arasından seçilmesidir (çünkü henüz belagatta o kadar ileriye gidilememişti). Bugün, tersine, belagatta görülen ilerlemeyle, iyi konuşmasını bilenler halk önderi olurlar ama hiçbir savaş deneyimine sahip olmadıklarından hiç saldırmazlar, saldırıya geçseler de uzun sürmez. Eskiden, şimdi olduğundan daha çok tiranlık vardı, çünkü bazı kişilere çok önemli memurluklar veriliyordu. (..) Öte yandan kentler büyük olmadığı için ve işler halka hiç boş vakit bırakmadığı için halk kırda oturuyordu, halk yöneticileri de asker olduklarından tiranlığı istiyorlardı ve tümü halkın kendilerine gösterdiği güvenle bunu başarıyorlardı, bu güven her zaman zenginlerden nefret etmek üzerine kurulmuştu" (*Politika* 5. kitap, 4. bölüm).

Tiranlık demokrasinin kötülüklerini oligarşinin kötülükleriyle birleştiren bir erdemsizlik ve zorbalık düzenidir, düzenlerin en kötüsüdür. Tiranların çoğu, önemli kişileri suçlayarak halkın güvenini kazanmış önderlerdir. Bunlar gerçekte halkın yararını düşünmezler. Aristotales, *Politika*'da 5. kitabın 8. bölümünde tiranlığın çeşitlerini sayar. Eski tip tiranlıkların yanında, birde "yurtlarının yasalarını çiğneyen ve daha zorbaca bir yetke isteyen" kralların kurduğu tiranlıklar vardır. Bir çeşit tiranlık da "yüksek memurluklara seçilmiş yurttaşlarca" kurulmuştur. Bir başkası, oligarşi düzeninde yüksek işlevler için seçilmiş ve üstün bir gücü olanların kurduğu tiranlıklardır. Tiranların başa geçiş yolları başka da olsa eylemleri aynıdır. Tiranlıkların yerleşmemesi için krallara büyük iş düşmektedir: "kral bekçi olmalıdır", mülkü korumalıdır, halka söz getirmemelidir. Kralı tirandan ayıran başlıca özellik şudur: kral onurunu, tiran zengin olmayı düşünür. Ayrıca, kralın koruyucuları yurttaşlardan, tiranınkiler yabancılardan seçilmiştir. Tiranlık oligarşiden zenginlik istemiyle halka karşı güvensizliği almıştır. Zenginlik tirana zevk ve güvence sağlayacaktır. Tiran halka güvenmez, çünkü halk silahlanıverir. "Halkı mahvetmek, yurttaşları siteden sürmek oligarşide ve tiranlıkta ortak olan bir yöntemdir." Tiranlığın demokrasiden aldığı şey de önemli kişilerle savaşmaktır, "onların gizli ya da açık yıkımlarını, sürülmelerini" sağlamaktır.

Tiran Yalnız Kendini Düşünür

Politika'da, 5. kitabın 9. bölümünde Aristoteles tiranların kafa keserek ayakta kaldığını bildirir. Tiran iyileri yokeder, varlığını sürdürebilmek için elinden geleni yapar, insanların birlikte yemek yemesine bile izin vermez, arkadaş toplantılarını yasaklar, özgür öğretimi engeller, kısacası "insanların birbirine iyice yabancı olması için" her çareye başvurur. "Uyumsuzluk tohumları ekmek, dostlarla dostların, halkla önemli kişilerin, zenginlerle zenginlerin arasını açmak gerekir." Tiran halkın boş zamanı kalmasın ister, kalmasın ki tiran için kötülük düşünmesin. "Mutlak yönetici dostlarının sevgisiyle ayakta durabilir, ama tiranlığın temeli her şeyden önce dostlardan sakınmaktır: tiran herkesin kendisini yoketmek istediğini, özellikle dostalarının bu güce sahip olduğunu bilir.(..) Tiranlık üç amaç gözetir: önce, kişilerin ruhlarını alçaltmak (çünkü aşağılık bir ruh komplo yapamaz); ikinci olarak, kişiler arasına güvensizlik tohumları ekmek (çünkü birbirine güvenen insanlar bulunmadıkça tiranlık devrilemez, bu yüzden tiranlar yetkeleri için zararlı gördükleri onurlu kişilerle savaşmak durumundadırlar: onurlu kişiler zorbaca yönetilmek istememekle kalmazlar, ayrıca kendilerine güvenleri vardır, başkalarına da güven aşılarlar, kendilerini de başkalarını da açığa vuraracak yapıda değillerdir); üçüncü olarak eylemde bulunma güçsüzlüğü yaratmak (çünkü kimse olanaksıza yönelmez, bu yüzden kimse gücü olmadığı sürece tiranlığı devirmeye kalkamayacaktır). Tiranlığın öngördüğü üç amaç bunlardır. Çünkü tiranlığın yöntemlerini şu üç ilkeye indirgeyebiliriz: yurttaşlar arasında güvensizlik, güçsüzlük, ruh sefilliği."

POETİKA/TRAJEDİ'NİN ÖNEMİ

Aristoteles ahlakı böylece toplumsal amaçlı bir mutluluk ahlakı olurken Aristoteles estetiği de sanatı toplumsal yarar çerçevesinde ele alan bir işlevselik estetiği niteliği taşır. Aristoteles'den bize estetikle ilgili olarak yalnızca *Poetika* adlı küçük bir çalışma kalmıştır. Bu yapıt belki de yitip gitmiş büyük bir çalışmanın küçücük bir parçasıdır. Çünkü her konuda alabildiğine görüş bildirmiş ve tartışma açmış bir filozofun estetik alanında bu cılız yapıtla yetinmesi olası değildir. Aristoteles *Poetika*'da güzel araştırmasına yönelmez. Aristoteles bu küçük çalışmasında özellikle trajedi, biraz da komedi üzerinde durur. Ona göre sanat öykünmedir (*mimesis*). Sanatçı devineni öykünür. Devinen şeyler ya iyi ya kötüdür. Burada sa-

natın ahlakla ilgili yönü ortaya çıkar: insanlar iyi ya da kötü oluşlarıyla ayrılırlar. Sanatçının işi hem iyi hem kötü insanı anlatmaktır, sanatçı ayrıca ortadaki insanı, ne iyi ne kötü olan insanı da anlatacaktır. Trajedi daha çok iyileri, komedi kötüleri öykünür. Komedi gülünç olanı da öykünür. Gülünç olan soylu olmayandır. Trajedi soyluyu öykünür, bu yüzden onun yapısı komedininkinden başkadır. Trajedide olay güneşin doğuşuyla batışı arasında geçer. Trajedi ahlak yönünden ağırlık taşıyan, başı sonu belli bir devinimin öykünüşüdür. Trajedinin görevi, uyandırdığı korku ve acıma duygularıyla insanların ruhunu arındırmaktır (*katharsis*).

Trajedinin altı ögesi vardır: olay, karakterler, dil, düşünceler, dekorlar, müzik. Bu altı öğenin altısı da önemlidir. Trajedide tek tek kişilerin öykünülmesi önemli değildir, kişilerin hep birlikte sürdürdüğü yaşamın öykünülmesi önemlidir. Trajedi buna göre belli bir olay örgüsü üzerine kurulur. O belli bir büyüklüğü olan bir bütündür. Bir bütün olmakla başı, ortası, sonu vardır. Böyle bir trajediye güzel deriz. Güzel nedir? Aristoteles güzele Platon'unkinden daha basit bir tanım getirir. Güzel varlık, ister canlı ister cansız olsun hem içerdiği parçalarla uygun bir düzen ortaya koyan hem de belli bir büyüklüğü olan bir varlıktır. Öyleyse güzel düzenden ve belli bir büyüklüğe sahip oluştan başka bir şey değildir. Bir şeyin güzel olabilmesi için belli büyüklükte olması gerekir. Çünkü insan çok küçüğü de çok büyüğü de kavrayamaz ya da algılayamaz. Çok küçük ve çok büyük, duyu organlarımızdan kaçacaktır.

Trajedi yazarının işi olanı değil olası olanı anlatmaktır, olabiliri ortaya koymaktır. Tarih yazarı nasıl olanı anlatmakla yükümlüyse, olasının alanında iş göremezse, söz sanatçısı da, tersine, olanın alanında iş göremez. Trajedi bu bakımdan felsefeye yakındır, evrensele yönelir. Tarih tek tek olayların anlatılmasıyla sınırlıdır. Trajedinin etkinliğini sağlayan olağanüstülüktür. Korku ve acıma duyguları ancak birdenbire olan şeyler karşısında duyulur. Olağanüstülük raslantıya dayandırılırsa daha etkili olacaktır. Trajedinin yapısı yalın değil karmaşıktır. Trajedi yazarı ne erdemli kişileri mutluluktan mutsuzluğa düşürmeli, ne kötü kişileri mutsuzluktan mutluluğa geçirmelidir. Trajedi yazarı bunu göz önünde tutmadığı zaman korku ve acıma duyguları yaratamaz. Ayrıca kötü bir kişinin mutluluktan mutsuzluğa düşmüş gösterilmesi de yanlıştır, böyle bir durum adaleti karşılasa da korku ve acıma uyandırmaktan uzak kalacaktır.

Aristoteles eğitime büyük önem verir. Ona göre eğitim yöneticinin ya da yasakoyucunun başlıca uğraşı olmalıdır. Çünkü "eğitimi önemsemeyen devletler büyük felaketlere uğramışlardır". İyi bir eğitim her yurttaşa aynı zorunluluğu getirmelidir. İyi bir eğitim ortak ölçüleri olan ve kişilerin seçimine bırakılmamış olan eğitimdir. Aristoteles herkesin kendi çocuğunu bildiği gibi eğitmesine karşıdır, eğitimde mutlak birliği ve devletin öncülüğünü öngörür: "Herkes için ortak olan şey topluca öğrenilmelidir. Ayrıca her yurttaş kendi kendinin malı gibi düşünülmemelidir. Her yurttaş sitenin malıdır diye düşünmek gerekir." Aristoteles de Ispartalıların eğitim anlayışına yatkındır: "Çocuklarının eğitimiyle çokça ilgilenen ve eğitimin toplu verilmesini isteyen Ispartalılara hak vermek gerekir." Buna karşılık filozof eğitimin askeri yatkınlık kazandırmaya göre düzenlenmemesi gerektiğini bildirir. Ona göre eğitimde birinci sıraya yürekliliği değil onuru koymak gerekir. "Kurtlar ve yırtıcı hayvanlar onurla ilgili bir tehlikeyi ciddiye almazlar. Onu ciddiye alacak tek varlık insandır."

Aristoteles'e göre okullarda çocuklara ve gençlere ancak çok gerekli bilgiler verilmelidir. Öte yandan yararlıyı öğretiyoruz diye gençlere saçma ve mekanik bir yaşam getirecek bilgileri de vermemek gerekir. Bedenin doğal güçlerini azaltan sanatlar, para kazanmaya dayalı bilgiler gençlerden uzak tutulmalıdır. Böylesi bir eğitim düşünceyi özgür kılmayacak, onu yükseltmeyecektir. Ayrıca eğitimde çalışma zamanı kadar dinlenme zamanı da önemlidir. Dinlenme zamanını boş zaman ya da eğlenme zamanı diye almamak, onu yararlı kılmak gerekir. Aristoteles eğitimde baş yeri beden eğitimine verir. Çocuk yaşlarda aşırı yorucu beden çalışmalarından kaçınmak gerekecektir. Çocuklukta çok yemek ve ağır işler yapmak da zararlıdır. Ayrıca aşırı yorgunluktan her zaman kaçınmak gerekir. "Beden yorgunluğu ruhun gelişimini bozar, ruhun yorgunluğu da bedenin gelişimini bozar."

O dönemde okullarda okutulan dört dersten, dilbilgisi, beden eğitimi, resim ve müzikten Aristoteles yalnızca müziğe kuşkulu bakar. Dilbilgisi ve resim yararlıdır, beden eğitimi bedensel gücü artırır. Müziğin durumu kuşkuludur çünkü okullarda müzik eski zamanlarda olduğunun tersine bir eğlence sanatı olarak öğretilmektedir. Eğitim yalnızca yararlıyı değil özgür olanı ve değerli olanı da amaçlamalıdır. Müzik iyi öğretildiğinde değerli hazlar aşılar ve eğlence hiçbir zaman eğitimin konusu olamaz. Ayrıca eğitim, eğlendirici olmak bir yana, güçlükleri göze almayı gerektirir.

Ispartalılar gelişmiş bir müzik eğitiminden geçmemekle birlikte güzellik ve uyum konusunda doğru yargılar verebiliyorlar. Bu konuda tanrıların yaşamı da örnek oluşturur: Şairler Zeus'u şarkı söyleyip lir çalarken düşünmemişlerdir. Müzik bilim midir, vakit geçirtici midir, eğlendirici midir? Müzik bu üç şeye de uyar gibidir. Eğlence yorgunluğumuzu alır, çalışmayla gelen yorgunluluğun ilacıdır müzik. Yorgunluğun giderilmesi hoştur. Vakit geçirticinin de genellikle değerliyle hoşu birleştirdiği görülür. Bu da mutluluğu sağlar.

Çalgısal müzik ya da çalgıya şarkının eşlik ettiği müzik hoştur. Musa "Ölümlülerin en büyük hazzı şarkıdır" buyurmuştur. Müzik toplantılarda sevinç uyandırır. Bu niteliği onu gençlere öğretme dileklerini haklı çıkarır. Tehlike insanların eğlenceyi dinlendirici olmaktan daha çok bir şey gibi görmeye eğilimli olmalarındandır. O zaman eğlence amaç olur. Oysa müziğin kafa ve yürek üzerindeki etkisini görebilmek gerekir. Bütün bu bilgileri ortaya koyduğu *Politika* adlı yapıtının bir yerinde filozof şu önemli belirlemede bulunur: "Ruhun gerçek duygularını ritm ve ezgi kadar güzel öykünen hiçbir şey yoktur." Her müzik parçasının uyandıracağı etki başkadır, buna göre her müzik parçasının eğitici değeri de başkadır. Burada belirleyici olan modlardır, herbiri aynı düşünceleri ve duyguları esinleyen makamlardır. Her makam bizi başka bir biçimde etkiler. Örneğin Miksolidya makamı bize yoğun duygular hatta karamsarlık esinler. Bazı gevşek makamlar insanı dağınıklığa ve uyuşukluğa yöneltir. Dar makamı ruha dinginlik ve barış getirir. Frigya makamı coşku verir. Öyleyse müziğe ahlak değerleri açısından bağlanmamız ve onu gençlere bu yönde öğretmemiz doğru olur. Şöyle der Aristoteles: "Gençlik dönemi özellikle bu sanatın incelenmesine yatkın olunan dönemdir. Çünkü genç insanların sevimli olmayan herhangi bir şey karşısında dayanıklı olmamaları doğaldır. Müzik doğası gereği kendine onların beğenisini çekecek şeyler taşır. Gerçekten uyumda ve ritmde insan doğasıyla benzerlik gösteren bir şey vardır. Bu yüzden bazı filozoflar ruhun uyum olduğunu, bazıları da ruhun uyumu kavradığını ve içerdiğini öne sürer. "Müziği ne ölçüde geliştirirsek bize o ölçüde yararlı olur. Gençlere müzik öğretirken onları müziği geliştirmeye de yöneltmeliyiz."

Aristoteles: Gerçekçi Felsefenin Kurucusu

Aristoteles felsefesi düşünce tarihi içinde çok önemli bir yer tutar, yunan felsefesinin doruğu ve son noktasıdır, kendinden sonraki felsefelerin en

büyük kaynağıdır. Bu felsefe insanın kendine ve evrene ilk düzenli bakışıdır. Onun büyük önemi hemen her soruya azçok uyarlı bir yanıt getirmiş olmasından, bunu yaparken bilgi sorununu gerçekçi bir çerçevede ele almış olmasından gelir. Ayrıca Aristoteles felsefesi bugünkü bilimlerin de kaynağındaki felsefedir. Bu felsefe soyut düzeyde bilgi üretmenin yeterli olmayacağını görmüş, deneysel bilgiyi de önemsemiştir. Bu yüzden Aristoteles bir metafizikçi olarak ne kadar önemliyse, bir fizikçi olarak da o kadar önemlidir. Fizikçi Aristoteles doğaya açılır, doğanın gizlerini anlamaya, çözmeye yönelir, doğadaki her şeye tutarlı açıklamalar getirmeye çalışır. Aristoteles mantığıyla ve metafiziğiyle bütün bir Ortaçağ'ı etkilemiş, Yeniçağ'a geçiş döneminin düşüncelerine şu ya da bu biçimde, şu ya da bu ölçüde bileşen olarak katılmış, çağdaş ingiliz felsefesine ve daha başka felsefelere temel anlamını kazandırmıştır. Ondan yalnız batı filozofları değil, doğu filozofları da büyük ölçüde etkilenmiştir. Gerçek usçu ve deneyci felsefenin bu önemli başlangıç noktası her türlü düşüncenin kavranılmasında çıkış noktası olma değerini bugün de korumaktadır. Aristoteles'i öğrenmeden felsefe yapmak olanaksızdır. Gerçekçi düşüncenin en büyük kaynağı Aristoteles kaynağıdır.

Aristoteles'den sonra Lykeion'un yönetimi Eresos'lu (Midilli) Theophrastos'a (372-287) geçti. Asıl adı Tyrtamos olan bu filozofa "tanrı gibi konuşan" anlamında Theophrastos adını Aristoteles vermiştir. Aristoteles dinsizlikle suçlanıp Khalkis'e kaçınca Lykeion'un başına Theophrastos geçti (322). Makedonya kralı Demetrios I Poliarketes filozofları sürgüne göndermeye kalkınca Theophrastos kendiliğinden sürgüne gitti. Pekçok yapıt vermiş olan filozof önce Leukippos'un, sonra Platon'un daha sonra da Aristoteles'in öğrencisi olmuştu. Diogenes Laertios'a göre Theophrastos kavrayışlı bir kişiydi ve Atina'lılarca çok sevildi: iki bin kadar çömezi vardı. Theophrastos'dan sonra Lykeion'un yönetimini *Fizikçi* diye bilinen Lampsakenos'lu Straton (öl. 268) aldı. Straton Lykeion'da özellikle fizik araştırmalarına ağırlık verdi. Daha sonra okulun yönetimi Laodikeia'lı (Frigya) Lykon'a (öl. 225) geçti. Onu Phaleron'lu Demetrios (350-283) izledi. Theophrastos'un çömezi olan Demetrios daha çok belegatle uğraştı ve Atina'yı on yıl yönetti.

ROMA ve ORTAÇAĞ ÖNCESİ

İTALİKLER VE ETRÜSKLER

M.Ö. VIII. yüzyılda İtalya yarımadasında kim olduklarını ve nereden geldiklerini pek bilmediğimiz halklar yaşıyordu. Yarımadanın güney kıyılarında Yunanlılar yerleşmişti. Yunanlılar buralara yeni gelmişler, bununla birlikte etkin bir yaşam düzeni ortaya koyarak M.Ö. VI. yüzyılın ortalarından sonra "Büyük Yunanistan" diye anılacak olan güçlü uygarlık ortamını yaratmışlardı. Orta ve Güney İtalya'da İtalikler yerleşmişlerdi. İtalikler Latinleri de kapsayan Orta Avrupa halkları topluluğuydu. İtalikler belki doğu kökenliydi, bunlar tarımdan anlayan savaşçı insanlardılar, güçlü bir uygarlık düzeni geliştirememişlerdi, zanaatta geriydiler, ticareti hiç bilmiyorlardı. Ligürler (Liguria'lılar) ve Venetler'in de kökeni belli değildi. Po ovasında yaşayan bu iki toplum da uygarlık alanında büyük bir varlık gösteremediler. Ovanın güneyinden yarımadanın ortalarına kadar yayılan alanlarda Etrüskler yerleşmişlerdi. Onların kökeniyle ilgili bilgilerimiz de hiç denilebilecek kadar azdır. Etrüsklerin adı önceden Rasenna ya da Tyrrhenoi'ydi, Latinler bu adları daha sonra Tusoi ya da Etrusci'ye dönüştürdüler. Etrüskler Toscana'da oldukça güçlü bir uygarlık ortaya koymuşlardı. Bunlar zanaatta ve ticarette işbilir insanlardılar, ayrıca korsanlıkta çok başarılıydılar. Etrüskler Toscana'da yerleştikten sonra bu bölgede çok güçlü kentler kurdular. Bölgenin maden bakımından çok zengin oluşu onların üretimde ve ticarette büyük atılımlar yapmalarını sağladı, toprağın verimliliği ayrıca güçlerine güç kattı. VII. yüzyıldan sonra Etrüskler doğulu bir anlayışla altından, gümüşten, fildişinden çok değerli yapıtlar ortaya koydular. Bundan sonra Latium'u, bu arada Ro-

ma kentini ele geçirdiler. Giderek sınırlarını genişleten bu insanlar Yunanlıların elindeki toprakları da almaya başladılar. Etrüsk imparatorluğunun gelişimi yalnızca güney topraklarına doğru olmadı kuzey topraklarına da yöneldi.

Romus ve Romulus

Roma'nın kuruluşu efsaneye bulanmıştır. Kentin VII. yüzyıl ortalarında kurulduğu sanılır. Gelenek bu kuruluşun M.Ö. 754'de olduğunu bildirir, ancak bunu doğrulayacak hiçbir kanıt yoktur. Efsane Jupiter'in oğlu Romulus'u Roma'nın ilk kralı olarak gösterir. Roma adı bu efsane kişisinden geliyor olmalıdır. Elimizde bu kuruluşla ilgili daha geniş bir açıklama vardır. Titus-Livius, Halikarnassos'lu Dionysios ve Vergilius Roma'nın kuruluşuyla ilgili efsane kaynağını bize yansıtmışlardır. Buna göre Anadolu'da Truva'nın yıkılmasından sonra bir Truvalılar topluluğu Aineias'ın yönetiminde Latium kıyılarına yerleşmiş, Aineias'ın oğulları Alba Longa'yı kurmuşlardır. Alba kralı Numitor'un kızı Rhea Silvia tanrı Mars'dan gebe kalıp Romus ve Romulus adlı ikizleri doğurmuş, ancak Numitor'u Alba tahtından indiren amcası Amilius'un baskılarına dayanamayarak çocukları bir beşikle Tevere ırmağına bırakmış, ikizleri bulan bir kurt onları emzirmiş, daha sonra çobanların yardımıyla büyüyen çocuklar bir kent kurmak istemişler, bunun için aralarında kuş sayma yarışı yapmışlar, yarışı Romulus kazanmış, daha sonra kardeşi Romus'u öldüren Romulus Roma'nın tek kurucusu olmuştur. Babası ister Jupiter ister Mars olsun, Romulus Roma'nın bilinen ilk kralıdır. Romanın ilk yedi kralından ilk dördü latin, öbürleri etrüsk diye bilinir. Bu krallar (Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Martius, Eski Tarquinus, Servius Tullius, Büyük Tarquinus) oldukça geniş yetkilere sahiptiler. Bu krallar soyluluğa dayalı bir cumhuriyetin seçimle gelen başkanlarıydılar.

Kralı denetleyen Senato *gentes* başkanlarından oluşurdu. *Gentes* başkanlarının Senato'ya girmesi kralın istemiyle olurdu. Bir başkan Senato'ya seçildi mi onun oğlu ya da oğulları da senato üyesi olmak hakkını kazanmış olurdu. *Gentes* adı verilen ve herbiri bir tanrının soyundan gelmekle öğünen zengin ve nüfuzlu bu aileler güçlü bir örgüt oluştururlardı, bu ailelerden herbiri kendileri kadar zengin olmayan, hatta yoksul olan bir aileler topluluğunun da koruyucusu ve yöneticisi durumundaydılar; bu ikincil durumdaki aileler birincilerle birlikte *patricius* sınıfını ya da patrisyenleri oluştururlardı. *Plebs* sınıfı ya da plebler de özgür yurt-

taşlardan oluşurdu, bu sınıf patrisyenlerle birlikte *populus romanus*'u, roma toplumunu oluştururdu. Plebler her bakımdan patrisyenlere bağımlıydılar. Bu insanlar büyük iktisadi sıkıntılar içinde yaşarken borcunu ödeyemeyip köle olmak tehlikesiyle yüzyüze bulunurlardı. Roma zamanla güçlenerek ve sınırlarını genişleterek "latin birliği"nin başma geçti bunun üzerine Roma'ya insan akını başladı. Roma'ya yığılan insanların başında Etrüskler geliyordu. Giderek Latinlerle Etrüskler ülkede aynı ağırlıkta iki toplum oldular ve birbirlerine karışmaya, birbirlerinde erimeye başladılar. Ancak başlangıçta Latinler kırsal alanlarda yaşamaya, toprağı ekip biçmeye yönelikken Etrüskler daha çok kentlerde üretimle ve ticaretle uğraşıyorlardı. Bir zaman sonra Roma'ya bağlı topraklarda güçlü bir üretim düzeni kuruldu, bakır, demir, tahta, deri işleyen yapımevlerinin sayısı hızla arttı. Romalı gemiciler bütün Akdeniz'de büyük bir ticaret ağı kurdular.

Servius Tullius ve Konsüllüğe Geçiş

Altıncı kral Servius Tullius (578-535) Roma'nın hukuk düzenine yedi yüzyıl etkisini sürdürecek değişiklikler getirdi. Buna göre Roma'nın zenginleri orduda daha uzun süre hizmetle yükümlü oldular, ayrıca daha ağır vergiler ödemek zorunda kaldılar, buna karşılık yoksullar askeri hizmetlerden ve vergiden muaf tutuldular. Böylece kral zenginlerin, sanayi ve ticaret insanlarının, ona bağlı olarak Senato'nun gücünü kırmaya çalıştı. Bu durum toplumun ayrı kökenli insanlarını, Etrüsklerle Latinleri daha da birbirinden kopardı. Ne var ki kral yetkesi de yavaş yavaş gücünü yitirmekteydi. Bu yetke bir süre sonra latin kökenli tarım insanlarının ayaklanmalarıyla ortadan kalktı. Krallık rejimini konsüllük rejimi izledi. Devleti bundan böyle bir yıllığına seçilen üç konsül yönetmeye başladı. Konsüllerden biri *rex sacrorum* unvanıyla din işlerini yürütüyordu, öbürleri askerlik ve hukuk işlerini paylaşıyorlardı. Böylece başlayan cumhuriyet rejimi kral yetkesinin Senato yetkesine dönüşmesi sonucunu getirdi. Ne var ki Senato oligarşisi başarılı olacak güçte değildi. Yeni rejim daha başlangıçta zorluklara uğradı: dış baskılar karşısında etkisiz kaldığı gibi üretimi ve ticareti de zayıflattı. Romalılar artık Akdeniz'in güçlü tüccarları değillerdi. O sıra Etrüsklerin egemenlik kurma girişimi Roma'da büyük karışıklıklara yol açtı. Bu arada zengin plebllerin patrisyenlere karşı yoksullarla işbirliği yapması 495'de Senato'nun yönetimle ilgili bazı kararlar alması sonucunu doğurdu, bu kararların başında ülkenin yirmi boya bölünmesi geliyordu.

Onlar Meclisi

Patrisyenlerin gücünü kırmak için konsüllerin yetkilerini beş kişilik bir kurulla sınırlama girişimi patrisyenleri ayaklandırınca cumhuriyet çok karışık günler yaşadı. Bunun üzerine tüm yönetim organlarının yerine geçecek on kişilik bir kurul oluşturuldu. Kurula plebler de patrisyenler de seçilebilecekti. İlk seçimlerde kurul on patrisyenden oluştu. Ertesi yıl bu kurula üç plebin seçilmesi gerilimi artırdı: patrisyenler pleblerin gücünden korkuyorlardı. Patrisyenler bu gücü kırmak için iki sınıftan insanların birbirleriyle evlenemeyecekleri kararını çıkardılar. Sonunda iki parti de Onlar kurulunun tutarsızlığı konusunda görüş birliğine vardı. Bu sırada ordu başkaldırdı ve Roma'nın üzerine yürüdü, eski düzeni geçerli sayarak Onlar kurulunu dağıttı. "Böylece Onlar kurulu ortadan silindi, ama bu kurul önemli bir yapıt bırakıyordu geriye: yurttaşlık ve ceza yasaları; bu yasalar toplumsal sınıflar arasında birçok eşitsizliği kaldırmıştı ve yüzyıllar boyunca hukuk düzeninin temelini, bir ölçüde de toplumsal düzenin temelini oluşturacaktı" (G. Ferrero, *Yeni Roma tarihi*). Ne var ki bundan sonra da sınıflararası çekişmeler bitmedi, artarak sürdü, cumhuriyetin temellerini sarsacak ölçülere ulaştı. V. yüzyılın sonlarında Roma'nın başına bir diktatör geçti. Dış tehditler altında bulunan Roma'yı zafere ulaştıran ve böylece "Roma'nın İkinci Kurucusu" diye adlandırılan Marcus Furius Camillius da iki sınıf arasında çatışmayı gideremedi. Yeni elde edilen toprakların paylaştırılması konusu iki sınıfı yeniden birbirine düşürdü. Bu defa zengin plebler patrisyenlerle anlaştılar. Yeni elde edilen toprakları, bu topraklarda yaşayan insanları köleleştirerek işleyecekledi. Bu defa plebler direndiler, yeni topraklar üzerinde bazı haklar elde etmeyi başardılar. Ancak bu çekişmeler Romayı çok zayıflattı, Roma gene dış düşmana karşı koyamaz duruma geldi. Galyalılar 390'da Roma'ya kadar girdiler, kenti yakıp yıktılar. Onlar para karşılığında Roma'dan çıkar çıkmaz iki sınıfın çatışması yeniden başladı.

Pön Savaşları

III. yüzyılın başlarından sonra Roma daha etkili olmaya başladı. Makedonya kralı Aleksandros III'ün (Büyük İskender) Doğu'da büyük fetihler yaptığı bu dönemde Kartaca da Batı Akdeniz'in en güçlü ülkesi konumuna gelmişti. M.Ö. IX. yüzyılda bugünkü Tunus yakınlarında Fenikelilerin kurmuş olduğu bu ülke III. yüzyılda Romalıların korkulu düşü

durumuna geldi. Tüm Kuzey Afrika'ya egemen olan tüccar ve denizci Kartacalılar Akdeniz'deki büyük adaların bir bölümünü ele geçirmişlerdi. Kartaca yayılması pazar ve liman elde etme amacına yönelikti. Kartacalılar böylece önemli ticaret merkezlerini ele geçirerek zengin oldular ve zenginliklerinin sağladığı güçle Roma'yı tehdit etmeye başladılar. Bununla birlikte, bir soylular topluluğunca yönetilen Kartaca'da iç çekişmeler Roma'dakinden daha az değildi. Bu iki ülke, Roma ve Kartaca, ayrı yöntemlerle, biri askerliğe öbürü ticarete ağırlık vererek gelişip büyüdükçe, sınırları birbirine yaklaştıkça birbirleri için tehlikeli olmaya başladılar. Çatışma hiç yüzünden 265'de çıktı. Roma-Kartaca savaşlarının ilk bölümü 264-241 arasında geçmiştir ve Birinci Pön savaşları diye bilinir. Savaşın başlarında Kartaca'nın paralı askerleri kendilerinden sayıca ve nitelikçe üstün olan roma askerleri karşısında bir varlık gösteremediler, buna karşılık roma donanması büyük başarılar kazandı, Kartaca yüz otuz gemili filosunun yarısını yitirdi. Romalılar Afrika kıyılarında Clupea kentini ele geçirdiler. Daha sonra bir Roma filosu fırtınada harap oldu. Bunun üzerine Kartacalılar saldırıya geçtiler. Afrika kıyılarını vuracak gücü kalmayan Roma savaşı Sicilya'da sürdürdü. 251'de Sicilya hemen tümüyle Romalıların eline geçti. Kartacalı ünlü komutan Hamilkar Barkas, Sicilya'yı geri almaya çalıştı, ancak arkadan yardım gelmediği için zafere ulaşamadı, uzun süren savaşlar sonunda barış istemek zorunda kaldı. Roma böylece pahalı bir zafer kazanmış oldu.

Savaştan sonra Roma büyük bir iktisadi atılım dönemine girdi. Dış ticaretin gelişmesiyle, Yunanistan'da olduğu gibi, bir ara sınıf, bir zengin plebler sınıfı oluştu. Bu oluşum yayılma siyasetine güç kattı. Asker Roma, tüccar Kartaca karşısında şimdi daha güçlüydü. Zenginliğin artması, Yunanistan'da olduğu gibi, kırsal kesim insanlarını yoksulluğa itiyordu. Para iktisadının gelişmesi buğday ekerek yaşamını sürdüren kırsal kesim insanına hem yeni gereksinmeler hem yeni yoksunluklar getirmekteydi. Buğday ona çok bir şey kazandırmıyordu. Aldığı ürünü çok az paraya satabiliyordu. Gene de onlar kentlerdeki zanaatçılardan ve işçilerden daha iyi durumdaydılar. O sırada açlık büyük boyutlara ulaştı. Açlığa karşı orduda yıllarca hizmet görme alışkanlığı yerleşti. Alınan önlemler toplumsal dengesizliğe çare olabilecek gibi değildi. Ticaret tarımın zararına geliştikçe sınıflar arasındaki uçurum büyüdü. Değişen koşullar altında kırsal kesimin çıkarlarını savunacak bir parti oluştu, partinin başına Caius Flaminius geçti.

Sardinya ve Korsika adalarının, Adriyatik kıyılarının, Po vadisinin

fethini İkinci Pön Savaşları (218-201) izledi. Bu savaşlarda Kartaca Roma üzerinde büyük bir baskı kurdu. Hamilkar'ın bir maden hazinesi olan İberik yarımadasında gücünü yaygınlaştırmasıyla başlayan gerginlik İkinci Pön Savaşlarına neden oldu. Hamilkar ölünce yerine Hasdrubal geçti. Hasdrubal yarımadada genişleme siyasetini sürdürdü. Romalılarla uyuşamayan Galyalıların Kartacalılarla yanyana gelmesi Senato'yu kaygılandırıyordu. Hasdrubal 221'de ölünce yerini Hannibal aldı. Hannibal Sagonte kentine saldırdı, kenti ele geçirdi. 218 ilkyazında elli bin kişilik bir orduyla İspanya'dan ayrıldı, Pireneler'e doğru yürüdü. Beş buçuk ay yol gitti, Alpler'in eteklerinde konakladı. Bu sırada Roma Afrika'ya ve İspanya'ya saldımak için hazırlanıyordu. Po'da çıkan ayaklanma roma ordularının saldırısını engelledi, güçler Po'ya gönderildi. Kartaca orduları Po ovasına girdi, İtalya'nın ortalarına doğru sarkınaya başladı. Roma orduları bozguna uğramıştı. Bunun üzerine Roma'da Fabius Maximus adlı bir diktatör yönetimi ele aldı. Hannibal Roma'ya girmedi, Güney'e doğru indi. Güneyde yerleşen Kartaca orduları Sicilya'yı ele geçirmeğe çalışıyorlardı. Roma güçleriyle Kartaca güçleri birçok yerde karşı karşıya geldiler. Neron'un yönetimindeki ordular Hannibal'ın kardeşi Hasdrubal'i öldürmeyi, askerlerini bozguna uğratmayı başardı. Hannibal aldığı toprakları geri verdi. Romalılar 202'de Hannibal'i kesin olarak bozguna uğrattılar. İki ülke arasında barış imzalandı. Kartacalılar karşısında büyük bir zafer kazanmış olan Roma perişan durumdaydı. Bununla birlikte Romalılar Sicilya'yı ve İspanya'yı ele geçirdiler, bütün Batı Akdeniz'de egemen oldular.

Zenginlikler Dönemine Geçiş

Artık yorgun bir Roma vardı: halk savaş istemiyordu. Ancak Senato gittikçe güçlenen Makedonya karşısında da korkuya kapılmıştı. 200'de Makedonya'ya savaş açıldı. Kartacalılarla anlaşma imzalamış olan Makedonyalılar kolay altedilecek gibi değildiler. Romalılar Philippos V'in güçleriyle birçok yerde çarpıştılarsa da kesin bir sonuç alamadılar. Roma orduları 197'de Makedonya içlerine yürüdü. Tesalya'da yapılan savaşta Makedonya'nın güçleri kesin yenilgiye uğradı. Barış isteyen Makedonya pekçok toprak yitirdi. Roma 191-189 arasında Suriye'yle savaştı. Bundan sonra Romalılar Akdeniz'e egemen oldular. II. yüzyıl başlarında Roma zaferlerle ve zenginliklerle gönenmiş bir ülkeydi. Yüzyılın ilk çeyreği büyük imar atılımlarıyla geçti. Tarım ve hayvancılık hızla gelişiyor, ser-

maye birikimleri çağın sınırları içinde büyük boyutlara ulaşıyordu. Romalıların çok gerilerde bırakmış olduğu tüccarlık ruhu canlanır gibi olmuştu. Romalılar yeni gemiler alarak ticaret filolarını genişlettiler.

Bu dönem yunan ruhunun Roma'da canlandığı, iyiden iyiye etkin olduğu bir dönemdir. "Yüksek sınıflarda yunan kültürü derinden derine kökleşti. Büyük ailelerin çocukları yunanca öğrendiler. Yunan felsefesi kafaları genel fikirlere açtı. Soylular Yunanlıların geliştirdiği siyaset kuramlarını tartışmaya başladı. (..) Çağdaşlar, tersine, Roma'nın bozulmasından yakınıyorlardı" (G. Ferrero). O sıra Marcus Portius Cato adlı bir komutan Roma'da büyük bir güç kazandı. Utica'lı Cato diye anılan ve dürüstlüğüyle ünlü olan bu güçlü komutan koyu bir Stoa'cıydı, böyle olmakla övünür, inancını yaşamına geçirmeye, örnek kişi olmaya özen gösterirdi. Cato yayılan yunancı eğilim karşısında büyük bir tedirginlik gösterdi. Ancak bu gelişim onun önleyebileceği kadar cılız değildi. "Helencilik onun gözünde her kötülüğün nedeniydi. Bu mantıkla o yeni eğitim anlayışlarına, yunan değerlerine bağlılığa, onunla ilgili her şeye, özellikle giderek her yerde yayılmakta olan lükse ve eğlence tutkusuna karşı çıktı" (G. Ferrero). Ne var ki Cato da sonunda bu akışa kendini kaptırdı, yaşlılık günlerinde yunanca öğrenmeye koyuldu. Bu dönem böylece Roma'mn bir yandan yunan kültürüne yönelirken bir yandan kendine döndüğü bir dönem oldu. Biraz da gözü kapalı bir mutluluk dönemi yaşanılıyordu. Oysa sağda solda kıpırdanmalar başlamıştı. İlk çatırtı İspanya'dan geldi. 153'de çıkan ayaklanmaları bastırmak için İspanya'ya gönderilen birliklerden onbin asker telef oldu. Bu büyük sarsıntıdan sonra Kartacalıların kıpırdanışları başladı. Ticari etkinliklerini var güçleriyle Akdeniz'de sürdürmeye çalışan Kartacalıların 150'de başlattığı çatışma uzun sürdü. Romalılar bundan sonra Makedonyalılarla çatışmaya girdiler. Kartaca'nın ve Makedonya'nın kesin yenilgiye uğraması Roma'yı yeniden rakipsiz kıldı. Ortada artık iyice sarsılmış, yorgun düşmüş bir Roma vardı.

Gracchus'ların Çabaları

II. yüzyılın ilk yarısında İtalya'da yaşanılan bolluğun başlıca üç kaynağı vardı: savaş ganimeti ya da haraç olarak alınan değerli madenler, ele geçirilen topraklar, bir de köleler. Bu üç kaynak ilk yarıdan sonra tükenmeye başladı. Buna karşılık lüks yaşam büyük boyutlarda sürüyordu. Kartaca ve Korinthos gibi iki pazarın Romalılara geçerek eski canlılığını

yitirmesi, romalı tüccarların pek beceriksiz olması iktisadi yaşamı derinden etkiledi. Soylular da kötü durumdaydı, gittikçe borçlanıyorlardı. Soyluluk çöküyordu. Orta halli toprak sahipleriyle küçük toprak sahiplerinin durumu iyice kötüydü. Yaşam gittikçe pahalılaşıyor paranın değeri düşüyordu. Uzak yerlerdeki insanlar ürettiklerini yok pahasına satıyorlardı. Savaşlara asker bulmak güçleşiyor, askerlik mesleği ölüyordu. Ispanya'da ordunun durumu çok kötüydü. Bu sarsıntılar sırasında alınan çeşitli önlemler hemen hiçbir ciddi sonuç vermezken 133'de Tiberius Sempronius Gracchus *tribunus* oldu, sarsıntıları giderebilmek için bir toprak düzenlemesine kalkıştı. Öngördüğü yasayla kimin ne kadar toprağı olması gerektiğini belirleyecekti. Bu girişim düşmanlıkları keskinleştirdi. Tiberius'un yasası çoklarının çıkarına dokunuyordu. Uzun çekişmelerden sonra yasayı uygulamak üzere üç kişilik bir kurul oluşturuldu, kurulda Tiberius, kardeşi Caius, kayınbabası Appius Claudius vardı. Caius Gracchus 123'de tribunus seçilince ağabeyinin girişimini sonuna kadar götürmek istedi. Tiberius'un düzenlemeleri uygulamada soylularca engellenmişti, Senato'daki soyluların gücünü kırmadan bu yasayı uygulama olasılığı yoktu. Bu yolda Caius ikinci sınıfı güçlendirmeyi düşündü. Bu ikinci sınıf, soyluların yanında ikinci bir soylular sınıfı oluşturacaktı. Caius bir yasa çıkardı: yargıçlar bundan böyle soylulardan değil ikinci sınıfın insanlarından seçilecekti. Bunu eyaletlerde uygulamak güçtü: eyalet yöneticileri soyluydular, onlar soyluları mahkemelerin başından uzaklaştırmak istemezlerdi. Caius bazı iktisadi amaçlı yasalar da çıkardı. Bu yasaları bir askerlik yasası tamamladı: on yedisine basmamış yurttaşlar askere alınamayacaktı, devlet askere alınanlara giysi parası ödeyecekti. Caius böylece ikinci sınıfın ve pleblerin önderi oldu. 122'de yeniden *tribunus* seçildi. 121 seçimlerinde düşmanlarının yoğun çalışmalarıyla yenilgiye uğradı. Caius ve yandaşları bir süre sonra öldürüldüler.

Gracchus'ların yenilikçi girişimleri toplumsal ayrımlaşmayı keskinleştirdi ve ortaya iki parti çıkardı. Bir yüzyıl çekişecek olan bu partilerden biri soyluların tutucu partisi, öbürü halkın demokratlar partisiydi. Demokratlar ülkenin her alanda yeni düşünceler ve düzenlemelere gereksinimi olduğunu bildirirken tutucular düzeni korumaya, ileri atılımları boğmaya bakıyorlardı. Bu çekişmeli ortamda halkçı partinin ikinci sınıftan gelme önderi Caius Marius 107'de konsül oldu, askerlikte geniş düzenlemelere girişti. 91'de halk kesiminden *tribunus* seçilen Livius Durusus gerçekte soyluydu, soylularla halkı uzlaştırmaya çalıştı, bıçaklanarak öldürüldü. Onun ölümünden sonra halkın ve ikinci sınıfın insanları soylu-

lara karşı kenetlendiler. Tüm orta ve güney kentleri silaha sarıldı. Pontus kralı Mithridates bu iç savaşta ayaklanmacıları destekledi, 88'de Roma'ya savaş açtı. Mithridates'in üzerine gönderilen Sulla büyük bir zafer kazandı. Sulla'yı Senato ordu komutanlığına getirdi. Sulla Roma üzerine yürüdü ve diktatör oldu, 87 ilkyazında otuz bin kişiyle ve küçük bir filoyla Yunanistan'a doğru yola çıktı. Mithridates'le hesaplaşmayı amaçlıyordu. O sırada Roma'da Cinna ve Marius konsül oldular (85), Sulla halk düşmanı ilan edildi. Marius konsül seçildikten birkaç gün sonra ölünce, yerine gelen Valerius Flaccus, Asya'ya, ordu komutanlığını Sulla'dan almaya gönderildi. O sırada Sulla'nın birlikleri bozguna uğrayınca Flaccus Makedonya'yı ele geçirdi. 85'de Flaccus öldürüldü. Sulla demokratları yenerek Roma'ya girdi, soyluların desteğiyle diktatör oldu, iç savaşı sona erdirdi, demokratların egemenliği böylece son bulmuş oldu. *Diktator legibus scribundis et reipublicae constituendae* (yasaları yazmak ve cumhuriyeti düzenlemekle görevli diktatör) Sulla devlete eski soyluluk özelliğini kazandırcak bir yasa düzeni getirdi, senatörlere yasama yetkisini yeniden verdi, *tribunus*'ların yetkilerini azalttı. 79'da iktidarı bıraktı, bir yıl sonra öldü.

Karışıklıklar Dönemi

Sulla ölünce olaylar yeniden başladı, yeni bir iç savaş tehlikesi başgösterdi. İspanya yeniden karıştı. Lucius Licinius Lucullus 74'de konsül oldu. Mithridates'in peşine düştü. Pompeius'un İspanya'da, Lucullus'un Doğu'da savaştığı sıra İtalya'da Spartacus ayaklanması çıktı. Bu dönemler Roma'da köle kullanımının aşırı boyutlara ulaştığı dönemlerdir. Üretimden ev işlerine kadar tüm alanlarda en ağır işleri köleler görmekteydi. Sürekli savaşlarda ele geçirilen tutsaklar köleleştirildikçe Roma'nın köle gereksinimi azalacağına artıyordu. Köleleri kaçmamaları için dağlayarak işaretliyorlar, kaçan köleleri yakaladıkları zaman çarmıha geriyorlardı. Köleler ayrıca bir eğlence aracıydılar, arenalarda vahşi hayvanlarla güreştirilen gladyatörler bunlar arasından seçiliyordu. Kölelerin pek azı azat ediliyordu. Bu yüzden Roma'da zaman zaman köle ayaklanmaları olmuştur. Bu ayaklanmaların en önemlisi Spartacus ayaklanmasıdır.

Ancak Spartacus ayaklanması köle ayaklanmalarının ilki değildir. 135'de Eunous adlı Sicilya'lı bir köle altı bin adamıyla ayaklandı ve bu ayaklanma dokuz yıl sürdü. Daha sonra 105'de Salvius ayaklanması oldu. Köleler Salvius'u kral ilan ettiler. Ayaklanmacılar roma güçlerini

birçok defa yendiler ve Tricola kentini ele geçirdiler. Salvius öldükten sonra da adamları ayaklanmayı sürdürdüler. Salvius ayaklanması 101'de bitti. Bu ayaklanmaların en yaygını ve en etkilisi elbette Spartacus ayaklanmasıdır. Spartacus ayaklanması bir intikam olayıdır. Spartacus köleydi, ayrıca örgütçü bir önderdi. Yaşamıyla ilgili çok az bilgi vardır. Trakya'lı bir savaş tutsağı olan Spartacus iki yüz arkadaşıyla kaçıp silah yüklü bir arabayı yağmaladı, yanına yeni savaşçılar toplayarak üç bin kişilik düzenli bir orduyu yenilgiye uğrattı, Romalıların korkulu düşü durumuna geldi. Spartacus tüm köleleri kendilerine katılmaya çağırdı. Birçok köle ve yoksul insan bu çağrıya uydu. Artık onun güçlü bir ordusu vardı. Bu ordu yağmacı olma eğilimindeydi. Bu yüzden Spartacus açıkça savaşa gimek istemiyor, daha çok baskı yapmaya ve korku yaratmaya çalışıyordu. Adamları söz dinleyecek gibi değildi. Serüvenci kafasıyla girilen savaşlarda köleler çok şey yitirdi. Gene de onlar düzenli ordular karşısında başarılı olabiliyordu. Askerleriyle Po ırmağına kadar ilerleyen Spartacus oradan geriye döndü Güney'e yürüdü. Roma'ya yürüyecek sandılar. Güçlü bir orduyu dağıtan Spartacus Güney'e inerken bir başka orduyla karşılaştı, bu orduya yenildi. Romalılar onu ve adamlarını işkenceyle öldürdüler (71). Destanlara konu olacak olan bir kahramanlık böylece son buldu.

M.Ö. II. YÜZYILDAN SONRAKİ GELİŞMELER / ÜÇLÜ YÖNETİM VE SONRASI

Bundan sonra Sezar diye bildiğimiz Caius Iulius Caesar'ın, Licinius Crassus'un ve Cneius Magnus Pompeius'un üçlü yönetimi başladı. Bu üçlü yönetim sınıflararası uzlaşmayı öngörüyordu. Tarihin ilk güçlü koalisyonuyla gelen bu oligarşik bütünleşme demokratik istemleri güç duruma sokuyordu. Pompeius soyluların, Crassus ikinci sınıfın, Sezar halkın temsilcisiydi. Bir patrisyen ailesinin çocuğu olan Sezar halk partisinin gücüne dayanarak 59'da konsül olmuş, öbür iki kişinin desteğini sağlamıştı. Bu güçlü ortaklığa dayanarak Romalılar çıban başı olan Galya'nın fethine giriştiler. 59 sonlarında Galya yöneticisi ölmüş, bunun üzerine olaylar patlak vermişti. Galyalılar Romalıların boyunduruğundan kurtulmak istiyorlardı. Galya'ya giren Sezar ülkeye sızmış olan ve yavaş yavaş ilerlemekte olan Helvetleri denetlemeye koyuldu. Helvetler önce sessiz kaldılar, sonra birden Sezar'ın birliklerine saldırdılar. Kısa bir çarpışmadan sonra barış yapıldı. Sezar Galya'yı Roma'ya bağladı ve buradaki çeşitli

halklara boyun eğdirdi. Bu sırada Crassus Doğu'da yaptığı bir savaşta bozguna uğradı ve öldürüldü. Şimdi Sezar'ın tek rakibi kalıyordu: Pompeius. Crassus'un ölüm haberi Roma'da kargaşaya yol açtı. Halk Roma'yı ateşe verdi. Başta Galya olmak üzere her yerde ayaklanmalar başlamıştı. O sıra Roma'ya dönmüş olan Sezar ayaklanmaları bastırmak üzere Galya'ya gitti. Pompeius tek konsül ya da diktatör seçildi, Sezar'ın düşmanlarıyla işbirliği yapmaya başladı. Başına gelecekleri anlayan Sezar, vakti geçmiş olan konsüllüğünü Senato'nun uzatması için uğraştı ve bunu başardı. Pompeius Sezar'ı etkisiz kılma tasarısını sürdürürken Sezar'ın rakiplerinden Marcellus, Roma'dan ayrılmış olan Sezar'ı Senato'nun "halk düşmanı" ilan etmesi için çalıştı. Sezar bunun üzerine eski silah arkadaşı Marcus Antonius'a Senato'da okuması için bir mektup yolladı, mektupta Galya komutanlığını bırakmak ve siyasetten çekilmek istediğini bildiriyordu. Bir koşulu vardı: Pompeius da siyasetten çekilmeliydi. Senato bu mektubu tepkiyle karşılayınca uzlaşma umutları suya düştü. O zaman Sezar birliklerinin başında İtalya'ya yürüdü. Yeni bir iç savaş demekti bu. Sezar'ın birçok kenti ele geçirdiği haberi Roma'da korku ve karışıklık yarattı. Pompeius Doğu'da bir karşı devinimi başlatmak üzere Roma'dan ayrıldı. Senatörler de Roma'yı Sezar'a bırakarak kaçtılar.

Sezar'ın Diktatörlük Dönemi

Sezar işleri düzelttikten sonra İspanya'ya gitti (49). Amacı Pompeius'a bağlı birliklerin gücünü kırmaktı. İspanya'yı ele geçirip döndü. Pompeius Anadolu ve Kıbrıs üzerinden Mısır'a kaçmıştı. Sezar'la Pompeius'un Mısır'da karşı karşıya gelmesinden korkanlar Pompeius'u öldürdüler. Sezar'ın Mısır'a girmesi güç olmadı. İskenderiye sarayında bir süre kalan Sezar kraliçe Kleopatra'yla güzel günler geçirdi, onunla Nil'de ünlü gezintilerini yaptı. 47'de Romalılarca diktatör ilan edildi, o zaman Marcus Antonius'u *magister equitum* yani askerlerin başkanı yaptı. Mısır'da çokça oyalanmış olan Sezar dönüşünde karmakarışık bir İtalya buldu. Üretim ve ticaret çökmüş, orta ve alt sınıflar tam anlamında yoksulluğa düşmüştü. Halkın temsilcisi Sezar halktan destek almak istedi. Halkı rahatlatacak, soyluları güç durumda bırakacak kararlar çıkardı, düşmanlarını ezmeye girişti. Yüksek sınıflar Sezar'dan iyice kopuyordu. Sezar 46-45'de Pompeius yandaşlarının İspanya'da çıkardığı ayaklanmaları bastırmaya çalıştı. 44 şubatında Senato'ca ömür boyu diktatör ilan edildi.

Oysa yasalar diktatörlük süresini altı ayla sınırlıyordu. Bunun üzerine düşmanları ona bir komplo düzenlediler. Komplocuların başında Pompeius'culardan Caius Cassius vardı. Komploya katılanlardan biri de Marcus Brutus'du. Sezar, Brutus'un annesinin dostu, belki de Brutus'un babasıydı. Komplocular belirledikleri tarihte, Senato'da amaçlarını gerçekleştirdiler. Sezar 15 mart 44 günü otuz beş bıçak vuruşuyla can verdi.

Marcus Antonius

Sezar'ın yerini yakın arkadaşı Marcus Antonius aldı. Antonius'un amacı yeni bir Sezar olmak, çökmekte olan Cumhuriyet'i kurtarmak, ülkeyi düzene kavuşturmaktı. Bunun için Sezar'ın üvey oğlu Octavius'la birleşti. Octavius, Sezar'ın yeğeni Atia'nın oğluydu, Sezar onu evlat edinmiş, kalıtçısı yapmıştı. Evlatlık Octavius, aileye katılınca *Octavianus* adını aldı, giderek büyük bir güç kazandı, kendini halka sevdirdi ve Antonius'a düşman oldu. Antonius'u Roma'dan ayrılmak ve Kuzey İtalya'ya gitmek zorunda bıraktı. Senato, Decimus Burutus'u ve Octavius'u Antonius'a karşı göndereceği orduların başına geçirdi. Octavius siyasal yatırımları gereği Antonius'la gizlice anlaştı. Amacı Sezar'ın kalıtçısı olduğunu Senato'ya onaylatmaktı. Senato buna yanaşmayınca Octavius Roma'ya yürüdü, isteğini benimsetti. Yeni bir üçlü yönetim başladı (43), yöneticiler Antonius, Octavius, Lepidus'du. Bunlar beş yıl için seçilmişlerdi. Octavius 40'da *Imperator* unvanını alarak öbür generallerin üstüne çıktı. Böylece Roma'da İmparatorluk dönemi başlamış oldu. İmparatorluğun başlangıcındaki bu ilk yılların çarpıcı olaylarından biri Antonius'la Kleopatra'nın dostluğu ve Kleopatra'nın Antonius üzerindeki egemenliğidir. Kleopatra'nın çekiciliğine kapılan Antonius Roma'yı unutup on bir yıl Mısır'da yaşadı. Kleopatra'dan olan çocuklarına (Aleksandros, Kleopatra Selene, Ptolemaios) Roma toprakları üzerinde krallıklar verdi. Kleopatra'yı "Yeni İsis" diye tanrılaştırdı. Octavius, Antonius'u Actium'da yendi (31). Lepidus etkisini tümüyle yitirmişti. Böylece Octavius tek güçlü yönetici durumuna geldi. İş Antonius'u ortadan kaldırmaya gelmişti. İskenderiye'de kuşatılan Antonius ve Kleopatra intihar etmek zorunda kaldılar. Söylentiye göre Kleopatra kraliçe giysilerini giyerek kendini bir engerek yılanına sokturdu. Mısır tümüyle Roma'nın eline geçti.

Senato, devleti tümüyle Octavius'a bıraktı. Octavius'un amacı eski soyluluk düzenini canlandırmaktı. 13 ocak 27'de bir düzenleme tasarısı getirdi. Buna göre tüm ordu kendisine bağlı olacaktı. 16 ocak günü senato ona *Augustus* yani "Kutsal" unvanını verdi. Octavius orduyu yirmi üç lejyona indirdi, ordudan tüm yabancıları çıkardı, askerlik mesleğine ceza ve ödüllendirme uygulamaları getirdi. Yüksek memurluğa başlama yaşını indirerek gençlerin yönetime katılmalarını sağladı. Maliyeyi düzenlemeye çalıştı. Hazinenin tamtakır oluşu işini güçleştiriyordu. 24 ocak 25'de hastalandı. İyileşince görevden bağışlanmasını istedi. Bunun üzerine Roma karıştı. O çekilirse çekişmeler yeniden başlar diye düşünüyorlardı. Görevde kalması için ona baskı yaptılar. Augustus görevde kaldı ama işleri düzene koyamadı. Bu arada ömür boyu diktatörlük önerisini geri çevirdi. Soyluluk çöküntüye girmiş, soyluluğun temsilcisi Senato etkisini iyiden iyiye yitirmişti.

Augustus 21-19 arasında doğu seferine çıktı. Roma'ya döndüğünde her şeyi dağılmış buldu. Lüks tutkusu ve ahlak bozukluğu düzenin sonunu bildiriyordu. Augustus Romalılar için evliliği zorunlu kıldı, bekarlıkta direnenler topum dışı sayılacak, miras hakkından büyük ölçüde yoksun kalacaktı. Augustus kadınların kötü yola düşmelerini önlemek için de yasalar çıkardı. Buna göre baba, yoldan çıkan kızını ve onu yoldan çıkaranı öldürebilecekti. Aldatılan koca da belli koşullarda rakibini öldürebilecekti. İhanete uğrayan erkek durumu altmış gün içinde mahkemeye bildirecekti, kaçınırsa onun yerine baba başvurabilecekti, o da sessiz kalırsa herhangi bir kişi onların adına mahkemeye gidebilecekti. Ancak Roma'yı sarmış olan ahlak bozukluğu bu yasalarla giderilebilecek gibi değildi. Yasaların işlemesi için Augustus'un Roma'da olması gerekirdi. Oysa o Galya'da Germenlerin yayılmasını önlemeye çalışıyordu. İç ve dış sorunlar Augustus'u çok yormuştu. Augustus 8'in sonlarında yeniden görevi bırakmak istedi. Altmışına varmıştı. Ona bir yardımcı gerekirdi. Evlatlığı Tiberius iktidarı onunla paylaşacaktı. Tiberius'un düşmanları hemen ortaya çıktılar. O da güvendi ve Roma'dan ayrıldı, ancak 26 kasım 4'de Roma'ya döndü ve göreve başladı. Önce orduyu düzene koydu. Sonra Germenlerle savaştı. M.S.19 ağustos 14'de öldü.

Devletin başında artık yalnız Tiberius vardı. Senato Augustus'un yetkilerini Tiberius'a vermemekte direndi. Tiberius sonunda yetkiyi alınca gelenekçi anlayışla bir takım düzenlemelere girişti. Her şeyi Senato'ya

danışırken kendisine vermek istedikleri onur payelerini geri çevirdi. Onun bu açıklığını Senato hep ikiyüzlülükle karşıladı. İlk iki yıldan sonra içte ve dışta sarsıntılar başladı. Tiberius umutsuzca Roma'dan ayrıldı ve bir adaya çekildi, 16 mart 37'de öldü. Onun yerine Senato Caligula'yı getirdi (37). Caligula göreve başladıktan sekiz ay sonra hastalandı: çılgınlık belirtileri gösteriyordu. Hastalanmadan önce halk yararına bazı kararlar aldı, örneğin tüketim vergisini indirdi, Tiberus'un koymuş olduğu katı yasaları kaldırdı. Sonra kendini tanrı sanmaya başladı, tanrılığını gerçekleştirmek için imparatorluk sarayıyla Jupiter tapınağı arasına köprü kurdurdu, Galya ve Germanya seferlerinden dönüşünde atını konsül yaptırdı. Giderek kan döken, vergi koyan bir imparator oldu. Cassius Chaerea adlı bir muhafızın bıçağı altında can verdi (41). Senato kararıyla adı imparatorlar listesinden çıkarıldı.

Claudius Nero ve Lucius Domitius Nero

Caligula'dan sonra Senato diktatörlük düzeninden konsüllük düzenine geçmek istedi. Ama Senato dışındaki siyasal güçler baskı yoluyla Tiberius Claudius Nero'yu imparator yaptılar. Nero adı aptala çıkmış biriydi. Kültürlüydü, yunan düşüncesine bağlıydı, iyi bir söylevciydi, gülünç ve pısırıktı. Kadınların oyuncağıydı. İyi bir imparator olmaya çalıştı. Çoktandır başarılamayan bir işi başardı: Britanya'yı Roma topraklarına kattı. Ancak en ciddi eylemleri bile ciddiye alınmıyordu. Onun kötü sonunu gene bir kadın çizdi. Claudius üçüncü evliliğini güzel ve hırslı Messalina'yla yapmıştı. Halk ve Senato bu evlilikten tedirgindi. Kocasının gücünü kendi yararına kulanmaktan bıkmayan Messalina onun bir gün iktidardan düşürüleceği korkusuna kapılıp bir plan hazırladı: Claudius'dan ayrılacak, Silius'la evlenecek, Senato'nun Silius'u imparator ilan etmesini sağlayacaktı. Ama Claudius'u nasıl aralayacaktı? Claudius'u oyuna getirdi, ona bir ayrılma dilekçesi imzalattı, başarısının rahatlığıyla Silius'la evlenme hazırlıklarına girişti. Roma dışındayken durumu öğrenen Claudius Roma'ya döndü. Komploculardan intiharı göze alamayanlar canlarını cellatlara bıraktılar. Dul kalan Claudius artık evlenmeyeceğini bildirdiyse de dostları onu becerikli dul Agrippina'yla evlendirdiler. Claudius kadının oğlunu Nero adıyla üstüne aldı (50). Claudius 12 ekim 54'de öldüğünde tek kalıtçısı Lucius Domitius Nero'ydu.

Nero ya da Neron o zaman on yedi yaşındaydı. Yeni imparator Senato'da bir konuşma yaptı: genç ve deneysizdi, büyüklerinden yardım istiyordu. Bu yumuşaklık senatörlerce hoş karşılandı. Şiire ve müziğe

düşkün olan Neron işleri Senato'nun sırtına yükleyerek gönlünce yaşamaya başladı. Bu durum annesi Agrippina'nın canını sıkıyordu. Agrippina oğlunu yola getimeye çalıştı. Köhneleşmiş Senato yönetimin yükünü sonuna kadar kaldıramazdı, yeni bir yönetici aramaya başladı. Anne baskısından yılan Neron onu ortadan kaldırmaya karar verdi. Filo komutanı Anicetus'un yardımıyla bir komplo hazırladı. Gemiyle gezintiye çıkılacak, gemi batırılacak, Agrippina ölüme bırakılacaktı. Geminin batışı gecikip Agrippina karaya çıkınca Anicetus onu yakalayıp öldürttü. Romalılar anne katili imparatoru nasıl değerlendirecekti? Neron Senato'yu inandırmaya çalışırken homurtular başlamıştı. Neron korktu, Roma'dan kaçtı. Birkaç ay ortalarda görünmedi. Bu rezaletine 64'de yeni rezaletler ekledi. Napoli'de halkın karşısına şarkıcı olarak çıktı. Bu saçmalığın tepkileri silinmeden yaşamının sonuncu ve en büyük rezaletini çıkardı: Roma'yı ateşe verdirdi. Temmuz 64 yangınında Roma kökten biçildi. Neron o sırada oyununu oynuyor, felakete uğrayanların yardımına koşuyor, evsiz kalanları sarayının bahçesinde ağırlıyordu. Olayı hıristiyanların sırtına yıktı. O sıra hıristiyanlık özellikle köleler ve azatlılar arasında hızla yayılmaktaydı. Neron şimdi daha güzel bir Roma kurmaya çalışıyordu ama elinde para yoktu. Vergileri artırdı, vergi alma yöntemlerini katılaştırdı. 66 sonlarında Yunanistanın yolunu tuttu: geleneksel oyunlara katılacaktı. 67'yi Yunanistan'da oyunları izleyerek, sağa sola para saçarak geçirdi. Roma'ya döndüğünde kendi açısından işlerin iyi gitmediğini görerek Roma dışındaki bahçelerden birine sığındı, oradan başka bir yere kaçtı, 9 haziran 68'de öldürüldü.

Galba, Otho, Vitellius, Vespasianus, Nerva, Trajanus

İmparatorluk görevini ondan sonra Servius Sulpicius Galba aldı. Galba cimri ve inatçı bir ihtiyardı, beceriksizdi. Harcamaları kısmak için bayramları kaldırmakla işe başladı. Lükse ve eğlenceye alışmış olan Roma'da bu karar onu zorda bırakacaktı. Homurtular yükselirken Germania lejyonları 69 başlarında Aulus Vitellius'u imparator ilan ettiler. Roma'daki askerler de ağırlıklarını Marcus Salvius Otho'dan yana koydular. Galba 15 ocak 69'da öldürüldü, Otho Senato'da sevinç çığlıklarıyla karşılandı. Galya ve İspanya birlikleri Vitellius'un yanında yer alıyordu. Vitellius'un güçleri iki ordu halinde İtalya'ya girdiler. Otho önerileri dinlemedi, hemen savaşa girdi, bozguna uğrayınca intihar etti, birlikleri Vitellius'un askerlerine başeğdiler. Vitellius Galyalılardan ve Germenlerden

kurulu bir orduyla Alpler'den inip Roma'ya ulaştı. Her yanda ayaklanmalar başlamıştı. Vitellius önce Doğu'da, sonra Batı'da ayaklanmaları bastırmaya çalıştı. 1 temmuz 69'da Titus Flavius Vespasianus imparator ilan edildi, Vitellius'un görevden çekilmesi istendi. Vitellius'a bağlı birlikler buna razı olmadı. Vitellius görevini sonuna kadar savundu. 21 aralık gecesi Roma düştü, Vitellius öldürüldü.

Güçsüz Senato Vespasianus'un imparatorluğunu onayladı. Yeni imparator oğlu Titus'u kendine yardımcı seçti. Vespasianus bazı düzenlemeler yaptı. Lejyonların sayısını otuza indirdi. Maliyeye işlerlik kazandırmaya çalıştı. İmparatorlukta vergileri alabildiğine artırdı. Vespasianus işe yaramayan senatörleri kovarken bozulmuş olan soyluluğu canlandırmak için İtalya'nın ve eyaletlerin dört bir yanından zengin ailelerini Roma'ya getirtti ve yerleştirdi, böylece yeni bir soylular topluluğu oluşturarak senatörlüğün ve askerliğin işlerliğini sağlamaya çalıştı. Vespasianus 24 haziran 79'da ölünce Titus'a Augustus unvanıyla birlikte imparatorluk verildi, ancak sağlığı bozuk olan Titus çok yaşamadı, kardeşi Domitianus 14 eylül 81'de imparator oldu. Zeki ve bilgili bir kişi olarak bilinen yeni hükümdar az sonra çılgınlık belirtileri göstermeye ve despotlaşmaya başlayınca öldürüldü (18 eylül 96). İhtiyar senatör Marcus Cocceius Nerva komplocuların imparator adayıydı. Nerva maliyeyi düzenlemeye çalıştı, yoksullara toprak dağıttı. 97 ekiminde Marcus Ulpius Trajanus'u kendine yardımcı seçti. Nerva 98 başlarında öldü. Trajanus plebler arasında hızla yayılmakta olan hıristiyanlıkla uğraştı. 114'de Senato ona Jupiter'in Optimus unvanını verdi. Trajanus elden çıkmış ve çıkmakta olan toprakları yeniden imparatorluğa bağladı. 115'de Kuzey Mezopotamya'yı ele geçirdi, Güney Mezopotamya'ya girdi. 117'de tüm Mezopotamya ayaklandı. Bunu yahudi ayaklanması izledi. Ülkenin yarısı ayaklanmalarla ve savaşlarla sarsılırken Trajanus hastanladı ve öldü. Yerini helenciliğiyle ünlü olan, yunan dilini latin dilinden daha iyi konuşan Publius Aelius Hadrianus aldı. Hadrianus, Trajanus'un giriştiği tehlikeli fetihlere son verip eyaletlerde büyük bir geziye çıktı. İmparator, denetim ve inceleme gezilerinde işçi, mimar ve mühendislerden oluşan bir topluluğu yanından ayırmıyordu. Galya, Germania, İspanya'ya gitti. 122 ilkyazında Afrika'daydı. Sonra doğu gezisine çıktı. 126 sonlarında Roma'ya döndü, iki yıl Roma'da kaldı, Afrika'ya geçti, 131'de Roma'ya döndü. Doğu'da yahudi ayaklanmalarının koyulduğu sırada, 138'de seferde öldü.

138-161 arasında Antonius Pius imparatordu. Dürüst, tutumlu, tutucu, genellikle güçsüz bir kişi olan Antonius hukuk alanında düzenlemeler yaptı, Hadrianus'un yenilikçi tutumuna karşı çıktı. Yerine 161'de oğulluğu Marcus Aurelius geçti. Roma'nın bu ilk ve son filozof imparatoru iyi bir öğrenim görmüş, genç yaşta filozof olarak tanınmıştı. Yönetimi siyasi tutarlılıkla belirgindir. Marcus Aurelius imparator olur olmaz kardeşliği Marcus Aelius Verus'u iktidara ortak etti ve sonra tüm vaktini Doğu'da ve Batı'da çıkan ayaklanmaları bastırmakta harcadı. 175'de generallerinden Avidius Cassius Doğu'da ayaklandı. General, imparatorun öldüğü haberini yaymış, kendini imparator ilan etmişti. Haberin yalan olduğunu anlayan iki subay onu öldürdü. Marcus Aurelius kardeşliği Verus ölünce yerine on beş yaşındaki oğlunu iktidar ortağı seçti. Bu bir yanlış adımdı. Marcus Aurelius ölmeden az önce imparatorluğu birçok davranışını tutarsız bulduğu oğlu Commodus'a bıraktı, 17 mart 180'de öldü. Onun ölümünden sonra Roma tam anlamında bir çöküş dönemine girdi. Octavius'un yönetiminden Commodus'un ölümüne (192) kadar süren birinci imparatorluk ya da erken imparatorluk döneminin ardından böylece Diocletianus'un tahta çıkmasına (284) kadar süren ikinci imparatorluk ya da geç imparatorluk dönemi geldi.

ÇÖKÜŞ DÖNEMİ

Yönetimde tartışmasız yetkili gibi görünmekle birlikte güçleri ordu gücüyle dengelendiği için azçok sınırlı bir yetkiye sahip olan imparatorlar ağırlıklarını Senato'dan çok ordudan alıyorlardı; giderek bozulan soyluluğa koşut olarak önemini yitiren Senato ülke sorunları karşısında çaresiz duruma düştükçe ordu gücü varlığını daha çok duyuruyordu. I. yüzyıldan sonra ordunun iyiden iyiye bozulması, ücretli sürekli askerlikle ayakta duran tek güçlü ordunun yerini ganimet toplama aygıtından başka bir şey olmayan birçok ordunun alması imparatorun gücünü de azalttı. Bu bozulmuş ordu asıl görevini yapmak yerine ülkenin siyasal yaşamında etkili olmaya bakıyordu: her şeyden önce imparatorların seçiminde belirleyici oluyor, Senato'yu imparator adayını onaylamakla yükümlü kukla bir örgüt durumuna düşürüyordu. Ordu imparator indirip imparator çıkaran, askeri disiplinle hiçbir ilgisi bulunmayan bir güç durumuna geldikçe ülkenin sorunları içinden çıkılmaz bir duruma girdi. Septimus

Severus gibi bazı imparatorlar ordunun siyasal gücünü enaza indirmeye çalıştılarsa da bunda pek başarılı olamadılar. Her İmparatorluk gibi Roma İmparatorluğu da dışa taşarak varlığını sürdürdü ve dışa taştıkça güçsüz düştü. Roma, tarihi boyunca, bir kültür yaratıcısı olduğu kadar bir kültür yıkıcısı oldu. Romalılar ele geçirdikleri topraklarda acımasız davrandılar. Henri Denis *İktisadi düşünce tarihi* adlı kitabında şöyle der: "Romalılar ele geçirdikleri kentlerin kurumlarını acımasızca yokettiler, bu kentlerin seçkinlerini ve önde gelen insanlarını kitle halinde İtalya'ya yolladılar. İmpatorluğun yakınındaki bölgelerin tüm kaynaklarını yani maden kaynaklarını, yüzyıllarca oluşturulmuş sanat yapıtlarını düzenli bir biçimde yağmaladılar." Koca Roma İmparatorluğu artık sallanıyordu.

Diocletianus ve Kargaşanın Artması

Artık elde iri ve hantal bir yapı vardı. Uç noktalarında yani sınırlarda kırılmalara uğrayan ve gittikçe küçülen bu yapı bir türlü kendini yenileyemiyordu. Bu dönemde roma imparatoru olmak, sınır boylarında yıllarca çarpışmayı göze almak demekti. 243-313 arasında yaşamış olan Diocletianus bu hantal yapıyı tek kişinin götüremeyeceğini anlayarak imparatorluğu ikiye ayırdı. Doğuyu kendi yönetirken Batı'nın yönetimini arkadaşı Maximilianus üstlendi. Diocletianus kendinin Jupiter'ce, Maximilianus'un Hercules'ce korunduğunu bildirdi. Cahil ve kabasaba Maximilianus usta bir askerdi. Diocletianus'a bağlı kaldı, onun sağ kolu olmayı başardı. Ne var ki dış baskılar bitmek bilmiyor, onları rahat çalışmaya bırakmıyordu. Başta Persler ve Germenler olmak üzere birçok toplum Roma'yı zorlamaktaydı. Diocletianus çöken Roma'yı kurtarmaya çalıştı, yoksulları zenginlerden, güçsüzleri, kadınları, çocukları etkili kişilerden korumak için fermanlar çıkardı. Yayılan hıristiyanlığı yoketmeye çalıştı. Her toplumun inancına saygılı olan Romalılar hıristiyanlığı iki yüzyıldır süren bir toplumsal hastalık olarak değerlendiriyorlardı. Onlar yahudi dinine de hoşgörülü davranmamışlar, sonunda onun için de hoşgörülü olmak zorunda kalmışlardı. Hıristiyanlık orduya kadar yayılıyordu. Diocletianus'un düşmanlığı kutsal metinlerin hatta kiliselerin yakılması boyutlarına ulaştı. Diocletianus'dan sonraki kargaşa Constantinus yönetimiyle giderildi. Constantinus devletin bütünlüğünü korumaya çalıştı, ülkeyi yönetim bölgelerine ayırdı, topraklar oğullar ve yeğenler arasında payedildi. Onunla imparatorluk katı kutsallaştı: artık imparatorla ilgili her şey kutsaldı. Bu arada Senato önemini iyice yitirdi. Ağır ver-

giler daha ağırlaştırıldı. Constantinus giderek hıristiyanlığı benimsemeye başladı ve bazı pagan tapınaklarını kapadı, 324 'den sonra hıristiyan oldu. Onun en büyük yapıtı Constantinopolis'dir (İstanbul). O bu yeni kenti başkent olarak düşünüyordu. Bu girişim imparatorluğun Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmasını kolaylaştırdı.

İktisadi Bunalım

Roma III. yüzyılda büyük bir iktisadi bunalıma düştü, bu bunalımın çok önemli toplumsal ve iktisadi sonuçları oldu. Bu bunalım Ortaçağ'ı başlatan nedenlerin başında gelir. Para iktisadı çözülmeye başlamıştı. Çok eski zamanlardan beri kullanılan ve yunan toplumunun iktisadi yaşamında belirleyici olmuş olan para Roma'da da iktisadi yaşamın temel ögesiydi. II. yüzyılın sonlarında para önemini yitirmeye başladı. Para iktisadından doğal iktisada, kendi kendine yetmek düzenine geçiliyordu. "Her alan, küçük olsun büyük olsun, ailenin yaşaması için zorunlu olan her şeyi sağladı, buna göre doğal ürünler oldukları yerde tüketildiler, bazen de başka doğal ürünlerle değiştirildiler, diyelim falanca yerde yeterince zeytin üretilmemişse şarap karşılığında zeytinyağı alındı" (Ferdinand Lot, *Eskiçağ dünyasının sonları ve Ortaçağ'ın başları*). Zaten Eskiçağ'ın para iktisadı bugünkü para düzenine göre iyiden iyiye ilkeldir. O zamanlar büyük sermaye birikimleri olmamıştı, sermaye etkin bir sanayi için temel etken durumuna gelmemişti. Eskiçağ'da büyük sanayi etkinlikleri olmadı, teknik yetersizlikler buna engeldi. Sermaye makinenin geliştiği noktada üretim için belirleyici olabilir, oysa o dönemde çok şey kol kuvvetine dayanıyordu. Roma'da birkaç büyük üretim girişimi olabilmişse, bunun kaynağı paradan çok kölenin kol gücündedir. Köle hiçbir zaman makina kadar verimli olamazdı.

Roma'da yerleşim de çok ilkeldi. Bugünkü biçiminde karmaşık yapı gösteren gelişmiş kent modern sanayi düzeninde ortaya çıkmıştır. Eskiçağ kentleri köyden bozmaydı. Roma kentleri de. Bunların en kabadayısı elli bin kişiyi barındırırdı. Yüzölçümü üç yüz hektarı bulan kentler parmakla gösterilecek kadar azdı, bazı kentlerin yüzölçümü yirmi, yirmi beş hektardı. Nüfusu altı bini aşmayan kentler vardı. Altyapı adına hiçbir şeyi olmayan ve pislikten dökülen bu kentlerde nüfus yoğunluğunun az oluşu en başta ticareti etkiliyordu. Roma kentlerinin insanları gereksinimi enaza indirgenmiş insanlardı, alt katlardakiler ancak ölmeyecek kadar yiyebiliyorlardı, bunların besini sebze ve ekmekti. Et lüks yiyecekti. Başlıca

tüketim maddelerinden biri zeytinyağıydı. Tereyağı Barbarların, zeytinyağı Romalılarındı. Giyime de önem verilmezdi: modaya ancak yukarıdaki bir avuç insan uyabilirdi. Kısacası Roma'da tekdüze ve sınırlı bir yaşam vardı. Para iktisadının kalkması yalnız halka değil zenginlere de kendi kendine yetmek zorunluluğunu getirdi, onlar da ürettiklerinin dışında tüketmemeye alıştılar, ancak onlar dünyanın dört bir yanından gelen lüks nesnelere çok düşkündüler. Lüksün yanıbaşında açlık vardı, "Roma bir dilenciler kentiydi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar da öyle kaldı" (Ferdinand Lot).

Yunanlıların tersine Romalılar ticareti bilen ve seven insanlar değillerdi. Ülkedeki tüccarlar genellikle başka topraklardan gelmiş kimselerdi. Zaten o zaman uluslararası ticaret daha çok doğu tüccarlarının, özellikle Suriyelilerin ve Yahudilerin elinde bulunuyordu. Romalıların gemilerinde çalışanlar da çokluk Yunanlılar ve Mısırlılardı. "Çok az üretim yapan Roma çok az da taşıma yapıyordu ve çok az satıyordu: güneyde çöllerle, kuzeyde Barbarlarla, doğuda iktisadi açıdan geri pers uygarlığıyla karşı karşıyaydılar. Hindistan'la ve Çin'le ilişkiler yok denilecek kadar azdı. Roma dünyasında sanayi olmadığı için ticaret yabancı bir sanayiin mallarını taşıyacak durumda değildi. Büyük ticaret yalnızca lüks nesnelere yönelmişti" (F. Lot). Romalılar gerçekte ne ticarete, ne tarıma, ne el işçiliğine büyük önem vermişlerdir. Onların en büyük geçim kaynağı özellikle M.Ö. I yüzyılda elde edilen savaş ganimetleri olmuştur. I. yüzyılın yarısından Neron'un ölümüne kadar bu anlamda bir altın çağ yaşanmıştır. Çok kısa süren bu çağın kapanmasından sonra iktisadi sıkıntılar başlamıştır. Bir iki yüzyılda Roma kendi kendini taşıyamaz duruma gelecektir. IV. yüzyılın Roma'sı insanların yarı aç gezdiği, ordunun sapır sapır döküldüğü bir Roma'dır. İmparatorların düzenleme çabaları da büyük bir sonuç vermemiştir.

Büyük Malikanelerin Ortaya Çıkışı

İmparatorluğun geç dönemlerinde büyük toprak mülkiyeti tam anlamında gelişti. Her büyük toprak küçük bir devlet özelliği gösteriyordu, en azından adı ve sınırları vardı. Bugün Avrupa'da pekçok yerleşim alanı bu küçük malikanelerin adını taşır. III. yüzyıldan sonra iktisadi yaşamda görülen dağınıklık, buna göre üretimin ve ticaretin gerilemesi toprağın önemini artırırken bu büyük malikaneleri de değerli kıldı. Büyük toprak sahipleri para iktisadının yıkıma uğramasından olumlu yönde etkilendi-

ler. III. yüzyılın ortalarında toprak sahipleri ordu komutanlığı görevinden muaf tutuldular, böylece daha güçlendiler, giderek kırsal kesimin küçük kralları durumuna geldiler. Böylece eski toprak düzeniyle feodal düzen arasında bir geçiş yeri olan patronluk düzenine ulaşılmış oldu. Artık toplumda dağbaşı yasaları geçerli olmaya başlıyor, toplum parçalanıyordu. Büyük toprak sahipleri yalnızca kölelerin yaşamına değil, özgür insanların yaşamına da el koymaya başlamışlardı. Yalnız kendi topraklarındaki insanlara değil, komşu topraklardaki insanlara da karışıyorlardı. Bu durum V. yüzyıldan sonra imparatorların direnişine karşın korkunçlaştı, artık büyük toprak sahiplerinin kendi orduları vardı, kendi yargı düzenleri, kendi hapisaneleri vardı.

Kültürde Gerileme

Bu gelişim içinde iktisadi yapı çöküntüye uğrarken kültür yaşamı da eridi. Bu dönemde kültür gelişimlerine, özellikle sanatın gelişimlerine hıristiyanlığın son vermiş olduğu inancı yaygındır. Gerçekten hıristiyanlık öbür tektanrıcı dinler gibi sanatı putçuluk sayıyordu. Bu tutumun kökeni elbet yahudi dinindedir. Hıristiyan din adamları ya da kilise babaları dinin gelişmesi yolunda sanatı engel görüyorlardı. Onlar putçuluğa karşı çıkmak adına tüm resim sanatına, bu arada dinsel konulu resimlere saldırdılar. Çıplak resim bu inançta tümüyle yoksanan bir şeydi. Zaten eskiçağ sanatı V. ve IV. yüzyıllarda doruk noktasına ulaşmış, sonra hızla inişe geçmişti. Roma'nın son zamanlarında tüm sanatlar etkinliklerini yitirmeye başlamışlardı. Romalıların çok sevdiği yontu sanatı bile eriyip gidiyordu. Artık yontularda başlar ayrı da olsa beden yapısı ve ayrıntılar hep aynıydı. Bu değişimin nedenleri özellikle iktisadidir: sanatın gelişmesi için zenginliklerin artması, yaşam düzeninin karmaşıklaşması gerekir. III. yüzyılla başlayan iktisadi çöküntü sanatsal gerilemeyi kendiliğinden getirdi. IV. yüzyıla gelindiğinde artık Roma'da sanatçı yoktu. Hıristiyanların en bağnazları olan putkırıcılar yontulara saldırmakla yetinmiyorlar, tüm insan tanıtlarını yoketmeye çalışıyorlardı. Gene de bu gerilemede hıristiyanlığı tek belirleyici görmek yanlıştır. Roma'da tüm düşünce yaşamı çoktandır bir duraklamanın kıskacındaydı.

Roma'da çöküşü getiren nedenlerden biri de güç yaşam koşullarıdır. Roma'da tabandaki insan son derece güç bir yaşam sürdürmek zorundaydı. En güç durumdakiler madende çalışanlardı. Madencilik zorunlu olarak babadan oğula geçiyordu. Bu işte özellikle köleler ve mahkumlar kullanılıyordu. Yapımevlerinde çalışanlar daha özgür sayılabilirdi, an-

cak bunların özgürlüklerini de gözde büyütmemek gerekirdi. Meslekler zorunlu olarak babadan oğula geçmekteydi: bir meslekten bir mesleğe geçiş yasaktı. Zanaatçı da diyebileceğimiz meslek sahipleri aynı meslekten insanların kızlarıyla evlenmek zorundaydılar. Roma kenti bir ticaret merkeziydi, gene de ticaret büyük boyutlarda değildi; ayrıca üretim bakımından hiçbir ciddi etkinlik göstermeyen bu kent tüketimde eşsiz görünümler ortaya koyuyordu. İktisadi koşullar bozuldukça vergi düzeni de bozulmaya başladı. Bu da iktisadi çöküntüyü kolaylaştırdı. Roma'da en çok kullanılan şey odundu, odun hem gemi yapımında hem ısınmada kullanılıyordu. Yakacak olarak ayrılan odunların çoğu hamamlarda tüketiliyordu. O dönemde Roma kentinde dokuz yüz elli altı halk hamamı vardı.

Toplu oyunlar gündelik yaşam gereksinimleri arasına girmişti. IV. yüzyılda her yıl 175 sirk ya da sahne oyunu sergileniyordu. Komik ya da trajik gösteriler, gladyatör ve hayvan güreşleri çok tutuluyordu. Bu işte çalışan pekçok nitelikli sanatçı ve personel vardı. Sözkonusu gösteriler Roma'ya çok pahalıya geliyordu. Harcamalar imparatorluk hazinesinden ödeniyordu, zaman zaman da taşra ve kent zenginlerince karşılanıyordu. Gösteri yerlerinde insanlar çılgınca eğleniyordu. Oyunlardaki taşkınlıkları önlemeye hıristiyan inancının da gücü yetmedi. Bu tür oyunlara karşı gelişen tutku o dönemde alkol tutkusu kadar tehlikeli boyutlar almıştı. Gladyatörler, müzikçiler, sirk bakıcıları ve benzerleri büyükçe bir kast oluşturuyordu. Bunlar da meslek değiştiremeyen kişilerdi. Tümü "halkın arzularının köleleri" diye anılıyordu. Bu kişiler genellikle çabalarının karşılığını gören kişiler olmadıkları gibi çeşitli baskılar altındaydılar. Sirk bakıcıları kentten uzaklaşma hakkına sahip değillerdi, hep gözaltında yaşıyorlardı. Gösteri çılgınlıkları Roma'yla sınırlanmış değildi, başka merkezlerde de büyük gösteriler düzenleniyordu.

Askerlik Kurumunun Bozulması

Roma'da askerler de bir kast oluşturuyordu. Bu kast oluşumunu kolaylaştıran her şeyden önce askere alma biçimiydi. Epey zamandır Roma yurttaşları askere gitmiyorlardı. Buna karşılık yabancılar askerlik mesleğine girerken ya da uzun bir hizmetten sonra bu meslekten ayrılırken yurttaş oluyorlardı. 212'den sonra Antonius anayasası ya da Caracalla fermanı imparatorluktaki tüm insanları yurttaş sayınca bu uygulamaya yer kalmadı. Daha sonraki bir dönemde kölelerin orduya alınması yasaklandı. Bu da askerlik kastını ayakta tutabilmek içindi. Roma'da askerler

alt kesimlerden toplanırdı, askere almada gönüllü yükümlülük geçerliydi, ancak askerlik hizmetlerinin uzunluğu ve askerlere ödenen paranın azlığı bu mesleği en güç koşullardaki insanların gözünde bile itici kılıyordu. Bu yüzden koşullar gerektirdiği zaman zorunlu askerlik yöntemine başvuruluyordu. O durumda her toprak sahibi kendi topraklarında yaşayan sözde özgür insanlardan bir bölümünü gerektiğinde devlete veriyordu. Böylece askerlik mesleği giderek onurlu bir meslek olmaktan çıktı. Ordu görevini yapamıyordu. IV. yüzyıldan başlayarak ordu Romalılardan çok Barbarları barındıran bir ordu durumuna geldi. Barbarlar Roma imparatorluğunu Karadeniz'den Baltık denizine, Tuna'dan Rhin'e kuşatmışlardı. Barbarların başında Roma'yı sürekli zorlayan Germenler ve Franklar geliyordu. Hunlar, Vizigotlar, Ostrogotlar da Roma'yı zorlamaktaydı. İmparatorluk nüfusunun azalması, Romalıların askerliğe ilgisiz kalması Roma'yı barbar akınlarına karşı güçsüz düşürürken Barbarları imparatorluğun bir parçası durumuna getiriyordu. Başlangıçta asker Romalılar, sonraları daha çok asker Barbarlar sınırlarda toprak sahibi olmaya başladılar. Ancak bu toprakların işlenmesi çok zaman kölelere ve kolonlara kalıyordu. Sözkonusu topraklar vergi dışıydı.

Kolon Yaşamı

Roma'da toplum düzenini iyi anlayabilmek için kolon denilen küçük tarım üreticisinin yaşam biçimini bilmek gerekir. Kolon bir kira sözleşmesiyle toprak sahibine bağlanmış tarım üreticisidir. Bir roma hukuk metni şöyle der: "Bir başkasına bağlı olan kolonu yanında saklamış olan kişi onu bağlı olduğu malikaneye verdikten başka, onu sakladığı süre karşılığında ceza ödemek zorundadır. Kaçmaya kalkan kolonlara gelince, onların köleler gibi zincire vurulması uygun olur." Kolon babadan oğula çiftçidir, gönüllü çiftçi değildir, onun için toprağa bağlılık hem hak hem ödevdir. O toprağın tam bağımlısıdır, kolonsuz toprak ve topraksız kolon düşünülemez. Toprak kolonlarıyla satılır kolon topraksız satılmaz. Toprak sahibi kolonun vergi oranını artıramaz ya da kiracılıkla doğan ödevlerini değiştiremez, bu durum yasayla belirlenmiştir. Hukuk kolonu özgür insan sayar. Kolon toprak sahibinin hizmetçisi değildir, toprağı işleyen küçük toprak sahibi konumundadır. Roma'da Cumhuriyet'den İmparatorluk'a geçişte pekçok alanda olduğu gibi toprak düzeninde de değişiklikler oldu. M.Ö. V. yüzyıldan M.Ö. I. yüzyılın ortalarına kadar sürmüş olan Cumhuriyet'de büyük ve orta toprak sahiplerinin yanında kü-

çük toprak sahipleri de vardı. İmparatorluk'la küçük toprak sahibi ortadan silindi. Orta ve büyük topraklarda iki tür üretim vardı: bu toprakları ya doğrudan doğruya zincire vurulmuş köleler ekip biçiyordu ya da çiftlik düzeni uygulanıyordu. Kölelerin giderek azalması ve işi savsaklaması yüzünden birinci usul zamanla geçersizleşti. Fetihler bitmiş, insan pazarları etkinliğini yitirmişti. Ayrıca köle kullanımı çok masraflıydı. Bir köle on üç yaşına kadar alan ve vermeyen bir varlıktı. Ayrıca kölelik yıpratıcıydı, köle erken ölüyordu. Köleci üretim bu bakımdan geniş sermayeleri ve geniş toprakları gerektiriyordu. Köleci düzenin bitmeye yüztutmasıyla ilerideki serf düzeninin bildiricisi kolonlar etkinlik kazanmıştı böylece.

Toprağı kısa süre için ve parayla kiralayan küçük toprak sahibi de tarihe karışınca, toprak sahipleri topraklarını parçalamak ya da ikiye ayırmak zorunda kaldılar. Toprak sahibi toprağın bir bölümünü kendine ayırıyor, daha büyük bir bölümünü de özgür çiftçiye ya da kolona, bazen de köleye bırakıyordu. Buna göre toprak sahibinin kendine ayırdığı toprağın dışında kalan bölüm küçük parçalara ayrılmış oluyordu. Para iktisadının her gün biraz daha kötülediği bir dönemde işletmeciler kiraya karşılık ya çok küçük bir para ödüyorlardı ya da ödemelerini ürünle yapıyorlardı. Bu insanlar vakitlerinin ve güçlerinin büyük bir bölümünü efendilerinin toprağında harcıyorlardı. Bu yüzden çoğu kendi küçük topraklarını iyi işleyemiyorlar, bu toprakların verimini düşürüyorlardı. Kolonların işledikleri topraklardan kaçmalarının bir nedeni de buydu. IV. yüzyılın sonlarında çıkan ve kolonların istedikleri yere gidebileceklerini bildiren kararname, kolonlar bağlı oldukları toprakları bildikleri gibi terkedebilirler diye anlaşılınca kısa zamanda yürürlükten kaldırıldı, böylece onların bağlı oldukları topraklardan uzaklaşmaları yasaklandı.

Kargaşa Dönemi ve Barbarlar

Birbiriyle canlı bağları bulunmayan, herbiri kendi dünyasında yaşayan kentlerin oluşturduğu koca impratorluk gerçekte apayrı parçaların yanyana getirilmesiyle elde edilmiş bir örtüyü andırıyordu. Bu örtü II. yüzyıldan sonra parça parça dökülmeye başlayınca değerler çöküntüsü büyük boyutlara ulaştı. Bir süre aralıksız dışa taşan, bir süre de tam anlamında bir duraklama dönemi yaşayan Roma artık koca bir yıkıntıdan başka bir şey değildi. Bunca sıkıntının üstesinden gelemeyen Batı Roma 476'da sulara gömüldü. Doğu Roma tüm güçlüklere karşın varlığını sürdürmeye çalışıyordu. Barbar zorlamaları ülkede büyük çalkantılara, kanlı

olaylara yol açtı. Ayrıca din kavgaları eksik olmuyordu. 422'de Perslerle yüz yıllık bir barış imzalandı. Hun tehlikesi haraç ödeme yoluyla azçok giderildi. Hun baskıları yeniden başladı. Hun baskılarını Gotların, Bulgarların, Avarların, Tatarların baskıları tamamladı. V. yüzyılın sonlarında yalnızca got tehlikesi kalmıştı.

Barbar baskılarıyla 476'da ortadan silinen Batı Roma'da yaşam eski düzeninde sürdü gitti. Artık silahlar Germenlerin elindeydi. Zeten topluma nicedir öbür toplumlar, özellikle Germenler egemendi. Bu toplumların insanları başka diller konuşsalar da roma yaşamına uymuşlardı. Kısacası, o topraklarda yaşayan insanların düzeninde büyük değişiklikler olmamıştı, hatta eski yönetim düzeni varlığını korumaktaydı. Yaşam eskisi gibi bir durgunluklar yaşamıydı. Hunların gücü zayıflayınca Gotlar baskıcı olmaya başladılar, belki tek değişiklik buydu. V. yüzyılın sonlarında tablo şöyleydi: bugünkü İtalya'da ve kuzeyindeki topraklarda Gotlar (Ostrogotlar), bugünkü İspanya'da ve kuzeyindeki topraklarda gene Gotlar (Vizigotlar), bugünkü Fransa'nın kuzeyinde Franklar, Balkanlarda ve Anadolu'da Romalılar, Afrika'nın kuzeybatısında Vandallar egemendi. Vizigotlar daha önce Roma'ya federe devlet olarak bağlanmışlardı. V. yüzyılın ilk yarısında Roma İmparatorluğu Vizigotların gücüne dayanarak İspanya'yı Vandallardan temizlemişti. Daha sonra Vizigotlar imparatorluğun zayıfladığını görerek İspanya'yı ve Galya'yı ele geçirdiler. Giderek latin kültürüne yakınlaşan Vizigotlar VI. yüzyılın sonlarında hıristiyan inancını benimsediler. Vandallara gelince, onlar bu Barbarların en barbarı sayılmışlardır. Bu belirleme biraz da Vandalların Arius'çuluğa bağlı olmalarından ve Romalıların inancıyla tersleşmelerinden geliyordu. Vandallar VI. yüzyıldan sonra latin kültürünü özümleyince Roma'da saray çevresinin vazgeçilmez insanları oldular. Ostrogotlar V. yüzyılın sonlarında Roma'nın yıkıntıları üzerinde parlak ve kısa bir egemenlik kurdular. Doğu Roma İmparatoru Zenon İstanbul'da rehine olarak tutulan Ostrogotlar kralı Theodorich'i Ostrogotların başına geçirip İtalya'yı Odoaker'den (Germenlerin bir kolu olan Herullerin kralı) kurtarması için Batı'ya gönderdi. Theodorich yunan-latin kültürüne bağlı ileri görüşlü bir kişiydi. Odoaker'i yendi, İtalya'da güçlü bir devlet kurmaya çalıştı. Ravenna'ya girişinde halk onu kral ilan etmişti. Theodorich, Ravenna'da oturdu. roma kilisesinden yana çıkarak papaların seçilmesi işine katıldı, ayrıca Doğu ve Batı kiliselerinin birleştirilmesine çalıştı. Theodorich Batı Roma İmparatoru sıfatını taşımasa da o rolü oynuyordu. Ölümünden sonra devleti çok yaşamadı.

Roma'nın İkiye Ayrılması

Diocletianus'dan sonra iki parçalı bir görünüm kazanan Roma imparatorluğunun tam olarak ikiye ayrılması 395'de Theodosius I'in imparatorluğu iki oğlu arasında pay etmesiyle gerçekleşti: on sekiz yaşındaki Arcadius doğu topraklarını aldı, on bir yaşındaki Honorius'a da batı toprakları verildi. Bölünme gene de tam anlamında bir bölünme değildi, zaten nicedir varolan parçalılığın onaylanmasıydı, bundan böyle iki imparatorluk bir bütün oluştururcasına yanyana yaşayacaktı. Doğu imparatorluğu dıştan çokça tehdit gören, buna karşılık yaygınlığı nedeniyle savunulması çok zor olan bir imparatorluktu. Bir parçası Avrupa'da bir parçası Asya'da olan bu koca yapı ancak büyük bir baskı gücüyle ayakta tutulabilecek dağınık ve karmaşık bir yapıydı. 395'de imparatorluk komşularıyla tam bir barış içindeydi. Bununla birlikte barbar tehdidi her an kendini duyuruyordu. Barbarlar durmadan istekler öne sürüyorlardı. Arcadius devlet yönetecek güçte biri değildi, yönetimi çevresindekilere bırakmıştı. Yerine geçen oğlu Theodosius II kültürlü ama silik bir kişiydi, kızkardeşi Pulkheria'yla karısı Eudoksiya'nın oyuncağı oldu. Bu arada İstanbul'da, Yedikule'den başlayıp Edirnekapı'yla Ayvansaray arasındaki Tekfur sarayına kadar uzanan surları yaptırdı, ayrıca kendi adıyla anılan yasaları çıkardı. Ölümünden sonra tam bir iktidar karışıklığı yaşandı. Gotların İstanbul'a kadar girmesi ve İstanbul'dan bir halk ayaklanması sonucunda uzaklaştırılması (400) barbar tehlikesinin sonunu getirmedi. Tersine Batı Roma'da olduğu gibi burada da Barbarlar yavaş yavaş yaşama katılmaya, yerli halkla bütünleşmeye doğru gidiyorlardı.

DOĞU ROMA'NIN KOŞULLARI VE SORUNLARI

Doğu Roma'yı ya da Bizans'ı saran en önemli etkenlerden biri barbar tehlikesiyse öbürü din kavgalarıdır. Önce Doğu ve Batı imparatorluklarının dinsel konumuna bir göz atalım, sonra bu din kavgaları üzerinde duralım. V. yüzyıldan sonra eski imparatorluk kesiminde yaşayanların yeni imparatorluk kesiminde yani Bizans'da yaşayanlara duyduğu düşmanlık sonraki iki yüzyıl boyunca giderek azaldı, dinsel ağırlık da tümüyle Doğu'ya kaymış oldu. İstanbul'daki din adamları papa ve çevresinden daha etkiliydiler. 381'den sonra İstanbul piskoposluğu resmen papa karşısında ikinci sıraya yerleştirildi. Roma din açısından da siyaset açısından da Bizans'ın suyuna gitmek zorundaydı. Bu sırada İstanbul ve

çevresinde ortaya çıkan put kırma eğilimi hıristiyanlığa bağlı olarak gelişmiş dinsel sanatı, bu sanatın ürünlerini tehdit eder duruma geldi. Bundan sonra hıristiyanlık islam dininin inanç ve siyaset düzeyinde gelişmesiyle yitimlere uğradı. Suriye, Mısır, Afrika'nın çeşitli yerleri müslümanların eline düştü. Bu durum papalığın etkisini artırdı. Ama az sonra İspanya'nın güneyi de müslümanların eline geçti. Buna karşılık hıristiyanlık Büyük Britanya'da benimsendi. Müslüman yayılması çoktandır sarsılmakta olan vizigot egemenliğine son verdi (711). Eski imparatorluk böylece Batı'da hemen tüm gücünü yitirirken Bizans giderek güç kazanıyordu.

Pagan Korkusu ve Sanat Düşmanlığı

V. yüzyılda Bizans'da şu görünümle karşılaşırız: hıristiyanlığın resmi olarak benimsenmesi üzerinden çok bir zaman geçmemiştir, bu yüzden din çevrelerinde belli bir geçmiş korkusu, pagan ürküntüsü vardır. VI. yüzyılın başlarında ortodoksluğun tam olarak yerleşmesi ve pagan inanışının son bulması yunan kültürüne bağlılığı ortadan kaldırmamıştı. Edebiyatta ve felsefede tam anlamında bir yunan kültürüne bağlılık inancı yaşıyordu. Justinianus'un 529'da Atina okulunu kapatması da bu anlamda büyük bir sonuç getirmedi. Son yeni-Platon'cu filozof olarak bilinen Proclus'un (411-485) Atina'da açmış olduğu bu okulun kapatılması yeni-Platon'cu pagan felsefesinin resmi dayanağını ortadan kaldırdıysa da pagan inancını gideremedi. Doğu Roma kilisesi yunan düşüncesiyle ilgili her şeye acımasızca karşı çıkıyor, neredeyse o büyük kültür geleneğini elbette kendi varlığı için tehlikeli gördüğünden yoketmeye bakıyordu. Mısır'da putkırıcılar Eskiçağ'dan kalma en güzel yapıtları parçaladılar. Bundan sonra tüm sanatlarda, özellikle edebiyatta tam bir kabalaşma dönemi başladı. Azçok incelik taşıyan yapıtlar da tam bir gizemcilikle yüklüydü. Roma edebiyatından bizans edebiyatına geçiş bu baskı koşulları altında gerçekleşti.

Yalnız Bizans'da değil tüm hıristiyan dünyasında gerçek sanata karşı tam bir düşmanlık başlamıştı. Hıristiyanlar nasıl cinsel ilişkiyi tüm hazzın dışında yalnızca üreme için düşünüyorlarsa sanatı da dinsel dogmaları açıklama yolunda kullanmak istediler. Ferdinand Lot bu dönüşümü bize şöyle anlatır: "Hıristiyanlığın eskiçağ sanatına son verdiği söylenir. Bu görüş belli bir ölçüde doğrudur. Hıristiyanlık, aynı zamanda islam dini, babaları yahudiliği öykünerek, eskiçağ sanatının çekiciliğini ve gü-

zelliğini kuran şeyi kökten yadsıyorlardı. 'Yukarıda göklerde ve aşağıda yeryüzünde bulunanın ve de suların altında olanın yontulmuş imgesini çıkarmayacak, resmini yapmayacaksınız' (Exodus, XX. 4). Kilise babaları putçuluğa saldırarak sanatın en güzel ürünlerini, tanrı ve kahraman tanıtlarını bile mahkum ettiler. Yalnızca yontu sanatı değil, ayrıca duvar resimlerindeki tüm tanıtlar, vazolardaki resimler, değerli taşlardaki gravürler, mitolojik sahneler katı bir yadsımanın baskısı altına girdiler. Onların pekçoğu, yalnızca süsleme için yapılanları bile ayıp sayılıyordu. Sanatta çıplaklık hıristiyan kilisesinin benimseyebileceği bir şey değildi." Bütün bu gelişimler, kilisenin artan baskıcı siyaseti imparatorlarca yumuşak karşılandı, ayrıca yüksek din adamları devlet işlerine karıştılar, bir süre sonra sivil kurumlarla din kurumları bütünleşmeye başladı, giderek imparatorlar tanrının temsilcisi ve kilisenin koruyucusu oldular. Ancak din adamları kendi aralarında bir bütünlük içinde değillerdi. V. yüzyıl boyunca İstanbul ve İskenderiye patrikleri dinin dogmaları üzerine sürekli çekiştiler. Bu gerçekte bir siyasal üstünlük savaşımıydı.

Yönetimde Ağırlıklar

Yeni İmparatorluk toplumsal ve iktisadi koşullardaki değişimlerle, özellikle gelişen dinsel tutumlarla yepyeni bir görünüm kazandı. Alttan alta süren pagan inancı toplumun en yüksek katında bile belirgindi: Romalıların Sezar'ı ve Augustus'u tanrısallığın gözde temsilcisi olarak görmesi gibi, Bizans'da da imparator Tanrı'mn sevgili varlığı olmuştu. İmparatorun seçiminde belirgin ögeler ya da belirleyici güçler ordu, Senato ve halktı, patriğin de bu seçimde belli bir ağırlığı vardı. Giderek imparatorlara patrikler taç giydirmeye başladılar. Saray tüm siyasal yaşamın düzenlendiği ve kotarıldığı yerdi, orada belli bir sıradüzeni egemendi, karmaşık yönetim aygıtı bu sıradüzeni içinde işleyebiliyordu. Bir zaman sonra yönetim kesin bir biçimde yasalarla belirlenir duruma geldi. İmparatorlar da çıkardıkları yasalara uymak durumundaydılar. Ayrıca imparator her zaman çevresindekilere ya da danışmanlarına sorarak karar alırdı. Senato da devlet işinde önemli bir yer tutuyordu. Ayrıca çeşitli meclisler vardı, bu meclisler halkın gücünü temsil ediyordu, imparatorların kararları bu meclislerce de onaylanıyordu. İmparatorlukta büyük toprak sahipleri de belli bir siyasal ağırlığa sahiptiler. Roma'da olduğu gibi Bizans'da da giderek küçük topraklar erimeye ve büyük topraklara bağlanmaya başladı. Devlet üretim ve dolaşım üzerinde tam anlamında belirleyiciydi. Bu

güdümlü iktisat düzeninde malın niteliği ve fiyatı sıkı sıkıya denetleniyordu. Arabistan'la ve Orta Asya'yla ticaret büyük boyutlarda gelişmişti. Ticari etkinlikler zamanla Suriyelilerin ve Yahudilerin eline geçti. Bizanslıların doğu ticaretine en büyük engel pers egemenliğiydi. V. yüzyıldan sonra Perslerle ticaret bazı kentler dışında yasaklandı.

Justinianus Dönemi ve Sonu

Justinianus'un 527'den 565'e kadar süren hükümdarlığında Bizans parlak bir dönem yaşadı. Onun zamanında Bizanslılar yeniden Batı'ya açılabildiler ve Akdeniz'de egemen oldular. Ticaret büyük ölçülerde gelişti. Bir dünya imparatorluğu kurma fikrini sürdüren imparator özellikle benzerleri arasında görülmedik bir biçimde gece gündüz çalışıyordu, bu yüzden "uyumayan imparator" diye anılıyordu. Onun her alanda yetkeci yönetimi kilisenin eylemlerini de bağımladı. Justinianus papalıkla doğu kilisesi arasındaki çelişkileri ortadan kaldırmaya çalıştı, sapkınlığa karşı katı önlemler aldı, Yahudilere baskı uyguladı. İmparator eski büyük ve güçlü Roma'yı kurma düşleriyle 532'den sonra germen prenslerine saldırdı, sonra Afrika'ya Vandalların üzerine yürüdü. 533'de beş yüz gemilik bir filo Afrika kıyılarına ulaştı. Bu çıkış Vandalları güç duruma düşürdü. Savaşların sonunda Vandallar ülkesi tarihten silinmiş oldu. Justinianus bu arada İtalya'yı ele geçirmeye çalıştı, ne var ki Gotlar Vandallardan daha dirençliydiler. Uzun ve kanlı savaşlardan sonra Ostrogotlar İtalya'dan çıkarıldılar. Bunun ardından İspanya'ya uzanıldı. Vizigot kralı, Justinianus'un ölümünden iki yıl önce Romalıların üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Sicilya, İtalya, Dalmaçya, Sardinya, Korsika Bizanslıların eline geçti. Daha sonra Suriye Bizans'a bağlandı. Justinianus zamanında imparatorluğun imarı için büyük çaba harcandı, İstanbul'daki Ayasofya kilisesi bu çabanın en önemli ürünlerinden biri oldu. Justinianus'dan sonra Bizans gücünü yitirmeye başladı. Sonuç olarak Bizanslılarm eski imparatorluk düzenini yeniden kurma çabaları yeni yıkıntılar yaratmaktan başka işe yaramadı. Bizanslılar Perslere haraç ödemek zorunda kaldılar. Daha sonra ülke topraklarına giren Slavlar insanları kılıçtan geçirdiler ve Adriyatik kıyılarına yerleştiler. Bunun ardından Hunların ve Avarların baskısı başladı. Tobloyu kıtlık ve salgınlar daha acıklı duruma getirdi. Asya'da pers egemenliği kesinleşti. Artık Bizans tam bir yıkıntı içindeydi. Gerçekte romalılık diye bir şey de kalmamıştı. Romalılardan kalan tüm topraklar çeşitli toplumlardan yarı aç yarı tok insanların oluşturduğu küçük kentlerle doluydu.

Romalılık latincenin resmi dil oluşunda son izlerini yaşıyordu. Latincenin resmi dil olması geçerli olması anlamına gelmiyordu elbette. Yunanca hızla yaygınlaşmaktaydı. V. yüzyılın başlarına gelindiğinde yunanca yarışı başabaş götürüyordu, daha sonra latince hızla geriledi, konuşulan dil yunanca başa geçti. Bizans'ın en parlak dönemlerinde de, daha sonra da, mimarlıkta ve edebiyatta önemli sayılabilecek gelişimlere koşut bir düşünce gelişimi olmadı. Doğu kilisesinin baskın gücü imparatorun da katkısıyla giderek artarken düşüncenin gelişimlerini engelledi. Böylece Bizanslılar düşünce tarihine güçlü sayılabilecek yapıtlar armağan edemeden tarih sahnesinden çekildiler. İstanbul'un Türklere geçmesinden sonra İtalya'ya giden bizanslı bilginlerin Rönesans'ın gelişimine büyük katkılarda bulunmuş olduğu görüşü bu yüzden abartılı bir görüştür.

YUNANİSTAN'DAN SONRA YUNAN ve ROMA FELSEFELERİ

SOKRATES'Çİ OKULLAR

Platon'un ve Aristoteles'in sorunları en geniş çerçevede ve derinden derine irdeleyen çokyönlü felsefelerinden sonra felsefe alanında bir daralma ve yüzeyselleşme dönemi başlamıştır. Böylece, bu iki doruğun ardından gelen felsefeler genellikle sofistlerin düşünce dünyalarına çok yakın umutsuzluk felsefeleri oldular. Düşünce kuramsaldan uygulamaya doğru aktı, köklü olandan yalınkat olana doğru geçti, bilge kişiden sıradan kişiye bildiri anlamı kazandı, yabancı ellere düşmüş topraklarda umutsuzluk içinde umudu arayış anlamı kazandı. Bu düşünceler büyük ölçüde güzel söz söyleme sanatından, retorik'den güç alıyordu. Helenlik döneminden Helencilik dönemine yani yunan değerlerinin egemen olduğu dönemden bu değerlerin başka değerlerle karışarak ve sürekli dönüşerek varlığını sürdürdüğü döneme böyle geçildi. Tüm sorunların ahlak sorunlarına indirgenmesi ya da tam anlamında insan sorunlarıyla sınırlanılması sofistler gibi bu yeni filozofların da başlıca kaygısıydı. Bu yüzden Platon ve Aristoteles'i izleyen dönemden pekaz okul felsefede iz bırakmış ve geleceğe ulaşmıştır. Yunanistan'ın sonunu çizen zamanlarda ortaya çıkmış olan Sokrates'çi okulların hiçbiri evrensel genişlikte bir düşünce ortamı yaratamadılar. Helencilik döneminde yalnızca Epikuros'çuluk ve Stoa'cılık, biraz da Pyrrhon'culuk kalıcı bir etki gücü oluşturabilmiş ve Yeniçağ'ın başlarında oluşan yeni düşünce değerleri için katkı ve itici güç sağlayabilmiştir.

Sofistler gibi parayla dersler veren Sokrates'çi okulların filozofları bilimsel düşünceyi, matematik, gökbilim, müzik gibi bilgi alanlarını yadsımakta, iyiden ve kötüden sözetmeyen bu alanlardaki uğraşları boşa çaba harcamak diye değerlendirmekteydiler. Bu felsefeler özellikle Platon ve Aristoteles'den beri gelişmekte olan toplumsal ya da siyasal bakış açısını da yadsıdılar. Onların bu tutumlarında yunan toplumunun dağılmışlığı ve yunan kültürünün kırıla ufalana sağa sola saçılmışlığı belirleyicidir. Aleksandros'dan sonra, bağımsızlığını yitiren yunan kentleri, Bergama, Suriye, Mısır krallarının elinde tutsaklığı yaşayıp sonunda Roma'ya bağlandılar. Bu sarsıntılı tutsaklık dönemi bir içedönüşü kendiliğinden getirdi, insanları, bu arada filozofları toplumsallıktan bireyselliğe itti, neredeyse onları belli bir inançsızlıkla donattı ve kendini yapayalnız duymaya götürdü. Yunan insanı artık yetkin kültür değerleri ortaya koyan gelişmiş bir toplumun umutlu ve meraklı üyesi değil, uçsuz bucaksızlığıyla yalnızlık duyguları veren kocaman bir Roma dünyasında herhangi bir noktaydı, okyanustaki bir damlaydı. Helenlik döneminde yunan filozofu çok karmaşık ve dolayısıyla çok sorunlu bir toplumun üyesiydi ve bu durumda topluma açıklıklar, çözümler, yeni bakış açıları getirmekle yükümlüydü. O her şeyden önce Yunanlıydı, araştırdığı değerler yunan değerleriydi. Bu çaba içinde ortaya konulan değerler Helencilik döneminde, hatta çok daha önceden başka topraklara taşındı, o topraklarda düşünceleri dölledi, melez ürünler verdi. Yunan düşüncesinin yansıdığı alanlar dural ortamlardı, buralarda insan sorunları o kadar karmaşık değildi. Böylece yunan düşüncesi Akdeniz havzasına yerleşirken özgün yanlarını yitirdi, çok geniş alanlarda kendini yeni biçimler altında yeniden yaratmaya koyuldu. Yunan insanından kalan şeyle Akdeniz'in şurasında burasında yaşayan insanlarda varolan şey kaynaştıkça ortaya geniş ama derinliksiz bir helencilik düşücesi çıktı.

Sokrates'çi okullar Helencilik dönemine geçişte bir köprü oluşturur. Gerçekte helencilik düşüncesi bu okulların etkin olduğu zamanlarda, Aleksandros'un ölümünden (M.Ö. 323) sonra çiçeklenmiştir ve Akdeniz'de yunan dilinin yeni bir lehçeye bürünerek yaygınlaşmasıyla belirgindir. Helencilik kültürü tüm Akdeniz havzasına yerleştikten sonra buraya kapanıp kalmamış, Uzakdoğu'ya doğru yayılmıştır. Helencilik düşüncesinin özü bireysel ahlakın yüceltilmesine dayanır. Bu dönemin felsefeleri özellikle davranışın kurallarını araştırırken bireyi birey olarak alır, onun evrendeki yerini belirlemek ister. İnsan toplumsal bir varlık olsa da

her şeyden önce kendinden, kendi mutluluğundan sorumludur. Bu dönem felsefeleri bilime olan güvensizliklerini açıkça ortaya koymuşlardır, ancak bu dönem aynı zamanda özel bilimlerin büyük ilerlemeler gösterdiği bir dönemdir. İskenderiye'de bilim adamı Eukleides, M.Ö. III. yüzyılda filozof Eukleides'in tersine matematiğe büyük bir güvenle yönelip bu bilimi köklü bir biçimde temellendirmeye çalışırken, Syrakusai'li Arkhimedes ve İskenderiye'li Apollonius aynı yüzyılda bilim alanında, özellikle matematikte büyük buluşlar ortaya koydular. Sokrates'çi okulların evrensel bilgi karşısındaki bu güvensizliği daha sonra Stoa'cıların felsefe anlayışında geriye itilecektir ve Stoa'cılar her düzeyde evrensel bilginin peşine düşeceklerdir.

Megara Okulu

Sözünü ettiğimiz Sokrates'çi okullardan biri Megara okuludur. Bu okul adını kurulup geliştiği Megara kentinden (Atina'nın batısında) alır. Okulun kurucusu Megara'lı Eukleides'dir, çömezlerinden başlıcaları Eubulides, Dioklides, Pasikles ve Stilpon'dur. Sokrates'çi diye anılan Eukleides, Parmenides'in ve Sokrates'in çömezi, Platon'un dostuydu. Sokrates'in öldürülmesinden sonra başta Platon olmak üzere tüm çömezleri Atina'dan ayrılıp Megara'ya gitmişlerdi. Bununla bilikte Eukleides'in felsefesi Platon'culuktan hiç etkilenmemiştir, ayrıca ona ters düşen bir kuşkuculuk ve yüzeysellik içindedir. Eukleides'in felsefesi Sokrates'den sora Parmenides'in etkisindedir, daha doğrusu bu iki filozofu birleştirmeye çalışır. Amaç Sokrates'in "İyi"siyle Parmenides'in "Bir Varlık"ını özdeşleştirmektir. Eukleides "İyi"yi tek değer olarak belirliyor, "Bir Varlık"ın iyi olduğunu bildiriyordu, değişik kavramları bu bütünselikte eritmeye çalışıyordu. Eukleides'e göre biçim, tanrı, düşünce, öbür şeyler hep aynıdır, bunların tümü "İyi" kavramında bir araya getirilebilir. "Değişik adlarla anılsa da iyi tek bir şeydir" der Eukleides. Böylece değişik varlıkları yansıtan ayrı ayrı kavramları "İyi" kavramı çerçevesinde birbiriyle özdeşleştirerek çeşitliliğin nesnelerde değil de adlarda olduğunu bildirir. Bu tutumu onu Varlık iyidir görüşüne ulaştırır. Değişmez fikirler arasında hiçbir bağlantı bulunmadığını bildiren Eukleides'e göre yargı kesinlikle olanaksızdır. Güç'le edim birbirinden ayrı olduğuna göre devinim de olanaksızdır. Duyulur dünya hiçbir gerçekliği olmayan bir görüntüler dünyasıdır. Eukleides ve öbür Megara'lılar hiçbir olumlu düşünce araştırmasına yönelmeden kavramlar felsefesini yadsımaya, köklü düşüncenin ye-

rine köksüz tartışma sanatını (eristik) geçerli kılmaya çalışmışlardır. Onlar bu sanatı geliştirerek Elea'lı Zenon'unkine benzeyen kanıtlamalara yönelmişlerdir. Megara okulunun ileri gelenlerinden Eubulides'in yalancı kanıtı ünlüdür: yalancıysan ve yalan söylediğini söylüyorsan hem yalan hem doğru söylüyorsun. Bu tür söz oyunlarının dışında Megara okulunun getirdiği şey çok küçük bir şeydir. Eukleides'in ardılları *eristikoi* yani tartışmacılar diye anıldılar ve boş tartışmacılığın temsilcileri sayıldılar.

Kinikler Okulu

Sokrates'çi okullardan biri de Kinikler okuludur. Başkalarına örnek olmak ilkesinden yola çıkan bu okulun filozofları yaşam filozoflarıydılar: ahlaklı yaşamı bir sanat olarak belirliyorlar, bu sanatın felsefesini ortaya koymaya çalışıyorlardı. Yaşamla düşünceyi son derece birbirine yaklaştırmış olan Kinikler öngördükleri "dayanıklı adam" imgesini gerçekleştirmeye çalışıyorlar, kara, yağmura, sıcağa, soğuğa, acıya dirençli insanı yaratmak istiyorlardı. Üstü başı dökülen, saçı sakalı birbirine karışmış, karda yağmurda yalınayak başıkabak gezinen, böylece dirençlilikte ona buna örnek olmak isteyen bu insanlar bir tür sokak filozoflarıydılar. Her şeyden önce belli bir örneğe dayanmak, sonra örnek olmak, ayrıca örnekleri tanıtmak çabası içinde dobra dobra konuşarak azçok toplumdışı bir yaşam sürüyorlardı: çok zaman meslekten dilenci durumundaydılar, alanlarda yatmak, tapınaklarda barınmak, her kapıyı çalmak onların işiydi. Onlar sıradan insanların sevmediği, hatta garip bulduğu yalnız adamlardılar: tümü toplumun kıyısında ya da dışında yaşıyordu. Okulun kurucusu ve en önemli kişisi Antisthenes de toplumdışı bir yaşam tutturmuştu. Diogenes Laertios onun Atina'lı olmakla birlikte yunan ırkından olmadığını yazar. O, Antisthenes adlı Atina'lı biriyle trakyalı bir köle kadının piçi olmalıdır. Okulun ikinci ünlü adı Sinop'lu Diogenes kalp para bastığı için sürgüne yollanmış bir sarrafın oğluydu ve babasının suç ortağı olmakla övünürdü. Tarihsel kaynaklar "köpeksi" anlamına gelen kinik sözünün Antisthenes'in dersler verdiği *gymnasion*'un bulunduğu Kynosarges tepesinden geldiğini bildirirler. Bazı kaynaklara göre bu terim yaşamda geçerli kurallara önem vermedikleri için bu okulun kişilerine *kynikoi* (köpek gibi davranan) denmesinden gelmiştir. Yunancada *kyon* "köpek" demektir. Antisthenes ve Diogenes dışında en ünlü kinikler Thebai'li Krates ve Oneiskretos'dur.

Okulun önderi Antisthenes, Gorgias'ın ve Sokrates'in çömezi ol-

muş, sonra okulunu kurup öğretisini yaymaya başlamıştı. Bir çeşit sofist olan Antisthenes parayla dersler veriyor, mutluluğun yollarını öğretiyordu. Düşüncesi köklü düşünceden uzaktır, ayrıca bilime karşıdır. Ona göre ilk varlık tanımlanamaz, yalnızca adlandırılabilir. Nesneler ilk varlığın parçalarıdırlar. Genel fikir yoktur, bilim olanaksızdır, matematik ve gökbilim yaşamı açıklamaya ve kurmaya yaramaz. Erdem en yüce iyidir. İnsan gereksinimlerini azaltıp tutkularını yenebildiği ölçüde insandır, bu yetkinliğe ulaşan insan tanrılara yaklaşır. Antisthenes bir mitoloji yorumcusu, bir Homeros açıklayıcısıdır. Erdemi mitoloji kaynağında aramak ve doğrulamak gerekir. İnsan acıya, yorgunluğa, çabaya katlanarak erdeme ulaşabilir. Erdemli kişi yanlışın ve günahın uzağındadır. Bu kişi toplumda tek başınadır, yalnızlık onun yazgısıdır. Erdemli kişi topluma ilgisiz özgür kişidir, köle edici hazlardan kurtulmuştur, mutluluğa (*eudamonia*) ermiştir. Erdem edimlerde belirir, eylemlerde kendini gösterir. Erdeme eylem içinde ulaşırız. Ancak ahlakta düşüncenin de yeri vardır. İnsanoğlu yaşamı üzerine kafa yormalıdır. Bu kafa yorma, bir örneğin kavranılmasına dayanır. Erdemi simgeleyen kahramanlar bizim için en güzel örneklerdir. En güçlü örnek Herakles örneğidir. Zeus'un erdemlerinden ötürü ölümsüz kıldığı sevgili oğlu Herakles en büyük kiniktir. Her kinik onu öykünmelidir. Onda en güçlü istem en yetkin özgürlüğe açılır.

Kiniklerin ikinci büyük adı Diogenes de kuramdan çok uygulamaya yakın bir yaşam filozofudur. Ona göre en yüce iyi erdemdir. Bilim, ün, zenginlik boştur. İnsan yaşamı boyunca erdeme ulaşmaya çalışmalıdır. Erdem doğuştan değildir, bilgiyle de elde edilemez, ancak ona yaşam deneyleri içinde ulaşılabilir. "Yaşamda hiçbir şey deneysiz başarılamaz, deneyle her şey aşılabilir." Erdemli olabilmek için doğal ve basit bir yaşam sürmeyi göze almak gerekir, bu da gereksinimleri enaza indirerek çaba göstermek demektir. Diogenes'in yaşamı efsaneye bulanmıştır. Epiktetos'a göre büyük bir filozoftur o: Atina ve Korinthos halklarından büyük saygı görmüştür. Kimileri onu sürdürdüğü dilenci yaşamı içinde, özellikle de bir fıçıda yaşamını sürdürdüğü için hafife almışlardır. Platon onu Çılgın Sokrates diye adlandırmıştır. Elinde feneriyle adam arayışı, bir isteğin var mı diye sorana "Gölge etme başka bir şey istemem" deyişi dünyaca bilinir. Hiç de özgün olmayan felsefesi önemli olmaktan çok renklidir. Diogenes Laertios, toplumsal kaygıların dışında yaşamış olan Diogenes'le ilgili olarak şu şaşırtıcı bilgiyi verir: "Kadınlar topluluğu kurulsun istiyor, evliliğin değerini yadsıyor, herkesin kendi isteğine ve kendi eğilimine göre özgürce birleşmesini öngörüyordu. Bu nedenle bir ço-

cuklar topluluğu kurulmasını diliyordu." Ne olursa olsun, bu okulun filozofları arasında köpeksi sıfatına en uygun kişi odur.

Kyrene Okulu

Sokrates'çi okullardan biri de Kyrene okuludur. Adını doğup geliştiği Kyrene (Libya'nın doğusunda) kentinden alan bu okulun önderi Aristippos, önemli kişileri Arete (Aristippos'un kızı), Theodoros, Eudoksos ve Hegesias'dır. Sokrates'in derslerini izlemiş olan Aristippos'a göre bilginin tek kaynağı duyumlardır. Her şey değişkendir, Herakleitos'un belirlediği gibi her şey akıp geçer. Bu değişim insan bedeniyle de ilgilidir. Bu değişimle insan bedenindeki uyum bazen dağılır bazen kurulur. Uyumsuzluk acıya, uyum hazza yol açar. Aristippos toplumu umursamaz, bilimlere güvenmez. Ona göre matematik iyiyle ve kötüyle uğraşmadığından son derece önemsizdir. Filozofun ilgisi kolay ve iyi yaşamanın yollarına yöneliktir. Amaç, sıkıntıya girmeden mutluluğa ulaşmaktır. Mutluluğun erdemden, erdemin de bilgiden geldiği savı doğru değildir. Böylece Sokrates'e karşıt bir tutum alan Aristippos mutluluğun kaynağı olarak hazzı (*hedone*) belirler. Haz iyidir, iyi de hazdır. Erdemli olmak hazzın peşinde olmaktır. Hazlar arasına bir ayrım koyulamaz. Her haz değerlidir. Duyumsal hazlar düşünsel hazlardan daha değerli olabilir: birinciler dolaysız, ikinciler dolaylıdır. Hazlara ulaşmak özgürlüğe ulaşmaktır, insan haz içinde özgür olabilir ancak. Haz deneyi bu yüzden özgürlük deneyidir. Kyrene'lilerin öğretisi, güzelliklerle dolu bir dünyada en çok hazza akıllıca ulaşmak ve böylece büyük özgürlüğü yaşamak diye özetlenebilir. Haz iyidir, acı kötüdür, bunların dışında ne varsa önemsizdir. Bu öğreti bütün bir evrenin koca bir yurt olarak alındığı bir dünyada her şeyi gönlünce ve kendi için yaşamayı öngörür.

Yunan Düşüncesinin Dönüşümü

Bu dönemde Sokrates'çi okulların çabalarını iyiden iyiye gölgeleyen iki felsefe devinimi, Stoa'cılık ve Epikuros'çuluk düşünce tarihinde önemli bir yer tutar. Bu iki felsefe devinimi de özünde son derece basittir. Ancak bir Stoa'cılığın, bir Epikuros'çuluğun basitliğini Sokrates'çi okulların yalınkatlığıyla karıştırmamak gerekir. Tüm Akdeniz'de yunan dilinin yeni bir lehçeye bürünerek yaygınlaştığı, düşüncede ortaya konulan yeniliklerin Uzakdoğu'ya kadar taşmaya başladığı bu dönemde Stoa'cılık ve Epi-

kuros'çuluk biri usçu biri hazcı yanıyla neredeyse insanın birbirine sıkı sıkıya bağlı iki ayrı eğiliminin anlatımı olmuşlardır. Bu iki okul Sokrates'çi okullardan daha derindir ve daha kapsayıcıdır. Her ikisi de, her şeyden önce oldukça yeni bir bakış biçimi getirmekle öbürlerinden ayrılırlar. Stoa'cılık da Epikuros'çuluk da eski yunan düşüncesinden çok şey taşıyor olmakla birlikte oldukça yenidir. Helencilik döneminde yunan değerlerinin sürdürülmesi kaygısı azçok etkili olmuş olsa da, bu arada Atina kültür merkezi olma özelliğini bir süre sürdürmeyi başarmış olsa da, bu yeni felsefeler dünden çok yarına dönük olduklarından kaynağa sıkı sıkıya bağlı kalmaksızın yeni insanı araştırmaya yöneldiler. Yeni filozoflar çokluk Atina dışından, hatta Yunanistan dışından kimselerdiler. Bunların pekçoğu siyasal haklardan yoksun insanlardı, tabandaki insanlardı. Sözkonusu kimseler köklü kültürü olmayan toplumlarda acılı sınıfın üyeleriydiler. Gemicilikle, ticaretle, toprakla, benzeri işlerle uğraşmış olan ataları onlara zengin bir kültür kalıtı bırakmamışlardı.

STOA OKULU

Helencilik döneminin yani Aleksandros imparatorluğunun dağılmasından güçlü Roma imparatorluğunun çöküşüne kadarki dönemin en etkili felsefesi Stoa felsefesidir. Bu felsefe ana ilkelerini değiştirmeksizin beş yüzyıl boyunca çeşitli filozofların çabalarıyla gelişmiştir. Bu felsefenin kurucusu Kition'lu (Larnaka, Kıbrıs) Zenon genç yaşlarında Atina'ya gitti, kiniklerden Thebai'li Krates'in derslerini izledi, onun etkisinden sıyrılarak Atina'da bir okul açtı. *Stoa Poikile*'de, resimlerle süslü revaklı bir galeride dersler verdi, bu yüzden felsefesi Stoa felsefesi diye adlandırıldı. Kition'lu Zenon ve ardıllarının oluşturduğu ilk dönem Eski Stoa adıyla anılır. Eski Stoa'ın merkezi Atina olmuştur. Zenon'un 380 dolaylarında başlattığı derslerin ünü kısa zamanda yayılmıştır. Fenike kanı taşıyan bu Kıbrıs'lı filozof, Diogenes Laertios'un anlattığına göre başlangıçta insanların arasına katılmayı çok seven biriymiş, giderek insanlardan uzaklaşmış, yalnız yaşamayı seçmiş, ancak iki üç kişiyle yakınlık kurarmış. Son derece bilge bir kişiymiş. Bir gün yanında ileri geri konuşan bir gence şöyle demiş: "Bir ağzımız ve iki kulağımız var, konuşmaktan çok dinleyelim diye." Bir gün de "Neden böyle bir sıranın üstünde tek başına oturuyorsun?" diye sormuşlar. "Biri gidip krala burada susmayı bilen biri var desin diye" demiş. Zenon okulunu elli sekiz yıl yönetmiş, doksan sekiz yaşında ölmüş. Ölümü şöyle olmuş: okulundan çıkarken düşüp

parmağını kırmış, Niobe'nin bir dizesini söylemiş: "Çağırıp durma beni, geliyorum!" Ve ölmüş. Çeşitli kaynaklar intihar ederek öldüğünü yazarlar.

Kuruluş Döneminin Ardından

Zenon'un yerini öğrencisi Assos'lu Kleanthes (331-251) aldı. Eski bir atlet olan, *Hymon eis ton Dia* (Zeus'a övgü) adlı yapıtıyla tanınan, okulunun görüşlerini Platon'un görüşleriyle zenginleştiren Kleanthes de intihar ederek ölmüştür. Üçüncü büyük Stoa'cı Soloi'li (Tarsus yakınları) Khrysippos'dur (280-206). Stoa'nın ikinci kurucusu diye bilinen Khrysippos Kleanthes'in derslerini izlemiş, 232'de öğretmeninin yerini almış, Tarsus'lu Antipatros'un ve Tarsus'lu Arkedemos'un öğretmeni olmuştur. Eski Stoa'nın son temsilcileri arasında Babil'li Diogenes ve Seleukis'li (Suriye) Apollodoros vardır. Eski Stoa'dan bize hiçbir yapıt ulaşmamıştır. Oysa Diogenes Laertios ve başka kaynaklar bu dönem Stoa'cılarının pekçok yapıt bırakmış olduğunu bildirirler. Okulun Orta Stoa diye bilinen ikinci gelişim evresinde iki önemli adla karşılaşırız: Rodos'lu Panaitios (180-110) ve Apameia'h (Suriye) Poseidonios (135-51). Her iki filozof da Stoa okuluna Platon'cu ve Aristoteles'çi görüşleri getirmişlerdir. Panaitios, Diogenes'in ve Antipatros'un öğrencisi olmuş, Roma'ya gitmiş, orada ünlü komutanlardan Scipio'nun çevresine girmiş, bu yolla Stoa felsefesinin Roma'da yayılmasını sağlamıştır. Panaitios, 129'dan sonra Atina'da Stoa okulunu yönetmiş, yapıtlarından en çok *Peri tu kathekontos* (Ödev üzerine) ilgi uyandırmıştır. Öğrencisi Poseidonios Stoa'cılığı Platon'culuğa yaklaştırmıştır. Filozof buna göre bedeni ruh için bir zindan saymış, ruhta ussal bir yön, bir de hayvansal bir yön belirlemiştir, erdemi ussallığın hayvansallık üzerindeki egemenliği olarak tanımlamıştır. Orta Stoa'dan bize herhangi bir yapıt ulaşmamıştır.

Diogenes Laertios'un bildirdiğine göre Kleanthes atletmiş, Assos'dan Atina'ya gidince yaşamı değişmiş: Atina'da Zenon'u tanımış ve kendini felsefeye adamış. Öncüsünün görüşlerinden hiç uzaklaşmamış. İşe yatkınmış, yoksul da olduğu için hizmetçilik yaparmış, gece bahçelerde kuyudan su çekermiş. Gündüzlerini felsefe çalışmalarıyla geçirirmiş. Ona Suçeken denmesi bu yüzdenmiş. Antigone de onun derslerini izlermiş. Bir gün ona neden su çektiğini sormuş. Şöyle yanıtlamış Kleanthes: "Ben yalnız su mu çekiyorum? Toprağı bellemiyor muyum, toprağı sulamıyor muyum? Ve bunların hepsini felsefe sevgisiyle yapmıyor muyum?" Güçlü

bedeninden ötürü ona İkinci Herakles derlermiş. Meslektaşlarının alaylarına sabırla katlanırmış. Çok yoksul olduğu için tablet satın alamaz, yazılarını çömlek parçaları ve öküzlerin kürek kemikleri üzerine yazarmış. Bu çekici yanlarıyla ünlenmiş, bu yüzden Zenon daha bilgili öğrencilerini atlayıp okulun yönetimini Kleanthes'e bırakmış. Ölümü şöyle olmuş: diş etleri şişmiş, hekimler iki gün yemek yemesini yasaklamışlar. İki gün sonra yemek izni çıkmış. Ancak o seksen yaşında olduğunu, yeteri kadar yaşadığını bildirerek yemek yemeyip açlıktan ölmüş. Khrysippos'a gelince, o Kleanthes'in çömeziymiş, ancak bir süre sonra öncüsünden ayrılmış. "Bilgelerin içinde bir tanedir, öbürleri birer gölgeden başka bir şey değildir" ya da "Khrysippos olmasaydı Stoa'cılık olmayacaktı" gibi sözler onun değerini ortaya koymaktaymış. Yetmiş üç yaşında bir gün şarap içmiş, başı dönmüş, beş gün sonra ölmüş. Bazıları da onun gülmekten çatlayıp öldüğünü bildirirlermiş: bir gün incir yiyen bir eşek görmüş, eşeğin sahibine sen bu eşeğe şarap ver içsin demiş, der demez öyle bir kahkaha atmış ki oracıkta canı çıkıvermiş.

İmparatorluk Stoa'sı

Bizim için Stoa felsefesinin en verimli dönemi üçüncü ve sonuncu dönemidir. İmparatorluk Stoa'sı denilen bu dönemin iki büyük filozofunun, Epiktetos'un ve Marcus Aurelius'un yazdıkları bize ulaşmıştır, bu yüzden bu dönemle ilgili birinci elden bilgilerimiz vardır. İmparatorluk Stoa'sının üç filozofu, Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius Eski Stoa'nın görüşlerini geliştirerek Stoa'cılığı doruğuna çıkarmışlardır. Seneca Roma'lı bir avukattı, güzel konuşma sanatını öğrenmişti. Messalina'nın buyruğuyla Korsika'da sürgün kaldı. Agrippina onu Neron'un eğitimiyle görevlendirdi, konsül yaptı. Seneca öğrencisine ılımlılığı öğretmeye boşuna çalıştı ve onun buyruğuyla ölüme gitti: damarlarını keserek intihar etti. Seneca daha çok ahlak görüşleri ortaya koydu. Özellikle onun *Quaestiones naturales*'i (Doğal sorular) önemli bir ahlak incelemesidir. Epiktetos Hierapolis'li (Denizli) azatlı bir köledir. Topal olduğu bilinir. Efendisi bir gün ona kızıp bacağını işkence aletine koymuş ve bükmeye başlamış. "Kıracaksın" demiş Epiktetos. Kırılınca şöyle demiş: "Ben sana demedim mi?" Efendisi onu Roma'ya Stoa'cı Caius Musonius Rufus'un okuluna göndermiş. Epiktetos azat edildikten sonra kendini tümüyle felsefeye vermiş. Roma'da yoksul bir evde bir başına yaşıyormuş. Domitianus filozofları Roma'dan, daha doğrusu İtalya yarımadasından ko-

vunca Epiktetos Nikopolis'e çekilmiş, orada özellikle gençlerin ilgisini çeken dersler vermiş. İleri yaşlara kadar yaşadığı bilinir, nasıl öldüğüyle ilgili hiçbir bilgi yoktur.

Marcus Aurelius Roma'da doğmuştur. Annius Verus'la Domitia Lucilla'nın oğludur. Babasını çok küçük yaşta yitiren Marcus Aurelius, sofu ama özgürlükten yana bir soylu kadını olan annesinin özeniyle çok iyi yetişmiştir. Yunancayı rahatça okuyup yazabilen bu kadın, ileride "bugüne kadar yaşamış insanların en soylusu" (Taine) diye anılacak olan oğlunu yetiştirirken, bu doğuştan çelimsiz çocuğu her yaştan çocuğun hep bir arada olmadık yöntemlerle okutulduğu halk okullarına göndermek istememiş, onu evde özel öğretmenlerle okutmayı yeğlemiştir. Erkenden felsefeye eğilim duyan ve Stoa'cı kurallar içinde yaşamaya başlayan Marcus Aurelius bu arada güzel sanatların hemen tüm dallarına ilgi duymuş, özellikle edebiyat alanında engin bilgilere ulaşmıştır. İmparator Hadrianus ölmeden az önce ardılı olarak Antonius Pius'u belirleyince ve çocuğu olmayan bu kişiye Marcus Aurelius'u ve Lucius Verus'u evlatlık almayı önerince genç filozof siyasete yönelmek durumunda kalmıştır. Marcus Aurelius bu arada Antoninus'un kızı Faustina'yla evlenmiş, babalığının 161'de ölümü üzerine imparator olmuş, üvey kardeşi Lucius Verus'u da Augustus unvanıyla kendisine yardımcı seçmiştir. Zevk ve safadan başka bir şey düşünmeyen Lucius Verus bir seferde ölünce Marcus Aurelius yönetimde tek kalmış, hoşgörülü, adaletli, tutarlı yönetimiyle kısa zamanda sivrilmiş, ömrünü sınır boylarında Barbarlarla savaşmakla geçirmiştir. Onunla ilgili olarak anlatılan şu olay önemlidir: Avidius Cassius adlı bir general, impratorun hasta olduğunu bildiğinden, "imparator öldü" haberini yayar ve kendini imparator ilan eder. Cassius'un askerleri çok sevdikleri imparatorun ölmediğini öğrenince ayaklanırlar, generalin başını kesip imparatora götürürler. İmparator buna çok üzülür: bir insanın ölümle cezalandırılması onun anlayışına uymaz. Çok sevdiği karısı Faustina'nın ölümünden sonra iyice sarsılan Marcus Aurelius kendini iyiden iyiye felsefeye verir ve bir sefer sırasında vebadan ölür. Düşünce tarihinde onun kişiliği dürüstlüğün, iyiliğin, hoşgörünün, çalışkanlığın, ruh soyluluğunun, kısacası yetkin insan olmanın simgesi olmuştur.

Bilgi Anlayışı

Bize Stoa'dan bilgiler taşıyan Sextos Empiricos ve Diogenes Laertios Stoa filozoflarının felsefeyi mantık, fizik, ahlak olmak üzere üçe ayırdıklarını bildirirler. Diogenes Laertios bu filozofların felsefeyi hayvana, yumurtaya, bir de verimli tarlaya benzettiklerini söyler: hayvanın kemikleri ve sinirleri mantık, eti ahlak, ruhu fiziktir; yumurtanın kabuğu mantık, akı ahlak, sarısı fiziktir; tarlanın çiti mantık, meyvası ahlak, toprağı ve ağaçları fiziktir. Stoa felsefesi bu üçlü yönelimi içinde usçu bir felsefedir. Okulun kurucusu Kıbrıs'lı Zenon, Herakleitos gibi, her oluşumun temeline *Logos*'u yani evrensel usu koyar. Zenon'un usçuluğu *Logos*'a dayalı bir usçuluktur. E. Bréhier şöyle der: "Ancak bu *Logos* usçuluğu bizi yanıltmamalıdır. Bu usçuluk Sokrates'in, Platon'un, Aristoteles'in düşünsel usçuluğunu ya da düşünselciliğini izleyen bir usçuluk değildir. Sözkonusu düşünselciliğin tüm gerçekliği bir diyalektik yönteme dayanıyordu, bu diyalektik yöntem düşüncenin yakın biçimlerine ya da özlerine yükselmek üzere duyulur veriden yola çıkmaya olanak veren bir yöntemdi. Stoa'cı dogmacılıkta bu türden herhangi bir yöntemsel tutum yoktur; dolaysız ve duyulur veriyi gidermek sözkonusu değildir, tersine Us'un bu veride ortaya çıktığı görülür, çünkü bir şeyle bir başka şey arasında bir ayrım yoktur; Platon'un bizi mağaradan çıkarmak için ayrılıklar biriktirdiği yerde Stoa'cı yalnızca özdeşlik bulur." Zenon'un bu çerçevede ortaya koyduğu usçuluğu öbür filozoflar da benimsemişlerdir. Buna göre doğa ussaldır, ussallık doğadadır. Stoa felsefesi tüm usdışını yoksar, buna göre evrende ne raslantı ne düzensizlik vardır, evrensel düzen her şeyin üstündedir. Bu tutum elbette ussalı duyumsalın ötesinde aramayacak, duyumsalda ussalı görecektir, onda duyumsalla ussal özdeşleşmiş gibidir. Gene de, elbet, bizim dışımızdaki bir nesneyle o nesnenin bizdeki algısı ve bu algıyla oluşan bilgi ya da yargı başkadır. Marcus Aurelius şöyle der: "Dış bir nesne sana acı verdiğinde, gerçekte sana acı veren o dış nesne değildir, senin onunla ilgili yargındır." Her şeyin temeline yerleşmiş olan bu ussallık bilginin bütünlüğünü açıklar, bilgi alanları arasındaki birliği sağlar. Bu alanlar bu yüzden çözülmez bağlarla birbirlerine bağlanmışlardır. Temele *Logos*'u yerleştirişiyle Stoa felsefesi tam anlamında bütüncü bir felsefedir. Bu felsefe Descartes'dan çok önce sıradüzenli bilgi anlayışını yadsımış, bilginin konusu olan evreni bir yapılı saymıştır.

Bilginin Çıkış Noktası Sunumlardır

Stoa'cı bilgi kuramı, buna göre, kesin bilginin alanı olarak duyulurun alanını gösterir. Bu tutum elbette Platon'cu anlayışa tam karşıttır. Doğrunun kaynağı, Stoa'cıya göre, yalnızca ve yalnızca algıdadır. Bilgi sunumda kendini gösterir. Sunum gerçek bir nesnenin ruhtaki izleniminden başka bir şey değildir. Onu damganın balmumu üzerindeki izine de benzetebiliriz. Buna göre bilginin doğruluğunda tek ölçüt nesneye uygunluk olacaktır, sağlıklı bilimsel bilgi yetkin bir algının sonucu olacaktır. Böylece duyulurun alanı bilimin alanı olur. Her kesinlik, her doğru bu alandan gelir ya da bu alandadır. Kesinlikleri, doğruları yakalayabilmek için bilge olmak gerekir, bilgelik özel bir çabayla elde edilir. Kaynak ortadadır, maddesel dünyadadır. Maddesel dünyanın dışında varlık yoktur. Diogenes Laertios şöyle der: "Zenon der ki tanrı yerle göğün toplamıdır." Stobaios da şöyle yazar: "Khrysippos der ki dünya göğün, yerin ve onlarda bulunan yaratıkların toplamıdır ya da tanrılardan, insanlardan ve onların dünyaya getirdiği şeylerden kurulmuş bir bütündür." Burada bilgi kuramının özü belirir: bilginin çıkış noktası sunumlardır yani dış dünya nesnelerinin ruhta bıraktığı izler, izlenimlerdir. Burada ruhun şeylerin imgelerinden çok kendilerini sezdiği kesindir. Şeylerle bilgi arasında bir arayer olarak bir imgeler alanından sözetmek zordur. İzlenimler doğrudan doğruya bilgiye karşılıktır. İmge olsa olsa gerçeklikte varolan bir şeyin yansısıdır, onu da imgeden çok sunum diye adlandırmak doğru olur. Demek ki kesinliğin temeli sunumdadır. Bize bilgi sağlayan şey de algının ta kendisidir. Bilimsel bakışla genel bakış arasındaki ayrım buna göre birincinin bütünsel ikincinin parçalı olmasıdır diyebiliriz. Bilgiye güvenirliğini bilimsellik ya da bütünsellik kazandırır. Demek ki insanın bilgi edinme çabası dünyaya yöneliktir, duyulurun alanına yöneliktir. Bu bilgi anlayışı Stoa felsefesini yeni kılar, onu geleceğin olumcu görüşlerine yaklaştırır.

Her şeyin usla düzenlenmiş olduğu evren fizik dünyadan başka bir şey değildir. Bu fizik dünya canlıdır, düşünseldir, tanrısaldır. Cicero, Zenon'un doğayı bir sanatçı ateş (*ignem artificiosum*) olarak tanımladığını bildirir. Bu fizik dünyada gelişigüzelliğe yer yoktur: her oluşum, her değişim, her devinim herhangi bir raslantının değil sarsılmaz bir ussallığın sonucudur. Bu dünya tek dünyadır, ötesi olmayan bir dünyadır, ondan daha yetkin ya da ona benzer bir üst dünyanın varlığı olası değildir. Fizik dünya tektir ve tam yetkindir. Her şey cisimseldir. Us da cisimseldir. Us maddeyi somut olarak etkiler, daha doğrusu madde üzerinde edimde

bulunur. Böylece edim ve edilim, etkinlik ve edilginlik fikrine ulaşılır. Diogenes Laertios şöyle der: "Dünyanın iki ilkesi vardır: etkin ilke, edilgin ilke. Edilgin ilke maddedir, niteliksiz tözdür, etkin ilke de onda edimde bulunan ustur yani tanrıdır." Etkinlik ve edilginlikle ortaya çıkan oluşum sonsuza doğru gelişen bir oluşum değildir: eski yunan düşüncesindeki sonsuz dönüşlülük fikri Stoa'cılarda da geçerlidir. Ateşle özdeşleştirilen tanrı sonunda her şeyi başladığı noktaya getirir, buna göre tarih bir çevrimler toplamıdır. Oluşumun temelinde ilk ilke olan ateşin öbür ögelere dönüşmesi yatar. Her şeyin özü ateştir, dört ögeli varlık anlayışında her şey değişinim yoluyla ateşten türer: ateşin bir bölümü hava olur, havanın bir bölümü su olur, suyun bir bölümü toprak olur. Bu fizik dünyada ruh yalnızca hayvanlarda vardır, bitkiler ruhtan yoksundur. Hayvanlarda ruhun bulunması onlarda usun bulunduğu anlamına gelmez. Us yalnızca insanda vardır: insan ruhu tümüyle ustur.

Doğaya Uygun Yaşam

İnsanda usun bulunması onu bilgi bakımından da ahlak bakımından da yükümlü kılar. Tanrısal ruh insanların bedenine kadar işlemiştir, dolayısıyla insanı tanrıyla ya da evrenle özdeş kılmıştır. "Us insanın bedenine girmiş tanrısal ruhtan başka bir şey değildir" der Seneca. Ahlaklı davranışın temelinde tanrısala ya da doğal olana göre davranma ilkesi vardır. "Doğaya uygun yaşamak"dan sözeder Khrysippos. "Doğaya uygun olan hiçbir şey kötü değil" der Marcus Aurelius ve şöyle seslenir: "Ey dünya, sana uygun düşen bana da uygun düşüyor." Stoa'cılara göre iyinin tek koşulu doğaya uygunluktur. Doğanın ürünü olan ve doğal usu kullanan insan için en doğru yaşam doğal yaşam olacaktır. Erdemli kişi doğal yaşamı tutturmuş kişidir, kendine dönük yaşamayı becerebilmiş kişidir. Kleanthes, insan nasıl zengin olur sorusunu soran birini şöyle yanıtlar: "Arzularında yoksul olduğu zaman." Ya da Epiktetos'un dediği gibi, "Bilge kişi yaşamını yitirerek kazanır". Bu bir anlamda insanın tanrısallaşması, kendi kendinin efendisi olmasıdır. Tanrı'yla aynı usu kullanan için olasıdır bu. O zaman sorun kendi kendini yenmeye, tutkularına ve isteklerine egemen olmaya, yetinmeyi bilmeye, kendi üstüne çıkmaya indirgenir, usdışıyla ilgili olandan uzak dört elle usa sarılmaya indirgenir. Tümüyle doğayı izlemek'dir bu. "Hazzı ve acıyı yenmek, hiçbir şeyi raslantıya bırakmamak, yalan söylememek, doğruyu gizlememek" (Marcus Aurelius) ancak usla elde edilecek yetkinliklerdir. Bunun için de tek dayanağımız bilgeliktir, felsefedir.

Stoa'cının ikilemi burada başlar: o, baştan yok saydığı usdışını ahlaklı davranışı önerirken varsaymak, hiç değilse duyurmak zorunda kalmıştır. Usdışının yokluğu ahlakı olanaksız ya da ahlaksızlığı yasal kılar. Tutkular usla ilgili olamayacağına göre, tutkulardan kaçış usdışından kaçıştır. Ahlak alanı bir seçim alanıdır, insan onda ussalı usdışından ayırmaya çalışır. Bu seçme çabası uyumlu yaşamanın yolunu açacaktır. "Doğaya uygun yaşamak" formülü Stoa ahlakının temel ilkesidir. Böylece ortaya çıkan kendine egemen insan tipi her güçlüğü yenmeye, yazgının getireceği sonuçları karşılamaya hazırdır. Stoa ahlakı etkinliğiyle olduğu kadar edilginliğiyle de ilgi çeker. Değiştirmek için güçlü olmak yanında katlanmak için deneyimli olmak vardır. Doğanın zorunlulukları insan için bir yazgıdır, insan bu zorunlulukları ağırbaşlılıkla, gülerek karşılayabilmelidir. Edilginlik her türlü eylemin dışında sonuçları beklemek değildir, yalnızca katlanmayı bilmektir. Stoa ahlakı katlanmayı önerse de eylemi öne çıkarır. "Stoa ahlakı eyleme çağırır. Okulun kurucuları ayrıca yurttaşlık görevlerini yerine getirmekle yükümlü kılınmışlardır. Çok sonra Epiktetos derslerini halk meslekleri için gerçek bir hazırlık olarak okutacaktır ve uzun zaman okulun gölgesinde kalmak isteyen gençleri kınayacaktır. Olağan insan yaşamı aile babası yaşamıdır, yurttaş yaşamıdır, devlet görevlisi yaşamıdır" (E. Brehier). Toplumda her kişinin görevleri vardır, bilge kişinin de başkalarının da. Toplum herkesin kendi oyununu oynadığı, herkesin kendi oyununu iyi oynamakla yükümlü olduğu bir alandır. Epiktetos şöyle der: "Unutma ki bir oyunda, uzun ya da kısa bir oyunda oyuncusun, yazarın seni de katmak istediği bir oyunda. Bir dilenci rolü oynamanı istiyorsa bunu elinden geldiği kadar iyi oynamalısın. Topalı, prensi, halktan birini oynamanı istediğinde de."

Bilgeliğe giden yol güç bir yoldur. Bilge kişi her şeyden önce nasıl davranacağını bilen kişidir. Şöyle der Epiktetos: "Genelde sessiz ol ya da ne gerekiyorsa onu söyle. Kırk yılda bir konuşman gerekebilir, olur a durum onu gerektirir, o zaman da sakın bayağı ve genel şeylerden sözetme; ne gladyatör güreşlerinden, ne at yarışlarından, ne atletlerden, ne içmekten, ne yemekten konuş, bunlar sıradan konuşmaların konularıdır. Özellikle insanlardan hiç sözetme, ne onlarla alay etmek için, ne onları övmek için, ne karşılaştırmalar yapmak için ağzını aç." Bilge kişi ussallıkla donanmış kişidir. "Ussal insana hiçbir şey usdışı kadar dayanılmaz

değildir" der Epiktetos. Kötüyü gerçekleştirebilen kişi usunu ve ona bağlı olarak istemini kullanamayan kişidir. Şöyle der Epiktetos: "Körlere, topallara acıyorsun da kötülere neden acımıyorsun? Onlar kendi istekleri dışında kötüdürler, tıpkı körler ve topallar gibi" Bilgelik güçtür: bilge kişi sürekli bir arayışla ve sürekli seçimlerle yavaş yavaş vareder kendini. "Hiçbir büyük kendini bir çırpıda yaratamaz" der Epiktetos. Doğada da böyledir: bir üzüm, bir incir bir çırpıda olabilir mi? Bilge kişi, yetkinliğe varmaya çalışırken, erdemin peşine düşerken dünya işlerini unutmayacak, onlara sırt çevirmeyecektir. Stoa ahlakında erdem kavramının gittikçe uygulamaya dönük bir anlam kazandığını, gittikçe somuta yöneldiğini görüyoruz.

İyi Şeyler, Kötü Şeyler, Ne İyi Ne Kötü Şeyler

"Kendi kendime ayakbağı olmayacağım" der Stoa'cı. Bu sözü Epiktetos bize Agrippinus'dan taşır. Tanrısalla hayvansalın bütünleştiği insan her zaman hayvansaldan uzaklaşmayı, tanrısala yönelmeyi amaçlamalıdır. İnsan kendini güçlü kılabilir, insan kendi yüceliğini ussallığıyla kurar, kendi özgürlüğünü de ussallığıyla gerçekleştirir. "Özgürlük yalnız çok iyi bir şey değil, aynı zamanda son derece ussal bir şeydir" der Epiktetos. Özgürlük istemlilikle olduğu kadar doğallıkla da belirgindir. Bilge kişi usunu iyi kullanan kişidir: bilgiyle ahlak arasında sıkı bir bağ vardır. Doğal olanı, usa uygun olanı seçmeyi bilen, öğrenen ve böylece erdeme yaklaşan kişi toplumda sıradan kişilerden daha sorumlu olmak gerekir. Seçim her zaman iyiyle kötü arasındadır, bu arada ne iyi ne kötü olanı da unutmamak gerekir. Doğa iyi şeylerle, kötü şeylerle, bir de ne iyi ne kötü şeylerle doludur. Ne iyi ne kötü olanı iyiye yeğlememiz doğru olmaz, onu ancak kötüye yeğ tutabiliriz. Diogenes Laertios'a göre Stoa'cılar için dört çeşit iyi vardır: adalet, cesaret, ölçülülük, bilgi. Buna göre dört çeşit de kötülük olacaktır: adaletsizlik, cesaretsizlik, ölçüsüzlük, bilgisizlik. Kişi bu dört iyiye yönelişiyle ağır ağır kendini örerken bir sorumludan başka bir şey değildir. Ahlakta us ödevlere yönelir. Böylece ortaya çıkan ödev ahlakı kişiyi yaşamını tehlikeye attıracak kadar yükümler. Şöyle der Epiktetos: "Ödevin olduğunu bildiğin bir şeyi yaptığın zaman seni görürler diye çekinme, halkın bu şey karşısındaki yargısı ne kadar kötü olursa olsun. Eylem kötüyse sakın yapma, iyiyse seni düşünmeden gelişigüzel mahkum edecek olanlardan ne diye korkuyorsun?"

Epiktetos'un deyişiyle "bir tanrı olmak için" yola çıkmış olan Stoa'cı en yetkin düzeyde insan olan, dolayısıyla tam anlamında mutlu olabilen kişidir. Hastalıkta da, tehlikede de, ölürken de, aşağılandığında ve hor görüldüğünde de mutludur o. Stoa'cı en azından böyle bir insan olmak yoluna girmiş olan kimsedir. Mutluluk ahlaklılığın ölçütüdür. İnsan ne zaman mutsuz olur? Kendisi için uygun olan durumlara ulaşamadığı zaman. Şöyle der Epiktetos: "At şarkı söyleyememekten mutsuz mudur? Hayır, koşamadığı zaman mutsuzdur. Köpek uçamamaktan mutsuz mudur? Hayır, duyumsayamaz olduğu zaman mutsuzdur. İnsan aslanları boğazlayamamaktan ve olağanüstü şeyler yapamamaktan mutsuz mudur? Hayır, insan bunun için yaratılmış değildir. O ancak utancını, iyiliğini, bağlılığını, adaletliliğini yitirdiği zaman, tanrıların onun ruhunda yarattığı tanrısal özellikler silinip gittiği zaman mutsuzdur." Demek ki, bilge kişi her şeyden önce gerçek anlamda mutlu olabilen kişidir. Epiktetos bilge kişiyi buna göre örnek kişi olarak belirler. Filozofa göre bilgisiz kişi iyiliği ve kötülüğü kendinden beklemeyen, başkalarından bekleyen kişidir; buna karşılık bilge kişi iyiliği de kötülüğü de yalnız kendinden bekleyendir. Bilge kişi yükümlü kişidir. Gerçekte bütün insanlar yükümlüdür: insanlar birbirleri için yaratılmışlardır. "Dünyayı düzene koymak istiyoruz. Dostum, önce kendini düzene koy, sonra göster insana felsefenin oluşturduğu insanı. Onlarla yemek yerken, onlarla gezinirken, onları kendi örneğine göre yetiştir" (Epiktetos).

Kişi düşüncelerinden çok davranışlarıyla, görüşlerinden çok yaşayış biçimiyle örnek olacaktır. Ahlaktan amaç ahlakçılık değil ahlaklılıktır. Stoa ahlakının başlıca özelliği görüşleri yaşayışla bağdaştırma inceliğidir. Ödev anlayışı böylece Stoa'cıyı toplumsala yöneltir, onu toplum karşısında yükümlü kılar. Marcus Aurelius şöyle der: "Ussal varlıklar birbirleri için yaratılmıştır. İnsanlık durumunun birinci niteliği toplumsallıktır." O zaman insan başkalarını etkileyişle olduğu kadar başkalarından etkilenişiyle önemli olacaktır. "Herkesin ruhuna gir, bırak onlar da senin ruhuna girsin" der Marcus Aurelius. Kısacası, Stoa ahlakı bireyi toplum içinde eritmez, onu dış dünyadan bağımsız, kendine kapalı bir birey olarak görmek de istemez. Birey toplumsallığıyla değer kazanırken ahlak ussallıkla koşullandırılır, ussallık dinginliği, dinginlik de mutluluğu sağlar. Gerçek ahlaklılık, gerçek dinginlik, gerçek mutluluk bilge kişinin işidir. "Bilge ruhunda usa uyarsız hiçbir şey bulundurmayan adamdır. O kendinde bir

ustur, bir kelamdır. Demek ki hiç yanlış yapmayacaktır.(..) O ne pişmanlığı, ne kederi, ne korkuyu, ne buna benzer bir kötülüğü tanıyacaktır. O eksiksiz mutluluğa sahip olacaktır. Yalnız o sahip olacaktır gerçek özgürlüğe, gerçek zenginliğe, gerçek egemenliğe, gerçek güzelliğe. Yalnız o tanıyacaktır tanrıları, gerçek rahip o olacaktır. O kendisi ve başkaları için yararlıdır. Yalnız o bilecektir bir evi, bir siteyi yönetmeyi, dostlara sahip olmayı" (E. Bréhier).

Kişinin ahlaki yükümlülükleri bir ömür boyu sürer. Bilge de sıradan insan da bir ömür boyu yükümlüdür. Yaşam karşısında mutlak ağırbaşlılığı seçmiş olan Stoa'cı ölüm karşısında soğukkanlıdır, başkalarını da soğukkanlı olmaya çağırır. Yaşam doğaldır, yaşamak bir doğallığın gerçekleştirilmesidir, yaşamın son bulması da bir doğa olayıdır, yazgının gereğidir. Ağaçlar gibi insanlar da ölecektir. İnsana düşen ölümünü kendine yaraşır kılmaktır, güzel bir ölümle ölmektir. Yaşam koşulları kendisi için uyarsızlaştığı zaman Stoa'cı ölümü seçmek, ölümü kendi eliyle gerçekleştirmek durumunda kalır. Stoa ahlakı ölebilmeyi, kendi ölümünü yükümlenmeyi, yaşamına son verme konusunda kararlı ve becerikli olmayı zorunlu kılar. Stoa'cıların çoğu intihar etmiştir. Ölüme geç kalmamak, ölümü geciktirip olmadık durumlara düşmemek Stoa'cının kaygısıdır. "Ölüm doğanın bir isteminden başka bir şey değildir, doğanın isteminden korkan da çocuktur" diyordu Marcus Aurelius. Epiktetos ölüm karşısındaki dinginliğini şöyle ortaya koyuyordu: "Biliyorum, doğan her şey ölmek zorunda, bu bir doğa yasası. Öyleyse ben de ölmeliyim. Ben ölümsüzlük değilim. Ben bir insanım, bütünün bir parçasıyım, saat nasıl günün bir parçasıysa. Saat gelir ve geçer. Ben gelir ve geçerim. Geçiş biçimi önemli değil. Ateşle ya da suyla. Hepsi bu."

Ruh Yüceliği

Stoa felsefesi düşünce tarihinde ilk defa uzun bir zaman parçası içinde geniş bir topluluğun ortaya koyduğu ortaklaşa bir felsefe olmuştur. Bu felsefe kurucusundan başlayarak hızla yayılıp gelişmiş, en önemli kişilerini başlarda ve özellikle en sonda çıkarmıştır. Stoa'cılar insanın hak ve ödevlerini evrensel bir genişlikte ele alıp gösteren ilk filozoflardır. Onların gözünde dünya yurttaşı olan bilge kişi evrensel düzeyde en yüce insani dileklerin de belirleyicisidir. Yunanlılık ruhundan beslenen Stoa'cı bakış açısı giderek Roma'nın özelliklerini kazanmış, giderek insanlığı bütünleştirici bir anlam kazanmıştır. Onda genç ihtiyar, yerli yabancı, efen-

di köle hep bir bütünde bir araya getirilmek istenir. Bu da Roma'nın büyüklüğünden ve köleci düzenden feodal düzene doğru epeyce bir yol alınmış olmasından kaynaklanır. Böylece Stoa felsefesi eşitlikçi dilekler ortaya koymuştur. Epiktetos da Sokrates gibi ben şuralı ya da buralı değilim, ben insanım diyordu. Evrensellikte anlatımını bulan bu dirençlilik, bu ağırbaşlılık, bu alçakgönüllülük yani ruh yüceliği daha sonraki yüzyıllarda ahlakı derinden etkiledi. Descartes'ın ve birçok çağdaşının ahlak anlayışında derinden derine Stoa izleri vardır. Bu ahlak sonraki zamanları da etkilemiştir. Kant ahlakında da bu filozofların ahlakından bir şeyler bulabiliriz. Fransız devrimiyle gelen evrensel insani dilekler Stoa'cı dileklerin yetkin bir anlatımı gibidir. Stoa ahlakı gerçek alamda bir bilgelik ahlakıdır, davranış tutarlılığıyla düşünce tutarlılığının insan için önemini bildirir. İnsanlığına sahip çıkmak, insanın en güzel şeylerine sahip çıkmak, bu arada insanda usdışından kaynaklanır görünen eksiklikleri, sakatlıkları, boşlukları ussallıkla gidermek: Stoa'cının dünyaya getirmek istediği ya da dünyadan beklediği budur. Bilgelikle sağlanmış bir dinginlik ve mutluluk öngörüsüdür bu. Onda her şey insanın yüce mutluluğu içindir.

EPİKUROS'ÇULUK

Büyük dizgeci felsefelerden sonraki felsefeler içinde Stoa'cılıktan başka en çok etkili olmuş olanı Atina'lı Epikuros'un felsefesidir. Gramerci bir babayla büyücü bir annenin felsefeye meraklı ama derin düşünceye yönelecek çabadan uzak oğlu Epikuros, önceki düşünceler içinde en çok Demokritos'un düşüncesine yakın olmuştu, öbür düşünceleri, çok daha karmaşık düşünceleri iyi bilmiyordu. Onu Demokritos'a bağlayan şey Demokritos'çu Teos'lu Nausiphanes'den dersler almış olmasıdır. Onu Demokritos'dan ayıran da bilimler karşısında, matematik, gökbilim, müzik karşısındaki ilgisizliğidir. Epikuros, Atina'da açmış olduğu okulda açık havada dersler veriyor, daha çok bilinen şeylerden sözediyordu. Bir öğretmenden çok bir arkadaştı. Öğretisinin basitliği derslerine ilgiyi artırıyordu. O da Aristippos gibi erdemi hazla temellendiriyor, ancak Aristippos'dan ayrı olarak hazların acı verici yanlarına da dikkat çekiyordu. Yaşama sanatını öğretiyordu: insan son derece karışık bir ortamda, siyasal anlamda bitmiş, toplumsal anlamda altüst olmuş bir ortamda her şeye karşın nasıl mutlu olabilirdi, onu öğretiyordu. M.Ö. III. yüzyılın bu filozofu, güç yaşam koşullarını insanlar için katlanılabilir kılmakla ya da

göstermekle yükümlü gibiydi. Çok iyi felsefe bilmeyişi ve öğretisinin basitliği pekçok yapıt vermesini engellememişti, belki de kolaylaştırmıştı. Epikuros'un tümü yaşam sanatıyla ve doğa açıklamalarıyla ilgili üç yüz kadar yapıtı olduğu bilinir. Epikuros, hazcı ahlakıyla gelecek zamanları etkilerken okulunun tek filozofu olarak kalmış, kimseyi yetiştirememiş ya da kimse onu izlememiştir.

Dinginlik İçinde Hazlar ve Devinim İçinde Hazlar

Epikuros'un bilgi kuramı çok basittir. Duyu organları aracılığıyla elde ettiğimiz imgeler bilginin yapı taşlarını oluştururlar. Duyum bilginin kaynağı olduğu gibi hazzın ve acının da kaynağıdır. Epikuros ahlakçı olarak en yüce iyiyi amaçlar ve en yüce iyi olarak hazzı belirler. Bu hazzın herhangi bir yücelikle ilgili olmadığını, genel hazlarla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. "Her iyinin ilkesi ve köken karın hazzıdır" der Epikuros, ayrıca "bedenin organlarından gelen haz verici duyumlar"dan sözeder, hayvanlarda ve çocuklarda arı ve dolaysız biçimde varolan bir eğilimden, bedensel acılardan kaçma ve duyulur hazzı arama eğiliminden sözeder. Kısacası Epikuros duyulur dünya deneylerinden elde ettiğimiz hazları ahlak anlayışının temeline yerleştirir. İnsan için başlıca ya da tek mutluluk kaynağı bedensel hazlardır. Böylesi bir hazzı yaşayabilmek için acıların dışına çıkmak, dış dünyadan tümüyle bağımsız bir yaşam sürebilmek gerekir. Filozofa göre mutluluğu sağlayan hazlar ancak dinginlik içinde gerçekleştirilebilir. Burada bir çelişki çıkar karşımıza: hazlar dinginlikten çok devinim içinde elde edilmezler mi? Epikuros devinim içinde elde edilen hazlarla dinginlik içinde elde edilen hazları birbirinden ayıracaktır. Devinim içinde elde edilen hazlar acı veren hazlardır, öbürleri bizi dengeli bir yaşamla birlikte mutluluğa açarlar. Gerçek hazza ulaşmak ancak acıların bittiği, dinginliğin başladığı yerde olasıdır. Özellikle bilge kişi ruhunu acılardan kurtarmayı ya da korumayı bilen kişidir. Epikuros şöyle der: "Yaşamı hoş kılan ne kadın zevki ne görkemli sofralardır. Her türlü arzunun ve tiksintinin nedenlerini ortaya çıkaran ve ruhta karışıklık yaratacak güçleri gideren yalın düşüncedir." Epikuros'a göre bedensel gereksinimlerini karşılamanın hazzına ulaşmış kişi neredeyse tanrılaşmış kişidir: "Bedenin çığlığı: aç kalmayayım, susuz kalmayayım, üşümeyeyim. Bunlara ulaşmış olan ve ulaşmayı uman kişi mutlulukta Zeus'la yarışacaktır."

Atomlar ve Klinamen

Epikuros'un atomculuğu Demokritos'unkine çok yakındır ya da onunkiyle aynıdır. Ancak Epikuros'un atomları belirgin bir biçimde maddeseldir. Bu özelliğiyle Epikuros'u düşünce tarihinin ilk gerçek maddecisi saymak yanlış olmaz. Epikuros'a göre evren atomlardan yapılmıştır. Atomlar belli bir biçimi, belli bir ağırlığı, belli bir büyüklüğü olan, bununla birlikte gözle görülmeyen parçacıklardır ya da çok küçük şeylerdir. Evreni oluşturan bu değişik atom topluluklarıdır. Boşlukta devinen atomlar gelişigüzel bir akışın değil, *Klinamen* denilen bir kendiliğinden sapma gücünün etkisindedirler. Klinamen yunancada "eğilmek" ya da "yönelmek" anlamındaki *kleinen*'den gelir, boşlukta düşen atomların kendi doğru çizgilerinden ayrılıp birbirlerine çarpmalarını ve böylece nesneleri oluşturmalarını anlattığı gibi insan ruhunun özgür seçişini de belirler. O her şeyden önce bir raslantısallık ilkesidir. Bir tür belirlenmezliğin belirleyenidir. Epikuros'da bu sapma ya da çekimin ayrıntılı ussal açıklamasını bulamayız. Ancak *Klinamen* belirlenimcilik ilkesine karşıt bir şeyi anlatır. Böylece Epikuros'da evren bir gelişigüzelliğin olmasa da bir raslantılar düzeninin alanı olur. Bu raslantısallık da bizi zorunlu olarak bir başka tür yazgılılık karşısında bırakmakta gibidir. Ne olursa olsun Epikuros gerekirci ya da belirlenimci düşünceye karşıdır. Şöyle der: "Gereklilik kötü bir şeydir, ancak gereklilikle yaşamak diye bir gereklilik yoktur."

Epikuros'a göre bizim ruhumuz da atomlardan, atomların en incelerinden yapılmıştır. Bu atomlar bedeni yönetecek kadar güçlü atomlardır. Burada *Klinamen* raslantısallık içinde ruha özgürlüğünü sağlayan bir etken olur, ruhun mutluluğa yönelişi de böylece gerçekleşir. Atomların çözülmesi ya da dağılması ölümü getirir. Yaşam bir bileşim, ölüm bir ayrışımdır. Epikuros ölümden sonraki yaşamı olanaksız görür, insanı ölümden sonraki yaşama bağlı korkudan kurtarır. Ölüm, olmayan bir şeydir, yaşanılan bir şey değildir. Şöyle der Epikuros: "Her türlü kötülüğün en korkuncu olarak görünen ölüm bir kuruntudan başka bir şey değildir, çünkü yaşam sürdükçe o yoktur, o gelince de ruh artık yoktur. Bu yüzden ne yaşayanları ne ölüleri etkiler. Yaşayanlar onun darbelerini duymazlar, artık varolmayan ölülere de onun zararı dokunamaz." Bu durumda tanrılar, insan biçimindeki bu üstün yaratıklar, ruhları ruhlarımızı oluşturan atomlara göre daha da ince atomlardan oluşmuş varlıklardır. İnsanın mutluluk yolunda tanrılara gereksinimi yoktur. Epikuros'un tanrıları birer süs olmaktan öteye geçmez. Onlar yararsız ve zararsız varlık-

lardır. Filozof böylece bize tanrıtanımazlığın ilk biçimini duyurur. Gene de tanrılar kahramanlar gibi örnek varlıklardır. Lucretius şöyle der: "Onun felsefesi bize evrenin tanrıların bir ürünü olmadığını öğretir, buna göre boşinançların korkunçluğu ve dünyanın sırları yok olur."

Denge Ahlakı

Epikuros'çu ahlak bireysel düzeyde denge fikrine dayanır. Bunun için sakınık bir yaşam sürmek, acı verecek edimlerden kaçınmak gerekir. Mutluluğun temelinde buna göre ölçülülük yer alır. Bunun için insan doğal gereksinimleri yapay gereksinimlerden ayırmayı bilmeli, dinginliği sağlamak için zenginlikten, lüksten, boş harcamalardan, ünden ve gösterişten kaçınmayı becermelidir. Böylece azla yetinme Epikuros'çu ahlakın temel ilkesi olur. Azı ve özü savunur Epikuros: bundan bir lokma bir hırka yaşamaya kadar varan bir yalınlık önerisi bile çıkarılabilir. "Uzun söz de kısa söz de aynı kapıya çıkar" der o. Güçlülüğün ve yürekliliğin kaynağı bu yalınlıktadır, yalınlığın güvencesi de adaletli yaşamdadır. Herkes hakkını almalı ve yasalara boyun eğmelidir. Bu bir toplumsallık belirlemesidir. Gene de Epikuros toplumsallığı zorunlu ilişkilere bağlamaz, gönül bağlarına bağlar ve dostluğu yüceltir. Epikuros'a göre en yüce erdem dostluktur. Der ki: "Tüm yaşamın mutluluğu için bilgeliğin bize sağladığı şey, en önemli şey, çok değerli şey, dostluğa sahip olmaktır." Dostluk ilişkisi çıkar gözetmez ilişkidir. Dostlar acıyı ve sevinci en doğru biçimde paylaşırlar. Dostluk toplumu ayakta tutan en güçlü bağdır. "Ağlayıp inleyerek değil düşünerek dostlarımızla birlikte olalım" diyen Epikuros dostluğu ölümsüz sayar: "İyi yaradılışlı insan kendini bilgeliğe ve dostluğa verir: bunlardan birincisi ölümlü bir iyiliktir, ikincisi ölümsüz bir iyiliktir."

Epikuros'da her şey haz deneyinde değerlenir. Hazzın başlıca kaynağı evren araştırmasındadır. Bilge kişi en çok haz duyan kişidir. "Evrenin yapısını derinden tanımayan ve mitolojik sanılarla yetinen kişi en önemli şeyler karşısında duyduğu korkudan kurtulamayacaktır; doğayı incelemeden arı hazlara ulaşamaz insan." Bunun için de alçakgönüllülüğü önerir o: "Böbürlenen kişiler ve iyi konuşan kişiler değildir doğanın bilimini kuranlar; doğanın bilimini kuranlar kendi kendine yeten ve taşıdığı iyiliklerden onur duyan kişilerdir; doğanın bilimini kuranlar geldigeçti durumlara bağlı kişiler değildir." Evet, acının bittiği, hazzın başladığı yerde bilgelik başlar: "Hazların büyüklüğünün sınırı, acıyı kışkırtan her şeyin dışa

atılmasıdır. Hazzın olduğu yerde, hazzın uzun süre kaldığı yerde acı ya da üzüntü yoktur ya da her ikisi de yoktur." Gene de hazzın peşinde olmak sakınıklığı gerektirir. Hazza yönelirken kötülüklerin ağına düşmekten korunmalıdır insan: "Hiçbir haz kendinde kötü değildir, ama haz yaratabilen bazı şeyler kendileriyle birlikte hazdan çok kötülük getirirler."

Lucretius'un Yorumu

Epikuros hazcı felsefesiyle tüm Akdeniz havzasını etkiledi, etkisi uzun ve değişken oldu. Ondan en çok latin şairi Titus Lucretius Carus (M.Ö. 98-55) etkilendi. Kısaca Lucretius diye anılan şair *Natura rerum* (Doğa üzerine) adlı yapıtında Epikuros öğretisini geliştiremediyse de açıkladı ve savundu. Lucretius, Epikuros'u şu övgülü sözlerle anlatmıştır: "O, insan yüreğini arındırma yolunda insan yüreğine doğruları katmakla işe başladı; tutkularına ve korkularına sınırlar koydu, ona hepimizin bağlandığımız yüce iyinin doğasını tanıttı, yüce iyiye açılan en kolay ve en kısa yolu gösterdi. " Usta bildiği kişiyi tanrılaştırdı Lucretius: "Bugün bilgelik dediğimiz bu yaşama biçimini ilk olarak ortaya koyan kişi bir tanrıydı, evet, bir tanrıydı." Epikuros'çuluk hıristiyan inancının yok saydığı hazları yücelten rönesans aydınlarına dayanak oldu. Montaigne ve Rabelais gibi yazarlar onun hazcı anlayışına iyiden iyiye sahip çıktılar. Epikuros'çu anlayış XVII. yüzyıl başlarında ilk kurbanını verdi. İtalyan filozofu Lucilio Vanini (1585-1619) Epikuros'çu görüşleri yüzünden Toulouse parlamentosunca dinsizlik, falcılık ve büyücülükle suçlanarak ölüme mahkum edildi ve yakıldı. Epikuros felsefesi hazcı yanıyla yeni düşüncenin ve özellikle yeni ahlakın temeline yerleşirken atomcu kavrayışıyla yeni bilimsel düşüncelere bağlandı.

PYRRHON'UN KUŞKUCULUĞU

Pyrrhon'un kuşkuculuğu da bu dönemde epeyce etkili olmuş, ayrıca Yeniçağ başlarında bazı yazarları etkilemiştir. Elis'li Pyrrhon, Demokritos'un öğrencisi Anaksarkhos'dan dersler almış, Aleksandros'un Asya seferine katılmış, bu seferde "gymnosophiste" denilen hint çilecilerini tanımış, onların görüşlerinden etkilenmiş, dönüşünde Elis'de "büyük rahip" olmuş, bir okul açmış, Elis'lilerden büyük saygı görmüştür. Diogenes Laertios onun "Bilinecek hiçbir doğru yoktur" ilkesine dayanan felsefesini tümüyle hint etkisiyle ortaya koyduğunu söyler. Pyrrhon sofist-

ler ve Sokrates'çi okulların filozofları arasında en kuşkucusudur, kuşkuculuğu yaşamsal durağanlığa kadar götürmüş bir kişidir. Epikuros'un çağdaşı olan Pyrrhon da sözlü felsefe geleneğini sürdürdü, bize yazılı hiçbir şey bırakmadı, bu yüzden onunla ilgili bilgilerimiz çok azdır. Pyrrhon'un felsefesi mutluluğu aramaya yönelik uygulamacı yanıyla ve evrensel bilgiye karşı çıkışıyla Stoa'cıların ve Epikuros'un azçok dogmacı felsefelerinden oldukça ayrıdır, temellenmiş bir felsefe olmaktan çok bir bakış biçimidir, kuramsala karşı yaşamsalı, sıkıntıya karşı mutluluğu önerir.

Epoke ve Ataraksia

Pyrrhon'culuk doğruları bireysellik düzeyine indirir, yargının nesnel değerini yadsır, şaşmaz doğrular olamayacağını bildirir, böylece nesneli öznelden, özü olgudan, kurguyu eylemden kesin çizgilerle ayırır. Pyrrhon nesnelerin kaygan, belirlenemez, ayrıca eşit değerde olduğunu, buna göre duyumlarımızın ve görüşlerimizin yanlışla ya da doğruyla bir ilgisi olamayacağını bildirir. Buna göre tümüyle kuramsalın dışına çıkan düşünce yalnızca dinginlik içinde mutluluğu arayacaktır. İnsan için en önemlisi yargıdan kaçmaktır. Nesneler üzerine şu ya da bu biçimde yargıda bulunmak sıkıntının başlıca kaynağıdır. Kuşkucudan tüm yargıları askıya alması (*epoke*), kendini dingin bir edilginliğe (*ataraksia*), bırakması beklenir. Bu edilginlik insana barış dolu bir güçlülük kazandıracaktır. Pyrrhon bu edilgin bakış açısı içinde Tanrı'yı da gerçekliğin karşısında dural bir varlık olarak belirler. Pyrrhon'un okulu, zamanın birçok okulu gibi, bir mutluluk okuludur. Pyrrhon da tüm çağdaşları gibi karamsarlığın getirdiği o sonsuz mutluluk tutkusunun peşindedir, tüm çözümü bireyselliğin dar olanaklarında arar. Bir yanıyla Sokrates'e benzese de onun gibi topluma dönük değildir. Başkalarının geleceğiyle yükümlü duymaz kendini, "yurttaş insan"ın ahlaki yetkinliğini öngörmez. Bir yanıyla sofistleri andırsa da onlar gibi dışa dönük düşünmez. Onun felsefesi açmazlarla dolu bir yalnızlık felsefesidir, enaz koşullarda mutlu olmaya çalışan yalnız insanın felsefesidir. E. Bréhier şöyle der: "Pyrrhon, sitede yaşayan ve insanları seven bir Sokrates değildir, insanlardan nefret eden bir yalnızdır."

PHİLON

Helencilik döneminin sonları paganlıktan tektanrıcılığa geçiş yeridir. Bu dönemde Platon'un "İyi" İdea'sıyla belirmeye başlayan tektanrıcılık eğilimi kendini açık bir biçimde ortaya koyacak, Yahudi Philon'un felsefesi bu anlamda bir aşama noktası olacaktır. Yahudi Philon, hem dinsel eğilimlerin ilk büyük kaynağı Platon'dan hem de Kutsal Kitap öğretisinden büyük ölçüde etkilenmiş olan bu İskenderiye'li filozof, her şeyden önce inançlı bir yahudi olarak kendi inancını eski felsefe öğretilerinin yardımıyla temellendirmeye çalışmıştır. Felsefeyi dinbilime yaklaştıran dinci filozofların ilki sayabileceğimiz Philon felsefeyi bir özgür araştırma alanı olarak görmek istememiş, onu Tanrı'nın varlığını göstermekte kullanmıştır. Bu yüzden bazı yazarlar Philon'u skolastiğin başlatıcısı gibi almışlardır. Ancak skolastik düşüncenin en geniş çerçevede X. yüzyılla XVI. yüzyıl arasında kilise okullarında ve üniversitelerde gelişmiş olduğunu düşününce bu belirlemenin uygun bir belirleme olmadığını anlarız. Philon'a göre Tanrı tektir, tek yaratıcıdır, evreni aşkındır, sıradan zekalara görünmeyecek kadar aşkındır, ona yaklaşabilenler ancak düşüncenin arındırdığı kimseler olabilirler. Philon Tanrı'yla dünya arasına *Logos*'u (Kelam) koyar, onu Tanrı'nın ilk oğlu olarak belirler. Bu *Logos* hem yaratının gereçlerini hem de örneklerini kendinde taşır, bir başka deyişle o Tanrı'nın varlıkları ve şeyleri yaratırken hem gereç olarak kullandığı hem de her şeyi örneğine göre yarattığı şeydir. Bu aracı kat, çeşitli güçlerin, melekler sayabileceğimiz güçlerin katıdır. Bu kat aracılığıyla ve elbet çilecilik yoluyla insan ruhu tanrısala doğru yükselebilir. Philon'un felsefesi yeni-Platon'culuğun ilk taslağı gibidir.

PLOTİNOS: YENİ-PLATON'CULUK

Dönemin sonuncu büyük felsefesi, Plotinos'un yeni-Platon'culuk diye de bilinen ve tam anlamında dizgesel bir yapı ortaya koyan felsefesidir. Lykopolis'li (Mısır) Plotinos, Ammonius Sakkas adlı bir filozofun öğrencisidir. Ammonius Sakkas'dan bize yazılı hiçbir belge kalmamıştır. Plotinos, Perslerin düşünce dünyasını yakından izleyebilmek için imparator Cordianus'un Şahpur I'e karşı düzenlediği sefere katılmış, 245'de Roma'da bir okul açmış, burada *Enneades* (Dokuzluklar) adı altına toplanan yapıtlarını yazmış, bu çalışmalarıyla tektanrıcılığa bir geçiş yapmış, düşünceleriyle yalnız hıristiyan filozoflarını değil, doğu dünyasını da de-

rinden etkilemiştir. Plotinos'da yalnız uygulamaya dönük düşünceyi ya da en kaba çizgileriyle herhangi bir ahlakçı tutumunu değil, tüm yunan felsefesi geleneğinden yararlanan gerçek bir filozof çabasını buluruz. Onda hem Platon vardır, hem de ondan sonraki birçok felsefenin izleri vardır. Gene de Plotinos bir seçmeci değildir, özgün bir bakış açısı geliştirmiştir. Platon'un izinde Plotinos dünyayı düşünülür dünya ve duyulur dünya olmak üzere ikiye ayırır, duyulur dünyayı düşünülür dünyanın bir kopyası olarak belirler, ayrıca sezgisel yöntemi tek yöntem olarak koyar, öte yandan heptanrıcı bir kavrayış içinde her şeyi bir sıradüzenine göre birbiri üstüne yerleştirir, böylece maddesel dünyadan en üst varlığa kadar uzanan bir basamaklar düzeni belirler. Plotinos'çuluk inanç düzeyinde çeşitli etkiler yaratarak yaygınlaşmış, birçok ülkede tarikatların temel kurallarını belirlemiş bir felsefe olmakla daha çok dinbilimcileri ilgilendirir.

"Bir" ya da Tanrı

Plotinos felsefesinin temelinde tek Tanrı'ya karşılık olan "Bir" kavramı vardır. "Bir", Tanrı'nın özel adıdır. "Bir", ışığın saçılmasını andıran bir yayılmayla ya da türümle kendi dışındaki her şeyi yaratmıştır. Tanrı ilk *hypostasis*'dir yani ilk töz ya da ilk dayanaktır. Tanrı katında özne ve nesne ayrılığı yoktur. Ondan ikinci *hypostasis* olan düşünsellik ya da *Logos* türemiştir. Bu ikinci katta özne ve nesne ayrılığı vardır. Bu katta hem yaratılan şeylerin örnekleri olan İdea'lar hem de bu İdea'ları düşünen ilke *Nous* yer alır. Bu düşünsellikten üçüncü *hypostasis* yani ruh türemiştir. Ruh bedenleri canlandıran ilkedir. Ruhun altında cisim, onun altında da tanrısal ışıktan hiç pay almayan madde bulunur. Her varlık katı kendi özellikleriyle vardır, her kat üstten alta doğru birbirinden türemedir. Buna karşılık alttan yukarıya doğru, ışığa doğru yükseliş olasıdır. Bireysel ruh böylece Tanrı'ya yönelir. Tanrı'nın baş niteliği yetkinlik'dir. Bu yetkin varlık aşkın bir varlıktır, kendi dışındaki her şeyden bağımsızdır, kendi başınadır, kendine yetmededir. Bu aşkın varlık son derece etkin bir varlıktır, her şey gücünü ondan almaktadır, o varolmasaydı hiçbir şey varolmazdı. Tanrı aynı zamanda düşüncedir ya da düşünselliktir, özneyle nesne arasında tam bir özdeşlik bulunduğundan Tanrı kendi kendinin bilincindedir ya da kendi kendinin bilincidir. Tanrı istemdir, kendi kendini ister. Tanrı özgürlüktür, çünkü ilk tözdür, herhangi bir şeye bağımlı değildir, kendisini önceleyen herhangi bir şey yoktur.

Bu yetkin varlık, bu "Bir" neden tek başına kalmamıştır? Çünkü her yetkin varlık kendi benzerini yaratmak ister. Böylece ışığın yayılmasını andıran bir üretim, bir saçılma olur, olmuştur. Işık kaynağı sonsuz verimlidir, ışık saçmakla eksilmez. Bu yayılma, bu açılıp saçılma türümdür, bir şeylerin bir şeylerden türemesidir, bazı şeylerin ilkeden çıkmasıdır. Bu türüm içinde ruh da kendini göstermiştir. Ruh insanda bedene herhangi bir araca yerleşir gibi yerleşmiştir. Her zaman kendi kendine özdeş kalan ruh her an değişmekte olan cisiınle tam bir karşıtlık oluşturur. Bu ruh elbet bedenle bir araya gelmeden önce de vardı. Ruh cismi düzenleyen nedendir. Demek ki beden ruhtan ötürü varken ruh kendi kendiyle vardır. Buna göre varlıklar sıradüzeninde ruh cismin üstünde yer almaktadır. Plotinos'a göre tek tek ruhlar evrensel ruhtan gelmedir, özdeşliklerinin nedeni de budur, böylesi bir ortak kaynağa dayanıştır. Ruh dünyasının bir üstünde *Nous*'un etkin olduğu alan vardır, bu alan Platon'un düşünülür dünyasına karşılıktır. *Nous*'un alanında İdea'lar bulunur. *Nous* İdea'ları düşünen ilkedir. Bu alan en üst kat değildir, onda ikili durumlarla karşılaşılır. Düşünen özne (*Nous*) ve düşünülen nesne (İdea'lar) ikilemi "Bir"de ortadan kalkar. Böylece Plotinos biryapılı olmayan, tersine kat kat olan bir varlık tablosu çizer. Herbir kat kendi özellikleriyle, kendi özel yapısıyla vardır. Bu katlar, üstten alta doğru biri öbüründen türemiş olduğuna göre, bir alttaki katın bilgisi bizi bir üstteki katın bilgisine ulaştırabilir. Böylece alttan yukarıya doğru yükseliş, karanlıktan ışığa doğru geçiş gerçekleşir. Cisimler dünyasının altında yer alan madde dünyası tanrısal ışıktan hiç pay almaz, tam anlamında karanlıktır. Işık cisimler düzeyinde başlar ve yukarıya doğru çıktıkça artar. Madde kendinde hiçbir nitelik taşımaz. Onu cisimleştiren İdea'nın gücüdür.

Maddeye giren insan ruhu bu girişi bir düşüş olarak yaşar. Ruhun toza ya da çamura bulandığı bu dünya kötü bir dünyadır. Ne var ki bu düşüş bir deneydir, ruhu olgunlaştırır. Zaten ruhun maddeye bulanışı geçicidir. Plotinos'da da ruhgöçü vardır. Ruh bedenden kurtulunca düşünülür dünyaya gider. Ruhun tutumu onun sonsuza kadar düşünülür dünyada kalmasını da sağlayabilir, bir hayvanın bedenine girmesini de. Bu yolda ruh her zaman duyulur dünyadan düşünülür dünyaya yönelmelidir. Bu çabada ruh tanrısala ulaşamasa da onunla bir an birleşmiş gibi olur. Bu ruhçu anlayışıyla Plotinos pagan düşüncesinden tektanrıcılığa doğru tam bir sıçrama yapar. Onun ilk hıristiyan düşüncelerinden

etkilenmiş olan düşüncesi elbette hıristiyan inancını duyuran özelliklerle yüklüdür. Bunun yanında Plotinos'çuluk tektanrıcılıktan çok heptanrıcılığı düşündürür. Biryapılı olmayan ve katlardan oluşan varlık fikri tektanrıcılıktan çok heptanrıcılığa yakındır. Tektanrıcılıkta Tanrı tam anlamında aşkındır, yaratısıyla arasında belli bir uzaklık vardır. Oysa Plotinos'da tanrısal ışık maddeye kadar azalarak iner, tüm varlığı her an etkin bir biçimde aydınlatır.

Plotinos'un Ardılları

Plotinos felsefesini Sur'lu (Lübnan) Porphyrios (233-304) geliştirmeye çalıştı 263'den 268'e kadar Roma'da Plotinos'un yanında kalmış olan Porphyrios'un hıristiyanlığa karşı yazdığı on beş kadar kitap sonradan yokedildi. Plotinos'un öğretisini yorumlayan ve yaşamını kaleme alan Porphyrios bir de başlangıcından Platon'a kadarki süreyi içine alan bir felsefe tarihi yazmıştır. Khalkis'li İamblikhos (250-330) İskenderiye'de kurduğu okulunda yeni-Platon'culuğu hıristiyanlığa karşı yeni bir inanç biçimi olarak temellendirmeye çalıştı, bu arada Plotinos'un ve Porphyrios'un görüşlerini eleştirdi. İnsanın bazı simgeler aracılığıyla tanrı katıyla ilişki kurabileceğini savunan İamblikhos felsefeden çok ermişliğe ağırlık verdi. İskenderiye'de öğrenim görüp Atina'da dersler vermiş olan Bizans'lı Proclus (412-485) yeni-Platon'culuğun son ilgi çekici kişisidir. 529'da Justinianus Atina okulunu kapatınca Plotinos'çuluğun ve tüm pagan düşüncelerinin sonu gelmiş oldu. Ancak Plotinos'un görüşleri etkisini değişik biçimlerde yüzyıllarca sürdürdü.

ORTAÇAĞ'DA AVRUPA

ÜÇ ORTAÇAĞ

V. yüzyılla XVII. yüzyıl arasını kapsayan Ortaçağ feodalliğin koşullarıyla belirgindir. "Ortaçağ" terimi XV. yüzyıldan kalmadır, Eskiçağ'la Rönesans arasındaki kültür geriliği dönemini belirlemek için kullanılmıştır. Buna göre Ortaçağ ortalama bir çağdır, pek büyük bir düşünce etkinliği ortaya koyamamıştır. Tarihçiler Ortaçağ'ı üçe ayırırlar: Erken Ortaçağ (V.-XI. yüzyıl), ilkel feodal ilişkilerin gelişmesiyle; Asıl Ortaçağ (XI. ve XV. yüzyıl), feodalliğin yerleşmesiyle, doruk noktasına ulaşmasıyla, bu arada içten çözülmeye başlamasıyla; Geç Ortaçağ (XV.-XVII. yüzyıl) feodalliğin çözülmesi ve sermaye ilişkilerinin büyük boyutlara ulaşmasıyla belirgindir. Ortaçağ'ın başlarında frank egemenliği kendini gösterdi. Franklar V. yüzyıl sonlarında tarih sahnesine çıktılar. On beş yaşında kral olan ve Galya'nın tümünü ele geçiren Clovis hıristiyan dinini benimseyerek bu dinin Avrupa'da yayılmasını kolaylaştırdı. Frankların kim olduğu iyi bilinmiyor. Bu insanlar M.S. II. yüzyıl ortalarında görünmeye başladılar. Rhin'in batı kıyılarında çeşitli topluluklardan bir birlik oluşturdular, az sonra savaşçı kimlikleriyle yayılmaya koyuldular.

Franklar

Frank toplumu savaşçı ve yağmacı bir toplum özelliği göstermekteydi. Franklar genel olarak yaşayışlarıyla ilgi çeken iri yarı insanlardılar. Yüzlerini tümüyle tıraş ediyorlar, ancak dudaklarının iki yanından incecik bı-

yıklar sarkıtıyorlardı. Daracık giysiler giyiyorlar, kalın kemerlerine kılıçlarını sokuyorlardı. En önemli silahları kısa saplı ve iki yüzü keskin baltalarıydı. Savaşa balta atarak giriyorlar, savaş boyunca acı çekmez görünmeye özen gösteriyorlardı. Başlıca amaçları ganimet elde etmekti: en önemli gelir kaynakları savaş ganimetleriydi. Kentleri basıyorlar, hazineleri kaldırıyorlar, topraklara ve kölelere el koyuyorlardı. Romalılarla epeyce savaştılar. II. yüzyılın sonlarında Roma Frankları hizmetine alarak büyük bir sıkıntıyı defetmiş oldu. Franklar ele geçirdikleri Galya'yı da bir ganimet olarak değerlendirdiler. Clovis'den sonra frank kralları ülkenin sınırlarını doğuya doğru genişlettiler. VI. yüzyıl ortalarında Frank Krallığı eski roma toprakları üzerinde kurulmuş en büyük krallıktı. Ne var ki ülkede olaylar ve sarsıntılar eksik olmuyordu, bunun başlıca nedeni ülke sınırları içindeki halklardan çok ağır vergiler alınmasıydı. Vergilerin ağırlığı sık sık ayaklanmalara yol açıyordu.

Franklara başeğen galya-roma halkları güney ve batı bölgelerinde çokyapılı bir toplum düzeni ortaya koymaktaydılar. Bu toplumda VI. ve VII. yüzyıllarda köleci toprak soyluluğu pekçok yerde henüz egemenliğini sürdürmekteydi. Frank krallığında galya-roma halkları Franklar karşısında ikinci sınıf insanlar sayılmaktaydılar, ancak onlar arasında yönetimde ve zenginlikte öne çıkanlar az da olsa vardı. Din adamları da daha çok galya-roma kökenliydi. Zamanla galya-roma soylularıyla frank soyluları arasındaki ayrım ortadan kalktı. Ancak kilise topraklarında ve soyluların topraklarında çalışan kölelerin ve bağımlı köylülerin durumu çok kötüydü. Angarya da çok yaygındı. Küçük toprak sahipleri silinmeye doğru gidiyordu. Köylüler kilise yetkesi ve sivil yetke karşısında özgürlüklerini tümüyle yitirmişlerdi. Frankların Galya'da yerleşmesi bu bölgede tekerlekli ve kulaklı sabanın yaygınlaşmasını, toprakların parçalara ayrılarak köylülere dağıtılmasını getirdi. Bunu almaşık ekim düzeninin yerleşmesi izledi. Ormanların kaldırılması, yerlerine ekili alanların kurulması, bağ ve bahçe tarımının büyük boyutlarda gelişmesi birlikte oldu. Hayvancılık gelişti. Zenginler yoksulların topraklarını ele geçirerek daha da zenginleştiler. Klan düzeni siliniyordu. Bu arada kilise de özellikle VI. yüzyıldan sonra hıristiyan öğretisini kendi çıkarlarına kullanarak para toplamaya başlamıştı, ayrıca çeşitli yollardan topraklarını genişletiyordu. Kilise kölelerin azat edilmesini önerirken azatlıları kendi ağına düşürüyordu. Azatlı aileleri kilisenin sözde koruyuculuğu altındaydılar. Bu ailelerden çocuğu olmayanların kalıtı kiliseye geçiyordu.

Hıristiyanlığın Yayılması

Hıristiyan dini Filistin'de doğmuştu. Dinin kurucusu İsa peygamber çarmıha gerilerek öldürülünce çömezleri olan "Havariler" Roma'da dört bir yana yayılarak bu yeni inancı benimsetmeye koyulmuşlardı. Önceleri onları ancak bazı yahudi toplulukları ciddiye aldılar. Bu topluluklar dinin yayılmasında da her bakımdan katkıda bulundular. Daha sonra yoksul, köle, azatlı, kolon ne kadar insan varsa bu yeni dine kurtarıcı diye sarıldı. I. yüzyılın sonlarında Doğu'da hıristiyan kiliseleri yaygınlaştı, Batı'da bu yaygınlaşma ancak III. yüzyılın sonlarında oldu. Hıristiyanlara uygulanan baskılar bu yeni inancı geriletmedi, güçlendirdi. Kilise güçlendikçe örgütlendi. Artık her kent bir piskoposluk oluşturuyordu. Piskoposluğun başında bir piskopos vardı. Kilise asıl büyük gücünü Frank kralı Charlemagne (Carolus Magnus) ya da Karl I (742-814) zamanında sağlayacak, kralın Kutsal Roma Germen İmpartorluğu'nu kurmasıyla din yetkeleri de büyük bir güç kazanacaktır. Önceleri tüm piskoposlara verilen papa unvanı (yunancada pappas "baba" demektir) sonraları yalnız Roma piskoposu için kullanılacak, böylece bu piskoposluk en yüksek din kurumu olacaktır.

Kilise böylece giderek güçleniyor, gücüyle hem halkın üzerinde büyük bir baskı kuruyor hem devlet gücünü zorluyordu. Ortada gittikçe zenginleşen bir kilise vardı. Kiliseyi armağanlarıyla zenginleştiren yalnızca sıradan insanlar değildi, siyasal destek kazanma yolunda krallar da kiliseye bol bol bağışta bulunuyorlardı. Kilise zenginleşirken özellikle savaşların getirdiği zorunluluklarla ve yoksunluklarla küçük toprak sahipleri ortadan siliniyor, topraksız köylü durumuna geliyordu. Bu insanlar böylece en kötü koşullarda toprağa bağlanıyorlardı. Feodal düzenin kuruluşu bu bağlanışla ve buna karşılık büyük toprak sahiplerinin yeni yöneticiler olarak ortaya çıkmaya başlamasıyla belirgindir. Artık küçük toprak sahiplerinin toprakları da özgürlükleri de yoktu ya da artık küçük toprak sahipleri yoktu. Bu durum her şeyden önce kralların gözünü korkutmuştur ve krallar bu gidişin önüne geçmeye çalışmışlardır. Küçüklerin büyüklere bağımlılanmasını yasaklayan krallar tüm çabalarına karşın bu bağımlılanmayı önleyemediler. Bu gelişme giderek devletin varlığını zorlayan bir yapı kazandı. Soylular, özgür köylüler, köleler ve yarı özgürlerden oluşan eski sınıfsal yapı hızla dağılmaktaydı. Tabanda özgür, yarı özgür, özgür olmayan ayrımı kalkıyordu. Bundan sonra her şey büyük toprak sahibinin istemine bağlı olarak gelişecekti.

Krallık Yetkesinin Dağılması

Krallık yetkesinin ufalanarak dağılması "tembel krallar" dönemini başlattı. Dagobert I'in ölümünden (639) sonra Merovenjler'in gücü iyiden iyiye dağıldı. Dagobert I dönemi Merovenjler'in son parlak dönemi olmuştu. Soylularla kilise adamlarını güçlü bir destek oluşturacak biçimde kendine bağlamayı başaran Dagobert, Clovis kadar güçlü bir kral oldu, onun kadar çok sevildi. Ondan sonra hanedanın kralları hiçbir varlık gösteremediler. Bu yüzden bu krallar sonradan "tembel krallar" diye adlandırılmıştır. Bu krallar kentten uzakta, kırların dingin havasında bir köylü yaşamı sürdürüyorlardı. Tembel krallardan bazıları pek erken ölmüş, bazıları yoksulluk içinde ölümünü beklemiştir. Désiré Blanchet *Histoire du Moyen Age* (Ortaçağ tarihi) adlı kitabında tembel krallarla ilgili olarak şunları yazar: "Dagobert'den sonra merovenj krallarının tarihi derin bir karanlığa gömüldü. Bu kralların adları hemen tümüyle unutuldu. Bu prensler köy evlerinde sürgün yaşamı sürdürüyorlardı, çevrelerinde ancak birkaç hizmetçi vardı. Onlar bazen Franklar meclisinin toplantısına katılırlardı, bu toplantıya bir sığırtmacın sürdüğü herhangi bir öküz arabasıyla gelirlerdi. Darmadağınık saçlarla tahta otururlar, krallığın görünüşünü kurtarırlardı, ama herhangi bir yetkileri yoktu." Tembel krallar dönemi krallık yetkesinin büyük toprak sahiplerine başeğdiği dönemdir. Ülkenin doğusunda, sınır kesiminde bulunan kontluklar bu dönemde krallıktan kopmaya başladılar. VII. ve VIII. yüzyıllarda para basımı merkezin elinden çıkmıştı. Artık büyük toprak sahipleri para basıyordu. Bu dönemde kralın ağırlığı yitip giderken saray kahyaları büyük güç kazandılar. Saray kahyası (*major domus*) giderek sarayın kraldan daha yetkili kişisi oldu. Kahyalar vergileri düzenlemek, orduya komuta etmek, kontluklar ve başka yüksek görevler dağıtmak gibi işleri yüklendiler. Bunlar daha sonra eyalet yöneticisi olarak da görev almaya başladılar. Ağırlıklarını kullanarak çocuk kralları başa geçiriyorlar, onu sefahate iterek etkisiz bırakıyorlar, bildikleri gibi iş görüyorlardı.

Büyük toprak sahipleri ya da senyörler (*senior*) güçlü ordular beslemeye başlamışlardı. Senyörün silah arkadaşları olan vasaller (önce *vasus*, sonra *vassalus*) güçlü ordunun güçlü yöneticileriydiler. Çiftçilerden derlenmiş ve kötü donatılmış krallık piyadeleri bu atlı askerler karşısında tutunamaz oldular. Frankların parçalı yapı içinde de olsa güçlü orduları vardı artık. İspanya'yı ele geçiren Araplar Frank krallığına girince karşılarında bu güçlü orduyu buldular ve bozguna uğradılar. Bu ordu Alaman-

lara da başeğdirdi. VIII. yüzyılın ortalarından sonra Merovenjler hanedanının yerini Karolenjler hanedanı (752-888) aldı. Bundan sonra krallıkla papalık ilişkileri yoğunlaştı. Franklar tüm Galya'yı ele geçirdiler. Fetihler Karl I zamanında (768-814) sürdü. Karl I, Germenlere tümüyle başeğdirdi. Saksonlarla, Slavlarla, Avarlarla, başka toplumlarla yaptığı savaşları kazanarak İspanya'ya yöneldi. Bu seferde artçı güçlerin komutanı Roland, Vaskonların saldırısına uğradı ve öldü. Fransız destanlarının en eskisi olan dört bin dizelik *Chanson de Roland* konusunu bu olaydan almıştır.

Karl I'in Başarıları

Karl I frank topraklarını Araplardan geri aldı, İtalya'daki toprakları bir düzene koydu, 800'de imparator ilan edildi. Bu arada hukuk ve yönetim açısından düzenlemelere girişti. Uzun süren savaşlar köylüleri perişan etmişti. Bu durum feodalleşmeyi hızlandırdı: senyörlük-vasallik ilişkisi daha güçlendi. Yargıgücü de toprak sahibinin eline geçti. Bu durum toprak sahibinin devlet gücü kazanması anlamına geliyordu. X. yüzyılda imparatorluk küçük bağımsız devletlere bölünmüştü. Feodalliğin tam anlamında kurulması demekti bu. Dönemin en önemli gelişimi Karl I zamanında yaşanan kültür etkinlikleridir. Bu etkinlikler Karolenjler Rönesansı diye adlandırılan bir düşünce atılımını getirmiştir. Karolenjler Rönesansı Ortaçağ'ın düşünce kısırlığından kurtulma çabasında ilk adımı oluşturur. Karl I eskiçağ yapıtlarının araştırılmasını buyurdu, devlet hizmetlerinin geliştirilmesi açısından bir saray okulu kurdurdu. Karl I latinceyi resmi dil ilan etti, bu durum eski kaynaklara dönüş isteminin somut bir göstergesiydi. O dönemde henüz ulusal diller gelişmemişti, halkın dili kültür yaşamını, hatta resmi yazışmaların ağırlığını kaldırabilecek yapıda değildi. Halkın dili gündelik gereksinimleri karşılamaya yetiyordu.

FEODALLİĞİN GELİŞMESİ

Feodallik IX.-XI. yüzyıllar arasında doruğuna ulaştı, buna göre üretim biçimleri ve toplumsal yapı karmaşıklaştı. Oldukça geniş bir işbölümüne dayanan bu yeni düzen üretimde eskiye göre daha büyük olanaklar sözveriyordu. Feodal düzenin itici gücü köylülerdi. Bir başka deyişle feodallik gücünü köylülerin sömürülmesinden alıyordu. Gene de Ortaçağ barbarlık düzeninin son bulduğu, uygarlaşma koşullarının iktisadi ve top-

lumsal düzeyde daha da belirginleştiği bir dönem oldu. Kocaman topraklara yayılmış hantal devletlerin yerini küçük ve canlı devletler almıştı. Roma'nın çöküşünü kolaylaştırmış olan iktisadi gerilik yerini büyük iktisadi atılımlara bırakmıştı. Demirin yaygın biçimde kullanılması tarımın gelişmesine katkıda bulunuyordu. Tarım etkinliği tarlalardan bağ ve bahçelere taşmaktaydı. Keten ekimi tarımla sanayi arasında güçlü bir bağ oluşturuyordu. Gübre kullanımı artıyordu. Buna karşılık tabandaki insanın kötü yaşam koşulları toplumsal yıkımlara yol açacak özellikler gösteriyor, çocuk ölümleri her geçen gün artıyordu. Serfliğin ya da koşullu köleliğin gelişmesine koşut olarak tabandaki insanın sıkıntıları büyük boyutlara ulaşıyordu. Üretim daha çok aile çapındaydı: evlerde küçük dokuma tezgahları işliyordu. Zanaat ilkel ölçülerdeydi, tarımın bir uzantısı gibiydi, ayrı bir etkinlik alanı oluşturmak üzere gelişmeye çalışıyordu. Ticaret ilişkileri yavaş yavaş gelişmekteydi, henüz üretimle koşullanmış değildi, daha çok ganimetin ve lüks eşyanın el değiştirmesiyle belirgindi. Ticaretin gelişmesi güç olacaktı: yollar haraptı, ulaşım buna göre çok ilkeldi, yol adına Romalılardan ne kalmışsa onlar kullanılıyordu. Su ulaşımı daha yaygındı, karada bir yerden bir yere gitmek yıkımdı. Ticaret X. yüzyıldan sonra gelişmeye yüz tuttu.

XI. Yüzyıldan Sonra Dönüşümler

XI. yüzyıldan sonra üretim ilişkileri karmaşıklaşmaya başladı. Bu karmaşıklaşmanın başlıca ayırıcı özelliği zanaat ve ticaret merkezleri olarak büyük kentlerin oluşmasıdır. İktisadi ve kültürel özellikleriyle eski kentler çoktan tarihe karışmıştı. O kentlerdeki seçkin mimarlık yapıtları da birer yıkıntı olup kaldı. Kentlerin daha karmaşık bir yapı kazanmasıyla demircilik, çömlekçilik, marangozluk gibi zanaatlar hızla gelişti. Artık kentten kente satıcılar dolaşıyordu, ticaret kentlerarası bir etkinlik durumuna gelmişti. Doğudan gelme değerli madeni eşya ve baharat oradan oraya taşınıyordu. Dokumacılık ve maden işlemeciliği de gelişiyordu. Aile düzeyinde zanaatçılık gerilemeye yüz tuttu. Yeni karmaşık kentlerin oluşmasında en büyük katkı elbet tarımsal üretimdeki gelişmelerin katkısıdır. Kırsal alanlar o zamanki kent yaşamı için son derece belirleyiciydi. Kırsal alanlardan kentlere tarım ürünleri, kentlerden kırsal alanlara zanaat ürünleri akıyordu. Yeni kentlerin yeni zanaatçıları senyörlerden kaçmış olan köylülerdi. Tüm etkinlikleri küçük çaplı zanaat üretimine dayanan bu yeni kentler eski kentlere göre çok büyük olsa da bugünün ölçülerine

göre çok küçük kentlerdir. Aralarında Hamburg gibi, Venedik gibi, Amalfi gibi iriceleri uluslararası ticarete açık olanlarıydı yani küçük ölçülü zanaat ürünleri alışverişini aşmış olanlarıydı. Bu gibi kentlerde ticaret üretimin değerlendirilmesine değil transit geçişe dayanıyordu. Gene de köylerle kentlerin ayrımlaşması çok uzun zaman almış, kentte beliren geniş çerçeveli zanaat köydeki zanaatı silememiştir. Bir ya da birkaç senyörün toprağında bitiveren kentler elbette senyörün malı sayılıyordu, bu kentlerin yönetimi ve hukuk düzeni senyöre bağlıydı, para ve vergi işleri de onun yönetimi ve denetimi altındaydı. Ancak bu kentler senyörler için daha çok gelecekle ilgili birer tehlike ortamıydı. Senyörün buyruğunda olmak, onun hizmetlerinde kullanılmak kentliye ağır geliyordu. Buna karşılık kentler zenginleştikçe senyörlerin istekleri artıyordu. Senyörlük ticaret için de zanaat için de ciddi bir engeldi. Köylerde doğal iktisat azçok varlığını sürdürürken kent üretimi hemen tümüyle pazara yönelikti. Kentte zanaatçılar kendi üretim araçlarına sahiptiler. Eskiden köyde senyöre bağlı olan zanaatçı artık kentte kendini senyöre bağlı duymuyor ya da duymak istemiyordu. Kent böylece yavaş yavaş senyörün korkulu düşü oldu. Senyörlerin askerleriyle silahlı kentliler ikide bir çatışmaya giriyordu. Bu çatışmaların savaşa dönüştüğü oluyordu.

Yeni Kentler ve "Komün" Düzeni

Ticaretin gelişmesi, yeni kentlerin oluşması, feodallerin eski güçlerini yitirmeye başlaması gibi birbirini etkileyen olgular sonunda "komün" diye adlandırılan bağımsız kentler ortaya çıktı. Senyöre karşı direnen bazı kentler bir ortaklaşma düzeni oluşturdular, böylece senyörün her türlü baskısından kurtulma yoluna girdiler. Bazı senyörlerin serflerine bazı haklar tanımış olması da bu bağımsızlaşma ya da özgürleşme istemini azaltmadı. Krallar topraklarındaki pekçok serfi azat ettiler, bu azatlılar yeni kentlerin ya da komün-kentlerin yeni insanları oldular. Komün-kentte yasama ve yürütme demokratik temellere dayanıyordu ve en bağımsız kentler krallık topraklarında bulunan kentlerdi. Zamanla senyörler de kralların yolunu izlediler ya da izlemek zorunda kaldılar. XIV. yüzyıl sonlarına gelindiğinde hemen her kentin azçok özerkliği vardı: senyörden kaçan bir serf bir yıl bir gün sonra özgürlüğüne kavuşuyor, bu süre dolduğu anda senyör serf üzerindeki haklarını yitiriyordu. "Kentlerin havası özgürlük doludur" ya da "Kentlerin havası insanı özgür kılar" diyen alman atasözü bu dönüşümü ortaya koymaktadır.

Giderek serflik hemen tümüyle tarihe karıştı, ancak XVIII. yüzyıla kadar şurada burada şu ya da bu biçimde varlığını sürdürdü. Bu dönemin kentleri, roma kökenli çok eski kentler dışında, bir senyör malikanesinin ya da bir manastırın çevresinde oluşmuş küçük yerleşim alanlarıdır. Herbiri ya bir kralın, ya bir piskoposun, ya bir senyörün eline düşmüştür. Kentin bu zorba sahibi istediği gibi vergi koyar, istediğini istediği gibi yargılar, kimseye hesap vermek zorunda değildir. Kentler kanalizasyon düzeni olmayan, çöplerin ortalığa atıldığı, yağmurların göller oluşturduğu, özellikle geceleri engebeleriyle ve karanlığıyla insanlara tuzaklar kuran ilkel yerleşim alanlarıdır, bu nedenle buralarda salgın hastalıklar ikide bir ortalığı kasıp kavurur. En kabadayısının yani Paris'in nüfusu yüz bini geçmez. On bin nüfuslu kentler çoğunluktadır. Ancak XII. yüzyıldan sonra kentliler sanayiin ve ticaretin gelişmesiyle zenginleşince kentlerin görünümü de değişmeye başlamıştır. Komünlerin kurulması bu yönde çok büyük katkılar sağlamış, tüm kentlerde eskinin baskı altında inim inim inleyen insanları yeni bir yaşam düzeni kurmaya yönelmişler, üretime ve ticarete tam anlamında ağırlıklarını koymuşlardır. Buna koşut olarak krallar, senyörlerin ticari akışa engel olan tutumlarını gidererek bu dönüşümü hızlandırmışlardır.

Korporasyonlar

Bu toplumsal ve iktisadi dönüşümlerin ortaya çıktığı dönemler zanaatın sanayie dönüşmeye yüz tuttuğu dönemlerdir. Ortaçağ'ın ilk zamanlarında zanaat yalnızca gündelik yaşam için gerekli nesneleri üretmeye yönelikti. Silahlar, koşumlar, giyim eşyası bu çerçevede üretimin temelini oluşturuyordu. Batılılar Haçlı Seferleri sırasında Doğululardan ham madde işlemeyi öğrendiler. Böylece kentlerde dokuma makinaları yaygınlaşmaya başladı. İpek dokumacılığı, halıcılık, camcılık gelişti. Zenginlik artık kentlerde lüks yaşam gereksinimi doğurunca kürk üretimi gibi lükse yönelik etkinlikler de kendini gösterdi. Bu gelişim meslek topluluklarını doğurdu. Meslek sahipleri haklarını korumak ve savunmak için derneklerde bir araya geldiler. Böylece kendine kapalı "korporasyon"lar oluştu. Bu kapalı örgütlere giriş ancak belli bir çıraklık döneminden sonra gerçekleşebiliyordu ve üyelikte çeşitli dereceler vardı. Her örgütün ortak kasası yardım sandığı görevi görüyordu. O dönemde Paris'de çıkarları birbirine karşıt yüz elli kadar korporasyon vardı. Bazen çıkar çatışması kralın işe karışmasını gerektirecek kadar kıyasıya oluyordu. Bu arada

mallarını bir yerden bir yere götürürken sayısız tehlikeyle karşılaşan tüccarlar da örgütlendiler. Mal üretiminin ve ticaretin gelişmesi, fuarların açılması sonucunu doğurdu. Eskiden bir kentte üretilenler o kentte tüketilirken XII. yüzyıldan sonra ticaret kentlerarası ve hatta uluslararası boyutlara ulaştı ve böylece Ortaçağ'ın ünlü fuarları kuruldu. Bu gelişim bir kültür gelişimini de birlikte getirdi. XII. yüzyıldan sonra her önemli kilisenin ve her büyük manastırın bir de okulu vardı. Bunun yanında küçük kentlerde halk okulları açıldı.

Haçlı Seferleri

XI. yüzyılda Avrupa, Haçlı Seferleri diye bilinen ve dinsel kökenli görünmekle birlikte daha çok iktisadi nedenlere dayanan bir dışa taşma olayını yaşadı. Bunun temelinde feodallerin gelişen ticaretle birlikte lüks yaşamın tadını almaları, varolan koşullarda böylesi bir yaşam kurma olanaklarını bulamamaları yatıyordu. Bir başka neden, daha da belirleyici bir neden, miras yüzünden toprakların bölüne bölüne küçülmesiyle bazı soyluların sefalete düşmüş olmasıydı. Bazı soylular bu yüzden kentler arasında soygun yapmakla yaşamını sürdürmeye çalışıyordu. XI. yüzyıl aynı zamanda kilisenin manastırlarıyla ve piskoposluklarıyla büyük bir güç kazandığı dönemdir. O dönemde hıristiyan dini tam anlamında siyasal bir ağırlık kazanmıştır. Papalık, Bizans'ın sarsılmasıyla gözlerini Doğu'ya dikmiştir: dinde tek yetke olma düşüncesi papaların tek tutkusudur artık. Bu bütünleşmeyi görüşmelerle sağlamayı başaramayan papalık Bizans'ı askeri baskı altına almayı tasarlamıştır. O dönemde Avrupalılar değerli mallara her gün biraz daha alışırken Bizans'la ticaret yapmaya can atıyorlardı. Doğu'nun ipeği, baharatı, mücevherleri, cam eşyası bu yolla elde edilecekti. Venedik gibi kentler Bizans'la yoğun bir ticaret ilişkisine girmişlerdi. İtalyan tüccarları Beyrut ve İskenderiye gibi kentlerde de etkindiler. Avrupa'ya Bizans'dan ve öbür doğu ülkelerinden bol bol lüks eşya giriyordu. Avrupa'lılar bu yüzden büyülü bir Doğu düşledikçe Kutsal Topraklar yani Filistin, Kudüs çekicilik kazanıyordu. İsa oralarda yaşamış, oralarda çarmıha gerilmişti. Şimdi Selçuklular bu topraklara giden yolları tutmuşlardı. Kutsal yerleri kurtarmak, bu yolda parasız ve topraksız soyluları işe koşmak amacıyla Avrupalılar Haçlı Seferleri'ni başlattılar. Sefer fikrinin gelişmesinde 1073'den sonra papa olan ve bu görevini ölümüne kadar (1085) sürdüren Gregorius VII'nin büyük payı oldu. Hırslı bir din adamı olan Greogorius VII papalara imparatorları

tahttan indirme hakkının verilmesini sağlamak için çalıştı. 1074'de kurulan Roma konsülü din adamlarının evlenmesini yasaklayan kararını onun baskısıyla çıkardı. Bu din adamı Haçlı Seferleri'nin manevi yönünü hazırladı. Feodaller elbette işin dinsel yanını önemsemiyorlardı. Onlar bu girişimi daha çok bir şeyler elde etme girişimi olarak değerlendirdiler. Yoksul şövalyeler ve yoksul köylüler için Haçlı Seferleri bir kurtuluş olacaktı. Dördüncü seferden sonra Bizans imparatorluğu parçalandı. Beşinci sefer bir çocuklar seferi oldu. Avrupa'daki iktisadi gelişmeler ve siyasal bütünleşmeler bu tür seferleri olanaksız kılarken daha sonraki seferler başıboş çocuklarla yapıldı. Kudüs'ü kurtarmak iktisadi yaşamın kurbanı olan yeni yetme serserilerin işi olmuştu. Bu çocukların çoğu sonunda Mısır'da köle olarak satıldı, bir bölümü açlıktan ve hastalıktan kırıldı. İki yüzyıl kadar süren bu seferlerden geriye yalnızca yüzbinlerin ölümü kaldı. Ayrıca o sırada Anadolu, Suriye ve Filistin'in birçok yeri yakılıp yıkıldı.

MUTLAKYÖNETİM DÜZENİNE DOĞRU

XII. yüzyıldan sonra Avrupa'da siyasal bütünleşme oluşumları başladı. Feodal düzenden mutlakyönetim düzenine geçiş anlamı taşıyan bu oluşumlar Avrupa'da köklü değişikliklere yol açtı. Bu değişikliklerin en geniş çerçevede ortaya çıktığı ülke Fransa'dır. Fransa XI. yüzyıl başlarında parçalı bir yapı ortaya koyuyordu. Bu ülkede o zaman kralın adı vardı, gücü yoktu. XI. yüzyılla birlikte iktisadi dönüşümler kral yetkesini güçlendiren değişiklikler getirdi. Daha önce de gördüğümüz gibi, toprakların iyi değerlendirilmesi, yeni ekim alanlarının açılması, bağ ve bahçelerin kurulması, buna göre tarımın büyük ölçüde gelişmesi iktisadi yapıyı büyük bir ticaret ağı içinde bütünleştirmeye doğru giderken siyasal yapıyı da birlikli kılmaya başladı. Bu arada tarıma bağlı üretim düzeni kurulmuş, büyük kentlerde dokuma tezgahları işlemeye başlamıştı. Feodal parçalılığı gidermek için Fransa kralları krallık yetkesini tüm ülkede geçerli kılmaya çalıştılar, apayrı yapılar ortaya koyan düklükleri ve kontlukları bir bütünde toplamaya uğraştılar. Bu kolay olmayacaktı, çünkü çok parçalı Fransa ayrıca kuzey ve güney olmak üzere de ikiye ayrılmıştı. Kuzey bölgesi uzun süre ingiliz egemenliğinde kalmıştı. Ulusallık bilincinin ve mutlakyönetim eğiliminin oluşması bu bağımlılığa tepki olarak gelişti. Fransızların İngilizleri Kuzey Fransa topraklarından çıkarmak istemesi Fransa'da bütünleşmenin belirleyeni oldu. Bütünleşme yolunda ilerlemeler sonraları evlenmeler yoluyla daha da geliştirilmiştir.

Mutlakyönetimi Güçlendiren Krallar

Mutlakyönetimin kökleşmesinde ilk büyük adım Louis IX'un ya da Saint Louis'nin (1226-1270) feodallere karşı giriştiği savaşımla atılmıştır. Louis IX feodallerin güneybatı topraklarında çıkardığı ayaklanmaları bastırırken, Fransa'nın tek bir kralı olduğunu biraz sert bir dille bildirmiştir. Ne var ki feodaller kolay kolay pes edecek gibi değillerdi. Louis IX düelloyu yasaklayarak feodallere bir sille daha vurdu. Orduyu ve yönetimi sıkı bir denetim altına aldı. Saray adamlarını yönetim konusunda incelemeler yapmakla, halkın dileklerini ve yakınmalarını saptamakla görevlendirdi. Fuhuş ve kumarın yasaklanması, krallık parasının tüm ülkede geçerli kılınması kralın da tüm mutlakyönetim aygıtının da gücünü artırdı. Senyörlerin gücü kırılıp senyörlük alanları çözüldükçe serflik düzeni dağılmaya başladı. Bu dağılma artarak sürdü. Serf kalmak istemeyen köylüler ayaklanıyorlar, kentlerin karmaşık düzeninde kendilerine sığınaklar bulabiliyorlardı. Özgürlükler bazen de parayla elde ediliyordu. Kırsal kesim insanlarının gerilimli yaşamı XIII. yüzyılın ortalarından sonra geniş çaplı köylü ayaklanmalarına yol açtı. Köylüler şatoları yıkıyor, senyörleri öldürüyorlardı. Sınıfsal çelişki XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde daha büyük boyutlara ulaştı. XIV. yüzyıl başlarında Philippe IV ya da Güzel Philippe (1285-1314) kral yetkesini daha da güçlendirdi. Kral hem feodallere hem papalık makamına karşı bağımsızlaşma siyaseti güdüyordu. Papalıkla ilk anlaşmazlık kralın 1296'da fransız papazlarından vergi almak istemesiyle patlak verdi. İkinci anlaşmazlık kralın entrika çevirmekle suçlanan bir piskoposu tutuklatmasıyla ortaya çıktı. Bu çatışmalar kral yetkesinin papa yetkesi karşısında güçlenmesini sağladı. XIV. yüzyılda meclis düzenine bir geçiş oldu. 1355'de kurulan "*Etats généraux*" devletin aşırı harcamalarını önlemek ve maliyeye hem çekidüzen vermek hem destek sağlamak amacıyla önlemler almaya girişti: kralın harcamalarını denetleyecek dokuz kişilik bir kurul oluşturulmasını öngören milletvekilleri ayrıca vergi dizgesinin de düzenlenmesini sağlayacak önlemler öngördüler. Kral İyi Jean (1286-1341) milletvekillerinin isteklerine boyun eğdi. Bundan sonra meclisin gücü arttı. Milletvekilleri devleti düzenlemek ve denetlemek eğilimindeydiler. Krallığın durumunu baştan sona gözden geçirecek seksen üyeli bir kurul oluşturulmasını istediler. Soylulardan ve kentlilerden oluşturulan kurul devlet yönetiminde söz sahibi oldu. Zaten "*Etats généraux*"da tabandaki tarım ve zanaat insanları temsil ediliyordu.

XIV. yüzyıl Fransa için bir dönüm noktası sayılabilecek kadar önemli

bir yüzyıl oldu. Ayrıca bu yüzyılın bütün Avrupa'da bir dönüşüm dönemi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bir bakıma bu yüzyıl modern yaşamın ilk biçimlerinin ortaya çıktığı yüzyıldır. Fransız ulusu siyasal ve toplumsal yapısıyla, kültür değerleriyle kendini bu dönemde ortaya koydu. Michelet bununla ilgili olarak şu satırları yazmıştı: "Fransa'da ulusallığın başlangıcı XIV. yüzyıldır. *Etats généraux*, parlamento, tüm öbür büyük kurumlar bu yüzyılda kurulmuş ya da yerleşmiştir. Burjuvalar Marcel'in yaptığı devrimlerde, köylüler köylü ayaklanmalarında, Fransa'nın bütünü de İngilizlerle yapılan savaşlarda kendini ortaya koydu. Destanı tarih yazarlığı, papazları ve şövalyeleri yasakoyucular, sonra da inancı yasa izledi." Gerçekten, az önce de belirttiğimiz gibi, mutlakyönetimin yaşama büyük bir ağırlık koyuşu Güzel Philippe'le olmuştur. Toprak soylularının başı sayılan, kilisece "kutsal" diye nitelendirilmiş olan, ayrıca Roma imparatorlarının kalıtçısı olarak görülen krallar bundan böyle toplumsal ve siyasal yaşamda "efendimizin her isteği yasadır" ilkesini doğrulayacak biçimde tartışmasız bir yetke oluşturdular. 1302 ve 1318 buyrultularıyla sarayda yönetim düzeni yeniden belirlendi. Bundan böyle üç meclis olacaktı: Büyük Meclis, Parlamento ve Maliye Meclisi. Siyasal sorunları çözmekle yükümlü olan Büyük Meclis önemli konularda kralın karar oluşturmasında yardımcı oluyordu. Parlemento yasakoyuculukla yükümlüydü. Maliye Meclisi gerçek anlamda 1320'den sonra kuruldu ve tüm mali sorunların denetimini yüklendi. Bu merkeziyetçi gelişim papaların krallar üzerindeki gücünü kırdı. Güzel Philippe özellikle papalık karşısında tam bağımsız bir tutum aldı.

Tiers Etat ve İnsana Saygı

Bu değişimlerin itici gücü kraldan geldiği kadar giderek güçlenen orta sınıftan, *Tiers Etat*'dan geliyordu. Krallıktan destek gördükçe ve feodal düzen dağıldıkça bu yeni sınıf güç kazandı. Komünler bu gelişimde pek belirleyici olamadı. Bunlar erkenden büyük topraklar arasında sıkışıp kaldılar ve mutlakyönetim düzeni içinde özümlenip gittiler. Zaten mutlakyönetim böylesi özerk yapıları hoşgöremezdi. Komünlerin silindiği bu dönemde burjvazi büyük gelişmeler gösterdi. Böylece *Tiers Etat* toplumsal yaşama ağırlık koyacak duruma geldi. Böylece atomlaşmış feodal yapının yerini bütünlüklü ulusal yapı almaya başladı. Bu değişimde bazı serfler toprak sahibi oldular. Güzel Philippe Güney'deki serflerin büyük bir bölümünü azat eden bir buyrultu çıkardı. Daha sonra Louis X genel bir azatlık buyrultusu yayımladı. Senyörler de kralı izleyerek azatlık buyrul-

tuları yayımladılar. Bu buyrultuların büyük bir bölümü "insana saygı" temasını işliyordu. Ancak senyörlerin yayımladığı buyrultuları kralın onaylaması gerekiyordu. Burjuvazinin gelişmesiyle ve serfliğin erimesiyle tarımda ve sanayide büyük atılımlar gerçekleşti. Korporasyonlar ya da loncalar biraz daha güçlendiler, ancak dağınık yapılarını gideremediler. Üstelik bu örgütler durmadan bölünüyor ve durmadan çekişiyorlardı. Örneğin tespih üreticilerinin üç ayrı loncası vardı. Kemik ve boynuzdan tespih üretenlerin loncası başka, fildişi ve kabuktan tesbih üretenlerin loncası başka, amberden ve kehrübardan tespih üretenlerin loncası başkaydı. Yiğit Philippe adıyla bilinen Philippe III de Güzel Philippe de bu gelişimde sınıflararası uçurumun çokça açılmaması için ellerinden geleni yaptılar ve bu yönde çeşitli buyrultular yayımladılar, ancak pek bir sonuç alamadılar. 1294'de yayımlanan bir buyrultu, burjuvalara araba sahibi olmayı yasaklıyor, pahalı kumaşlar giymeyi, altın ve gümüşten değerli takılar takmayı, geliri altı bin liradan düşük düklere ve kontlara yılda dörtten çok, yüksek papazlara ikiden çok giysi diktirmeyi engelliyordu.

Yüzyıl Savaşları

XIV. yüzyıl ticaretin büyük boyutlarda geliştiği bir yüzyıl oldu. Bu gelişim elbet sanayide başlayan ilk büyük atılımların bir sonucuydu. İnsan ilişkilerinin geniş çerçevede iktisadi bir anlam ve önem kazanması iktisadi kökenli büyük savaşlara yol açtı. 1337-1453 arasında Fransa'yla İngiltere'yi karşı karşıya getiren Yüzyıl savaşları bu anlamda çok belirleyicidir. Sözkonusu savaşlar Fransa'yı olduğu kadar İngiltere'yi de sarstı, en azından büyük masraflara soktu. Fransa bu savaşlardan sonra uzun süre toparlanamadı. Bunun bir nedeni de Yüzyıl savaşları sürerken fransız senyörleri arasındaki savaşların da sürüp gitmekte olmasıdır. Yüzyıl savaşları bir bakıma öteden beri sürdürülmekte olan fransız-ingiliz düş manlığının bir sonucu olarak da görülebilir. Ancak belirleyici neden adalara sıkışıp kalmış olan İngiltere'nin Kıta Avrupa'sında toprak sahibi olmak, böylece daha geniş iktisadi olanaklar elde etmek istemesidir. Philippe VI'yla Edward III arasında alttan alta sürdürülen rekabet ve çekişme savaşın çıkmasını kolaylaştırdı.

1337-1453 arasında aralıklı olarak süren Yüzyıl savaşlarının ilk ateşi Flandre'da yakıldı. Flandre Avrupa'nın kuzeybatı topraklarını kapsayan ovalık bölgedir: düzenli yağmur alır, tarıma elverişlidir. O sıra işlenmiş mal üretiminde de büyük ilerlemeler göstermiş olan bu bölge her

zaman İngilizlerin ilgisini çekmiş, giderek Fransa'yla İngiltere'yi birbirine düşürmüştü. Fransa kralları kendi toprakları saydıkları zengin Flandre kentlerine başeğdirmek için ellerinden geleni yapıyorlardı ve bu kentler İngiltere'nin desteğiyle Fransa'ya karşı bağımsızlıklarını koruyorlardı. Yüzyıl savaşlarını veraset gerekçesiyle İngilizler başlattılar. Fransız ordusunun temelini oluşturan güçler savaşmayı bilmeyen ve sevmeyen feodal güçlerdi. Çatışmalar genellikle ingiliz baskısı altında geçti. Birçok fransız senyörü bu savaşlarda öldü ya da tutsak oldu. Bourgogne dükünün İngilizlerle bir anlaşma imzalaması Fransa'nın teslim olması anlamına geliyordu. Kuzey Fransa böylece İngilizlerin eline geçti. Bu durum o topraklarda yaşayan insanları direnişe yöneltti. Buna karşılık İngilizler daha geniş bir yayılma siyasetini öngörerek güney topraklarına sarkmaya başladılar. Bu çok güç zamanda köylü kızı Jeanne d'Arc fransız güçlerinin başına geçti.

Jeanne d'Arc ve Charles VII

Bilindiği kadarıyla Jeanne d'Arc Lorraine'in Domrémy köyünden esintili bir genç kızdı. Baudicourt'da Tanrı tarafından Fransa'yı kurtarmakla ve henüz taç giymemiş olan Charles VII'ye taç giydirmekle görevlendirildiğini bildirdi. Charles VII (1422-1461) pısırık ve yüreksiz bir gençti. Ne avdan ne savaştan hoşlanırdı, hep kapalı yerlerde, kapalı kapılar ardında olmayı isterdi. İnsanlarla yüzyüze gelmekten korkardı. Tam bir dinginlik ya da durgunluk içinde yaşıyordu. En büyük isteği mutlakyönetimi güçlendirmekti. Başkaldıran senyörlerle uzun süre savaştı. Ancak vaktinin çoğunu bir sevgiliden bir sevgiliye koşmakla geçiriyordu. İşte Jeanne d'Arc'ın taç giydireceği adam böyle biriydi. Jeanne d'Arc çoklarını kendine inandırarak, erkek giysileri içinde kadınlığını, savaşçı kararlılığı içinde ümmiliğini unutturmayı başararak kralın yanına sokuldu. Kral diye karşısına çıkan adam uyuşuk, korkak, düşüncesiz, tembel, yılgın biriydi. Jeanne d'Arc kralın yardımını gördü, savaşmak için Blois'dan yola çıktı. Arkadaşlarıyla birlikte yönettiği fransız güçleri İngilizleri Orléans'dan çıkardılar. Bundan sonra ingiliz birlikleri ardarda yenilgiler aldı. Bu arada Jeanne d'Arc'ın ülküsü gerçekleşti: Charles VII taç giydi. Genç kızın ünü ve etkisi kralı ve çevresini kaygılandırmaktaydı. Jeanne d'Arc 1430 ilkyazında Bourgogne'lulara tutsak düştü, o yıl İngilizlere satıldı. Engizisyon'a verildi. Charles VII, Jeanne d'Arc'a sahip çıkmadı. Yargıçlar büyücü saydıkları genç kızın yakılarak öldürülmesine karar verdiler. Je-

anne d'Arc 30 mayıs 1431'de yakıldı. Bundan sonra Fransızlar İngilizleri ardarda yenilgilere uğrattılar. Ne var ki savaşlar Fransa'yı altüst etmiş, birçok toprağı insansız düzlüklere dönüştürmüştü. Bunun üzerine krallık senyörleri ve köylüleri özendirecek kararlar çıkardı. Yaşam eski akışına döner dönmez senyörler kıpırdanmaya başladılar: krallık ve feodallik savaşların ağır yükünü omuzlayan köylülere hiçbir şey vermediği gibi neredeyse onları ezme yarışına girmişti. Boş toprakların senyörlere bırakılması feodalliğin ekmeğine yağ sürdü. Boş toprakları alma hakkını elde eden senyörler yavaş yavaş komün topraklarına da el koymaya başladılar. Vergiler özellikle kırsal kesim insanlarını yıkıp yokedecek ölçülere ulaşmıştı. Bu arada kentlerde sermaye birikimleri yeni boyutlar kazandı. Artık mutlakyönetim gücünü tüm sınıflara iyiden iyiye benimsetmeye başlıyordu. Ancak bu dönemler sınıflararası uçurumun biraz daha açıldığı dönemler oldu.

İNGİLTERE'DE DURUM

İngiltere'de feodallik en güçlü dönemini XI. yüzyıl sonlarıyla XIV. yüzyıl başları arasında yaşadı. Bu dönem köylünün tüm haklarını yitirmiş durumda toprağa bağlandığı dönemdir. Bu dönemde tarım merkezdeki ve güneybatı topraklarındaki kontluklarda gelişmişti. Hayvancılıksa özellikle güneydoğu, kuzey ve kuzeybatı kontluklarında yapılıyordu. XI. yüzyıl başlarında Normanların İngiltere'yi ele geçirmesi bu tabloda önemli bir değişiklik yapmamıştı, köle yaşamı sürdüren anglo-sakson köylülerinin durumunu olsa olsa biraz daha ağırlaştırmıştı. Ülke siyasal zorlamalar karşısında kaldıkça halkın durumu biraz daha kötüye gidiyordu. Bunun önlenebilmesi için merkezi iktidarın yani krallığın güçlenmesi gerekiyordu. Bunun için en büyük destek özellikle doğu kesiminde yaşayan özgür köylülerden ve küçük toprak sahiplerinden gelebilirdi. Bunlar da sayıca çok azdılar. Krallık William II ve Henry I dönemlerinde güçlendi. 1100-1135 arasında kral olan Henry I sarayda bir krallık meclisi kurdu. Bu meclisi baronlar oluşturuyorlardı. Bu arada şeriflerin yani kontluklardaki sivil yöneticilerin yetkileri arttı, bunlar vergi alma işinde etkin bir rol oynamaya başladılar. Bu arada kilise de krallık yetkesinin güçlenmesi için elinden geleni yaptı. Kilise elbette bu desteği kendi çıkarları açısından sağlıyordu. Henry II siyasal kargaşadan kendine pay çıkarmaya çalışan kiliseyle çatışmaya girdi.

Üretimin ve Ticaretin Gelişmesi

XIII. yüzyıl İngiltere için iktisadi açıdan tam bir güçlenme dönemi oldu. Tarıma bağlı olarak ticaret, ticarete bağlı olarak para iktisadı gelişti. Paranın kırsal alana girmesi elbette senyörleri azçok zorladı. Bu da senyörlerin kendi alanlarında iktidarlarına dört elle sarılmaları sonucunu getirdi. Bunun sonucu da her şeyden önce çalışma koşullarının ağırlaştırılması, angaryanın bütün boyutlarıyla geçerli kılınması olacaktı. Bu yüzden özellikle XIII. yüzyıl sonlarında sınıfsal nedenlere dayalı toplumsal gerginlikler en üst noktaya ulaştı. Köylüler angaryadan topluca kaçmaya, lordların malikanelerine saldırmaya başladılar. Krallara gelince, onlar öteden beri efendilerle köleler arasında görünmemeye özen gösteriyorlardı. XII. yüzyıl İngiltere'de üretimle birlikte iç ve dış ticaretin çok geliştiği bir yüzyıl oldu. Her yanda pazarlar kuruluyordu. Bu dönemde senyörler kesin olarak ikiye ayrıldılar: baronlar yani krala doğrudan doğruya bağlı vasaller ve şövalyeler yani krala dolaylı olarak bağlı ikinci dereceden soylular. Ne var ki toplumsal ve siyasal gerginlikler ülkeyi iç savaşın eşiğine getirmişti. Çatışmalar büyük boyutlar kazandığı sırada merkezde bir çağrı üzerine toplanan büyük kurul ülkede bir parlamento oluşturdu (1265). Parlamento'nun gelişimi XIV. yüzyıl boyunca olmuştur. Fransa'daki états généraux'dan ayrı olarak ingiliz parlamentosu iki bölümden oluşuyordu: çağrıyla gelenler lordlar bölümünde, seçimle gelenler halk bölümünde yer alıyorlardı. Seçme hakkına sahip olanlar küçük bir azınlık oluşturmaktaydılar. Bu durumda parlamento feodallerin temsilcisiydi, kentlerde de yalnızca paralıların haklarını koruyordu. Parlamento düzeni bir yandan krallık yetkesini güçlendirmeye çalışırken bir yandan feodallerin çıkarlarını korumakla çelişkili bir tutum ortaya koyuyordu.

Kara Veba'nın Getirdikleri

Feodal düzenin toplumsal ve iktisadi baskıları özellikle Yüzyıl savaşları çerçevesinde halkı tam bir bezginliğe sürüklemişken 1348, 1361, 1362 yıllarında tüm Batı Avrupa'yı altüst eden veba salgını bu bezginliği doruk noktasına çıkardı. Yüzyıl savaşlarının başlarında İngiltere gerçek anlamda bir refah ülkesiydi. Savaşların yükü ve veba salgını kısa zamanda İngiltere'yi zora soktu. O dönemde sağlık koşullarının pek gelişigüzel olması bu tür salgınların felakete dönüşmesini kolaylaştırıyordu. XIV. yüzyılda ortaya çıkan veba daha öncekilerden çok daha korkunçtu ve

vücutta kara lekelerin görülmesiyle belirgin olduğu için Kara Veba diye adlandırıldı. Asya'dan çıkıp 1347'de Kıbrıs'ı kırmış geçirmiş, 1348'de İngiltere'ye ulaşıp insanları yoketmeye başlamıştı. Tarihçiler bu vebayı anlatırken bazı köylerde ölü gömecek kimsenin kalmadığını bildirirler. İnsanlar ölmüş, tarlalar kendi haline bırakılmış, koyun sürüleri başıboş dolaşır olmuştur. Bütün Batı Avrupa'yı kasıp kavuran bu veba Avrupalıların üçte birini yokederken İngiltere'de nüfusu iyiden iyiye azalttı. İngiltere'de bu nüfus azalması sonuçlarını hemen göstermeye başladı. Vebanın elinden kurtulmayı başaranlar birdenbire kendilerini zengin olmuş buldular: ortak toprakları geriye kalan az sayıda insan paylaşıp çıktı. Topraklarında çalışacak insan bulamayan senyörler tarlalarını ucuza kiraya vermeye başladılar. Bazıları topraklarını yok pahasına elden çıkarınca köylüler toprak sahibi durumuna geldiler. Bu arada dokumacılığa eğilim pekçok kişiyi tarımdan hayvancılığa kaydırdı. Bütün bu değişimler basit gibi görünmekle birlikte birkaç yüzyıl sonrasının güçlü İngiltere'sini oluşturan değişimler oldu. Senyörü yıkan veba küçük çiftçiyi güçlendirmiş, bu arada işçi ücretlerini iyiden iyiye yükseltmiş yani emeği değerlendirmişti. Yalnız toprak sahibinin değil toprak işçisinin de yüzü gülüyordu. Toprak işçisi senyörün kendisine yasayla belirgin ödevleri anımsatması durumunda kaçıp başka topraklara gidiyordu. Ancak bu sarsıntı tüm senyörler için aynı sonuçları getirmedi. Orta düzeyde senyörler büyük sarsıntıya uğrarken bazı baronlar çok daha güçlenmişti.

Bütün bu değişimler 1381 ayaklanmasını getirdi. Bu ayaklanma İngiltere tarihinin en büyük ayaklanmasıdır. Essex'de başlayan ayaklanma kısa sürede yayıldı. Ayaklanmanın başında Wat Tyler vardı. John Ball onun yardımcısı durumundaydı. Ayaklanmacılar her adımda yeni katılımlarla güçlenerek başkente doğru ilerlemeye başladılar. Essex köylüleri kuzeyden, Kent köylüleri güneyden başkente girdiler, kısa sürede tüm önemli noktaları ele geçirdiler, hapisanelerin kapılarını açtılar, bu arada kenti yağmaladılar. Kralsız bir dünya düşünemeyen ayaklanmacılar kraldan dileklerde bulundular: onlara göre bütün kötülüklerin kaynağı kralın çevresiydi. Kral Richard II on beş yaşında bir çocuktu, cılız ve kafasızdı, annesinin ve çevresinin elinde oyuncak olmuştu. Kralla görüşmeye giden ayaklanmacılar onu görür görmez diz çöktüler. 14 haziran günüydü, ayaklanmacıların kente girişinden bir gün sonraydı, kral çevresinin görüşüne uyarak onlarla görüşmeyi kabul etmişti. Richard II, Wat Tyler'ın bütün isteklerine kafa salladı, toprak kölelerini azat etmeyi, ücretleri yeniden düzenlemeyi ve bir af çıkarmayı kabul etti. Ancak ayaklan-

macılar kenti yağmalamayı sürdürünce Wat Tyler öldürüldü. Ayaklanma halk yararına çok büyük sonuçlar getirmedi, ama angaryanın azaltılması, vergilerin indirilmesi gibi bazı haklar kazanılmış oldu.

Gentry

XV. yüzyılın ikinci yarısında *gentry* diye adlandırılan yeni bir soylular tabakası ortaya çıktı. Bu tabakanın insanları toprak sahibi, iş adamı, kamu hizmetlileriydiler ve geleneksel feodal düzene çok zarar verdiler. Bunlar gittikçe canlanan bir iktisadi düzenin etkin üreticileriydiler. Durallıktan devingenliğe geçişin etkenleri olan bu adamlar en önemli rollerini XVI. yüzyılda oynayacaklardır. Onların gelişi elbette köklü iktisadi dönüşümlerin belirtisiydi. XV. yüzyılda hayvancılığın ve dokumacılığın büyük boyutlarda gelişimi geçmişin ölçülerine uymayan bu atılgan ve işbilir insanlar topluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu dönüşüm feodallerin büyük bir bölümünü zor durumda bıraktı, onları eski günlerini arar duruma düşürdü. XV. yüzyılda İngilizler Yüzyıl savaşlarından yenik çıkmanın taze anılarını koruyor olması ingiliz feodallerinin fransız topraklarını yağmalama umudunu tümden kaldırınca toprak soylularına kralın çevresinde kümelenip orada beslenme umudundan başka umut kalmadı. Bu yüzyılda İngiltere büyük bir uyanış dönemini yaşadı. Bu dönemde eğitime büyük önem verildi, halk okulları açıldı. Ortaçağ'da daha çok savunma kaygısıyla yapılmış olan şatoların yanında ince bir beğeninin ürünü olan yapılar yükseldi. Yüzyılın sonlarına doğru basımevleri çalışmaya, kitap yayımcılığı gelişmeye başladı. Yayımlanan kitaplar özellikle din kitapları, tarih kitapları ve büyük latin yazarlarının kitaplarıydı. Edward IV son derece kültürlü bir kraldı, bütün kültür atılımlarına öncülük etti. Onun dönemi (1461-1483) ulusal bütünlüğün gerçekleştirildiği tam anlamında bir yükselme dönemi oldu. İngiliz dili gelişmiş, latin dilini çoktan geride bırakmıştı.

ALMANYA'DA DURUM

Almanya'ya gelince, bu ülkede feodal düzenin kuruluşu XI. yüzyıldan sonra oldu. Bu dönemin başlıca olgusu imparatorlarla papalar arasındaki çekişmedir. XII. yüzyılda Hohenstaufen hanedanından Friedrich I Barbarossa (Kızılsakal) zamanında (1152-1190) iç savaşlara son verildi, sonra ülkenin sınırlarını genişletmek üzere yeni girişimler başlatıldı. Kutsal Ro-

ma Germen İmparatoru Friedrich I Barbarossa'nın başlıca amacı kilise üzerinde baskı kurmak ya da daha doğrusu papalığın aşırı isteklerine bir son vermekti. Bu durum imparatorla papalığın arasını iyice açtı. İmparator yeni gelir kaynakları bulmak amacıyla zengin Kuzey İtalya topraklarına sefer düzenledi, ne var ki orada güçlü bir direnişle karşılaştı. Friedrich'in katı tutumu ve İtalya'nın güneyine doğru sarkma başarısı üzerine papa Alexander III kaçmak zorunda kaldı. Ne var ki İtalya kentlerinin direnişi karşısında imparator çok etkili olamadı, 1177'de papaya baş eğmek zorunda kaldı. Venedik'de papanın ayaklarına kapanarak özür diledi. Germen imparatorlarının tantanalı görünümlerinin gerçek bir güce dayanmadığı bir kere daha görülmüş oldu. Bu güçsüzlük elbette ülkenin parçalı iktisadi yapısından geliyordu. Bu yapıdaher parça kendi olanakları çerçevesinde kendi özelliklerini sürdürmeye çaba gösteriyordu. İmparatorların dışa dönük siyasetleri de bu parçalılığın sürmesinde önemli rol oynamaktaydı.

İmparatorluğun Dağınıklığı

XIII. yüzyıl başlarında Friedrich II de İtalya'yı ele geçirmek istedi. Başarılı olamadığı gibi tahtını da tehlikeye attı. Almanya'yı kargaşa içinde bırakarak öldü (1250). Papalık iyiden iyiye güçlenmişti. Bundan sonra Almanya'da tam bir belirsizlik dönemi yaşandı (1250-1273). Almanya artık tam bir mozaik görünümündeydi. Bir parçası öbür parçasından habersiz dağınık bir bütün oluşturuyordu. İmparatorluk Habsburglar hanedanından Rudolf'un (1273-1291) eline geçince toparlanma dönemi başlamış oldu. Bavyera'lı Ludwig'in imparatorluğu zamanında (1314-1346) Roma'da taç giyme ve papanın onayını alma gibi zorunluluklar kaldırıldı. Ne olursa olsun imparatorluk adı büyük kendi güçsüz bir siyasal kurum olarak kaldı. Maximilian I (1493-1519) fetihlerden çok evlenmelere ağırlık vererek İmparatorluğun gücünü Avrupa'da yeniden elde etmeye çalıştı. Gene de bu koca hantal yapı çöküntüden kurtulabilecek gibi değildi. Geniş topraklar her gün biraz daha parçalanmakta, ucu bucağı olmayan bir senyörlükler toplamı durumuna gelmekteydi. Parçalar arasındaki bağlar her gün biraz daha zayıflarken düşmanlıklar bileniyordu. Kentlerde oturup ticaretle uğraşanlar ülkede birliği en çok isteyenlerdi, ancak onların da dileklerini gerçekleştirecek güçleri yoktu.

Üretimde ve Ticarette Gelişmeler

Her şeye karşın Almanya'da XIII. yüzyılla XV. yüzyıl arasında önemli iktisadi gelişmeler oldu. Daha çok dokuma sanayii ve madencilik alanında kendini gösteren gelişim iç ticareti olduğu kadar dış ticareti de kamçıladı. Alman kentleri başta Akdeniz ülkeleri olmak üzere tüm Avrupa ülkelerine mal satıyorlardı. Bu gelişim bile içte iktisadi bütünleşmeyi sağlayamadı, toplumsal bütünleşmeye katkıda bulunamadı. Ülkenin her anlamda parçalı yapısı gittikçe belirginleşerek varlığını sürdürdü. Zanaatın ve ticaretin gelişmesi elbet kırsal alanlara yeni koşullar getirmişti. Bu koşullar senyörlerin köylülere yeni baskılar uygulamasını kolaylaştırıyordu. Örneğin para iktisadının gelişmesi senyörlerin köylülerden vergileri para olarak istemeleri sonucunu getirmişti, bu da köylüler için yıkım oluyordu. Gerçekte gelişmeler ne olursa olsun köylülerin zararmaydı. Ne var ki ülkenin parçalı iktisadi yapısı merkezileşmeyi olanaksız kılıyor, kentlerin gücünü etkisiz bırakıyordu. Yönetim kentler arasında bir birlik kurulmasını çok istiyordu. XIII. yüzyılın ikinci yarısında kentler prenslerin eline bırakılmış durumdaydı. Bu dönemde feodal baskı öylesine büyük boyutlara ulaştı ki kentler feodaller karşısında haklarını koruyabilmek için bir birlik oluşturmaya yöneldiler. Rhin'de 1254'de kurulan birlik uzun ömürlü olamadı. Bunu başka birleşme ya da bütünleşme girişimleri izledi. Ancak ülkenin özellikleri buna elvermiyordu.

FRANSA'DA DURUM

Yüzyıl savaşlarının sonunda Fransa tam bir yıkıntıydı. Ancak toparlanma çok uzun sürmedi. Charles VII Fransa'nın topraklarını İngilizlerden kısa zamanda geri aldı. İngiliz güçleri Normandiya'nın uçlarına kadar çekildiler ve oradan da pek çabuk kaçtılar. Bu başarıyı görünüşte Charles VII, gerçekte çevresi kazanmıştı. Sarayda çok bilgili, çok yetenekli, çok çalışkan danışmanlar vardı, krala tasarılarını benimsetmekte pek güçlük çekmeyen bu insanlar Fransa'nın yeniden kurulmasında büyük çaba gösterdiler. Öte yandan, 1316'da Uzun Philippe'in kurduğu, 1357 ve 1413 buyrultularıyla yeniden düzenlenen Büyük Meclis ya da Krallık Meclisi tüm yönetim işlerinde etkindi. Kral meclisin önerileri dışında iş görmüyordu. Etats généraux denilen meclislerin de bu gelişimde azçok payı vardı. Charles VII düzenli ve sürekli bir ordu kurdu, maliyede düzenlemelere gitti. Ancak bu yenilikler halkın sefil yaşamına çok bir şey getir-

medi. Louis XI zamanında (1461-1483) mutlakyönetim düzeninin tam anlamında yerleştiği ve güçlendiği görülür. İç savaşlara ve ayaklanmalara karşın mutlakyönetim tüm toplumsal yaşama ağırlığını koyar.

Louis XI'in Çabaları

Babası Charles VII nasıl hiç durmadan İngilizlerle savaştıysa, Louis XI de hiç durmadan feodallerle savaştı ve böylece Fransa'da ulusal birliğin gerçek kurucusu oldu. Louis XI gençliğinde tahta çıkmaya uygun biri gibi görünmüyordu. Kavgacıydı, serseriliğe eğilimliydi, babasıyla hiç geçinemiyordu. Saraydan ayrıldı, veliaht topraklarında yaşamaya başladı, babasının karşı çıkmasına aldırmayıp yoksul bir dükün kızıyla evlendi. Babası üstüne ordu gönderince Bourgogne düküne sığındı, vaktinin çoğunu avda geçirmeye başladı. Otuz sekiz yaşında tahta çıktı ve kendisinden umulmadık bir biçimde iyi bir yönetici oldu. İnsanları sözle ve davranışla okşamayı ve uzlaştırmayı biliyor, ancak ihanet karşısında acımasız oluyordu. Fransa'da feodalliğin sonunu getiren Louis XI Bourbon dükünün karşısına yirmi bin askerle dikilince herkesin sevgisini kazandı. Tüm senyörler onun bu kararlılığı karşısında şaşkına döndüler. Kral pekçok kaleyi yıktırdı. Bazı dükler bunun üzerine kralla anlaşma imzaladılar. Louis XI Kuzey'de ayaklanan ve Paris'i ele geçirmeye çalışan senyörleri yenilgiye uğrattı. Tüm yaşamını mutlakyönetimi egemen kılmaya harcayan bu güçlü kral ömrünün sonlarını öldürülme korkuları içinde pek mutsuz geçirdi. Çevresi çukurlarla ve tuzaklarla çevrilmiş olan Plessis-les-Tours şatosunda yaşıyor, adamları yörede kuş uçurtmuyorlardı. Saraya yaklaşmaya kalkanlar kim olduklarına bakılmadan idam ediliyor ya da bir çuvala konulup nehre atılıyordu. Louis XI bu korkular içinde dünyaya gözlerini kapadığında geriye bütünleşmiş bir Fransa bırakmıştı.

Sanayide ve Ticarette Atılımlar/Yeni Soyluluk

Ortaçağ'ın sonları Fransa için sanayide ve ticarette atılım dönemi oldu. Bu dönem aynı zamanda feodalliğin gelişen sermayeci koşullar altında eridiği bir dönemdir. Yapımevlerinin gelişmesi iç ve dış ticareti etkin kıldı, tüm Avrupa'yla ticari ilişkilere girildi. Fransa'nın sattığı malların başında buğday, kumaş, kağıt, şarap, tuz geliyordu, Fransa ayrıca birçok ülkeye lüks eşya satmaktaydı. Böylece ülkede kıyı kentlerinin çoğu dışalım ve dışsatım merkezleri durumuna geldi. Tarım iktisadi yaşamda

belirleyici rol oynamaktaydı, Fransızların onda dokuzu toprağa bağlıydı. Ancak ülkede sanayie hammadde sağlayacak tarım ve hayvancılık pek yoktu. Bu dönemde fransız köylülerinin çoğu özgürdü. Soyluların ve din adamlarının durumu değişmekteydi. İktisadi dönüşümler soyluların durumunu zora sokmuştu. Soylular saray çevresine sığınmaya bakıyorlardı. Toprak soylularının büyük bir bölümü topraktan kopmak istemiyordu. Böylece bu dönemde soylular yeni düzenin temsilcisi olan burjuvaların ve onları koruyan kralların karşısında yer aldılar. Burjuva sınıfı yüksek sınıfla halk arasında bir orta yer oluşturuyordu, bu orta yer üst sınıfa geçmeye olanak veriyordu. Yoksullaşan saray zenginleşen burjuvalara görevler ve unvanlar satarak kazanç sağlıyordu. Böylece "*gens d'épée*" diye adlandırılan eski soyluluğun yanında "*gens de robe*" diye adlandırılan yeni soyluluk gelişiyordu. Halkın yaşam koşulları ağırdı. Sanayiin ve ticaretin gelişimi ücretli sayısını hızla artırmıştı ama ücretliler çok kötü koşullarda yaşıyorlardı. Bir iş günü on beş saatti. İşten kaçma olasılığı yoktu, serseriliğin cezası hapisti.

Mutlakyönetimin Güçlenmesi

Mutlakyönetim güçlenmekteydi. Feodal yapı çözülüp üretim ve ticaret iktisadi bütünleşmeyi sağladıkça siyasal bütünleşme kolaylaşıyordu. Ayrılıkçı soyluluk yanında bütünlükçü burjuvazi krallığın en büyük desteğiydi. Buna karşılık, soyluları halkın ayaklanmasından ancak krallık koruyabilirdi. Mutlakyönetim Fransa'da François I'in (1515-1547) yönetimi sırasında güçlendi. Bu dönemde Fransa Avrupa'nın her bakımdan en güçlü ülkesi oldu. Mutlakyönetimi yerleştiren dört kral Charles VII, Louis XI, François I ve Henri II yarım yüzyılda İtalya'yı ele geçirmeye çalıştılar. İtalya savaşları (1494-1559) doğu ülkeleriyle ticareti geliştirebilmek adına yapıldı. Fransızlar bu savaşlarda yağmacılığa yöneldikleri için yerli halkın tepkisiyle karşılaştılar, ayrıca İtalyanların bağlaşıklarıyla savaşmak zorunda kaldılar. Halktan ve yükselen sınıftan toplanan paralar bu savaşlarda tüketildi. François I 1521-1544 arasında İtalyanlarla beş defa savaştı, ne var ki Almanların ve İspanyolların desteğindeki İtalyanları dize getiremedi. Cateau-Cambrésis antlaşmasıyla (1559) Fransa İtalya üzerindeki isteklerinden vazgeçti. Bu savaşlar Fransa'ya ticaret yolları kazandırmasa da Rönesans'ın yolunu açtı.

İtalya savaşları Fransa'yı iktisadi açıdan çok sarstı. Bir ara ordunun maaşını ödeme olanağı bile kalmamıştı. Halk vergilerden yakınırken yeni

vergiler kondu, bu da insanları ayaklanmanın eşiğine getirdi. Bu arada din savaşları patlak verdi. Protestanlık özellikle taşradaki soylular arasında yayılmaktaydı. Köylüler protestan inancına pek ilgi duymadılarsa da Güney'de çıkan köylü ayaklanmalarında bu yeni inanç belirleyici oldu. Fransa Yeniçağ'a bu karışıklıklar içinde girdi. Henri IV'ün saltanat dönemi (1589-1610) iç barışın sağlanması ve iktisadi yaşamın düzene konulması çalışmalarıyla geçecek, bu dönemde protestan inancının yandaşlarıyla uzlaşmak için çareler aranacaktır, sonunda Nantes Fermanı'yla protestanlara Calvin'ciliği Paris'de ve başka birkaç kentte özgürce yayma hakkı verilecektir (1598). Henri IV dönemi ayrıca Fransa'nın sömürgeciliğe açılma dönemi olmuş, bu dönemde Fransızlar Kanada'nın bir bölümünü ele geçirmişlerdir (1604).

ORTAÇAĞ DÜŞÜNCESİ

HIRİSTİYAN DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ

İlk uygarlıkları yaratan insan tarihin en gerçekçi insanıydı; usunun sınırlı, buna karşılık imgeleminin alabildiğine etkin olması bile onu gerçeklikten, gerçekçilikten uzaklaştıramıyordu. Özdeşlik ilkesine bile ulaşamamış en eski insan, kendini aynı zamanda hem kendisi hem başka biri duyabilen insan, gerçekliklerin ötesini kurmasını sağlayacak bir us gücüne ulaşamamış olduğu için bir bakıma zorunlu olarak gerçekçiydi. Bilgi sınırlı, ulaşım ve iletişim enaz ölçüde, toplum küçük, gereksinimler belirli, yaşam biçimleri yalın, insan etkinlikleri biryapılıydı. Tektanrıcılığa yöneliş, zamanla, zihnin belli bir yetkinliğe ulaşmasıyla, soyutlayıcı gücünü kazanmasıyla oldu. Tek tanrı fikri en yüksek düzeyde soyutlayıcı düşüncenin ürünüdür. İnsanüstünü kuşkuyla karşılasak da tektanrıcı düşüncenin yetkin bir soyutlayıcılıkla birlikte geldiğini yadsıyamayız. İnsanlık tarihinde çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa ya da onun değişik bir biçimi olan heptanrıcılığa yöneliş yaşamın ve buna bağlı olarak düşüncenin karmaşıklaşmasıyla ilgilidir. Daha çoktanrıcılığın tam anlamında geçerli olduğu dönemlerde tanrılar çokluğunu alaya alan insan, gelmekte olan yeni düşünce biçiminin öncüsü ya da habercisiydi. Platon İyi İdea'sını en üste koyarken tektanrıcılığa bir geçiş yapmakta olduğunu elbette sezmemiştir. Platon'dan Plotinos'a ve Plotinos'dan Aziz Augustinus'a uzanan çizgi boyunca tektanrıcılık soyutlayıcı insan düşüncesinin gelişmesine koşut olarak gelişip yerleşmiştir.

Tektanrıcılığın temelleri önceden hazırlandı ve gelişen hıristiyan inancı düşünce dünyasında kendisine uygun ve verimli bir zemin buldu. Hıristiyanlık kendi dogmalarını ortaya koyarken pagan düşüncesiyle işbirliği yapmakta ya da onunla bütünleşmekte, onu kendine göre değiştirerek benimsetmekte sakınca görmedi ama ondan her zaman çekindi. Bu yüzden birbirine karşıt iki bakış açısı, ülkücü Platon'culukla gerçekçi Aristoteles'çilik yöntem ve varlık anlayışlarıyla hıristiyan inancının temeline, biri daha önce öbürü daha sonra olmak üzere yerleşiverdi. Önce yeni-Platon'culuk geçerli oldu: kilise babaları din için düşünmeye başladıkları zaman yeni Platon'culuk egemendi. Kilise babaları bu felsefeyi kendi inanç kalıplarına uyarlamaya çalıştılar. Onların inancını temellendirmeye yarayacak ögeler yeni-Platon'culukta bol bol vardı. Kilise babaları yeni-Platon'culuğa yeni özellikler katmadılar, onu yalnızca kendi görüşleriyle uyuşur kıldılar. Çünkü kilise babaları yetkin bir felsefi açıklama için yeterli kimseler değillerdi. Zaten hıristiyan inancının ilk evresi binbir güçlükle, binbir çatışmayla geçen dönemler oldu. Bu dönemlerde dogmacı düşüncelerden çok toplumsal düzeyde yayılma ve kökleşme çalışmalarına ağırlık verildi. Yoksulluk, yeraltında çalışma güçlüğü, bitmeyen düşmanlıklar tüm hıristiyanları başlangıçta düşünceden çok eylemle yükümlemişti. İsa'nın öğrettikleri bile felsefi derinlikten yoksundu, yalnızca inanca eksiksiz bağlılığı ve karşılıksız sevgiyi, bir de dinsel görevleri tam olarak yerine getirmeyi öneriyordu.

Bu kendini benimsetme dönemini izleyen ilk gelişim döneminde kilise babaları inancın temellerini felsefi çerçevede ortaya koymaya yönelirken olanla yetindiler. I. yüzyılla VI. yüzyıl arasında etkin olmuş olan kilise babalığı inançla ilgili sorunlar üzerinde karar verme sorumluluğunu taşırken dinin kendi felsefi ilkelerini önermekle sınırlanmış, daha öteye geçmemiştir. Yerin göğün yaratıcısı olan Tanrı tek'di, tam güçlüydü, tüm insanların babasıydı, onun evlatları kardeş olmakla birbirlerini sevmek zorundaydılar. Buna karşılık bu kardeşler Adem'le Havva'nın neden olduğu düşüş yüzünden kökel günah'ı yüklenmişlerdi. Buna göre tüm hıristiyan ahlakı insanları kökel günahın baskısı ya da tehdidi altında tutmaya eğilimliydi. Bunun yanında Tanrı kendini ya da kendindeki doğruları açınlayan bir varlıktı. Kilise babaları VII. yüzyıla kadar yahudi dininin etkisi altında ve Plotinos felsefesinin belirleyiciliğinde hıristiyan öğretisini ellerinden geldiğince temellendirdiler, böylece bu dinin bileşimine inanç açısından yahudi dinini ve düşünce açısından yunan felsefesini kattılar.

Yaşamı Koşullayan Din

Ortaçağ İsa dininin tüm yaşama egemen olduğu, dünyaya yeni inanç kalıplarıyla birlikte yeni davranış kuralları getirdiği bir çağ oldu. Bu din Roma imparatorluğunda siyasal bir güç oluşturmuş, ezilen insanları toplayıp onları toplumda etkin kılmaya çalışmıştır. İsa her zaman baskıya karşı yumuşaklığı, kötülüğe karşı iyiliği, katılığa karşı hoşgörüyü öneriyor, insanların Tanrı karşısında eşit olduğunu bildiriyordu. Bu bildiri kölelerin bildirisi gibiydi ve köleliğin sonunu duyuruyordu: herkes eşitse kölelik olmamalıdır. Hıristiyanlık başlangıçta tabandaki insanın tepedeki insana, yabancının yerliye, güçsüzün güçlüye kendini benimsetmesi yolunda kesin bir tutum aldı, yerleşik ve kurumlaşmış bir din olduktan sonra da kiliseyi ve soylu sınıfını topluma egemen kılma yolunda belirleyici bir ağırlık taşıdı.

İsa dini özellikle Aziz Paulus'un çalışmalarıyla basit bir din olmaktan çıkıp karışık bir dogmalar dizgesi durumuna girdi. İsa'nın sevgiyle ilgili önerileri yerini karmaşık bir inanç ve ibadet düzenine bırakıyordu, daha da önemlisi bu düzeni koruyacak etkin bir güç olarak kilise ortaya çıkıyordu. Ortaçağ'da eğitim kiliseyi yaşama egemen kılma kaygısıyla dinsel bilgiyi insanlara tartışılmaz bir bilgi olarak benimsetmeye dayanıyordu. Hıristiyan inanç dünyasının ilk büyük filozofu Aziz Augustinus evrende her şeyin Tanrı'nın istemiyle gerçekleştiğini söylüyordu. Böylece Ortaçağ eski yunan-latin kültürüne tam karşıt bir anlayışla felsefi araştırmayı dinbilime indirgiyordu. Buna karşılık dinin gereklerini öğretmekle yükümlü rahipler büyük bir cahiller topluluğu oluşturmaktaydı. Aralarında okuma ve yazma bilmeyenler çoktu. Gene de öğretim rahiplerin elindeydi. Sürekli savaş durumunda bulunan, savaştan arta kalan zamanı üretime kullanan toplumda doğal olarak öğrenme isteği kalmamıştı. İnsanoğlu belleğinden kopmuş gibiydi. Aziz Augustinus "Anlamak için inanıyorum" diyordu.

Felsefede Gelişimler

Bir süre sonra toplumsal değişimlere bağlı olarak bir takım kültür dönüşümleri oldu, bu dönüşümler Ortaçağ'dan Yeniçağ'a geçişin temellerini hazırladı. V. yüzyıldaki büyük barbar yayılmaları geleneksel kültür merkezlerinin yapısını değiştirdi, dinsel yaşam yapıtlarla birlikte manastırların gizliliğine sığındı. Karl I dönemi Rönesans'ı ya da Karolenjler Röne-

sans'ı diye adlandırılan kültür atılımının yaşandığı VIII. yüzyıldan sonra düşünce dünyasında bir kıpırdanma oldu ve böylece gelen yenilikler Skolastik Rönesans'ı denilen ikinci gelişim döneminden geçerek asıl Rönesans'ın tohumlarını attı. Karl I döneminde manastır okulları ve piskoposluk okulları açılmaya başladı. Ayrıca Karl I saray okulları açtırarak yönetici topluluğunun kültürel gelişimine olanak sağladı. Bu okullarda eski elyazmalarını yetkiyle kopya eden insanlar yetişti. Böyle böyle kilise babalığı döneminden skolastik döneme yani okul dönemine (lat. *schola* "okul" demektir) geçildi. Buna göre felsefede gönül arayışlarından usçu yönelimlere bir geçiş başladı. Usun gönüle egemenliği, Aristoteles'çiliğin Platon'culuğa üstün gelmesi demekti. Bir filozof olduğu kadar çok önemli bir müzik kuramcısı olan Boetius'un VI. yüzyıl başlarında Aristoteles'in mantık metinlerini çevirmesi düşünceye yeni atılımlar kazandırdı, böylece Aristoteles mantığına yakınlaşan avrupa aydınları dinsel temellendirmelere bu mantığın belirleyiciliğinde yöneldiler. Aristoteles'in XIII. yüzyıldan sonra yeniden keşfi din felsefesinin giderek tam tamına usçu-gerçekçi bir temele oturmasını sağladı. Bu değişimde en büyük katkıyı Haçlı Seferleri'yle ve ticaret yoluyla kendini Avrupa'ya açan arap kültürü sağlamıştı. Aristoteles'in tasım yöntemlerini kutsal metinlerdeki bilgilere uygulayan skolastikler her şeyden önce Tanrı'nın varlığını göstermeye çalıştılar. Hazır bilgi ve hazır yöntem Tanrı'yı göstermede kolaylık sağlasa da felsefeye bilgi yinelemelerinden başka bir şey getirmedi. Ancak amaç özgür bir araştırma alanı olarak felsefeyi egemen kılmak değildi. Skolastikler felsefeyi *ancilla theologiae* (dinbilimin hizmetçisi) olarak görüyorlardı ve her arayışlarında *fides quaerens intellectum*'u yani düşünceyi arayan inancı öngörüyorlardı.

Skolastikler usçuydular. Tanrı'nın insana bir armağanı olan us tanrısal açınımla tersleşecek bir şey olamazdı. Buna göre inançla usu bağdaştırmak gerekirdi. Usla inanç arasındaki ciddi karşıtlıklar yaşamda önemli sorunlar ortaya koyabilirdi. Skolastikler bu usçu bakış açıları içinde Tanrı'yla dünya ilişkisi gibi, evrenseller denilen genel fikirlerin doğası gibi, evrensellerin Platon'dakine benzer bir gerçekliği olup olmadığı gibi ya da Aristoteles'de görüldüğü üzere zihnin kavramlarına bağlı bulunup bulunmadığı gibi ya da Epikuros'da ve Stoa'cılarda raslanılan biçimiyle basit sözcükler anlamına gelip gelmediği gibi sorunları tartışıyorlardı. Ancak bu araştırmalar hiçbir zaman özgür araştırmalar olmadı, kilisenin koşullayıcı yetkesi her türlü araştırmanın yönünü ve rengini de belirliyordu. Her şey dogmaların ya da savların doğrulanması içindi. Düşün-

mek bu anlamda bir türlü danışıklı döğüşe girmekti. Bununla birlikte skolastik felsefeyi hiçbir yararı olmayan, ayrıca düşünceye zarar veren son derece verimsiz bir kalıplayıcı zihin temrini olarak görmek de yanlışa düşmek olur. Rönesans'ı doğuran düşünce gücünün yunan-latin kaynaklarına dönüşte olduğu kadar skolastik felsefenin usçu arayışlarında olduğunu unutmamak gerekir.

AZİZ AUGUSTİNUS

Kilise babalarının en önemlisi "*Si fallor sum*" (Yanılıyorsam varım) formülüyle belki de XVII. yüzyılın Descartes'ına *cogito* fikrini esinleyecek olan Aziz Augustinus'dur. Onun düşüncesi öbür kilise babalarınınkine göre azçok özgün bir arayış niteliği gösterir. Aziz Augustinus Mani'cilikten hıristiyanlığa dönmüş bir kişidir. M.S. III. yüzyılda iranlı ressam Mani'nin kurmuş olduğu Mani'cilik eski mezopotamya dinleriyle Zerdüşt dininin bir bileşimiydi ve evreni iyilikle kötülüğün savaş alanı olarak belirliyordu. Bu inanca göre insan iyiyle kötünün karşıtlaştığı bir varlıktı, onda iyilik ruhla, kötülük bedenle ilgiliydi. İyilikle kötülüğü dengelemek mutluluğun tek koşuluydu, tüm mutluluk bu dengenin getirdiği dinginlikte gerçekleşebilirdi. Yoksa insan bu iki kutuptan birinin etkisinde kalacak, dinginliği elden kaçıracaktı. Mani'ye göre duyulur dünya nesnelerine bağlanmayan, maddi ve manevi gösterişten uzak durabilen insan amaçlanan birliğe kolayca ulaşabilecektir. Madde dünyasının dışında bir dünya olabileceğini yadsıyan, insanı tanrısallığın bir parçası olarak belirleyen ve kötü fikrini tanrısallıktan getirmeyen böylesi bir pagan inancının hıristiyan dogmalarına ters düştüğü kesindir. Aziz Augustinus uzun süre hıristiyan inancıyla Mani'cilik arasında gidip gelecek, sonra "doğru"yu bulacak, birkaç ay süren bir mutlak yalnızlık döneminin ardından kendini Aziz Ambrosius'a vaftiz ettirip hıristiyan olacaktır.

"Doğru" ya da Tanrı

Augustinus'çu düşüncenin temelinde az önce de belirttiğimiz gibi, Platon ve Plotinos'un gizemci ve çileci anlayışları yatar. Plotinos'un "Bir" diye adlandırdığını Aziz Augustinus "Doğru" diye adlandıracaktır. Augustinus'çu düşüncenin temelinde düşünülür dünyanın ya da tanrısallığın sezgisi vardır. "Doğru" insan zihnine doğrudan yani aracısız açınır. Bu açınım duyulardan tümüyle bağımsızdır. Böylece kuşku felsefenin

dışına atılmış olur: düşünülür olanın sezgisinde yanılgı olanaksızdır. Düşünmek hiçbir yanılgıya düşmeden doğrulara açılmaktır. Aziz Augustinus da Descartes gibi kesinliğe ulaşmak için kuşkudan yola çıkar ya da daha başka bir deyişle kuşkuyu kuşkuyla giderir. Ancak Aziz Augustinus Descartes gibi yapmaz, 'ben'i her şeyin dayandığı tek temel olarak belirlemez. Aziz Augustinus şöyle bir usavurmaya başvurur: kuşkulanıyorsam, düş görüyorsam, yaşıyorum demektir; aldanıyorsam varım; varım derken nasıl aldanabilirim, aldanıyorsam varolduğum kesindir. Şöyle der o: "Çünkü biz varız, varolduğumuzu biliyoruz, varlığımızı ve bilgimizi seviyoruz. Bu üç şeyin varlığından kuşku duymuyoruz. Bu, yanlış bir bağlantıyla bizi aldatabilen duyularımızın nesnelerine benzemiyor. Varolduğum, bildiğim, varlığını sevdiğim konusunda ben kendimde tam bir kesinlik içindeyim. Ben burada Akademia'cıların kanıtlarını da, 'yanılmış olamaz mısınız?' deyişlerini de önemsemiyorum. Yanılıyorsam varım, çünkü insan varolmazsa yanılamaz."

Böylece Augustinus Tanrı fikrine ve kayra fikrine kuşkudışı bir tutumla ulaşmış olur, onları kuşkuyla arayıp bulmaz, yalnızca belirler. Tanrı vardır, duyulur dünya vardır, bu üst varlıktan ötürü vardır. Bu üst varlık dünyaya, bu arada insan yaşamına egemendir. Böylece insan yaşamı tanrısal kayrayla tam anlamında koşullanmış olur. "Tanrı'nın parmağı olmadan insanın başından tek kıl düşmez" der Aziz Augustinus. Bu, gerçek anlamda bir dinsel belirlenimciliktir, hiçbir raslantıya ve özgürlüğe yer bırakmayan bir bakış açısıdır. Aziz Augustinus insanda dış duyum yanında bir de iç duyum belirler. Bu iç duyum dış dünya nesnelerinin verilerini birleştirir ve düzenler. İç duyumu usla karıştırmamak gerekir, iç duyum hayvanlarda da vardır. Us bir yargılama gücü olarak yalnızca insanda bulunur: duyuları ayırmak, belirlemek, düzenlemek işlevinin ötesinde yargıya ulaşmak onun işidir. Us bizim en yüce yetimizdir, fikirler zihnimizde değişmez kurallar olarak bulunurlar. Örneğin herhangi bir güzelliği belirlemek için zihnimizdeki mutlak Güzel'e başvururuz. Tanrı, tüm yetkinliklerin bir araya geldiği ve özdeşleştiği en yetkin Doğru'dur, tüm varlığın ve doğruların kaynağıdır. Onun başlıca niteliklerinden biri basitliktir, tüm yetkinliklerin özdeşleştiği varlık ancak basit olabilir, hiçbir bileşikliği kendinde barındırmaz. O basit olduğu kadar tek'dir, tek olduğu kadar değişmez'dir, ayrıca ölümsüz ve uçsuz bucaksızdır. Evrendeki tüm gerçeklikler ondan türemiştir. O iyiliğin ve güzelliğin kaynağıdır. Evrendeki varlıklar Tanrı'nın niteliklerini tam olarak tanımazlar, ama ondan pay alırlar, böyle oldukları için de bir sıradüzeni orta-

ya koyarlar. Evrendeki varlıkların değişken ve olumsal oluşları yetkin olmadıklarının kanıtıdır. Dünyadaki varlıkların yetkin varlığa katılması yaratılmanın sonucudur. Evren Tanrı'nın yaratısı ya da yapıtıdır. Tanrı'nın yapıtı çok uyumlu bir sıradüzeni gösterir.

Varlık Tablosu

Aziz Augustinus Tanrı'nın varlığını kanıtladıktan sonra Tanrı'yı tüm varlığın açıklayıcı nedeni olan bir türüm ilkesi olarak gösterir: tüm evren Tanrı'nın yaratısı olduğu gibi, evrendeki tüm gerçeklikler varlıklarını, birliklerini, doğruluklarını, iyiliklerini Tanrı'dan alırlar. Bu da, az önce dediğimiz gibi, bir yaratma olgusuna karşılıktır yani varlığın bir "*ex nihilo*" deneyiyle gerçekleşmesine karşılıktır. Tanrı dışında her şeyin hiçlik olduğu bir an vardır, bu anı evrenin yaratılması izler: varolan tüm şeyler Tanrı'dan gelmedir ve İdea'lar örneğine göre varolmuştur. Oluşum tablosunda Tanrı en üstte yer alır. Tanrı yarattığı şeylerin dışında, o şeylere belli bir uzaklıktadır. Bir kaynak gibidir, aşağılara inildikçe ışığı daha az sezilir. Evren, doruk noktasında Tanrı'nın bulunduğu bir çeşitlilikler tablosu ortaya koyar. Bu çeşitlilikler tablosunda tüm varlıklar derece derece Tanrı'ya katılırlar. Tanrı'nın altında zamana göre değişen ruhlar yer alır. En altta da yere ve zamana göre değişen cisimler alanı bulunur. Bir varlığın İdea'sı ya da fikri önce basit bir biçimde Tanrı'da, sonra ussal varlıkların düşüncesinde vardır, daha sonra İdea türde gerçekleşir. Buna göre varlıklar düzeninde aşağıdan yukarıya doğru her ilerleyişimizde, Yaradan'ın imgesine biraz daha yaklaşmış oluruz.

Tanrı'nın Karşısında İnsan

Plotinos'da olduğu gibi Aziz Augustinus'da da bu yöneliş bizi Tanrı'yla tam bir kavuşmayı getirmez. Yaratılmış şeylerin en üst basamağına ulaştığımız zaman bile, Tanrı'ya çok yaklaştığımızda bile Tanrı'yla aramızda büyük bir uzaklık olacaktır. Önemli olan o eşsiz Güzellik'i görmeye eğilimli olmaktır. Tanrı, yaratıcı olmakla zorunlu olarak kayracıdır, tüm bilginin ve iyiliğin kaynağıdır. O, kötülük'ü de varetmiştir, kökel günah'ı yaratmıştır, ancak kayrayı zedelemeyecek biçimde yaratmıştır. Kötülük günahın temeli olarak vardır. Ancak Aziz Augustinus'da günahın tam açıklanmış olduğunu söyleyemeyiz. Filozofa göre günah evrensel uyuma kendi açısından bir katkı sağlar. Bir müzik parçasında sesleri

daha olanaklı kılan suslar gibi, kötülük iyiliği duyurduğu için anlamlıdır. Aziz Augustinus insan yaşamını tümüyle ruhsallığa bağlar, ruhu cisimselliğin dışındaki bir töz olarak belirler. Varlıkların düşünsel imgeleri olan İdea'ları son bireysel belirlenimlerine kadar kendinde barındıran Tanrı'nın karşısında insan ruhu tanrısal bir şeylere sahiptir. Bir varlık Tanrı'nın yetkinliğine katıldığı ölçüde yetkindir. İnsanla Tanrı arasında yer alan ruhlar, azizlerin ruhları en yetkin ruhlardır. İnsan bedeni nicelikselken, cisimsel olmayan insan ruhu tam anlamında nitelikseldir. Buna göre beden karmaşık, ruh basittir. Ruhun bu yetkinliği onun yaratıcılığını getirmez. Ruh bedeni yaratmamıştır, yaratıcı olan yalnızca Tanrı'dır. Buna karşılık ruh ölümsüzdür. Ruhun Yaradan'a bağlılığı değişmez, sarsılmaz, bozulmaz bir bağlılıktır. Cisimsel dünyanın başlıca özelliği devingenlik ve değişkenliktir. Bu özellik iki nedenle açıklanır: madde ve etkin nedenler. Madde her türlü belirlenimden yoksundur, Doğru'nun son yansısıdır, devinimin ve zamansallığın kaynağıdır. Etkin nedenlere gelince, onlar Tanrı kayrasının sağladığı güçlerdir. Her etkinliğin kaynağı olan Tanrı, özgür bir Tanrı olarak, dünyadaki oluşumlara etkin nedenler aracılığıyla katılmış olur.

BOETİUS

Aziz Augustinus'dan sonra hıristiyan ortamı son derece parlak ve yeniliğe son derece açık bir düşünür yetiştirdi. Anicius Manlius Torquatus Severinus Boetius Roma'da ve Atina'da okumuş, sonra got kralı Theodorich Roma'ya girdiğinde onunla kent adına konuşma görevini Senato'dan almış, böylece kendini Theodorich'in hizmetinde bulmuştu. Konsül ve Senato prensi seçilen Boetius Doğu Roma imparatoruyla gizli ilişkiler kurduğu savıyla düşmanla işbirliği yapmak ve büyücülükle uğraşmak suçlarından tutuklandı ve işkenceyle öldürüldü. Kilise daha sonra onu katolikliğe yaptığı hizmetlerden ötürü "şehit" ilan etti. "Romalıların sonuncusu" diye anılan Boetius Platon'un, Aristoteles'in ve onların yorumcularının yapıtlarını latinceye çevirmiş, ayrıca Platon'la Aristoteles'i bağdaştırmaya çalışmıştı. Boetius Aristoteles'in yalnızca *Kategoriai*'sini latinceye çevirmiş olmakla birlikte bu çevirisiyle büyük bir ilgi alanı yarattı, kilise çevreleri sözkonusu çeviride dinsel dogmaları temellendirici gereci buldular. Boetius'un yazdığı dinbilim kitapları çokça okundu ve XII. yüzyıla kadar değişik biçimlerde yorumlandı. Hapisanede yazdığı *De consolatione philosophiae* (Felsefi avunma) hıristiyanlıktan çok Pla-

ton'cu ve Stoa'cı anlayışlara yakındır ve yazgıyı, kayrayı, yüce iyiyi ve benzer kavramları ele alır. Kitapta, uğradığı haksızlığı dile getirirken, felsefenin bağımsızlıktan başka bir şey olmayan gerçek mutluluğu gösterdiği inancındadır. Mutluluk, buna göre, iyilikten ve yetkinlikten başka bir şey olmayan Tanrı'dan gelmektedir. Tanrı yaratıklara yalnızca iyiye eğilimli olma gücünü vermiştir, kötülüğü vareden Tanrı değildir. Boetius'un Augustinus'çu ve biraz da Aristoteles'çi olan görüşleri özgün bir felsefe oluşturmaz, bununla birlikte felsefi sorunlara yürekli bir yönelişin getirdiği açıklamaları ve tanıtlamaları içerir.

Müzik Kuramı ve Bilgi Kuramı

Boetius ayrıca çok önemli bir müzik kuramcısıdır. Boetius müzik sanatına bir metafizikçi olarak bakıyor, tanrısal usun her şeyi uyum içinde ya da sayısal düzende varettiğini bildiriyordu. Boetius'a göre sayı her şeyin ilkesiydi ve müzik sayıların biliminden başka bir şey değildi. Müziği her şeyden önce uyum anlamında alan filozofa göre üç çeşit müzik vardı: *musica mundana* (dünya müziği) evrende varolan uyumu; *musica humana* (insan müziği) insanda ruhla bedenin, özneyle nesnenin, duyarlılıkla usun uyumunu; *musica instrumentalis* (çalgı müziği) doğayı öykünen müzik sanatını anlatıyordu. Platon'cu bir anlayışla Boetius seslerin uyumlu birliğinin bizi kendi birliğimiz üzerine, bizde etkin olan iç düzenin birliği üzerine bilinçlendireceğini bildiriyordu. Bu, aynı zamanda, ruhun evrenle uyumlu bir ilişki içinde olduğunu duymasını sağlayacaktı. Buna göre kötü bestelenmiş bir müzik, tam tamına içgüdüsel olarak, sayılar göz önünde tutulmadan bestelenmiş bir müzik ruhu bozucu etkiler taşıdığı gibi bedenin sağlığını da tehlikeye düşürecekti, buna karşılık iyi bestelenmiş bir müzik bizi tanrısala doğru yükseltecekti. Boetius işitme duyusunu öbür duyulardan üstün tutuyor, duygu ve düşünce işitme yoluyla ruha daha çabuk yayılır ve ruhu daha çabuk ele geçirir diye düşünüyordu. Bu görüş Boetius'un görüşü olduğu kadar Ortaçağ'da çok yaygın olan bir görüştü. Buna göre müzik yalnızca düşünce açısından değil, ahlak açısından da çok belirleyiciydi: insana tam bir ruhsal birlik içinde, bir iç duyumda Tanrı'ya kadar yükselmenin olanaklarını sağlıyor, bunu yaparken insan ruhunu sallantılardan, kararsızlıklardan, heyecanlardan uzak tutuyordu. Boetius öbür ortaçağ düşünürleri gibi tanrısal usa bağlı olarak evrende kendini gösteren uyumu güzelin ve iyinin kaynağı diye gördü, hatta onu yalnızca estetiğin ve ahlakın değil, iktisadın, siyasetin, öbür bilgilerin temeline yerleştirdi. Çünkü bu dünyada her şey Tanrı'nın

belirlediği ya da hatta Tanrı'da varolan örneklere uygun olarak tam bir uyum içinde varolmuştu ve tam bir uyum içinde varlığını sürdürüyordu. Buna göre her şey birlik ve çokluk ilkeleriyle açıklanıyordu. Birlik her şeyi değişmez kılan ve kendine özdeş kılan ilkeydi, çokluk değişimin ilkesiydi, çeşitliliğin ilkesiydi.

JOHANNES SCOTTUS ERİUGENA

Karolenjler Rönesans'ı diye adlandırdığımız atılım döneminin düşünceleri arasında en belirleyici olanı Johannes Scottus Eriugena'nınkidir. Karl I ya da Charlemagne Roma imparatorluğunu yeniden kurmaya çalışırken sarayına topladığı bilginleri eski metinleri incelemekle görevlendirmiş, ingiliz York'lu Alcuin'e, italyan Paolo Diacorno ve Pietro di Pisa'ya, ispanyol Teodulfo'ya bu yönde önemli görevler vermişti. Özellikle anglosakson kültürünün yetkin bir temsilcisi olan Alcuin dilbilgisi, güzel konuşma, güzel yazma öğretimiyle ve eski metinlerin kopya edilmesiyle görevlendirilmişti. Alcuin bir kültür örgütleyicisi olarak Roma'dan müzik, dilbilgisi, matematik bilginleri getirtti. Tours ve Aachen saray okullarının yöneticisi olan bu değerli bilgin 800'de Karl I'e imparatorluk tacı giydirilmesinde etkili oldu. Onun düşünceye en büyük katkısı belki de Rabanus Maurus ya da Hrabanus Maurus'u (780-856) yetiştirmiş olmasıdır. Rabanus Maurus'un çömezi Johannes Scottus Eriugena Ortaçağ'ın sapkınlık sayılan heptanrıcı görüşlerinden birini geliştirirken Areopagos'çu Dionysios'un görüşlerinden yararlandı. Atina'da Akropolis'in batısındaki Areopagos tepesinde Aziz Paulus'un ünlü konuşmasını dinledikten sonra hıristiyan olduğu için Areopagos'çu diye anılan Dionysios, katolik inancını heptanrıcı bir anlayışla temellendirmeye çalıştı. Dionysios'a göre tanrı yaratıkların tüm yetkinliklerini kendinde barındırıyordu ve iyilikten, güzellikten, güçten ve birlikten başka bir şey değildi. Aşkın bir varlık olan Tanrı anlatılmaz ve karanlıktı, ancak duada aydınlığa kavuşabilirdi. Tanrı, bu ünlü dinbilimciye göre, her şeyin ilkesiydi, yayılan bir iyilikten başka bir şey değildi. Tanrı'yla dünya arasında kökel bir ayrım vardı, ikisi arasında geçiş yeri olarak üstün ruhlar yer alıyordu. Tanrı'dan gelen her şey sonunda Tanrı'ya dönüyordu ya da başladığı yere varıyordu. Bu dönüş insan düzeyinde aşkla Tanrı'ya yönelmek anlamı taşıyordu.

Tanrı'dan Gelen Tanrı'ya Döner

Johannes Scottus Eriugena, Ortaçağ'da sapkınlık sayılan görüşlerden birinin temellendiricisi oldu. Eruigena irlandalıdır, onu yetiştiren irlanda kilise ortamı Roma karşısında bağımsız davranışlarıyla tanınır: her iki ortam arasında yönetim anlayışı ve öğreti açısından büyük ayrılıklar vardır. İrlanda kilise ortamında pagan felsefeleri okunur, latin şairleri incelenir, Aristoteles, Platon, Ovidius, Vergilius başlıca araştırma kaynaklarıdır. Johannes Scottus Eriugena'ya göre felsefenin önemi inancı geliştirmesindedir. O da Aziz Augustinus gibi gerçek felsefe gerçek dindir diye düşünür. Filozof, her şeyin Tanrı'dan geldiğini ve Tanrı'ya döndüğünü, onun tüm evreni yaratırken kendini yaratmış olduğunu bildirir. Dionysios'un yeni-Platon'cu anlayışına dayanan Eriugena'nın varlık kavrayışına göre evrende üç basamak vardır: Tanrı, İdea'lar, nesneler. Filozofa göre biz Tanrı'yı doğrudan doğruya bilemeyiz, onu ancak simgelerle kavrayabiliriz. Bu simgeler de varlığı açıklayan "Baba", bilgeliği açıklayan "Oğul", canlılığı açıklayan "Kutsal Ruh"dur. Filozofa göre en yüce öz olan Tanrı ancak gerçekliğin yani İyi'nin yaratıcısı olabilir ve bir hiçlikten başka bir şey olmayan günah'la Tanrı'nın bir ilişkisi olamaz. Scottus Eriugena IX. yüzyılda skolastiğe doğru ilerleyişin ilk belirtilerini ortaya koydu. Skolastik yavaş yavaş gelişen papaz okullarının düşünce biçimi olarak o dönemlerde biçimlenmeye başlamıştı.

Evrenseller Tartışması

Skolastiğin kuruluş döneminde tümeller ya da evrenseller tartışması kendini gösterdi. Bu tartışmayı başlatanlar ilk skolastikler ya da ilk insancılar oldu. Ortaya çıkan bu yeni oluşumda itici güç Aristoteles'in mantık metinleridir. Evrenseller sorunu dinbilimden bilgi kuramına geçişin ilk güçlü belirtisidir. Evrenseller sorunu o dönemde felsefe adamlarını çok uğraştırdı ve hatta büyük çekişmeler başlattı. Porphyrios'un *Eisagoge* ya da *Kategorilere giriş* adlı yapıtında duyurduğu "zihnimizin ve bilgimizin değeri" sorununa dayanan bu evrenseller tartışması temelde şu soruyla başlıyordu: evrenseller gerçek midir değil midir? "Gerçekte bunlar birçok gerçeklikte ortak olan bir doğayı da bu doğayı ve bu gerçeklikleri de belirleyebilirler. Her şeyden önce bireysel gerçekliklerin özyapılarıyla fikirlerin ve bilimlerin özyapıları arasında bir karşıtlık var gibidir. Deney bize birincilerin gerçek insanlar gibi çok, değişken ve yerel-

leşmiş olduğunu, ikincilerinse insanlık gibi tek, değişmez, zorunlu ve ölümsüz olduğunu göstermektedir" (F.-J. Thonnard). İşte bu sorunu çözmek için Ortaçağ'ın düşünce adamları değişik bakış açıları geliştirdiler.

Bazıları gerçekçi diye nitelendirilen bir açıklamaya yöneldiler, buradaki gerçekçilik Platon'cu anlamda bir gerçekçilikti, gerçek anlamda gerçekçilik değildi. Buna göre gerçekçiler bilimin nesnesi olarak somut nesneyi yoksadılar, onun yerine gerçek fikir kavrayışını getirdiler. Böylece evrenseller mutlak bir gerçeklik değeri kazandı. Ancak bu gerçeklik neredeydi? Bu dünyada apayrı bir yerde miydi, Tanrı'da mıydı, yoksa şeylerde miydi? Adcı diye adlandırılan düşünürler somutun alanında sınırlandılar ve aşkın fikir'i yadsıdılar. Onlara göre ancak somut tek tek şeyler topluluğunu karşılayan ad'lar gerçek olabilirdi; türler ancak sözcüklerde ortaya çıkıyordu, genel fikirler adlardan başka bir şey değillerdi. Vaktiyle Antisthenes şöyle demişti: "Atı görüyorum ama at türünü görmüyorum." Kavramcılar fikirleri somut nesneden bağımsız *a priori* veriler olarak gördüler, onlara göre evrenseller zihnin ürettiği nesnellikten başka bir nesnelliğe sahip olamazlardı. Sözkonusu nesnellik gerçek değil kavramsal bir nesnellikti. Buna göre kavramlar ve evrenseller kendilerinde varolan şeyler olmadıkları gibi basit bir sözcük de değillerdi, onlar yalnızca zihinde varolan gerçekliklerdi.

AZİZ ANSELMUS

XI. yüzyılın en büyük din felsefesini Aziz Anselmus geliştirdi. Augustinus'çuluk değiştirilmiş bir Plotinos'çuluktu, Anselmus'çuluk da usçulukla dengelenen bir Plotinos'çuluk oldu. Augustinus'un yolunda gitmekle övünen Anselmus inancı tüm bilimin kaynağı sayarak felsefeyi inanca indirgedi. Tam bir tutarlılıktan uzak olan felsefesi Augustinus'u Yeniçağ'ın dinbilimcilerine bağlayan bir köprüden daha çok bir şey değildir. Anselmus'a göre inanç dolaysız ve şaşmaz olmakla birlikte karanlık bir bilgidir. O, kendimizde doğruladığımız bir bilgi değildir, kilisenin öğrettiği bir bilgidir. Karanlıklık bu noktada usun çabasıyla aşılacaktır ve böylece inanç bilimi doğuracaktır. İnanç bilim için yeterli değildir? Bilimi sağlayan en önemli kaynak Açınım'dır. O olmasaydı bilimin nesnelerine ulaşamazdık. Bilim böylece bir inanç ve us işbirliğini gerektirir. İnanç bilimin temelidir, us da inancı göstermekte yararlıdır. İnançla usun işbirliği usa bazı doğrulara yönelmeyi, Açınım'ı açıklamayı sağlar. Bu yöne-

lim ya da yükseliş Aziz Anselmus'un Augustinus'çu yanını ortaya koyar. Burada ruh tüm gücüyle Tanrı'ya yükselmiştir. Tanrı'yla en çok ilişkisi olan insandır. İnsan ruhu Yaradan'a sonsuza kadar bağlanmalıdır. Ruh doğruya böyle ulaşabilir, özgürlük içinde iyiyi böyle bulabilir. Aziz Anselmus için de insan iki tözden, ruhtan ve bedendendir. Ruh tüm bedene yayılmıştır, insan bir ruh-beden bütünüdür. İnsan ruhu ölümsüzdür, ölümsüz doğruyu tanımaya, Tanrı'ya bağlanmaya uyarlıdır. Tanrı her zaman vardır. "Tanrı öyledir ki ondan daha büyük bir şey düşünülemez." Tanrı kendisine yakın olan ruha her zaman yakın olacaktır. Burada Augustinus'çu sezgi belirleyicidir.

Mutlak İyilik Tanrı'dadır

Aziz Anselmus Tanrı'yı kanıtlarken Platon'cu bir yol tutar. Bizim belirlediğimiz yetkinlikler, varlıklar ve büyüklükler gerçekte bir Yetkinlik, Varlık ve Büyüklük kaynağının varlığını zorunlu kılar. Aziz Anselmus Tanrı'nın iyi ya da iyilikçi yanma ağırlık verir. Ona göre dünyada mutlak iyilik yoktur, mutlak iyiliğe katılan iyilikler vardır. Her şeyi iyi kılan mutlak iyilik Tanrı'dadır. Tanrı yetkinliğini İdea'lar aracılığıyla tek tek şeylere yayar, buna göre nesneler dünyası yetkin dünyaya katılan bir dünyadır. Bu katılma yaratılmanın kendisidir. Tam yaratıcı olan Tanrı değişmezliğiyle belirgindir. Dünya sürekli olarak Tanrı'ya bağlıdır: Tanrı her an her şeyde kendini gösterir. Bizde görünen Tanrı'ya hayranlık duyarız, sevgiyle bağlanırız. Aziz Anselmus Tanrı'nın niteliklerini belirlerken onun basit ve değişmez olduğunu bildirir: Tanrı'da herhangi bir bileşim sözkonusu değildir, onun özüyle varoluşu özdeştir. O bu yüzden her türlü değişimden uzaktır, ayrıca tam yetkindir, dünyada saçılmış tüm yetkinlikleri kendinde toplar; yaşam, iyilik, özgürlük hep ondadır. Tanrı aynı zamanda heryerde'dir ve ölümsüzdür: tüm şeyleri ve zamanları varlığıyla kavrar.

ABELARDUS VE DÜŞÜNCEDE GELİŞMELER

XII. yüzyılda Anselmus'un peşinden gidenlerin bir bölümü onun usçu yanını geliştirmek üzere dinbilimden uzaklaşacak, bilgi kuramına yönelecektir. Bilgi kuramına yönelenlerin başında Abelard ya da Abelardus gelir. Diyalektikçiler denilen bu bilgi kuramcısı topluluğunun içinde yer alan Abelard kavramcılık anlayışına bağlıdır. Filozofa göre ancak tek

tek şeyler, tek tek olgular gerçektir. Ama biz soyutlamalar yoluyla kavramlara ulaşırız. Kavramlar anlatımlarını sözcüklerde bulurlar. Zihin her kavrama bir sözcük ular. Somut sözcük soyut kavramın belirtenidir. Evrensel fikir ortak bir gerçekliği, somut bireylerde içkin olan doğayı ortaya koyar. Zihnin bu soyutlayıcı eylemi bireysel özellikleri zorunlu olarak dışta bırakmaktadır. Demek ki somuttan soyuta doğru tek tek şeylerden giderek evrensele ulaşmaktayız. Evrensele yöneliş gerçekliği hiçbir biçimde bozmaz. Abélard'ın ılımlı gerçekçilik diye nitelenen bilgi kuramında zihin bilgiyi duyulur deneyden elde eder. Görüldüğü gibi Abélard'ın bilgi kuramı gizemci ve dinci bakış açıları yanında gerçek anlamda felsefeye yönelişin anlatımı olmakla bize gelmekte olan güçlü zamanların ilk müjdesini verir.

Din Okullarından Üniversitelere

Bu güçlülük XI. yüzyılda ortaya çıkan ve özellikle XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaygınlaşan düşünce devinimlerinden gelir. Bu dönemde özellikle Paris'deki din okulları büyük bir ilgi görmekte, büyük ölçüde etkili olmaktadır. Bu okullar giderek kendilerine kapalı yaşamlarından sıyrılarak bütünleşmeye doğru giderler. Onların gelişimi ilk büyük üniversiteleri ortaya çıkardı. XIII. yüzyıl büyük üniversitelerin ardarda kurulduğu bir yüzyıl oldu. Kuruluş yılları her kaynakta ayrı gösterilen üniversiteler din okullarının azçok hızlı dönüşümüyle sahneye çıkmıştır. Paris (1215) Toulouse (1233), Salamanca (1248), Oxford (1258), Montpellier (1289), Louvain (1425) gibi üniversiteler birbiri ardınca kendini gösterirken kültür yaşamının koşulları değişmeye başlamıştır. Bu gelişimde belki de en büyük pay Aristoteles'in yapıtlarını latinceye çevirenlerindir. XIII. yüzyıla kadar düşünce çevreleri Aristoteles felsefesinin bütününü tanımıyorlardı. Aristoteles'in yalnızca mantığını bilen aydınlar Haçlı Seferleri sırasında Aristoteles kaynağını ve daha başka kaynakları tanıdılar. Böylece Aristoteles Avrupa'ya Araplar kanalıyla girdi. O dönem arap dünyası oldukça gelişmişti. XII. yüzyıl sonlarında Avrupalılar Araplardan aldıkları metinleri Toledo'da çevirterek yeni bilgilere ya da eski güçlü kaynaklara açıldılar. Avrupa böylece Aristoteles'e ulaşırken arap filozoflarının metinlerini de tanıma olanağı buldu. XIII. yüzyıl başlarında Sicilya'da bir çeviri devinimi başlatıldı. Skolastikler bundan böyle hekimlik, kimya, gökbilim, geometri gibi bilimler açısından da zengin metinlere sahip oldular. Buna eskiçağ metinlerinin doğruca yunancadan yapılmış çevirileri de eklenince Avrupa tam bir uyanış dönemine girmiş oldu. Eskiçağ kültürünü

tümüyle özümleme çabasına giren Avrupalılar felsefede de yeni atılımlar başlattılar.

Aristoteles'in düşünce dünyası Avrupa'nın düşünce dünyasına yansıyınca verimli bir bileşime ulaşma atılımıyla birlikte bazı güçlükler ortaya çıktı. Aristoteles pagandı, onu hıristiyan inancına uydurmak gerekiyordu. 1210'da Paris'de toplanan Sens konsili Aristoteles'in "doğal felsefe"sinin özel ve resmi her türlü öğretimini yasakladı. Giderek konu üniversitelerle papalık arasında çekişme konusu oldu. Üniversiteler papaya direndiler. Oxford üniversitesinde Aristoteles'in tüm yapıtlarını açıklayan ve yorumlayan dersler yapılıyordu. Bu eğilim daha sonra Paris üniversitesinde de görüldü. Bu gelişmeler karşısında kilise susmak ve böylece Aristoteles'i sessizce onaylamak durumunda kaldı. Bu arada Aristoteles'i hıristiyanlığa uydurma çalışmaları da sürdürüldü. Genç bilim adamları Aristoteles'in ve İbni Rüşd'ün yapıtlarını büyük bir tutkuyla okuyup özümlemeye çalışırken tutucu bir topluluk Augustinus'çu anlayışa bağlı kalarak felsefede yeni atılımlara karşı çıktı. Böylece Aristoteles'çilikle Augustinus'çuluk karşı karşıya konulmuş oldu. Aziz Tommaso'nun Aristoteles'i hıristiyan dogmalarına uygulaması Augustinus'çu eğilimleri azçok geriletti. Bununla birlikte XIII. yüzyıl boyunca Aristoteles'çilik sorunu sürüp gitti ve zaman zaman büyük çatışmalara yol açtı. Bu arada Aristoteles'le Augustinus'u bağdaştırmaya çalışan seçmeci çalışmalar da yapıldı.

BÜYÜK ALBERTUS VE AZİZ TOMMASO

Ortaçağ'ın en önemli felsefesi Aziz Tommaso'nun Aristoteles'çi bir anlayışla geliştirdiği felsefedir, bu felsefe az zamada hıristiyan inancının resmi felsefesi olarak belirecektir. Tommaso'nun Aristoteles'i yinelemekten pek de öteye geçmeyen görüşleri hıristiyan dogmacıları için şaşmaz bir kaynaktır. Bu felsefe XVIII. yüzyılda yeni-Tommaso'culuk olarak biçimlenmiştir. Aziz Tommaso'nun öncüsü Büyük Albertus'dur. Pekçok yapıt vermiş olan Aziz Albertus, Aristoteles'i dinci düşünceye uyarlamıştır. Ancak onun bu yönelişi düzenli bir düşünce çabasını ortaya koymaz, bu yüzden yapıtları önemini erkenden yitirmiştir. Albertus'u önemli kılan, onun zooloji, botanik, coğrafya, gökbilim, madenbilim, kimya, hekimlik alanlarındaki araştırmaları kadar, bu alanlarla ilgili olarak deneysel düşünceye olan bağlılığıdır. Ayrıca Albertus Aristoteles'çi düşünceye getirdiği özgün eleştirilerle de ilgi çekmiştir. 1222'de Dominiken tarikatına katılan, Strasbourg, Köln, Paris gibi önemli merkezlerde

felsefe okutmuş olan filozof, arap ve yahudi kaynaklarını çok iyi incelemiştir. O, usun alanıyla inancın alanını ilk olarak ve kesin biçimde birbirinden ayırmış, felsefi araştırmayı dogmacı düşünceden uzak tutmuştur. Dinbilimci olarak Albertus evrenin tanrısal istemle yaratıldığını bildirirken, felsefeci Albertus yaratma ya da yaratılma fikrinden uzaklaşmış, evrenin zorunlu bir düzen içinde Tanrı'dan gelmiş olduğunu bildirmiştir. Albertus ruhun ölümsüz olduğuna inanırken anlığı etkin anlık ve edilgin anlık olmak üzere ikiye ayırmış, birincinin ikinciyi gücüllükten edimliliğe geçirdiğini bildirmiştir.

Aristoteles'çi Bakış Açısı

Aziz Tommaso'da Büyük Albertus'un etkisi büyüktür. Aziz Tommaso Aristoteles'çidir, Aristoteles felsefesini değiştirmeyi ya da geliştirmeyi düşünmeden yalnızca açıklamış, bunu yaparken onu hıristiyan dogmalarıyla bağdaştırmaya çalışmıştır. Aziz Tommaso da Aristoteles gibi felsefi araştırmanın özünü varlık araştırması olarak görür. Tommaso'ya göre varlık gerçek bir doğa'dır. Bu gerçek doğa bilgimizden bağımsızdır, dolayısıyla düşüncemizin dışındadır. Filozof bu varlığın gerçekliğini tartışmasız benimser, çünkü bu varlık bir apaçıklıkta açınır, onunla ilgili her kuşku anlamsızdır. Demek ki felsefenin nesnesi gerçektir. Bir yetkinlik ortaya koyan bu varlık sınırsızdır, dolayısıyla sonsuza kadar gerçekleşebilir. O, kendiliğinden edimdir. Sonsuz, varlığın gerçekleşmesinin bütünsel alanıdır. Varlık, ayrıca, tüm gerçeklikleri içerecek kadar geniş bir doğadır. Bununla birlikte çeşitli nesnelerde gerçekleşmiş bulduğumuz soyut bir doğadır. Varlık her şeyi düşünülür kılan şeydir.

Tommaso'ya göre bilgi deneyle başlar. Bu noktada filozof Aristoteles'e sıkı sıkıya bağlıdır. Anlık duyu verilerini kavramlara dönüştürür, kavramlar bize nesnelerin özlerini verir. Filozof insanda etkin anlık ve edilgin anlık olmak üzere iki yeti ayırır. Etkin anlık soyutlamalar yapabilme gücüdür, edilgin anlıksa soyut verileri alma yetisidir. Buna göre edilgin anlık tam anlamında alıcıdır, buna karşılık etkin anlık duyulardan gelen imgeleri fikirlere dönüştürür. Tommaso'da en yüce bilgi bile nesnel dünyadan giderek anlaşılır. Buradaki kavrama benzetmeyle kavramadır. Çünkü gizemci ya da sezgisel kavrayış yani doğrudan doğruya kavrayış Tommaso'da yoktur. Her bilgi dolaylı olarak, nesneler alanından ya da duyulur dünyadan ötürü kavranılabilir. Tanımak, bizden ayrı bir şey olan tanınabilir'i bizde varkılmaktır. Zaten en yüksek bilgiye, varlık'ın bilgisine de böyle ulaşabiliriz. En yüce kavram olan 'varlık' kavramı ve onunla

ilgili olan araştırına yani varlık araştırması Tommaso felsefesinin temelini oluşturur. Tommaso'ya göre varlık araştırmasının ya da varlıkbilimin temelindeki ilkeler varlıkbilimsel oldukları kadar mantıksal ilkelerdir. Bu ilkelerin başında çelişmezlik ilkesi vardır.

Öz ve Varoluş

Aziz Tommaso özü varoluştan ayırır, buna göre her nesnenin bir özü bir de varoluşu vardır. Aziz Tommaso şöyle der: "Her yaratık gerçek anlamda birbirinden ayrı iki öge olan, bununla birlikte birbirinden ayrılmaz olan, aralarında edimle gücüllük gibi bir düzen bulunan özle varoluşun oluşturduğu bir tözdür." Tanrı'da öz ve varoluş özdeşleşmiştir. Tümel kavramlar nesnede içkin olan özsel biçimlerdir. Oluşumlar bu özsel biçimlerin dışlaşmasından başka bir şey değildir. Bu yüzden ereklilik vardır. Aziz Tommaso'ya göre her etkin şey bir amaca göre etkindir. "Bir etkin bir gücülü dönüştürdüğü zaman onu gelişigüzel bir şeye göre dönüştürmez." Buna göre sonluluk ya da ereklilik oluşumun ve onun etkin nedeninin yöneliminden başka bir şey değildir. Aziz Tommaso'ya göre evrende en altta cansız varlıklar, onun üstünde bitkiler yer alır. Canlılık bu ikinci tabakada kendini gösterir. Bitkilerin üstünde hayvanlar tabakası vardır, bu tabakada algı ortaya çıkar. Hayvandan sonra düşünen varlık olan insan gelir. Aziz Tommaso'ya göre insan bir doğadır ve "başkaları gibi olmayan" bir doğadır. Tüm doğada olduğu gibi insanda da oluşum vardır. Ama bu bağımlı bir oluşum değildir. Aziz Tommaso şöyle der: "Her edimli ya doğasına göre edimlidir ya da düşüncesine göre edimlidir." İnsanları melekler, melekleri de Tanrı izler. Tanrı'da özle varoluş, düşünceyle varlık özdeşleşmiştir.

Ahlak Anlayışı

Aziz Tommaso ahlak anlayışını da Aristoteles'çi bir temele dayandırır. XIII. yüzylıda Aristoteles ahlakına bağlanan ilk filozoftur o. Tommaso'nun ahlakında insan iyiyi sezebilen ussal bir varlık olmakla bir mutlak iyiye yönelme açlığı içindedir. Ancak iyiye giden yoldaki seçimlerinde tam anlamında özgürdür o. Tommaso'da us istemi belirler: insan istemi ussallığın denetimi altındadır. İstemin usla denetlenmesi onun özgür olmaması anlamına gelmez. Böylece Augustinus'çuluğun her şeyi düzenleyen tanrısal istem anlayışı karşısına Tommaso özgür seçişi olan istemli insan fikrini koyar. Aziz Tommaso'da da insan Aristoteles'de olduğu

gibi "toplumsal hayvan" olarak belirlenir. Toplum insan için zorunludur, insan tek başına yaşayamaz. Toplumsallık onun doğal güçsüzlüğünün zorunlu sonucudur. Doğal yasalar insanın ödevlerini tek başına belirleyemez. Toplumda bir yetke gereklidir, yetke olmazsa tüm eylemler ve istemler birbirine girebilir. Bu yetke de toplumun kurucusu olan Tanrı'dan gelmektedir. Yetkeye başeğiş birey için tartışma götürmez bir durumdur.

Böylece Tommaso'culuk katolik kilisesinin resmi görüşü olur. Bu görüşte kilise devletin de üstünde yer alır. İnancın hangi koşullarda olası olduğu, insanın hangi koşullarda tam anlamında katolik olabileceği sorunu bu görüşte baş yeri alır. Verimli Aristoteles'çilik Tommaso'da kalıplanır ve belli bir amaca göre düzenlenir. Aziz Tommaso şöyle der: "Tüm varlıkların belli bir dünyaya ait olması zorunludur. Çünkü Tanrı'dan gelen tüm varlıklar birbirleriyle ve Tanrı'yla ilişkidedirler." Özetle, Tommaso'nun felsefesi hiçbir bakımdan yeni değildir. S. Breton şöyle der: "Aziz Tommaso bir devrimci olarak görünmez. Bir kesintinin insanı olmaktan çok bir sürerliğin insanıdır o." Öğretisinin en önemli yanı usu inançtan ayırmış olmasıdır. Tommaso bu iki şeyi hem birbirinden ayırır, hem de birbiriyle bağdaştırır. Tommaso'culuğu Augustinus'çuluğun Aristoteles'çilikle yenileştirilmiş bir biçimi olarak değerlendirmek yanlış olmaz.

Başka Görüşler

Tommaso'culuk Aristoteles'çi çizgide sürerken Augustinus'çu filozoflar da yeni görüşler ortaya koydular. Bu bağlamda üç önemli adla karşılaşıyoruz.: Roger Bacon, Duns Scotus ve Ockham'lı William. *Doctor Admirabilis* diye anılan Roger Bacon (1210-1292) Oxford'da öğrenim gördü, sonra Paris'e gitti. Fransisken tarikatına girdi. 1251'de Oxford'a döndü. 1257'de ders vermesi yasak edildi. 1257'de yeniden Paris'e gitti. Büyük Albertus'a ve Aziz Tommaso'ya ağır eleştiriler yöneltiyordu. 1277-1292 arasında hapis yattı. Jül Sezar takviminin yanlış olduğunu saptayan ve Ptolemaios dizgesini eleştiren Roger Bacon yansıma ve kırılma olaylarını inceledi, daha önemlisi gemi ve uçak gibi çok önemli buluşların ilk tasarılarını geliştirdi. Bacon Augustinus'çulukla deneyciliği bağdaştırmaya çalıştı, böylece bilimsel kavrayışı gizemcilikle dengelerken bir istemcilik anlayışı geliştirdi. Buna göre insanın doğaya egemen olması fikri Francis Bacon'dan önce Roger Bacon'da karşımıza çıkar.

Bir başka fransisken Johannes Duns Scotus (1266-1308)

iskoçyalıdır. Duns Scotus Oxford'da okudu; Paris'de, Oxford'da ve Köln'de felsefe dersleri verdi. Kırk yaşlarına doğru Köln'de öldü. Filozof evrenselleri ruhun gerçekleri olarak görür. Ona göre evrensel tek gerçek varlıktır, bireylerin hiçbir anlamı yoktur. İnsanı özgür bir varlık olarak belirleyen Duns Scotus Tanrı'yı özgürlüğün kaynağı olarak gösterdi. Tanrı da istemli bir varlık olmakla kendi özgürlüğünü gerçekleştiriyordu. Ona göre dünyada ne varsa olumsallıkla ilgilidir. Tanrı istese dünyayı yaratmayabilir ya da başka türlü yaratabilirdi.

Fransisken Ockham'lı William (1280-1350) adcılığın kurucusu oldu. Ockham'lı William Oxford'da okudu, orada dersler verdi. Bir dinsel tartışma nedeniyle afaroz edildi, Pisa'ya kaçtı (1328), daha sonra Münih'de kaldı. Ockham'lı William ingiliz deneyci felsefesinin öncüsü sayılır. O da Azız Albertus gibi felsefenin dinbilimden ayrılması için çaba gösterdi. Filozofa göre evrensel kavramların geçerliliği yoktur. Bunlar usumuzun üretimlerinden başka bir şey değildir. Bilginin kaynağında duyu verileri vardır. Metafiziğin alanı doğrulanamaz bilgilerin alanıdır. Bilim ancak somuta yani özele yönelebilir. Tanrısallıkla ilgili bilgiler bize kapalıdır. Ockham'lı William, Duns Scotus'un istemciliğine katılır. Ona göre ahlakın temelinde Tanrı'nın özgür istemi vardır.

DOĞU'DA FELSEFENİN GELİŞİMİ

Dünyayı kesin çizgilerle Doğu va Batı diye ikiye ayırmak olası olmasa da iki ayrı kesimin düşünce biçimleri arasında büyük ayrılıkların olması bizi böyle bir ayrım yapmaya zorluyor. Ayrıca nitelikleri açısından her iki bilgi dünyasının birbirinden ayrı uzmanlık alanları olduğu düşünülünce salt batılı düşünce yöntemleriyle doğu düşüncesini kavramanın ne kadar olanaklı olabileceği tartışmayı gerektirir. Biz bu çalışmada bütünlüğü bozmamak açısından kendi uzmanlık alanımızın dışında kalan doğu felsefelerini kısaca anmakta sınırlanmak istiyoruz.

Razi ve Biruni

Batı'da bu gelişimler olurken, Doğu'da da bu çerçevede bir takım dönüşümler yaşandı. Büyük fetihlere girişen, İspanya'dan Çin'e kadar pekçok yerde ağırlıklarını duyuran Araplar iktisadi ve toplumsal gelişimlerine koşut olarak düşünce düzeyinde de etkinlikler ortaya koydular. Bu dönüşümü bazı yazarlar Doğu Rönesans'ı diye adlandırırlar. VII. yüzyıl-

da başlayan bu doğu pırıltısı XII. yüzyıla kadar sürdü, bu arada yunan filozoflarının yapıtları arapçaya çevrildi. IX. yüzyılda arap dünyası Aristoteles'in ve yeni-Platon'cuların yapıtlarını tanıyordu. İslamın kuralları çerçevesinde yunan felsefesi kaynağından beslenerek gelişen islam felsefesinin ilk büyük adlarından biri Rey'li (İran) Ebubekir Bin Zekeriya Razi'dir (864-925). Razi, felsefede olduğu kadar tıpta da büyük ün yapmış, Rey ve Bağdat hastanelerinin başhekimliklerinde bulunmuş büyük bir bilgindir. Razi bilginin kaynağı olarak duyuları göstermiş, tümevarımı birinci planda önemsemiştir; varlığı Tanrı, boşluk, süre, ruh, madde olmak üzere beş ilkeye indirgemiş, usu insan için tek yolgösterici saymıştır. 973'de Harizm'de doğan, 1030'da Gazne'de ölen Reyhan Muhammed El Biruni de bilimlerde ve felsefede derinleşmiş bir kişidir, filozof olmaktan çok felsefe tarihçisidir, yapıtları bu alanda önemli bir kaynak oluşturur. Biruni'nin düşünce yaşamı inişli çıkışlı oldu. Küçük yaşta Harizmşahlar'ın sarayına yakınlaşan Biruni İbni Sina'nın öğrencisi oldu, sonra Hindistan'a gitti, oradaki bilim ve felsefe yaşamını inceledi, ayrıca matematik, gökbilim, fizik ve coğrafya konularında derinleşti, geometri ve trigonometri alanlarında çalışmalar yaptı. Madenlerin özgül ağırlıklarını inceledi. Arapçayı ve farsçayı aynı ustalıkla kullanan Biruni'nin ana dili Harizm Türklerinin dilidir.

El Kindi ve Farabi

Felsefenin önemli adlarından Ebu Yusuf Yakub Bin İshak El Kindi 796'da Kûfe'de doğmuş, Basra ve Bağdat'da öğrenim görmüş, 873'de Bağdat'da ölmüştür. El Kindi, Aristoteles'in bazı yapıtlarını çevirtmiş, bunlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Çalışmaları yitip gitmiş olan filozofun otuz kadar incelemesi yakın zamanlarda İstanbul'da bulunmuştur. Bu yapıtlar bize onun yalnızca gökbilim, gökbilgisi, müzik, aritmetik ve geometriyle değil, metafiziğin temel sorunlarıyla da ilgilendiğini göstermektedir. El Kindi, Plotinos'çu bir çizgide Platon'la Aristoteles'i bağdaştırmaya çalışmış, kanıtlama yolunda usavurmaya ağırlık vermiş, tümevarımı ve tümdengelimi kullanmıştır. Usçu düşüncenin bir başka önemli kişisi türk filozofu Ebu Nasr Muhammed bin Tarhan Bin Uzlug El Farabi 872'de Farab'da (Manveraünnehir) doğmuş, Bağdat'da öğrenim görmüş, Aristoteles'i incelemiş, onun etkisinde kalmış, 950'de Şam'da ölmüştür. İslamın kurallarıyla Platon ve Aristoteles'in felsefelerini bağdaştırmaya çalışan, bu arada felsefi araştırmayı kuru ussal araştırmadan

ayırarak Tanrı sevgisini tek aydınlatıcı kaynak sayan filozof Tanrı'ya hem usla hem aşkla yönelmeyi önermiştir.

İbni Sina

Bir başka filozof, Ebul Ali Hüseyin İbni Sina 980'de Buhara'da doğdu, 1037'de Hemedan'da öldü. İbni Sina Batı'da *Avicenna* diye bilinir (ibranicedeki *Aven Sina*'dan). İbni Sina genç yaşta bilimlere, özellikle hekimliğe yöneldi, Aristoteles'in yapıtlarını okudu. Tanrı araştırmasıyla işe başlayan İbni Sina, Platon'la Aristoteles'i bağdaştırmaya çalıştı, bilimin inançla karşıtlaşamayacağını, Kuran'da açınlanan bilgilerin usa ters düşmeyeceğini göstermeye çalıştı. O bir bilim adamı olarak da bir filozof olarak da usçuluğu deneycilikle dengelemeye özen gösterdi. Bu yanlarıyla arap skolastiğini doruğa çıkaran filozof olarak anıldı. İbni Sina evrende varlıklarla ve nedenlerle ilgili bir sıradüzeni belirlemiştir. Buna göre evren üç tabakadan oluşmuştur: maddesel tabaka, insani tabaka, tanrısal tabaka. Maddesel dünyayı karşılayan birinci tabaka Aristoteles'de olduğu gibi edim ve edilimle, madde ve biçimle belirgindir. Bu tabakada Aristoteles'in dört nedeni etkindir. İbni Sina, insanı şeylerin özünü tanıyamayan bir varlık olarak düşünür. İnsan şeylerin özünü tanıyamaz ama şeylerin kendisiyle ilgili yüzünü, dış yüzünü tanıyabilir. Örneğin cismin ne olduğunu bilemez, onun üç boyutlu olduğunu bilir. İnsan dünyası maddesel dünyayla göksel dünya arasında bir geçiş yeridir. İnsan ruhu ölümsüzdür, basittir, bölünemez; bu ruh bedenle ilişkidedir, beden'in biçim'i olarak iş görür. Göksel tabaka Aristoteles'de olduğu gibi içiçe saydam kürelerden oluşmuştur, yıldızlar bu kürelere asılıdır ve herbiri ayrı bir ruhla devindirilir, ancak bunların tümü Plotinos'da olduğu gibi türüm yoluyla Tanrı'dan gelmişlerdir. Üçüncü tabakada yer alan Tanrı Aristoteles'de olduğu gibi ilk devindiricidir, arı edimdir, zorunlu varlıktır. Tanrı'nın özü varoluşuyla özdeştir. Tanrı kendini tanır, tüm kendinde şeyleri yani nesneleri de tanır, ancak en alttaki varlıkları bireylikleri içinde sezemez.

Gazali

İslam felsefesinin bir başka önemli kişisi Ebu Hamid Bin Muhammed El Gazali'dir. Gazali 1058'de Horasan'ın Tus kentinde doğdu. Bağdat'da, Nizamiye medresesinde dersler verdi. Otuz beş yaşlarında, doğruyu bulma yolunda bunalıma girdi, medreseyi ve ailesini bırakarak yollara düştü, on

yıl bir lokma bir hırka dolaştı durdu, Şam'a, Kudüs'e, İskenderiye'ye, Kahire'ye, Mekke'ye, Medine'ye gitti. Kuşkudan kurtulup doğruya erince yurduna döndü, Nişabur'da dersler verdi ve 1111'de Tus'da öldü. Gazali, İbni Sina'ya karşı dinin doğrularını savundu, usla inancı birleştirmeye çalıştı, usun doğruyu tek başına ortaya koyamayacağını bildirdi, gizemli yönelişi, esini, gönül ışığım önerdi. Buna göre felsefesi ussal tutarlılıktan çok coşkulu yönelime bağlı oldu. Gazali bilgiye her zanam kuşkucu bir tutumla yöneldi, felsefi doğrulamanın gerçek doğrulama olamayacağını öne sürdü. Fikirlerimizin nesneleri belirlediğini ancak gerçekliği tam karşılamadığını bildirdi. Tanrının dünya üzerinde her an etkili olduğunu söyledi. İbni Rüşd'ün de belirlediği gibi, onun felsefesi çok açık ve çok anlaşılır bir felsefe olmadı.

İbni Rüşd

Gazali'den sonra Doğu'da felsefe sönmeye başladı, felsefenin ağırlığı Batı'ya kaydı. Batı'daki bu gelişimin en önemli adı Ebu Velid Muhammed bin Ahmet bin Muhammed İbni Rüşd'dür. Endülüs'lü arap filozofu İbni Rüşd Batı'da daha çok *Averroes* diye bilinir. 1126'da Kurtuba'da doğan İbni Rüşd, kendinden önceki islam filozoflarıyla ve Aristoteles'le ilgilendi, bu arada hekimlik yaptı, kendisine önerilen resmi görevleri geri çevirdi, Kuran'a saygısızlıkla suçlandı, sürgüne gönderildi, sürgünde öldü (Marakeş 1198). Onun felsefesi Platon'cu özellikler de taşıyan bir Aristoteles'çiliktir. İbni Rüşd için felsefenin en temel sorunu varlıkların kökeni sorunudur. Ona göre hiçlikten hiçbir şey çıkmaz, biçim de madde de yaratılmış değildir. İbni Rüşd Aristoteles'çi bir bakışla, devinimin sonsuz ve sürekli olduğunu bildirir. Ona göre us tüm insanlarda ortaktır, insanda hem etkin anlık hem edilgin anlık vardır. Tanrı kendini yetkin bir biçimde tanır, ancak dünyayı hiç mi hiç tanımaz. Varlıkların varlığı, bu arada insanın varlığı tümüyle doğal yasaların zorunluluğundan gelmedir. Ölümsüzlük türün bir niteliğidir, bireyin bir niteliği değildir.

SONUÇ

Eskiçağ deyip geçtiğimiz olur. O en eski zamanlar kimileri için unutulmaya bırakılmış zamanlardır. İnsanlar daha çok yeni düşünceleri merak ederler. Kendini öğrenmek istemenin aceleci bir eğilimidir bu. Yeni dururken eskinin külleri arasında eşelenmek boşa bir davranış gibi düşünülür daha çok. İnsan eskiden çok yenide kendini bulacağına inanmıştır. Eski bize hiç benzemeyen şeydir diye düşünülür. Eskide bugün için gülünç bir şeyler de vardır. Böyle düşünülse de, bu düşünce yaygın olsa da eski bizi çeker. "Yaşayanları ölüler yönetiyor" diyordu Auguste Comte. Ne olursa olsun insan düşüncesini bir bütün olarak düşünmek ve onu tarihinden koparmamak gerekiyor. En basit bir bilginin bile kökenleri aydınlandıkça açıklığa kavuştuğunu biliyoruz. İnsanlık tarihini bilmek gerekir, İnsanlık tarihini her şeyden önce düşünce tarihi oluşturur. Bu tarihsel derinlikte her şeyi bilemeyeceğimiz doğrudur, ancak ana çizgilere, temel kaynaklara ulaşmak yetecektir: tarih içinde yitip gitmek değil, tarih bilgisini işe yaratmak önemlidir. Tarihin dışında kalmak, düşüncenin tarihsel gelisimini bilmemek bilinçsizliğin gerçek adıdır.

Bugünkü düşüncelere dünün düşüncelerinden geçerek gelinir. Bugünkü yaşamı yaratan dünkü yaşamdır, bugünün değerleri dünün değerlerinden çıkıp gelmedir, bugünkü düşüncenin kökeninde dünün düşünce bileşimleri vardır. Her düşünce geçmişiyle doğrulanır, insanlığın ortak bilinci bizim tek tek bilinçlerimiz için vazgeçilmez bir dayanaktır. Tek bilinç kendini ortak bilinçte doğrular. Gerçek anlamda yaşamak düşünmek demektir. Düşünmeden yaşamak yaşama bilinçsizce katılmaktan, hatta iğreti yerleşmekten ya da yaşamda sürüklenmekten başka bir şey değildir. "*Chi poco pensa molto erra*" diyordu Vinci, az bilenin çok ya-

nıldığını söylüyordu. İnsanların yetkin biçimde düşünmekten geri kalmadığı bir dünya bir ölümlüler cenneti olacaktır. Auguste Comte'un dediği gibi, "Tarihini bilmedikçe bir bilimi tam olarak kavrayamayız".

Yeniçağ'ın düşünce oluşumlarını inceleyenler, onun Ortaçağ'ın derinliklerinden Eskiçağ'a uzandığını görürler. Yeniçağ'ı başlatan rönesans aydınları bilgi araştırmasına Eskiçağ'ın verimli düşünce denizinde başlamışlardı. Yeniçağ aydınları evrensel değerlere ulaşma çabasının tadını Stoa filozoflarından, sağlıklı düşünce için kaçınılmaz olan kuşkucu eğilimleri Pyrrhon'un olumsuz ve kısır kuşkuculuğundan, dünyanın yaşanmaya değer bir hazlar alanı olduğu anlayışını Epikuros'çu bakış açısından derlediler. Montaigne'in derinlerine inmeyi göze alanlar onda bu üç kaynağın pırıl pırıl parıldadığını göreceklerdir. Eskiler her şeyi ortaya koydu ve açıkladı, bu durumda bize söyleyecek bir şey kalmadı gibi yapay duyarlılıkları bir yana bırakarak, eskiyi abartma ve tanrısallaştırma eğilimlerinden kaçınarak en eski düşünceleri tüm incelikleriyle kavramak zorundayız. Bu açıdan Platon da, Aristoteles de, öbürleri de henüz yepyenidir ve her zaman yepyeni kalacaktır.

A

Abelardus **415-416**
Adad 80
Adem 405
Agamemnon 173, 174
Agape 170
Agathon 169, 231
Agenor 190
Aglaia 170
Agrippina 334, 335, 359
Agrippinus 365
Ahura 119
Ahriman 121
Ahura Mazda 121
Aidos 171
Aineias 322
Aiskhylos 182
Aitheros 163
Aithra 175
Akhilleus 153, 159, 160, 174, 204
Alain 12
Alalu 110
Albertus **417- 418**, 420
Albessard 54
Alcuin 412
Aleksandros 119, 123, 153, 159, 246, 324, 332, 352, 372
Alexander III 122, 151, 157, 324, 397
Alfred de Musset 18
Alkaios 175
Alkemene 175
Alkibiades 213
Amaltheia 166
Ambbrosius 407
Amilius 322
Ammonius Sakkas 374
Amphitrite 167, 171
Amphitryon 175
Amyntas I 246
Anakharsis 186
Anaksagoras 205, **207**, 212, 285, 286
Anaksarkhos 372
Anaksimandros 190, **191**, 192, **193**
Anaksimenes 190, **193**, 207, 286
Andromeda 175
Andronikos 248, 249
Anicetus 335
Annikeris 220
Annius Verus 360

Anselmus **415-416**
Anteros 170
Antigone 176, 358
Antipatros 358
Antisthenes **354-355**, 415
Antoninus Pius 337, 360
Anu 67, 68, 80, 110, 111
Aphrodite 164, 165, **168**, 170, 174, 177, 232
Apollodoros 210, 358
Apollon 159, 164, 165, **168**, 169, 170, 177, 178
Apollonius 353
Appius 328
Arcadius 346
Ares 165, **169**
Arete 356
Arethusa 171
Arimanios 185
Arinna 110
Aristagoras 149, 186
Aristippos **356**, 368
Aristoksenes 221
Aristophanes **181-183**, 211, 212, 231
Aristotales 315
Aristoteles 9, 11, 133, 137, 149, 184, 185, 187, 190, 192, 199, 201, 204, 215, 216, 220, 221, 242, **245** **320**, 351,352, 358,404, 406, 410, 411, 413, 416,418,420, 422, 424, 426
Arkedemos 358
Arkesilaos **242**, 243
Arkhelaos 212
Arkhimedes 353
Arositoteles 275
Artemis 8, 139, 163, 164, 165, **167-168**, 177
Asklepios 177
Astrate 124
Atargatis 114
Athena 8, 163, 164, 165, **167**, 174, 175
Atia 332
Atlas 165, 169
Aubignac 158
Augustinus 403, 405, **407-410** 411, 413, 415, 417, 420
Augustus 333, 334, 336, 349, 361
Aulus Vitellius 335
Avidius Cassius 337, 361
Augustus (Octavius)332, 333, 337

B

Baal 114, 124
Baalit 124
Bacon F. 422
Bacon R. **420-421**

Bayer 51, 52
Baudicourt 392
Bellerophontes 175
Berard 158
Bergerac 14
Bias 186, 187, 188, 189
Biruni 422
Blanchet 382
Bodhisattva (Buddha) 156
Boutroux 245
Bréhier 200, 2003, 219, 227, 361, 364, 367, 373
Breton 420
Brion 42, 62
Brutus 332
Burney 170

C

Caius Cassius 332
Caius Flaminius 325
Caius Gracchus 328
Caius Marius 328
Cakanov 69
Caligula 334
Camillius 324
Caracalla 342
Cassius 337,360
Cassius Chaerea 334
Cato 327
Charlemagne (Karl I) 381,383, 406, 412
Châtelet 218, 219
Childe 48, 50, 56
Cicero 362
Cinna 329
Clovis 379, 380
Coeurdoux 58
Commodus 337
Comte 15, 249, 425, 426
Constantinus 339
Copernicus 289, 290
Cordianus 374
Cournot 259

D

Dagobert I 382
Daimon 232, 235, 238
Danae 175
Darius 119, 194
Darius III 153
Darius III 152

d'Aubignac 158
Davud 116
Decimus Burutus 332
Deianeira 175
Deiphobos 173
Demeter 164, 167, 172, 179
Demetrios 320
Demetrios I Poliarketes 320
Demiourgos 229
Demodokos 211
Demokritos **205-206**, 210, 286, 368, 370, 372
Demosthenes 153, 246
Descartes 156,203, 257, 407, 408
Diacorno 412
Diderot 14, 158
Dike 171
Dinon 185
Diocletianus 337, 338, 339, 346
Diogenes (Sinop'lu) 286, 354, **355-356**, 358
Diogenes (Babil'li) 358
Diogenes Laertios 184, 185,186,187,191,193, 194,
195, 200, 202, 205, 209, 210, 212, 213,
219, 221, 242, 247, 320, 354, 355,357, 358,
361, 362, 363, 365, 3723
Dioklides 353
Dion 220
Dione 168
Dionysios 220, 221,
Dionysios (Areopagos'çu)412, 413
Dionysios Halikarnassos'lu)322
Dionysos 171, 172, 179
Diotime 169, 170, 231, 232, 233, 234
Domitia Lucilla 360
Domitianus 336, 360
Doris 171
Drakon 143
Duns Scotus 421

E

Ea 67, 80
Edward III 392
Edward IV 396
Egeus 175, 176
Eksamios 193
El Kindi **422-423**
Empedokles **205-206**, 207, 286
Enki 67, 68, 70, 71
Enlil 65, 67, 70, 71
Ephesos 8
Epiktetos 210, **359-368**

Epikuros 206, 351, 356, 357, **368-372**, 373,406
Epimenides 186
Erato 171
Ereşkigal 70, 71
Erebos 163, 172
Eriksimakhos 231
Eriugena **412-413**
Eros 163, **169-170,** 228
Ether 163
Eubulides 353, 354
Eudemos 185, 248
Eudoksiya 346
Eudoksos 185, 356
Eukleides 220, **353-354**
Eunous 329
Euphrosyne 170
Eupolis 182
Euripides 182,212
Eurydike 178, 223
Eurymedon 242
Eurynome 170
Euterpe 171
Euthydemos 211

F

Farabi **422-423**
Faure 181
Faustina 360
Ferrero 324, 327
Flaccus 329
Forneret 18
François I 400
Freud 18, 36
Friedrich I 396,397
Friedrich II 15, 397
Furness 46

G

G. Glotz 134, 136
Gaia 163, 164, 171
Galateia 171
Galba 335
Galilei 284, 290
Garner 46
Gazali **424**
Geb 94, 95
Gorgias **209-210**, 211, 354
Gregorius VII 387
Gublot 12

Gudea 78
Gyges 147
Gılgamış 72, 76, 82, 83, 111

H

Hades 165, 167, 172, 178, 188, 223
Hadrianus 336, 337, 360
Hamilkar 326
Hamilkar Barkas 325
Hamilton 161, 162, 165
Hammurabi 74, 79, 80
Hannibal 326
Hapi 86
Hasdrubal 326
Hattusil III 111
Havva 404
Hebe 170
Hegesias 356
Hekataios 185, 186
Hektor 174
Helene 173, 174
Henri II 400
Henri IV 401
Henry I 393
Henry II 393
Hephaistos 164, 1686, **169**
Hera 131, 163, 164, 165, **166**, 169,170, 172, 174, 175, 177
Herakleitos 8, **194-199,** 203, 205, ,206, 219,220, 221, 222, 223, 285, 286, 296, 354, 356, 361
Herakles 72,165, 170, 171, **175**, 178, 187, 355,
Hercules 338
Herder 158
Hermes 1645,**169**, 170, 172, 186, 212
Hermias 246
Hermippias 185
Hermodoros 1185, 194
Herodotos 85, 91, 122, 147, 148, 157, 173, 174, 185
Hesiodos 82, 110, 111, 157, 163, 164, 167, 169, 188,
Hestia 165, **168**, 176
Hippias 229, 230
Hippiasos 286
Homeros
126, 144, 157, 158, 159, 161, 166, 169, 196, 242, 355
Honorius 346
Horus 87, 95
Hugo 18
Hrabanus Maurus 413
Hymene 170
Hypeiron 164
Hypnos 172

Hystaspis 194

I

Iamblikhos 377
Iapetos 165
Iason 175
İbni Rüşd 417, 424
İbni Sina 423, *424*
İbrahim 113
Inakhos 174
Innin 68, 70, 71
Io 1743
Iokaste 176
Iokos 175
Iole 175
İris 170
İsa 156, 381
Isis 94, 95, 186
İsrail 113
İştar 83
İzak 113

J

Jacobsen 64, 69
Jean (İyi) 389
Jeanne d'Arc 392, 393
John Ball 395
Joubert 18
Jupiter 322, 336, 338
Justinianus 349, 377

K

Kadmos 190
Kallias 251
Kallikles 238
Kalliope 171
Kallirroe 171
Kandaules 147
Kant 249
Karneades 242, 243
Kastor 173
Kellog 46
Kepler 156
Khaos 163, 164
Khilon 143, 186, 187, 189
Khrysippos 242, **358-359**, 362, 363
Kleanthes **358-359**, 363
Klearkhos 185
Kleio 171

Kleisthenes 143, 144, 151
Kleobulos 186, 187
Kleopatra 332
Kleopatra Selene 332
Klymnestra 173
Kohts 46
Kore 167
Kramer 64
Krantor 242
Krates 242, 354
Kratinos 182
Kratylos 219
Kreon 175
Kritias 211, 219
Kriton 213
Kroisos 147
Kronos 111, 163, 164, 166, 172
Ksantippe 212
Ksenokrates 221, **242**, 247
Ksenophanes 198, **201-202**, 211, 212, 213, 221, 281
Kserkses 185
Kumarbi 110, 111

L

Laios 176
Lakedaimon 147
Lakhes 213
La Rochefoucauld 14
Lasserre 130, 158
Learned 46
Leda 173
Leibniz 257
Leon 200
Leonidas 150
Lepidus 332
Lessing 158
Leto 168
Leukippos **205**, 320
Licinius Crassus 330, 331
Lipit-İştar 74
Livius Durusus 328
Lloyd 61
Lot 339, 340, 347
Louis IX (Saint Louis) 389
Louis X 390
Louis XI 399
Lucius Domitius Nero (Neron) 334, 335, 359
Lucius Verus 360
Lucretius 372
Lucullus 329
Ludwig (Bavyera'lı) 397

Lugalzaggisi 66, 77
Lykon 320
Lysias 234
Lysimakhos 213

M

Maia 169
Malebranche 249
Mani 407
Marcellus 331
Marcus Aelius Verus 337
Marcus Antonius 331, 332
Marcus Aurelius 337, **359-368**
Marduk 79, 80, 82
Marius 329
Mars 322
Marx 165, 250
Maupassant 18
Maurus 412
Maximilian I 397
Maximiliamu 338
Maximus 326
Maya 156
Medeia 174
Medusa 175
Megara 175
Meles 147
Melissa 187
Melpomene 171
Menelaos 173, 174
Menon 227
Messalina 334, 359
Michelet 390
Miltiades 150
Miquel 76, 78, 90, 92, 114
Mithridates 329
Mnemosyne 164, 171
Molière 25
Molon 221
Monnier 139, 176
Montaigne 13, 372
Moscati 41, 44, 63, 64, 69, 82, 102, 111
Mursii 107
Musa 113, 156
Musset 18
Myron 182
Myson 186

N

Nabu 79
Nabukodonosor 79
Nadou 57, 58
Nanna 68
Napoléon Bonaparte 14
Naram-Sin 77
Nareus 171
Nausiphanes 368
Nekbet 87
Nemesis 171
Nerva 336
Neti 71
Nikomakhos 246
Ningal 72
Ningirsu 65, 66
Ninlil 68
Niobe 358
Nisaba 66
Numa Pompilius 322
Numitor 322
Nut 94, 95
Nyks 161, 170
Nysa 163, 172

O

Octavius 332
Odoaker 346
Odysseus 159, 160
Oidipus 176
Okeanos 164, 166, 167, 170, 171, 286
Oneiskretos 354
Orléans 19
Oromasdas 185
Orpheus 178, 179, 185, 199, 223, 225, 226
Osiris 91, 94, 95, 186
Ossian 158
Otho 335
Ovidius 413

P

Pallas 167
Pan 173
Panaitios **358**
Paris 173, 174
Parmenides **202-203**, 204, 205, 206, 224, 353
Parthenos 167
Pascal 10, 16
Pasikles 353

Paulus 405, 412
Pausanias 231
Peistratos 143, 144
Pelias 175
Penia 170, 228, 232
Periandros 185, 186, 187, 188
Perikies 151, 207, 208
Persephone 167
Perseus 175
Phaidon 214
Phaidros 231, 234
Phainarate 212
Pherekydes 186
Philippe (Uzun)398
Philippe III (Yiğit Philippe) 391
Philippe IV (Güzel Philippe) 389, 390
Philippe VI 392
Philippos I 246
Philippos II 152, 153, 246, 247
Philippos V 326
Philolaus 201
Philon 374
Phokis 176
Phokylides 188
Phydias 182
Pyhias 246
Picasso 39
Pietro di Pisa 412
Pittakos 146, 186, 187, 189
Platon 169, 177, 179, 184, 190, 202, 208, 2 11, 213, 214, 215, 216, **217-242**, 245, 246, 247, 248, 255, 256, 259, 261, 278, 295, 320, 351, 352, 353, 355, 358, 362, 374, 375, 403, 404, 406, 407, 410, 411, 413, 414, 415, 422, 423, 424, 426
Plotinos **374, 377**, 403, 404, 414, 422, 423
Plutarkhos 139
Poidebard 42
Polemon 242
Polos 251
Polybos 174
Polydeukes 173
Polykleitos 182, 289
Polymnia 171
Pompeius 329, 330, 331, 332
Pontos 171
Poros 170, 228, 232
Porphyrios **377**, **414**
Porpyrios 375
Poseidon 165, 166, 167, 168, 171, 172
Poseidonios 358
Potone 242
Praksidas 192

Priamos 173, 174
Proclus 347, 377
Prodikos 211
Proitos 175
Prometheus 15, 165
Protagoras 209, **210,** 211
Proteus 171
Ptolemaios 332, 420
Pulkheria 346
Pyhias 246
Pyrrhon 242, 351, **372, 373**, 426
Pythagoras 178, 191, 193, 198,
199-201, 202, 203, 220, 221, 223, 225, 226, 242, 261, 289
Python 168

R

Rabelais 372
Razi 422
Re 93, 94, 186
Rea 163, 166, 172
Rhea Silvia 322
Richard II 395
Rodin 34, 188, 200, 203, 245
Roland 383
Romulus 322
Romus 322
Rostand 44, 45, 46
Rudolf 397
Rufus 360

S

Salvius 329, 330
Sargon 76, 77
Sartre 55
Schliemann 160
Schwldetzky 46
Scipio 358
Semele 172
Seneca 359
Septimus Severus 338
Servius Tullius 322, 323
Seth 94, 95
Sezar 330, 331, 332, 349
Silenos 171
Silius 334
Simplikos 191
Sin 80
Sinuhe 100, 101
Sokrates 156, 169, 170, 184, 202, 205, **210-216**, 217, 219,
220, 221, 222, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 235, 238, 251, 271,

351, 353, 354, 355, 356, 357, 368, 373
Solon 143, 144, 186, 187, 188, 189, 191, 218
Sophokles **182**
Sophroniskos 212
Sotion 184
Spartacus 329, 330
Spencer 45
Speusippos 242
Spintharos 211
Sthenaboia 175
Stilpon 353
Stobaios 362
Straton 247, 320
Styks 167, 171
Sulla 248, 329
Supiluliuma 109

Ş

Şahpur I 374
Şamaş 80
Şulgi 40

T

Tarquinus 322
Tarquinus (Büyük) 322
Teşhub 110
Teagenes 141
Temistokles 148
Teodulfo 412
Terpsikhore 171
Tethys 164, 167, 170, 171, 286
Thaleia 170, 171
Thales 93, 186, 187, 188, 189, **190-191**, 192, 193, 248, 286
Thanatos 172
Theages 211
Theaitetos 208
Themis 164, 171
Theodorich 346, 410
Theodoros 356
Theodosius I 346
Theodosius II 346
Theogonis 188
Theokritos 8
Theophrastos 198, 242, 247, **320**
Theopompos 185
Theseus 173, 175, 176
Thetis 171
Thonnard 259, 414
Thrasymakhos 211
Tiamat 82

Tiberius 328, 333, 334
Tiberius Claudius Nero 334
Tiberius Sempronius Gracchus 328
Titus 336
Titus-Livius 322
Tommaso 249, **417-420**, 421, 422
Tot 94, 95, 186
Trajanus 336
Triptolemos 172
Triton 171
Tyndareos 173
Tyrannion 248

U

Ulikumi 111
Ur-Nammu 66, 74
Urania 171
Uranos 111, 163, 171, 201
Urukagina 65, 66
Utu 68
Utukengal 78

V

Valerius Flaccus 329
Vanini 372
Vauvenargues 23
Vergilius 322, 413
Verus (Marcus Aelius) 337
Vespasianus 336
Vico 158
Victor Bérard 156
Victor Hugo 18
Vitellius 336

W

Wat Tyler 395, 396
Will 148
William (Ockham'ı) 421
William II 393
Wolf 158

Y

Yahova 115
Yakub 113
Yerkes 44
Young 158

Yoyette 85
Yusuf 113

Z

Zenon (Elea'lı) 202, **204**, 207
Zenon (Kıbrıs'lı) 242, **357-358**, 359, 361, 362
Zerdüşt 120, 121, 161, 207, 407
Zeus 67, 80, 1 11, 131, 159, 163, 164, 165, **166**, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179 185, 188, 190, 232, 238

BAŞLICA KİŞİLER

ABELARD (Pierre) ya da **ABELARDUS**, fransız filozofu (1079-1142). Nantes yakınlarında Pallet kasabasında doğdu. Champeaux'lu Guillaume'un ve Aziz Anselmus'un öğrencisi oldu. Piskoposluk Kurulu üyesi Fulbet'in yeğeni Héloise'la gizlice evlendi. Fulbert, Abélard'ı adamlarına yakalatıp hadım ettirdi. Filozof bunun üzerine Saint-Denis manastırına çekildi. 1121'de Soisson Konsili, 1140'da Sens Konsili Abélard'ı cezalandırdı. Abélard, Cluny manastırında öldü. Başlıca yapıtları: *Introductio ad theologiam* (Dinbilime giriş); *Sic et non* (Evet ve hayır); *Ethica sive actio te ipsum* (Ahlak ve kendi kendini tanı); *Dialectica* (Diyalektik).

ALBERTUS Büyük, bilgin ve filozof (1193-1280). 1222'de Dominiken'lere katıldı. Strasbourg, Köln ve Paris'de felsefe okuttu. Arap ve yahudi metinlerini inceledi, böylece Aristoteles felsefesine yöneldi, onun görüşlerini hıristiyan düşüncesine kattı. Bilimin alanıyla dinbilimin alanını kesin bir biçimde birbirinden ayırdı. Felsefi araştırmayı dogmalardan ayrı tutmaya özen gösterdi. Bilime olan büyük merakı onu hekimlik ve kimya alanlarında araştırmalara yöneltti. Büyük Albertus özellikle kimyada çok önemli çalışmalar yaptı (altının arıtılması, nitrik asidin madenleri etkilemesi gibi). Büyük Albetrus Köln'de öldü. *Summa theologica* (1270) en önemli yapıtıdır.

ANAKSAGORAS, yunan filozofu (M.Ö.500- 428). Klazomenai'de (bugünkü Urla) doğdu. Anaksimenes'in ve Hermotimos'un öğrencisi oldu. (Hermotimos bazı kaynaklara göre yaşamış bir filozof bazı kaynaklara göre de bir söylence kişisidir.) Anaksogoras Atina'da bir felsefe okulu açtı. Öğrencileri arasında Perikles, Euripides, Sokrates gibi ünlü kişiler olduğu söylenir. O, atomcu düşüncenin en eski filozofu olmakla birlikte atomculukta Demokritos'dan ve Empedokles'den sonra anılır. Filozof gökbilimle de ilgilenmiş, ay ve güneş tutulmalarını açıklamıştır. O siyasetten uzak gerçek bir bilge yaşamış sürdürmüştür. Anaksagoras, Lampsakhos'da (Çanakkale boğazı kıyıları) öldü.

ANAKSİMANDROS, yunan filozofu (M.Ö.610-547). Miletos'da doğdu, orada yaşadı ve öldü. Thales'in çömezi oldu. Güneş saatini bulduğu, bir dünya haritası çizmeye çalıştığı söylenir. *Doğa üzerine* adlı yapıtından bize bazı parçalar kalmıştır. Thales'in ardılı olarak Miletos okulunun başına geçen Anaksimandros insanların balıklardan geldiğini öne sürmüştür.

ANAKSİMENES, yunan filozofu (M.Ö.550-480). Önderi Anaksimandros gibi o da Miletos'da doğdu, orada yaşadı ve öldü. Miletos okulunun son temsilcisidir. Anaksimandros'un yaptığı güneş saatini geliştirmiş olduğu sanılır. Yapıtlarından günümüze hiçbir şey kalmamıştır.

ANSELMUS Aziz, filozof ve din adamı (1033-1109). Aosta'da (İtalya) doğdu. Normandiya'da Benediktin başrahibi oldu. 1093'de Canterbury başpiskoposluğu görevine getirildi, ölümüne kadar bu görevde kaldı. Rocelin ve Gaunilon'la skolastik konusunda tartışmalarıyla tanındı. Tanrı ve insan ilişkisini inceleyen *Cur Deus homo* belki de en önemli yapıtıdır. *Dialogus de veritate*

doğru üzerine bir araştırmadır. *De divinitatis essentia monologium* (Yaradanın sözü üzerine monolog) da önemli yapıtlarındandır. Aziz Anselmus Canterbury'de öldü.

ANTİSTHENES, yunan filozofu (M.Ö.444-365). Atina'da doğdu. Önce Gorgias'ın sonra Sokrates'in çömezi oldu. Kinikler okulunun kurucusu ve Sinop'lu Diogenes'in öğretmenidir. Antisthenes sofistlerin öğretilerine bağlı kaldı. Dünya işlerine aldırmayan kişiliğiyle bir başına yaşadı.

ARİSTİPPOS, yunan filozofu. M.Ö. 430'da Mısır'ır Batı'sında ya da Libya-'nın doğusunda eski bir yunan kenti olan Kyrene'de doğdu. Atina'da Sokrates'in derslerini izledi. Usun süre Sicilya'da Dionysios'ların sarayında kaldı. Kyrene okulunun kurucusudur. Yirmi beş kadar diyaloğu olduğu sanılır, ancak bunların tümü yitip gitmiştir. Nerede ve ne zaman öldüğü bilinmiyor.

ARİSTOTELES, yunan filozofu (M.Ö.384-322). Yaşamıyla ilgili biligilerimiz eksikli ve bulanıktır. Aristoteles Stageira'da (Makedonya) doğdu. Amyntas II'nin dostu olan hekim Nikomakhos'un oğluydu. Babasının ölümünden sonra Atina'ya yerleşti, 367-347 arasında Platon'un derslerini izledi. Öğretmeni ölünce Kuzeybatı Anadolu'da Atarneus'da (Mysia bölgesi) dostu olan kral Hermias'ın yanına gitti, kralın kızkardeşi Pythias'la evlendi. Assos'da (Troas) bir okul kurdu. Hermias Perslerin eline düşünce Aristoteles Lesbos'a çekildi. Makedonya kralı Philippos 342'de Aristoteles'i oğlu Aleksandros'u (geleceğin Büyük İskender'i) eğitimiyle görevlendirdi. Öğrencisi kral olunca Aristoteles görevini bitirmiş olarak Atina'ya döndü, orada Lykeion adlı okulunu kurdu. Öğrencileriyle gezinerek ders yaptığı için bu okula "gezici"anlamında *peripatos* adı verildi. Yapıtlarının çoğunu burada yazdı. 323'de kendisine yöneltilen siyaset oklarından korkuya kapılarak ve Sokrates'in uğradığı kötü sona uğrayabileceğini düşünerek Khalkis'e (Euboia, bugünkü Eğriboz) çekildi, orada öldü. Ölüm nedeni bilinmiyor: bir mide hastalığından ölmüş ya da öldürülmüş olabilir. Başlıca yapıtları *Physika* (Fizik); *Poetika* (Sanat öğretisi); *Politika* (Siyaset); *Metaphysika* (Metafizik); *Organon* (Mantık).

AUGUSTİNUS Aziz, latin kilise babası (354-430). Tageste'de Suk-Ahras'da (Afrika) doğdu. Babası pagan annesi hıristiyandı. Tageste'de, Kartaca'da, Milano'da belagat dersleri verdi. Mani'ciydi, daha sonra kendisini Aziz Ambrosius'a vaftiz ettirerek hıristiyan oldu (387). 388'de İtalya'dan ayrıldı ve Hippo Regius'a yerleşti. 391'de papaz, 396'da piskopos oldu. Hippo Regius-'da öldü. Başlıca yapıtları: *Contra academicos* (Akademililere karşı); *De beta vita* (Mutlu yaşam üzerine); *Confessiones* (İçdöküşler).

BOETIUS (Anicius Manlius Torquatus Severinus), latin şairi ve filozofu (480-524). Roma'da doğdu. Bir konsülün oğludur. Roma'da ve Atina'da öğrenim gördü. Gotların kralı Theodorich'in Roma'ya girişinde kentliler adına konuşma görevini senato ona verdi. Bundan sonra Theodorich onu yanına aldı ve önemli görevlere getirdi. Daha sonra ihanetle ve büyücülükle suçlandı, işkenceyle öldürüldü. Kilise bir süre sonra onu şehitler listesine aldı. Başlıca yapıtı *De consolatione philosophiae*'dir (Felsefenin avutuşu).

DEMOKRİTOS, yunan filozofu (M.Ö.460-350). Abdera'da (Trakya) doğdu. Leukippos'un dostu ve çömezi, ünlü hekim Kos'lu Hippokrates'in de dos-

tuydu. Gençliği çok uzun yolculuklarda geçti. Mısır'da beş yıl kadar geometricilerle çalıştı. Atina'da kaldığı süre içinde Sokrates'le karşılaşmadığı sanılır. Düşünceleriyle başbaşa kalabilmek için dış dünyadan kopabilmek adına gözlerini çıkardığı söylenmiştir. Atomculukla ilgili görüşlerini Anaksagoras'dan almış olmalıdır. 420'ye doğru Abdera'da okulunu kurdu. Atomculuğunun yanı sıra ahlakçılığıyla da ünlüdür. Yapıtlarından bize bazı parçalar kalmıştır.

DİOGENES LAERTİOS ya da **LAERTES'Lİ DİOGENES**, yunanlı yazar (II-I.yüzyılın ilk yarısında Kilikya'da [Anadolu'nun güneydoğusunda] yaşadı. Diogenes Laertios on kitaptan oluşan *Peri bion dogmaton kai apophthegmaton* adlı yapıtında filozofların yaşamlarını ve görüşlerini anlatarak bize önemli bir felsefe tarihi kaynağı bıraktı. Bugün yitip gitmiş pekçok yapıttan yararlanılarak yazıldığı belli olan bu yapıtta abartılı ve uyarsız belirlemeler de vardır.

DİOGENES Sinop'lu, yunan filozofu. (M.Ö.413-323). Sinop'da doğdu. Antisthenes'in en ünlü çömeziydi. Toplumdışı yaşayışıyla ünlüdür. Platon ona "Çılgın Sokrates" diyordu. Söylentiye göre, kalp para basmaktan sürgün edilmiş bir sarrafın oğluydu ve babasının suç ortağı olmakla övünürdü. Epiktetos onu örnek bir bilge olarak görür. Yapıtları bugüne kalmamıştır.

DİONYSİOS Areiopagos'çu, Aziz (M.S.I.yy.). Aziz Paulus'un etkisiyle hıristiyan oldu. Atina'nın ilk piskoposudur. Areiopagos üyesiydi. V.yüzyılda yazılmış pekçok yapıt onun sanıldı. *Peri ouranios hierarkhias* (Dinde aşamalar konusunda) en önemli yapıtıdır.

EMPEDOKLES, yunan filozofu. M.Ö.490 dolaylarında Sicilya'da bugünkü adı Agrigento olan Agkritzento'da doğdu. Zengin ve nüfuzlu bir ailenin çocuğuydu. Ömrü demokrasiyi savunmakla geçti. Babası Meton'dan sonra Demokrat Parti'nin başına geçtiği sanılır. Filozof, şair, yasakoyucu, hekim olarak bilinir. Halkın sevdiği ve yücelttiği bir kişilikti. Diogenes Laertios onun altmış yaşlarında Etna'nın kraterine atılarak yaşamına son verdiğini yazar, ancak filozofun bilinmeyen bir tarihte Peloponnesos'da öldüğü sanılır. *Peri physeos* (Doğa üzerine) ve *Katharmoi* (Arınmalar) adlı yapıtlarından bazı parçalar günümüze kalmıştır.

EPİKTETOS, Stoa'cı yunan filozofu (50-130). Hierapolis'de (Frigya) doğdu. Roma'da bir azatlı kölenin yanında köleydi. Orada Stoa'cı Musonius Rufus'un derslerini izledi. Azat edildikten sonra yalnızca felsefeyle ilgilendi. Domitianus filozofları senato kararıyla Roma'dan sürgün ederken Epiktetos Nikopolis'e (Epir [Balkan yarımadasında bir bölge]) gitti, orada yoksulluk içinde öldü. *Ditribai enkheiridion* (Düşünceler söyleşiler) adlı bir yapıtı vardır.

EPİKUROS, yunan filozofu (M.Ö.341-270). Samos'da ya da Diogenes Laertios'a göre Atina'da doğdu. Samos'da Platon'cu Pamphilos'un, Atina'da Ksenokrates'in çömezi oldu. Mytilene'de (Midilli), Lampsakos'da (Çanakkale Boğazı kıyılarında) ve Atina'da dersler verdi. Demokritos'un felsefesinden çokça etkilendi. Atina'da satın aldığı bir bahçede okulunu açtı. Uzun bir hastalığın ardından Atina'da öldü. *Doğa üzerine* adlı yapıtından bazı parçalar günümüze kaldı. Ayrıca Diogenes Laertios bize öğretisini açıkladığı dört mektubunu ulaştırdı.

EUKLEİDES, yunan filozofu (M.Ö.450-380). Megara'da (Atina'nın batısında) ya da Sicilya'daki Gela kentinde doğdu. Parmenides'in, daha sonra Sokrates'in çömezi oldu. Platon'un dostuydu ama ondan hemen hiç etkilenmedi. Megara'da evini okul olarak kullanırdı. Sokrates'in idam edilmesinden sonra onun Atina'dan ayrılan öğrencilerini evinde konuk etti. Eukleides'in derslerini Platon'un da izlemiş olduğu sanılır. Pekçok yapıt verdi. Ancak onlardan hiçbiri günümüze kalmadı. Eukleides aynı kentte öldü.

GORGİAS, yunanlı sofist (M.Ö.487-380). Leontinoi'de (Sicilya) doğdu. Elçilik göreviyle Atina'ya gitti, orada güzel konuşmasıyla büyük ilgi topladı. Atina'da verdiği derslerden çok para kazanınca pırıltılı bir yaşam sürmeye başladı. *Peri physeos e Per tu me ontos* (Doğa ve yokluk üzerine) adlı bir yapıtı vardır. Platon *Gorgias* diyaloğunda onunla alay eder.

HERAKLEİTOS, yunan filozofu (M.Ö.540-480). Ephesos'da doğdu, orada yaşadı. İnsanlarla ilişki kurmaktan kaçınan, tek başına yaşamayı seven bir kişiydi. Felsefesinin güçlüğü nedeniyle *Karanlık* diye anıldı. Öğretisinde İonia'lı öbür filozofları yani Miletos'luları izledi. Pers kralı Darius'un *seni İran'a bekliyorum* anlamında yaptığı çağrıyı geri çevirdi. Ephesos'da öldü. Yalnız geçmiş dönemleri değil yeni zamanları da etkiledi. Hegel şöyle der: *"Herokleitos'un mantığıma katmadığım hiçbir önermesi yoktur."*

KSENOPHANES, yunan şairi ve filozofu (M.Ö.VI.yy. sonları). Kolophon'da (İonia [bugünkü İzmir'in yakınlarında]) doğdu. Kentten kente dolaşarak şiirler söyleyen Ksenophanes tam anlamında bir serseri yaşamı sürdürdü. Elea okulunu açtı ve yaşadığımız dünyanın bir yanılsamadan başka bir şey olmadığını bildirdi. Doğruyu çok uzun aramalardan sonra bulabilirdik. Yaşamıyla ilgili bilgilerimiz çok değildir. Deniz fosillerini incelediği bilinmektedir. Yunanlıların çoktanrılı inanç düzeniyle alay ediyor, böylece tektanrılı inancın ilk belirtilerini oktaya koyuyordu. Tektanrıcı eğilimleriyle Parmenides'i çokça etkiledi.

LEUKİPPOS, yunan filozofu (M.Ö.V.yy.). Miletos'da doğdu. Elea'lı Zenon'un öğrencisi olduğu sanılır. Atomculuğun büyük adı Demokritos'un dostu ve öğretmeni olduğu konusundaki görüşler tartışmalıdır. Atomculuk kuramının temellendiricisi olarak bilinir. Abdera'da (Trakya) atomculuk öğretisini işleyen bir okul açmıştı.

MARCUS-AURELİUS (Antonius Augustus), Roma imparatoru, romalı filozof (121-181). Roma'da doğdu. Genç yaşta felsefeye yöneldi. 161'de imparator oldu. *"İmparator olarak Roma'da birinci kişiyim, insan olarak bütün insanlardan biri de benim"* diyordu. Ömrünü sınır boylarında savaşarak geçirdi. İmparatorluğu döneminde Roma'da çok büyük hukuk yenilikleri yapıldı. Yunanca yazdığı görüşleriyle Stoa felsefesinin Epiktetos'la birlikte en önemli iki kişisinden biri oldu. *Ta eise auton* (Düşünceler) adlı bir yapıtı vardır. Sirmium'da öldüğü sanılır.

PANAİTİOS, YUNAN FİLOZOFU (m.ö.180-110). Rodos'da doğdu. 129'dan sonra Atina'da Stoa okulunu yönetti. *Peri tu kathekontos* (Ödev üzerine) adlı bir yapıtı vardır. Panaitios Atina'da öldü.

PARMENİDES, yunan filozofu (M.Ö.540-450). Elea'da doğdu. Babasının adı Dires'di. Kolophon'lu Ksenophanes'in öğrencisi oldu. Sokrates'le görüşmüş olduğu söylenir. Platon onu "Büyük" diye adlandırdı. Elea okulunun en önemli kişisidir. *Doğa üzerine* adlı bir şiirinden günümüze yüz altmış dize kalmıştır

PHİLON, yunan filozofu (M.Ö.13-M.S.54). Yahudi kökenli olduğu için "Yahudi" adıyla tanındı. İskenderiye'de doğan ve orada yaşamını sürdüren Philon İskenderiye yahudi topluluğunun haklarını korumak üzere birkaç defa Roma'ya gitti. Günümüze bazı yapıtları kalmış olan Philon titiz bir Platon ve Kutsal Kitap araştırmacısıydı. Yahudi dinbiliminin bazı ögelerini yunan felsefesine soktu. Philon İskenderiye'de öldü.

PLATON, yunan filozofu (M.Ö. 429-347). Atina yakınlarında doğdu. Babası Ariston son Atina kralı Kodros'un soyundandı. Platon önce Herakleitos'çu filozof Kratylos'un öğrencisi oldu. Bu arada trajediler yazdı, müzikle ve matematikle ilgilendi. 407'de Sokrates'i tanıdı ve onun çömezi oldu. Bundan sonra Platon'un bütün düşünce yaşamı değişti. Öğretmeni 399'da zehir içirilerek idam edilene kadar onun en sevgili öğrencisi olarak kaldı. Sokrates'in ölümünden sonra bazı arkadaşlarıyla Megara'ya, arkadaşı filozof Eukleides'in yanma gitti. Mısır'a, İtalya'ya yolculuklar yaptı. Sicilya'da Syrakusai tiranı Dionysios'a devlet düzeniyle ilgili görüşlerini benimsetmeye çalıştı. Dionysios onu köle tüccarlarına sattı. Kyrene'li filozof Annikeris onu Pire yakınlarında Aigina adasında köle pazarında tanıyıp satın aldı ve azat etti. Platon Atina'ya dönünce Akademos'un bahçelerinde *Akademia* adlı okulunu kurdu. Syrakusai'ye bir yolculuk daha yaptıysa da bir sonuç alamadı. Ölümünden önce okulunun yönetimini yeğeni Speuippos'a bıraktı. Platon'dan bize pekçok diyalog kaldı.

PLOTİNOS, İskenderiye'yi filozof (205-270). Lykopolis'de (Mısır) doğdu. 223-243 arasında İskenderiye'de Ammonius Sakkas'ın derslerini izledi. Pers kültürünü inceleme tutkusuyla Gordias'ın ordusuyla safere çıktı. 245'de Roma'ya yerleşti, orada bir okul açtı. Okulunun öğrencileri arasında Porphyrios da vardı. En önemli yapıtı elle yaşlarında yazdığı *Enneades*'idir (Dokuzluklar). Plotinos Campania'da (İtalya) öldü.

PROTAGORAS, yunan filozofu (M.Ö.485-411). Abdera'da (Trakya) doğdu. Sicilya, İtalya ve Atina'ya yolculuklar yaptı. Atina'da Sokrates'le karşılaştı. İnançsızlıkla suçlanınca Atina'dan kaçmak zorunda kaldı. Sofistlerin Gorgias'la birlikte iki ünlüsünden biridir. Onun adı Platon'un bir diyaloğuna ad oldu. Protagoras Sicilya açıklarında bir deniz kazasında öldü. *Peri theon* (Tanrılar üzerine) adlı yapıtı ünlüdür.

PYRRHON, yunan filozofu (M.Ö.365-275). Elis'de (Peloponnesos'un kuzeybatısında) doğdu. Demokritos'un çömezi Anaksarkhos'dan dersler aldı. Aleksandros'un (Büyük İskender) Doğu'ya yaptığı sefere katıldı. Amacı hint çilecilerinin yaşamını ve düşünce dünyasını yakından izlemekti. "Gymnosophiste" denilen bu çilecilerin düşünce dünyası onun felsefesini derinden etkiledi. Dönüşünde Elis kentinin başrahibi oldu. Orada bir okul kurdu ve bütün yurttaşların saygısını kazandı. Pyrrhon Elis'de öldü.

PYTHAGORAS, yunan filozofu (M.Ö.580-500). Samos'da (Sisam) doğduğu

sanılır. Doğu'ya yolculuklar yaptığı söylenir. Matematik ve gökbilim alanındaki çalışmaları felsefi görüşleri kadar önemli oldu. Düşüncesi Orpheus geleneğiyle birleşerek 530'a doğru bir tarikat görünümü aldı. Bu inanç daha çok Kroton'da yaygındı, daha sonra İtalya ve İskenderiye'de de yaygınlaştı. Pythagoras'ın Metaponte'de (İtalya) öldüğü sanılır.

SCOTTUS ERİUGENA (Johannes), irlandalı din adamı ve filozof (810-880). Kel Charles'ın sarayında dersler verdi. Sapkınlıktan birçok defa mahkum oldu. Aeropagos'çu Dionysios'un yapıtlarını başarıyla çevirdi ve yorumladı. *De praedestinatione* (Yazgı üzerine) ve *De divisiona naturae* (Doğanın bölümleri üzerine) başlıca yapıtlarıdır.

SENECA (Lucius Annaeus), latin filozofu (M.Ö.4-M.S.65). Cordoba'da doğdu. Roma'da avukat oldu. Senato'ya girdi. Korsika'ya sürüldü. Neron'un isteğiyle konsül oldu, gene onun isteğiyle intihar etti. Pekçok yapıt verdi. *De brevitate vitae* (Yaşamın kısalığı üzerine) en ünlü yapıtıdır.

SOKRATES, yunan filozofu (M.Ö.470-399). Atina yakınlarında doğdu. Yontu zanaatçısı Sophroniskos'la ebe Phainarate'nin oğluydu. İyi bir askerdi. Fizikçi Arkhelaos'un, Kyrenai'li geometrici Theodoros'un, sofist Prodikos'un derslerini izledi. Yaşamı tümüyle Atina'da geçti. Verdiği dersler yüzünden, özellikle derslerinde uyguladığı yöntem nedeniyle sofistlerin düşmanlığını çekti, giderek yönetici kesimlerle tersleşti. Tanrılara saygı göstermemekle ve gençlerin ahlakını bozmakla suçlandı. İdama mahkum edildi. Kendisini kaçırmak isteyen dostlarının ve öğrencilerinin önerilerini benimsemedi. Atina'da zehir içirilerek idam edildi.

THALES, yunan filozofu. M.Ö.VII.yüzyılın sonlarında Miletos'da ya da Fenike'de doğduğu sanılır. Mısır'a yolculuk yaptığı, orada uzun süre bilimsel incelemelerde bulunduğu bilinir. 585'deki güneş tutulmasını önceden bildirdiği söylenir. VI. yüzyılın ilk çeyreğinde öldüğü sanılır.

TOMMASO Aquino'lu Aziz, italyan dinbilimcisi (1225-1274). Napoli yakınlarında Rocca-Secca şatosunda dünyaya geldi. Napoli'de dominikenlerle dilbilgisi ve doğa bilimleri çalıştı. Büyük Albertus'un derslerini izlemek üzere Paris'e gönderildi. 1256'da dinbilim uzmanı oldu. Lyon konsiline katılmaya giderken Fossanova manastırında öldü. Dinbilimle ilgili yapıtlar verdi. Bu yapıtların başlıcaları inançsızlara karşı yazdığı *Summa contra gentiles*, hıristiyan inancının temel kitaplarından biri olan *Summa theologica*, Aristoteles'le ilgili yorumları içeren *Commentaria in Aristotelem*'dir.

ZENON Elea'lı, yunan filozofu M.Ö.490-485 arasında doğduğu sanılır. Parmenides'in çömezidir. Öğretmeninin görüşlerini doğrulamak adına kanıtlar öne sürdü. Günümüze yapıtlarından bazı parçalar kalmıştır.

ZENON Kıbrıs'lı, M.Ö.322'ye doğru Fenike'de doğduğu sanılır. Genç yaşlarında Kıbrıs'dan Atena'ya gitti, orada 380'e doğru Stoa okulunu kurdu. 264'de intihar ettiği sanılır.

Afşar Timuçin'in Özgeçmişi

Afşar Timuçin 1939'da Akhisar'da (Manisa) doğdu. Fevzipaşa bucağı (Gaziantep) ilkokulunu, Adana Tepebağ Ortaokulunu bitirdi. Adana Erkek Lisesi'nde başladığı lise öğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde tamamladı. 1959-1960 ders yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Fransız Dili ve Edebiyatı bölümünde ve Felsefe bölümünde başladığı yüksek öğrenimini 1967'de Kanada'nın Québec eyaleti Montréal kentinde Montréal Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ni bitirerek tamamladı. 1968-1970 arasında Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde Fransızca okutmanlığı yaptı. 1968'de İstanbul Üniversitesi Felsefe bölümünde Prof. Macit Gökberk'in danışmanlığında başladığı "Descartes'çı bilgi kuramının temellendirilişi" adlı doktora çalışmasını 1970 ilkyazında sona erdirdi.

O yıl Erzurum'dan İstanbul'a dönen Afşar Timuçin 1975'e kadar çeşitli yayınevlerinde çalıştı, redaktörlük ve çevirmenlik yaptı. 3.3.1975'den başlayarak İstanbul Devlet Konservatuarı'nda ücretli olarak felsefe, estetik, psikoloji, ahlak gibi dersler okuttu. Bu geçici işinden 1976'da kendi isteğiyle ayrıldı ve yayımcılık yaptı. İki yıl sonra İstanbul Devlet Konservatuarı felsefe öğretmenliğine kadrolu olarak atandı. Doktorası gibi doçentliğini de "dışarıdan" elde etti, "Descartes felsefesine giriş" adlı yayımlanmış çalışmasıyla 29.4.1981 tarihinde doçent oldu.

İstanbul Devlet Konservatuarı'nın Devlet Konservatuarı adıyla Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlamasından sonra bu kurumda lisans, yüksek lisans ve yeterlik-doktora düzeyinde düşünce tarihi, eğitimbilim, estetik gibi dersler okutan Afşar Timuçin 1992'de profesörlüğe yükseltildi. Afşar Timuçin 2001'de Kocaeli Üniversitesi'ne geçti. 2006'da bu üniversiteden emekli oldu.

Felsefe ve edebiyat konularını içeren üç aylık "Felsefe Dergisi'ni aralıklı olarak on altı sayı çıkaran Afşar Timuçin "Böyle söylenmeli Bizim Türkümüz" adlı şiir kitabının birinci bölümünü oluşturan "Ayrılıkta söylenmiş bir yaz türküsü"nde yer alan şiirleriyle Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu 1970 Sanat Ödülleri yarışmasında başarı ödülünü kazandı, Nazım Hikmet'in şiir sanatıyla ilgili ayrıntılı bir inceleme kitabı olan "Nazım Hikmet'in şiiri"yle de Türk Dil Kurumu eleştiri ödülünü aldı. Truva Kültür Sanat Ödülleri'nin şiir ödülü 1997'de Afşar Timuçin'e verildi. 2003'de "Kocaeli" (Kırmızı) gazetesinin düzenlediği araştırmayla "Yılın Eğitimcisi" seçilen Afşar Timuçin 2004 Homeros Emek Ödülünü, İzmir Konak Belediyesi'yle Dil Derneği'nin düzenlediği "Türkçe Günleri" çerçevesinde 2008 Dil Ödülü'nü aldı. Afşar Timuçin'in birçok şiiri Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Rusça, Bulgarca gibi dillerde yayımlanmıştır.

İnsanlık bugününe çok uzun sürmüş bir Tarihöncesi'nden, elli yüzyıldan uzun bir süreyi kapsayan bir Eskiçağ'dan, on yüzyıllık bir zamanı içine alan Ortaçağ'dan geçerek geldi. İnsanın gelişim serüveni tüm bilinir ve bilinmez yanlarıyla bu çok uzun yaşam savaşının ayrıntılarında kendini ortaya koyar. İnsan tarihiyle insandır. Bugünün insanını yakından tanıyabilmek, onun ne olup ne olmadığını bilebilmek için atalarımızın yaşamöyküsünü tüm düşünsel derinliği ve çeşitliliği içinde öğrenmek zorundayız. Elinizdeki kitap kökü bilinmez zamanlara dayanan bu yaşam serüvenini geniş çerçevede ele alıp inceliyor; felsefeyi, bilimi, sanatı yaratmış olan insanı bize tanıtmaya çalışıyor. Daha da insanlaşma yolunda gerçeği arayan o çok eski insanın kim olduğunu bilmekle kendimizi tanıma yolunda ilk adımı atmış olacağız.

ISBN 978-975-8295-36-5

www.bulutyayin.com